

**KULTURA U PROCESIMA
RAZVOJA, REGIONALIZACIJE I
EVROINTEGRACIJE BALKANA**

**CULTURE IN THE PROCESSES
OF DEVELOPMENT,
REGIONALIZATION AND EURO-
INTEGRATION OF THE BALKANS**

**FILOZOFSKI FAKULTET - UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU**

**FACULTY OF PHILOSOPHY - UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY**

SVEN

Niš, 2003.

**KULTURA U PROCESIMA RAZVOJA,
REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE
BALKANA**

**CULTURE IN THE PROCESSES
OF DEVELOPMENT, REGIONALIZATION
AND EURO-INTEGRATION
OF THE BALKANS**

Priredio / Editor

Dragan Todorović

FILOZOFSKI FAKULTET - UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

FACULTY OF PHILOSOPHY - UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY

SVEN

NIŠ, 2003.

**KULTURA U PROCESIMA RAZVOJA,
REGIONALIZACIJE I
EVROINTEGRACIJE BALKANA**

Za izdavača / For the Editors

Dr Dragana Stjepanović-Zaharijevska
Slobodan Stojković

Uređivački odbor / Editors Board

Dr Ljubiša Mitrović
Dr Milorad Božić
Dr Dragoljub B. Đorđević
Dr Đokica Jovanović
Dragan Todorović

Recenzent / Review

Dr Aleksandar Ćirić

Kompjuterska oprema i prelom / Computer Support & Design

Mile Ž. Randelović

Prevodi / Translated by

Dr Dragana R. Mašović

Štampa / Print

SVEN – NIŠ

Tiraž / Circulation

200

ISBN

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR.....	2
PREFACE.....	3

I

BILANS POSTSOCIJALISTIČKE TRANZICIJE NA BALKANU I RAZVOJNE ALTERNATIVE STATE OF THE POSTSOCIALIST TRANSITION AT THE BALKANS AND DEVELOPMENT ALTERNATIVES.....	5
--	----------

Ljubiša Mitrović IZAZOVI I ALTERNATIVE U SAVREMENIM PROCESIMA RAZVOJA, REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA (Sociološki, kulturološki i geopolitički aspekti).....	7
CHALLENGES AND ALTERNATIVES IN THE CONTEMPORARY PROCESSES OF DEVELOPMENT, REGIONALIZATION AND EUROINTEGRATION OF THE BALKANS (Sociological, Culturological and Geopolitical Aspects).....	7

Dan Dungaciu EUROPEAN INTEGRATION AND REPRESENTATIONS OF THE BALKANS (NATIONALISM IN WESTERN AND EASTERN EUROPE: <i>ESSENTIALLY</i> DIFFERENT?).....	23
EVROPSKA INTEGRACIJA I PREDSTAVE O BALKANU (NACIONALIZAM U ZAPADNOJ I ISTOČNOJ EVROPI: IMA LI <i>SUŠTINSKIH</i> RAZLIKA?)... 23	23

Vjekoslav Butigan NAUKA KAO AKTER POLITIČKIH REFORMI NA BALKANU	47
SCIENCE AS AN ACTOR OF POLITICAL REFORMS AT THE BALKAN.....	47

Gordana Vuksanović STRUKTURA I RAZVOJ (NE)ZAPOSLTENOSTI BALKANSKIH ZEMALJA.....	63
STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF (UN)EMPLOYMENT IN THE BALKAN COUNTRIES.....	63

Branko Pavlica TRGOVINSKA SARADNJA JUGOSLAVIJE SA REPUBLIKOM MAKEDONIJOM (1993-2002) I MOGUĆNOSTI RAZVOJA PRIVREDNIH ODNOSA	79
COMMERCIAL COOPERATION OF FR YUGOSLAVIA AND MACEDONIA (1993-2002) AND POSSIBILITIES OF FURTHER DEVELOPMENT OF MORE VERSATILE ECONOMIC RELATIONS.....	80

Dobrica Vesić TRANZICIONA ISKUSTVA I IZAZOVI – PROMENA SADRŽAJA STRATEGIJSKOG MENADŽMENTA	99
THE TRANSITIONAL EXPERIENCES AND CHALLENGES – THE STRATEGIC MANAGEMENT PATTERN CHANGES.....	99

Žolt Lazar, Radivoj Stepanov ODNOS VOJVODANA PREMA USTAVNOPRAVNOM STATUSU VOJVODINE.....	109
VOIVODINIANS VIEW ON THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS	109

Sandra Kostić, Snežana Spasić PROBLEM NEZAPOSLTENOSTI KAO POSLEDICA DRUŠTVENO-EKONOMSKIH KRETANJA U SRBIJI U PERIODU TRANZICIJE.....	117
UNEMPLOYMENT PROBLEM AS A CONSEQUENCE OF THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN SERBIA IN THE TRANSITION PERIOD	117

III

II	
PROCESI RAZVOJA, REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA:	
STANJE I PERSPEKTIVE	
PROCESSES OF DEVELOPMENT, REGIONALIZATION	
AND EUROINTEGRATION OF THE BALKANS: STATE AND PERSPECTIVES.....	123
Miloš Knežević	
REGIONI, DRŽAVA I REGIONALIZAM	125
REGIONS, STATE AND REGIONALISM	125
Milovan M. Mitrović	
SISTEMSKI MODEL TERITORIJALNE ORGANIZACIJE	
I REGIONALIZACIJE SRBIJE.....	145
THE SYSTEM MODEL OF TERRITORIAL ORGANIZATION	
AND REGIONALIZATION OF SERBIA.....	145
Prvoslav Ralić	
KAKO JE MOGUĆA BALKANSKA ZAJEDNICA NARODA?	155
HOW THE BALKAN COMMUNITY OF NATIONS MAY BE POSSIBLE?.....	155
Ljubivoje Prvulović, Miroslav Antevski	
PERSPEKTIVE REGIONALNE SARADNJE BALKANSKIH ZEMALJA	
I INTEGRACIJE SA EVROPSKOM UNIJOM	161
THE PERSPECTIVES OF REGIONAL COOPERATION IN THE BALKANS	
AND INTEGRATION WITH EUROPEAN UNION.....	161
Pero Petrović	
EKONOMSKI PRIORITETI I MODALITETI UKLJUČIVANJA SRBIJE	
U PROCES EVROINTEGRACIJE I REGIONALIZACIJE	169
THE PRIORITIES AND MODALITIES OF SERBIA'S INVOLVEMENT	
IN THE PROCESS OF EUROINTEGRATION AND REGIONALIZATION	169
Dragan Petrović	
IZAZOVI DRŽAVE U TRANZICIONOM	
I BALKANSKOM REGIONALNOM PROCESU.....	179
THE CHALLENGES OF THE STATE IN TRANSITIONAL	
AND BALKAN REGIONAL PROCESS	179
Milorad Božić, Srđan Golubović	
STRANE DIREKTNE INVESTICIJE I EKONOMSKI OPORAVAK	
U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE	187
FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ECONOMIC RECOVERY	
IN SOUTHEASTERN EUROPE.....	187
Predrag Cvetković	
NAČELA PRAVNOG TRETMANA STRANIH INVESTICIJA U MEĐUNARODNIM	
IZVORIMA I INVESTICIONIM ZAKONODAVSTVIMA ZEMALJA BALKANA.....	195
THE PRINCIPLES OF LEGAL TREATMENT OF FOREIGN INVESTMENT	
IN INTERNATIONAL LEGAL DOCUMENTS	
AND IN INVESTMENT'S LEGISLATION OF BALKAN COUNTRIES.....	195
Jovan Živković	
KOMPLEMENTARNOST ZAKONA O LOKALNOJ SAMOUPRAVI	
I EVROPSKE POVELJE O REGIONALNIM MANJINSKIM JEZICIMA	
PREMA PRAVIMA MANJINA U KORIŠĆENJU JEZIKA.....	207
AGREEMENT OF THE LAW ON LOCAL SELF-GOVERNMENT AND EUROPEAN	
CHARTER ON REGIONAL AND MINORITY LANGUAGES WITH THE RIGHTS	
OF MINORITIES ABOUT THE USING OF LANGUAGES	207

Olivera Marković	
REGIONALIZAM I MANJINSKO PITANJE	219
REGIONALISM AND THE MINORITY ISSUE	219

III

KULTURA U DRUŠTVENIM PROMENAMA NA BALKANU I U PROCESIMA REGIONALNE I EVROPSKE INTEGRACIJE CULTURE IN THE SOCIAL CHANGES AT THE BALKANS AND IN THE PROCESSES OF THE REGIONAL AND EUROPEAN INTEGRATION223

Zagorka Golubović	
BALKAN CULTURES AND THE PROCESS OF GLOBALIZATION.....	225
KULTURE BALKANA I PROCES GLOBALIZACIJE	225
Vihren Bouzov	
THE BALKANS: CLASH OF CULTURES OR CONFRONTATION OF CIVILIZATIONS (Rejection of Cultural Relativism: Some Arguments).....	233
BALKAN: SUDAR KULTURA ILI KONFRONTACIJA CIVILIZACIJA (Odbacivanje kulturnog relativizma: Neki argumenti)	233
Nikola Božilović	
EVROINTEGRACIJA BALKANA I OČUVANJE IDENTITETA (Kulturno-sociološki aspekti)	239
EUROINTEGRATION OF THE BALKANS AND THE IDENTITY PRESERVATION (Cultural and Sociological Aspects).....	239
Srdan Vukadinović	
KULTURA, RAZVOJ I PROCESI INTEGRACIJE	251
CULTURE, DEVELOPMENT AND INTEGRATION PROCESS	251
Svetozar Livada	
KULTUROCID – KNJIGOCID U REPUBLICI HRVATSKOJ	257
CULTUROCID – BOOK-KILLING IN THE REPUBLIC OF CROATIA	257
Ljubinko Milosavljević	
SRBI PRED KULTURNIM IZAZOVIMA BUDUĆNOSTI	271
SERBS FACING THE CULTURAL CHALLENGES OF THE FUTURE	271
Branimir Stojković	
EVROPSKI MASOVNI MEDIJI I IZAZOV GLOBALIZACIJE	275
EUROPEAN MASS MEDIA AND GLOBALISATION CHALLENGE	275
Danilo Ž. Marković	
OBRAZOVANJE – INTEGRACIONI FAKTOR BALKANSKE SARADNJE.....	281
EDUCATION – AN INTEGRATION FACTOR OF THE BALKAN COOPERATION	281
Петре Георгиевски	
ОБРАЗОВАНИЕТО И ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА.....	295
EDUCATION AND EUROPEAN INTEGRATION.....	295
Николай Станчев Николов	
ОБРАЗОВАНИЕТО КАТО СОЦИОКУЛТУРЕН ИНСТИТУТ	307
EDUCATION AS A SOCIO-CULTURAL INSTITUTE	307
Branislav Stevanović	
ULOGA POLITIČKE KULTURE U PROCESIMA DEZINTEGRACIJE I REINTEGRACIJE BALKANA: PRIMER SRBIJE.....	315
THE ROLE OF POLITICAL CULTURE IN THE PROCESSES OF DISINTEGRATION AND RE-INTEGRATION OF THE BALKANS: THE SERBIAN EXAMPLE	315

Irena Veljković	
TEORIJSKO-METODOLOŠKE MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA HANTINGTONOVE PARADIGME O SUKOBU RELIGIJSKIH KULTURA I CIVILIZACIJA	323
THEORETICAL-METHODOLOGICAL POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF HUNTINGTON'S PARADIGM ABOUT THE CONFLICT OF RELIGIOUS CULTURES AND CIVILIZATIONS	323
Ружица Цацаноска	
МАЊИНСКЕ ХРИШЋАНСКЕ ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У МАКЕДОНИЈИ (ИНТЕРНАЦИОНАЛНА ОКВИРНА ОДРЕДНИЦА).....	337
MINORITY-CHRISTIAN RELIGIOUS COMMUNITIES IN MACEDONIA (INTERNATIONAL REFERENCE FRAME).....	337
Đokica Jovanović	
MIMIKRIJA ROMA – POSLEDNJE UTOČIŠTE.....	345
ROMA MIMICRY – THE LAST RESORT	345
Dragoljub B. Đorđević	
SERBIAN ROMA SUFFERINGS IN THE SECOND WORLD WAR (Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution).....	351
STRADANJE SRPSKIH ROMA U II SVETSKOM RATU (Religiološki nagoveštaj i omanji romološki dragulj).....	351
Vladimir Cvetković	
INTERNALLY DISPLACED ROMA – CULTURAL SHOCK AND ADAPTATION	363
INTERNO RASELJENI ROMI – KULTURNI ŠOK I PRILAGOĐAVANJE.....	363
Dragan Todorović	
ROMANI PLACES OF CULT (Some Preliminary Questions and Inquiries)	367
ROMSKA KULTNA MESTA (Nekolika preliminarna razmatranja i upitnosti).....	367
Natalija Jovanović	
PRAVOSLAVLJE KAO FAKTOR NACIONALNOG IDENTITETA SRBA	373
ORTHODOXY AS A FACTOR OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY	373
Hristivoje Pejčić	
POLJOPRIVREDNO ISKUSTVO I TERMINOLOGIJA STARIH SRBA NA ISTOKU – DOPRINOS OPŠTOJ KULTURI	385
OLD SERBS AGRICULTURAL EXPERIENCE AND TERMINOLOGY AT EAST – CONTRIBUTION TO GENERAL CULTURE.....	385

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu
**KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU
– MOGUĆNOSTI REGIONALNE
I EVROPSKE INTEGRACIJE (1310),**

koji podržava Ministarstvo za nauku, tehnologije
i razvoj Republike Srbije, a izvodi se na
Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu

PREDGOVOR

Zbornik radova "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", koji je pred Vama, vezan je za istraživačku delatnost tima istraživača okupljenih oko projekta "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije" (1310). Projekat realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a podržan je od strane Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

Na skupu će se učiniti teorijska problematizacija ključnih dimenzija predmeta projekta istraživanja – mesta i uloge kulture, posebno kulturnih i etničkih odnosa, u kontekstu strategija razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, kao i afirmisanje teze o odgovornosti savremenih balkanskih elita (u privredi, politici i kulturi) u izgrađivanju projekata i prakse intenzivnije regionalne saradnje i integracije, kao preduslova bržeg privrednog i civilizacijskog napretka, mira i stabilnosti u ovom regionu.

Prilozi za ovaj skup grupisani su u tri tematska bloka: I *Bilans postsocijalističke tranzicije na Balkanu i razvojne alternative*, II *Procesi razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* i III *Kultura u društvenim promenama na Balkanu i u procesima regionalne i evropske integracije*. Svoje radove poslali su nastavnici i saradnici iz univerzitetskih centara u Nišu, Beogradu, Novom Sadu, Kosovskoj Mitrovici i Nikšiću, kao i istraživači sa Instituta za međunarodnu politiku i privredu i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Posebnu čast i zadovoljstvo nam čine radovi kolega iz susednih balkanskih zemalja: Makedonije, Bugarske, Rumunije i Hrvatske. Prispela saopštenja samo su uvod i dobra osnova za plodotvornu diskusiju, kojoj se nadamo za vreme trajanja skupa.

Posebnu zahvalnost dugujemo Ministarstvu za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije na finansijskoj podršci u pripremi i realizaciji našeg naučnog skupa, kao i štampanju ovog zbornika radova.

U ime istraživačkog tima, zahvaljujemo na svakoj akademskoj kritici koja može da unapredi naučno saznanje i istraživačku odgovornost u realizaciji našeg projekta.

Prof. dr Ljubiša Mitrović
Rukovodilac Projekta

PREFACE

The anthology entitled "Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-integration of the Balkans" is a result of the research activities done by a team of scientists gathered together around the projecton "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" (1310). The projectis realized by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy, University of Niš, with the support of the Ministry for Science, Technology and Development of the Republic of Serbia.

The Conference aims at theoretical problematization of the key dimensions of the project research topic, that is, the role and place of culture, especially of cultural and ethnic relations within the context of development strategy, regionalization and Eurointegration of the Balkans as well as at affirming the thesis about the responsibility of the contemporary Balkan elites (in economy, politics and culture) in building projects and practice of more intensive regional cooperation and integration as the condition for faster economic and civilization progress, peace and stability in the region.

The papers for the Conference are divided into three thematic units, namely, I *State of the Postsocialist Transition at the Balkans and Development Alternatives*, II *Processes of Development, Regionalization and Eurointegration of the Balkans: State and Perspectives* and III *Culture in the Social Changes at the Balkans and in the Processes of the Regional and European Integration*. The papers' authors are professors and assistants from the university centers of Niš, Belgrade, Novi Sad, Kosovska Mitrovica and Nikšić, as well as scientists from the Institute for International Politics and Economy and the Institute for Philosophy and Social Theory. We are especially honored and pleased to have the papers submitted by our colleagues from the neighboring Balkan countries, namely, Macedonia, Bulgaria, Romania and Croatia. These contributions represent an introduction and a good basis for fruitful discussion that we hope to achieve during the Conference.

We are especially thankful to the Ministry for Science, Technology and Development of the Republic of Serbia for financial support to the preparation and realization of our scientific Conference as well as to the publication of these Proceedings.

On behalf of the research team, I am expressing my gratitude for every academic criticism that can improve scientific findings and research responsibility in the projectrealization.

Professor Dr Ljubiša Mitrović
Project Leader

I

**BILANS POSTSOCIJALISTIČKE TRANZICIJE
NA BALKANU I RAZVOJNE ALTERNATIVE**

**STATE OF THE POSTSOCIALIST TRANSITION
AT THE BALKANS AND DEVELOPMENT
ALTERNATIVES**

UDK 316.323.72(497):316.422
316.4.052(4):316.344.42(497)

Ljubiša Mitrović
Filozofski fakultet
Niš

IZAZOVI I ALTERNATIVE U SAVREMENIM PROCESIMA RAZVOJA, REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA (Sociološki, kulturološki i geopolitički aspekti) *

Rezime

U radu autor razmatra geopolitičke, sociološke i kulturološke aspekte savremenih društvenih promena na Balkanu, sa posebnim osvrtom na ulogu kulture u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije ovog prostora.

Autor najpre daje kritičku analizu desetogodišnjeg bilansa tranzicije postsocijalističkih zemalja na Balkanu, a zatim razmatra aktuelne probleme i tendencije u njihovom razvoju. Težište u analizi je na oceni dometa vladajućih strategija razvoja i ponuđenih projekata regionalizacije i evrointegracije Balkana, sa posebnim osvrtom na odnos nacionalnih, regionalnih i globalnih procesa i aktera u savremenosti.

Težište autorove analize je na istraživanju kapaciteta i ograničenja pojedinih strategija razvoja i aktera, na izazove i alternative u društvenim promenama i ulogu kulture i elita u procesima modernizacije i razvoja Balkana. U tom kontekstu autor posebno analizira i kritikuje projekte zavisne modernizacije obrasce kolonijalne kulture i negativnu ulogu kompradorske lumpenburžoazije i lumpeninteligencije u procesima protektoracije rekolonizacije Balkana, ističući zahtev za većom odgovornošću nauke i kulture i balkanskih kulturnih, privrednih i političkih elita u savremenim procesima razvoja i evrointegracija.

Ključne reči: Balkan, tranzicija, postsocijalističke zemlje, razvoj, regionalizacija, evrointegracija

CHALLENGES AND ALTERNATIVES IN THE CONTEMPORARY PROCESSES OF DEVELOPMENT, REGIONALIZATION AND EUROINTEGRATION OF THE BALKANS (Sociological, Culturological and Geopolitical Aspects)

Summary

In the paper the author discusses geopolitical, sociological and culturological aspects of the contemporary social changes at the Balkans with a special reference to the role of culture in the processes of development, regionalization and Eurointegration of this region.

Firstly, the author gives a critical analysis of the ten-year period of the postsocialist countries' transition at the Balkans; then he proceeds to discuss current problems and tendencies in their development. The focus of his analysis is the evaluation of the achievements of the dominant development

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

strategies and the suggested projects of the Balkans' regionalization and Eurointegration with a special reference to the relationships between national, regional and global processes and actors at present.

The author's analysis is also focused upon the examination of the capacities and limitations of particular development strategies and actors, of the challenges and alternatives in the social changes and the role of culture and elites in the processes of the Balkan modernization and development. In this context the author especially analyses and criticizes dependent modernization projects, patterns of colonial culture and a negative role of Comprado lumpenproletariat in the processes of protectorization and re-colonization of the Balkans while stressing the demand for a greater responsibility of science and culture and the Balkan cultural, economic and political elites in the contemporary processes of development and Eurointegration.

Keywords: Balkan, Transition, Postsocialist Countries, Development, Regionalization, Eurointegration

Uvod

Slomom *socijalističkog režima* 1989. godine, Balkan, kao geopolitički i geokulturni prostor, našao se na raskršću i u zoni "tranzicije i izbora" (S. Huntington). O uzrocima kraha starog sistema već su napisane brojne studije, dok su o procesu postsocijalističke tranzicije još uvek retke celovite i produbljene naučne studije. Velika je opijenost reformističkih elita u postsocijalističkim zemljama neoliberalnom ideologijom. Uz respektovanje zakona slobodnog tržišta, privatne svojine i profita, u prvi plan stavljaju se normativne izmene poretka. U tom kontekstu, akteri društvenih promena zaokupljeni su brojnim aranžmanima i projektima institucionalizacije. Razvila se nova "resavska škola" normativista, koja širi jedan novi mit da je dovoljno prepisati ustave i druga institucionalna rešenja visokorazvijenih zemalja tzv. slobodnog tržišta i zapadne demokratije (Evropska unija) i da će se po sebi preći iz krize i haosa u jedno novo društveno stanje.

Društveni i politički akteri, izvan pragmatičnog odnosa prema kulturi, u mnogome potcenjuju njene dubinske matrice i njenu kompleksnu prirodu u društvenim promenama. Takvo nerazumevanje prirode kulture i njene aktivne uloge u društvenim promenama, dovodi ih u paradoksalan položaj da jedno žele a drugo im se ostvaruje u društvenoj praksi. Ili, literarno rečeno, "ptica bi da leti, ali su joj krila vezana i noge bukagijama sapete". Otuda naglašena potreba za kritičkim istraživanjem kompleksne prirode kulture u društvenim promenama, njenih dubinskih matrica, koje na posredan i neposredan način utiču na individualno i kolektivno ponašanje društvenih aktera.

Za razliku od redukcionističkih i instrumentalističkih definicija pojma kulture, koje je svode na epifenomen i element društvene strukture i društvene nagradnje, želimo skrenuti pažnju na njeno kompleksno biće, na shvatanje kulture u antropološkom i civilizacijsko-razvojnem i humanističkom smislu, kao jedinstva materijalnih i duhovnih proizvoda čovekovih moći, kao ključnu polugu, tj. srce načina proizvodnje društvenog života i indikatora kvaliteta života, društvenog progressa, stepena humanizacije društva i emancipacije ličnosti.

Polazeći od ovakvog kompleksnog određenja kulture, kao bitnog obeležja strukture i dinamike društva, bića i svesti, neophodno je problematizovati pitanja tranzicije kulture, kao ključnu pretpostavku socijalne tranzicije savremenog Balkana.

O izmenama paradigme i teorijsko-metodološkom diskursu novog razumevanja društvenih promena u savremenosti

Za razliku od klasičnih socioloških teorija, koje su bile monoparadigmatske, u savremenoj sociologiji, posebno sociologiji društvenih promena, vidljiv je napor ka izgradnji tzv. "integrisane paradigme", odnosno ka razvijanju pluralističkog teorijsko-metodološkog pristupa. Jer, kako Ž. Ricer u svojoj studiji *Moderne sociološke teorije* ističe, sociologija je, po svom predmetnom biću, *par excellence* "multiparadigmatska znanost".¹ Otuda i napor na izgradnji kompleksnog pluralističkog teorijskog pristupa. Vidno je nastojanje jednog broja istraživača da se otklone unutrašnje granice i jednostranosti kako klasičnih, tako i novih društvenih teorija u objašnjenju dinamike savremenog svetskog društva. Na tom fonu globalizacije predmeta sociologije kao nauke, vidljive su promene ka izgradnji pluralističkog teorijskog diskursa i integrisanog metoda istraživanja u savremenoj nauci. U savremenoj sociologiji društvenih promena, povezuje se teorija modernizacije sa teorijom tradicije, teorija tranzicije sa teorijom globalizacije, a teorija društvene strukture sa teorijom socijalne akcije.

Razumevanje glavnih trendova u dijalektici savremenog svetskog sistema skoro da nije moguće bez povezivanja paradigme naučno-tehnološke revolucije sa paradigmom novog informacionog razvoja, paradigmom "umreženog društva", ali i sa novim socijalnim teorijama globalizacije, sukoba kultura i civilizacija, neoliberalne koncepcije razvoja, koncepta "društva rizika" i održivog razvoja. Ovi i drugi koncepti ne predstavljaju samo nova teorijsko-metodološka oruđa u saznavanju i objašnjavanju društvenih promena u savremenosti, već su i novi orijentiri u pogledu na svet društvenih aktera (klasa, pokreta, elita...) i njihovim ovovremenim borbama (u ekonomiji, politici, kulturi...). Kao takvi, oni su deo vrednosne i normativne orijentacije individualnih i kolektivnih aktera i utiču na njihovu društvenu praksu, odnosno na način proizvodnje društvenog života u savremenosti.

Sociološki teorijsko-metodološki pristup problemima tranzicije postsocijalističkih društava na Balkanu pretpostavlja celovit zahvat u empirijske društvene promene, snagom i metodom sociološke nauke. To, pak, znači da se sve društvene promene moraju izučavati sa stanovišta celine globalnog društvenog sistema i u kontekstu dinamički shvaćene društvene strukture. Ovo nije sam nalog iz Rajt Milsove sociološke radionice ("Sociološka imaginacija"), već i *credo* moderne naučne metodologije i filozofije istraživanja sveta. Upravo polazeći od ovako definisanog pristupa, moglo bi se reći da je još uvek malo pravih socioloških studija o stvarnoj prirodi promena u postsocijalističkim društvima, posebno na prostoru Balkana, a previše normativističkih politikoloških rasprava i impresionističkih eseja. Sem retkih izuzetaka u svetu – studije *U. Beka, P. Burdijea, I. Volerstina, G. Osipova, A. Zinovjeva* – i u nas – studije *M. Pečujlića, Z. Golubović, Z. Vidojevića* – mnogo je u nauci novih apologeta, truvera i truvera neoliberalne filozofije razvoja *laisser-faire* ideologije.

Sociološko istraživanje karaktera društvenih promena pretpostavlja celovito sagledavanje interaktivnog odnosa objektivnih i subjektivnih faktora, unutrašnjih i spoljnih; kritičko razumevanje suštine društvenih transformacija, a ne ostajanje na pukoj fenomenologiji i reformističkoj retorici novog institucionalizma. To znači da se uporedo sa promenama u društvenoj strukturi moraju sagledavati i stvarne promene u društvenim odnosima i položaju čoveka. U uslovima tranzicije nužno je da se sociologija suoči sa istraživanjem fenomena novih oblika eksploatacije i otuđenja, sa ovovremenim pokretima dominacije i emancipacije, kao i kritikom njihovih projekata i prakse društvenog angažmana. U suprotnom, ona može biti instrumentalizovana i marginalizovana za potrebe novih centara moći i izgubiti na onome što čini njen dignitet – da je, između ostalog, kritička i humanistička nauka. Podsećamo na ovu njenu ulogu,

¹ G. Ritzer, *Modern Sociological Theory*, New York, 1996, p. 302.

jer je u praksi primetna njena instrumentalizacija u funkciji novog društvenog inženjeringa i snaga krupnog kapitala.

Balkan u kontekstu globalnog svetskog sistema – nova zona periferije zavisnih društava

Ako se za savremeno svetsko društvo može reći da je na kraju drugog milenijuma bilo zahvaćeno radikalnom megatranzicijom – čiji se smer i ishod različito interpretira od strane ekonomista, sociologa, politikologa i istoričara (od istorijske inovacije do neokonzer-vativne restaruracije) – za savremeni Balkan, u eri postsocijalističke tranzicije, može se s pravom reći da se nalazi razapet između procesa retradicionalizacije i modernizacije. Ako se iza dnevno-političke retorike učini kritički zahvat u stvarni karakter društvenih promena, onda se po brojnim indikatorima društvenih promena, Balkan je još uvek više u senci "šoka prošlosti", nego "izazova budućnosti". Jer, sem Slovenije, sve ostale postsocijalističke zemlje u svom društvenom razvoju još uvek biju bitku za dostizanje razvojnog stepena iz prošlosti pre 1989. godine.

Tabela 1

Recesija i rast u zemljama Centralne i Istočne Evrope (1990-1998)

Zemlja	Trajanje pada proizvod. (u god.)	Godina u kojoj je proizvod. bila na najnižem nivou	Da li su ponovo registrov. negativne stop. rasta nakon oživljav. proizv.?	1998 GDP index 1989 = 100	Rang	Kumulativni pad proizvod. do najniž. nivoa 1) 1989 = 100	Kumulativni rast proizvod. od najniž. nivoa	Prosečna stop. rasta proizvod. od najniž. nivoa
Poljska	2	1991	ne	117,1	1	17,8	34,9	5,2
Slovenija	3	1992	ne	104,0	2	18,0	21,9	4,0
Slovačka	4	1993	ne	99,6	3	25,0	24,7	5,9
Češka R.	4	1992	da	95,0	4	15,4	10,5	2,0
Mađarska	4	1993	ne	95,2	5	18,1	13,4	3,1
Uzbekist.	5	1995	ne	89,6	6	16,6	6,2	2,4
Albanija	4	1992	da	86,4	7	39,6	26,0	6,3
Hrvatska	5	1993	da	77,8	8	40,5	18,2	5,5
Belorus.	6	1995	ne	77,1	9	37,3	14,4	7,2
Rumunija	6	1992	da	76,1	10	25,0	1,1	0,4
Estonija	5	1994	ne	75,7	11	39,2	15,0	5,7
BJRM	6	1995	ne	71,6	12	32,0	3,6	1,7
Bugarska	6	1997	da	65,9	13	36,3	2,2	3,5
Litvanija	5	1994	ne	65,4	14	46,7	12,1	5,3
Kazahst.	8	1998	da	61,4	15	38,7	0,0	0,0
Kirgistan	5	1995	ne	60,4	16	49,6	10,0	6,3
Letonija	4	1995	da	59,2	17	49,0	8,3	5,2
Rusija	8	1998	da	55,3	18	44,7	0,0	0,0
Turkmen.	7	1997	ne	43,8	19	58,0	1,8	4,2
Azerbej.	6	1995	ne	43,6	20	63,0	6,7	5,7
Tadžikis.	7	1996	ne	42,0	21	60,8	2,8	3,5
Jermenija	4	1993	ne	40,8	22	69,0	9,8	5,7
Ukrajina	10	1998	bez oporavka	36,6	23	63,4	0,0	0,0
Gruzija	5	1994	ne	32,8	24	74,6	7,4	6,7
Moldav.	9	1998	da	32,1	25	67,9	0,0	0,0

1) Misli se na najniži nivo proizvodnje u periodu 1989-1998.

Izvor: *Transition Report*, 1999, EBRD i procene autora

(Prema: D. Kitanović i N. Golubović, *Osnovi političke ekonomije*, Ekonomski fakultet, Niš, 2003, str. 458).

Istorija tradicionalnog Balkana pretežno je tumačena u znaku geoistorije i geopolitike, kao prostor organskih zajednica, čiji je život određen geopolitičkim položajem i dominantnim uticajem tradicije. Uticaj "mrtve ruke" i mehanizmi "mehaničke solidarnosti" oblikovali su društvenu svest i način života ovih društava, koja su se nalazila u "procepu svetova", na prostoru gde se seku različiti civilizacijski lukovi i gde postoji fenomen "viška istorije".²

Savremeni Balkan se ne može razumeti isključivo u ključu geoistorijske i geopolitičke paradigme. Ma koliko da je njegova istorija u prošlosti tumačena ovim teorijskim konceptima. Nova kompleksna i protivrečna realnost "višeslojnog bića" Balkana zahteva integracioni metod, tj. komplementarni teorijsko-metodološki pristup razumevanju suštine savremenih društvenih promena.

U ovom radu čini se napor na implementaciji pluralističkog teorijsko-metodološkog pristupa istraživanju tranzicijskih promena na prostoru savremenog Balkana. U komplementarnom pristupu ovom fenomenu zalažemo se za sadejstvo teorije svetskog sistema, teorije modernizacije i teorije zavisnosti, sa teorijom socijalne akcije i geokulture razvoja, smatrajući da one mogu biti konkurentne u odnosu na danas vladajuću neoliberalnu filozofiju razvoja i druge teorijske pristupe.

Ako pođemo od Turenovog interakcionalističkog stanovišta da su društva proizvod svoje kolektivne akcije društvenih pokreta kao aktera, a ne dar bogova i vođa, i primenimo ovaj teorijsko-metodološki okvir na savremena postsocijalistička društva u tranziciji na Balkanu, onda se može reći da se ona nalaze razapeta između delovanja snaga, tj. aktera prošlost i aktera savremenosti savremenosti, između retraditionalizacije i modernizacije. Anomično stanje savremenog društva na Balkanu, proizvod je duboke krize, ali i uzajamnog i protivrečnog delovanja unutrašnjih i spoljnih aktera, odnosno objektivnih i subjektivnih, lokalnih, nacionalnih i globalnih, istorijskih, geopolitičkih, ekonomskih, kulturnih i političkih faktora, koji deluju u savremenosti.

Ne potcenjujući rad i uticaj dubinskih kulturoloških matrica (kolektivnih predstava, kolektivne svesti, tradicije, mitova, arhetipova...) na ponašanje aktera u savremenosti, ovde su u fokusu analize drugi faktori, odnosno problemske dimenzije istraživanja. Pre svega, zanimaju nas programske orijentacije, strategije razvoja i projekti delovanja socijalnih aktera, kao igrača u društvenim promenama. Sledeći metodološki nalog sociologije akcijskih istraživanja i društvenih pokreta, moramo se zapitati za prirodu projekata i strategija koje eksponiraju društveni akteri u aktuelnim društvenim procesima, za njihovu interesno-grupnu i normativnu orijentaciju u proizvođenju kvaliteta načina života i istoriciteta.

U radu se polazi od sledeće hipoteze: *ako je u prošlosti sudbina Balkana bila prevashodno oblikovana faktorima geoistorije i geopolitike, njegov položaj kao prostor zemalja u postsocijalističkoj tranziciji, u savremenosti sve više zavisi i zavisice od geoeconomije, tj. mesta na svetskom tržištu u podeli rada i integracionim procesima u Evropi i svetu, a u budućnosti od geokulture.*

Polazeći od rezultata geopolitičkih, ekonomskih i socioloških istraživanja o društvenim promenama na Balkanu, nastalim posle pada Berlinskog zida, dolazi se do zaključka da je *desetogodišnji bilans tranzicije učinio od Balkana novu zonu poluperifernih zavisnih društava evropskog i svetskog kapitalizma.* U većini balkanskih zemalja suočeni smo sa fenomenom "razorenog društva" (M. Lazić), deindustrijalizacije, razorenom ekonomijom i institucionalnim haosom, sa anomičnim stanjem u vrednosnom i institucionalnom pogledu. Ono što je

² Opširnije o ovome u studiji Trajana Stojanovića *Balkanska civilizacija* (Centar za geopoetiku, Beograd, 1995), zatim u zborniku radova *Tajne Balkana* (ur. B. Matić, SKC, Beograd, 1994), kao i u autorovoj studiji *Balkan – granica i most među narodima (Ogledi iz sociologije regionalnog razvoja)* (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000).

zajednički imenitelj ovim društvima jeste da su se oslobodila monopartijskog sistema i komandne ekonomije; da većina njih u globalnom razvoju sledi strategiju neoliberalne filozofije razvoja, zavisne modernizacije i otvorenosti prema sistemu evropskih integracija. Sa izuzetkom zajednice Srbija i Crna Gora, koja je do 2000. godine egzistirala u znaku fenomena "blokirane tranzicije", kontrolisane privatizacije i političkog nomenklaturnog kapitalizma, ostale balkanske zemlje opredelile su se za neoliberalnu strategiju i platformu tzv. Vašingtonskog konsenzusa i "šok terapije". Jedino je Slovenija, umesto radikalnog raskida, koji bi uveo društvo u institucionalni haos, sledila logiku neoevolucione socijal-demokratske modernizacije i razvoja, kombinujući efekte delovanja slobodnih tržišnih zakonitosti sa blagim usmeravanjem razvoja i socijalnim intervencionizmom. Sve se ovo ogleda u pozitivnim efektima njenog ekonomskog razvoja i statusa u odnosu na ostale zemlje jugoistočne Evrope.

Tabela 2

Nivo razvoja Zapadnog Balkana i najuspešnijih privreda u tranziciji

Zemlja	Broj stanovnika u 000	BDP u mil. \$	BDP po glavi u \$	Realne stope rasta BDP-a u %		
				1991-2002.	2002.	Projekcije za 2003.
Albanija	3.100	4.667	1.505	1,8	4,7	6,0
B i H	3.750	5.267	1.405	26,2	3,5	3,5
Hrvatska	4.400	22.436	5.065	- 0,5	5,2	4,0
Makedonija	2.044	3.690	1.809	- 1,2	0,3	2,0
SCG	8.305	15.686	1.889	- 5,6	3,0	5,0
Slovenija	1.996	21.996	11.022	2,0	3,2	3,3
Češka	10.189	69.514	6.822	0,5	2,0	2,0
Mađarska	10.164	65.814	6.476	1,2	3,3	3,2
Poljska	38.621	118.608	4.883	3,3	1,4	2,5

Izvor: *Ekonometar – Vodič kroz svet biznisa i ekonomije*, str. 7 (Politika, 16. septembar 2003).

Kao rezultat neoliberalne strategije zavisne modernizacije i razvoja, većina balkanskih zemalja danas je deo zone poluperifernog zavisnog kapitalizma i po nastajućoj strukturi, kvalitetu života i karakteru društvenih odnosa više slični Latinskoj Americi negoli Evropi. U isto vreme, uz opisanu socijalnu regresiju, Balkan je izgubio položaj prostora sa geostrateškom "rentom". Sa potiskivanjem bipolarnе ravnoteže u svetu, on više nije geostrateška "klackalica" između Istoka i Zapada. Sve to ima određene, ne samo geopolitičke, već i druge implikacije na njegov status i razvoj u savremenom svetu.³ Nerazvijena svest kod aktera o ovom izmenjenom položaju, stvara ne samo nove mistifikacije, već otvara put neproduktivnim konfliktima i njihovoj neprilagođenosti na izazove novog vremena.

O karakteru strategije razvoja i akterima društvenih promena na Balkanu

Kada sociološka nauka, za razliku od savremene politikologije, bude otišla dalje u promišljanju i istraživanju procesa tranzicije i kada iza promenjenog institucionalnog okvira i fasade oficijelnog društva bude istraživala delatnu ulogu novih aktera, njihove strategije razvoja, projekte, normativne orijentacije – onda će saznati stvarni sistem raspodele društvene moći, način proizvodnje društvenih odnosa i suočiti se sa istinskim identitetom društva u nastajanju. Umesto da se bavi novim mistifikacijama i ponavlja obrasce novih ideologija, sociologija bi trebalo da razotkriva nevidljivo lice društva, dru-

³ Videti studiju M. Kneževića *Evropa iza limensa* (Slobodna knjiga, Beograd, 2001).

štvene moći i da društvo tumači kao proizvod akcije individualnih i kolektivnih aktera. U uslovima savremenog društva i procesa globalizacije, kada je narasla međuzavisnost društva, istraživanje lokalnih i nacionalnih aktera može se tumačiti i pravilno razumeti u sa-dejstvu prožimanja uticaja koji idu iz globalnog svetskog sistema.

Analizirajući megatrendove koji deluju u drugoj polovini XX-og veka, da se zapaziti da se u društvenoj praksi eksponiralo nekoliko globalnih strategija društvenog razvoja: *strategija socijalističkog razvoja i modernizacije, anglosaksonska strategija korporativnog kapitalizma i tržišnog fundamentalizma, strategija socijaldemokratskog evro-modela kapitalizma, strategija dekolonizacije i zavisne modernizacije u zemljama u razvoju i strategija japanske tržišne privrede* zasnovane na spoju procesa modernizacije i konfučijanske tradicije (sa dubokom posvećenošću državnom interesu i odanosti radu). Već više od dve decenije *anglosaksonska strategija neoliberalnog individualizma i tržišnog fundamentalizma* potiskuje ostale strategije u svetu i nameće se kao dominantni i hegemonistički razvojni model. Na udaru su se našli ne samo socijalistički režimi, koji su prevashodno iz unutrašnjih razloga sistemske i razvojne blokade doživeli imploziju, već i zemlje u razvoju, pa i socijaldemokratski evro-model kapitalizma, u čijem je središtu koncept socijalne države (tržišna privreda, socijalna država i socijalno partnerstvo). Razmah ovog radikalnog tržišnog fundamentalizma govori o razmarama ekonomske i socijalne krize savremenog sveta. Na ovom fonu vrši se radikalna izmena odnosa između rada i kapitala, restrukturiranje institucija socijalne solidarnosti, zaoštavanje eksploatacije i protivrečnosti u unutrašnjem, regionalnom i globalnom razvoju savremenog sveta. U tom kontekstu, u ime instrumentalne racionalnosti kapitala, efikasnosti i profita, tope se brojne socijalne i druge civilizacijske tekovine i vrednosti nastale posle Drugog svetskog rata, kao što su sloboda, solidarnost i pravda. Strategija tzv. "trećeg puta" (E. Gidens) postala je iluzija. Evropska socijaldemokratija doživljava zaokret udesno, snažno se integriše u por-dak, a program i taktiku delovanja prilagođava pragmatičnim ciljevima izbornog nadmetanja, gubeći tako autentični identitet.

Tabela 3

Najvažnije karakteristike socijalističkog i kapitalističkog sistema

MODEL SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVENO-EKONOMSKOG SISTEMA				
Nepodeljena vlast komunističke partije	Dominantna uloga državnog i kvazi-državnog vlasništva	Preovladavanje birokratske koordinacije	- Meko budžetsko ograničenje - planiranje - orijentisanost na količine - neresponzivn. privrede na cene	- Hronične nestašice robe - nestašica radne snage - višak zaposlenih - višak tražnje
MODEL KAPITALISTIČKOG DRUŠTVENO-EKONOMSKOG SISTEMA				
Političke vlasti štite privatnu svojinu i tržište	Dominacija privatne svojine	Preovladavanje tržišne koordinacije	- Čvrsto budžetsko ograničenje - jaka responzivnost privrede na promene cena	- Nema hroničnih nestašica - pritisak ponude - hronična nezaposlenost - ciklično kretanje privrede

Izvor: Kornai, J., "From socialism to Capitalism, What is Meant by the 'Change of System'?",

Journal of Economic Perspectives, Vol. 14, No. 1, 2000, pp. 27-42

(Prema: D. Kitanović, N. Golubović, *Osnovi političke ekonomije*, Ekonomski fakultet, Niš, str. 435).

U međunarodnim odnosima ove promene izražene su i kroz *proces globalizacije* – stvaranja i ekspanzije finansijskih tržišta, narastanja novih aktera u liku transnacionalnih korporacija, u obezvređivanju međunarodnih normi u oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva, u širenju prostora eksploataciji bez granica, u narastanju protivrečnosti Sever – Jug i u ekspaniranju i zaoštavanju brojnih drugih globalnih problema u svetu (ekološki problemi, terorizam, kriminal, epidemije itd.).⁴ Ovaj globalni megatrend transformacija u svetu neki analitičari označavaju kao nastanak novog planetarnog globalnog poretka, nove globalne ere i nove civilizacije, dok drugi o njemu govore kao o istorijskoj neokonzervativnoj restauraciji, nastanku radikalnog, "ubistvenog" globalnog kapitalizma, nastupu vremena "društava rizika" (U. Bek). Bez obzira na istaknute razlike u ocenu karaktera globalnih društvenih promena, izvesno je da se svet na kraju XX-og i početkom XXI-og veka našao na raskršću, suočen sa brojnim oblicima *megatranzicije* na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Umesto socijaldemokratske koncepcije održivog razvoja, strategije socijalnog partnerstva i stvaranja pravednog i pristojnog društva sa pravnom i socijalnom državom, suočeni smo sa suprotnim kretanjima. Posle 1989. godine, bipolarna ravnoteža sveta, umesto da je zamenjena multipolarnom, faktički je inklinirala nastajanju *monopolarnog sistema sa dominacijom SAD*.⁵ Na globalnom planu to se izražava i kroz potiskivanje uloge OUN, instrumentalizaciju Svetske banke za razvoj, MMF, Svetske trgovinske organizacije, ali i kroz nekontrolisanu upotrebu sile u međunarodnim odnosima, pod vidom borbe za globalnu demokratiju, ljudska prava i slobode. Na udaru su se našli ne samo autoritarni režimi i terorističke organizacije, već i brojni oslobodilački i levičarski pokreti i sindikati. Kao da je nastala *era "pokretnih berlinskih zidova"*, koji se izmeštaju iz jednog regiona u drugi, u zavisnosti od geostrateških ciljeva jedine svetske super-sile. Spisak "otpadničkih država" i nepodobnih režima dopunjavaće se u zavisnosti od stepena otpora snagama novog imperijalizma. Među ideolozima tzv. "*novog svetskog poretka*" već se teorijski elaborira nova politička legitimacija, kojom se želi opravdati globalna hegemonija. U tom smislu, ima teoretičara, posebno u Velikoj Britaniji i SAD, koji govoreći o globalizaciji i postnacionalnoj konstelaciji ističu da je nastupilo vreme "liberalnih imperija". Za sociologije razvoja i međunarodnih odnosa biće dosta posla da prouče ove nove oblike modernog i postmodernog totalitarizma i njegove konsekvence na položaj i razvoj malih zemalja i ulogu oslobodilačkih pokreta i pokreta emancipacije u savremenom svetu.

Tabela 4

Hladni rat i socioekonomski kontekst posle hladnog rata

	Za vreme	Posle
1. Pogled na svet	Društveno ograničen Homo oeconomicus	Neograničen Homo oeconomicus
2. Institucije, tehnologije	Regulacija i koordinacija tržišta preko javnih institucija i političkih/ društvenih procesa	Deregulacija i smanjenje netržišnih institucija, dominacija tržišta
3. Relativne cene, zarade, troškovi	Instrumentalizovani	Ciljevi sami po sebi
4. Politički instrumenti	Čini se da utiču na tačke od 1 do 4	Minimizacija uticaja na tržišta i relativne cene, zarade i koštanja

Izvor: E. Macner, *Monopolarni svetski poredak (O socioekonomiji dominacije SAD)*, Dosije, Beograd, 2003, str. 191.

⁴ Opširnije o protivrečnoj prirodi procesa globalizacije videti u studiji M. Pečujlića *Globalizacija – dva lika sveta* (Gutenbergova galaksija, Beogra, 2002).

⁵ Opširnije o ovome u studiji N. Čomskog *World Order, Old and World* (London, 1994), kao i E. Macnera *Monopolarni svetski poredak (O socioekonomiji dominacije SAD)* (Dosije, Beograd, 2003).

No, bez obzira na sadašnju svetsku krizu i prenošenja tereta te krize na zemlje svetske periferije i poluperiferije, konstelaciju snaga u svetu i dominaciju neoliberalne filozofije razvoja, izvesno je da će se iz društvenih protivrečja rada i kapitala i kroz nove, ovovremene oblike društvenih borbi roditi novi akteri emancipatorskih društvenih promena, izvršiti *obnova socijaldemokratskog modela razvoja* i rehabilitovati projekti socijalnog partnerstva u borbi za mir i razvoj, za pravednije odnose u svetu, za humanizaciju društva i emancipaciju čoveka.

Tabela 5.

Tip tranzicije, strategije i društva
(*Tipologija postsocijalističkih društava prema socijalnom smeru tranzicije*)

Tip tranzicije	Model strategije (sa ključnom koncepcijskom odrednicom)	Tip društva
1. <i>Inverzivna, regresivna, predmoderna</i>	<i>Retradicionalizacija</i> (etnofeudalizam, tribal society)	Tradicionalno, predgrađansko, protomoderno
2. <i>Reverzibilna neoliberalna</i>	<i>Zavisna modernizacija</i> (neoliberalizam)	Kapitalističko, periferno, zavisno
3. <i>Reverzibilna neokonzervativna</i>	<i>Deformisana realsocijalistička modernizacija</i> (neoetatizam)	Poluperiferno, <i>politokratsko</i>
4. <i>Progresivna socijaldemokratska</i> (tranzicija sa socijalnom odgovornošću)	<i>Socijaldemokratska modernizacija</i> (socijalno partnerstvo, socijalna država, "welfare state")	<i>Moderno</i> , razvijeno, pluralističko, <i>socijaldemokratsko</i> društvo, društvo demokratskog socijalizma

Izvor: Lj. Mitrović, *Balkan – granica i most među narodima*,
Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.

Sociološke analize pokazuju da je u praksi delovanja postsocijalističkih društava u procesu tranzicije na Balkanu, u poslednjih desetak godina, eksponirano nekoliko *strategija društvenog razvoja*. S obzirom na odabrane globalne strategije društvenog razvoja, moguće je sačiniti sledeću sistematizaciju tipova tranzicije, bez obzira na nepotpuno istorijsko iskustvo: 1. *tip inverzivne regresivne tranzicije* (koja je oslonjena na strategiju retradicionalizacije i vodi u protomoderno predgrađansko, etnički i civilizacijski zatvoreno, blokirano i stagnantno društvo); 2. *tip reverzibilne neoliberalne tranzicije* (oslonjene na strategiju zavisne i imitativne modernizacije, koja vodi u kapitalističko periferno zavisno društvo); 3. *tip reverzibilne neokonzervativne tranzicije* (oslonjene na strategiju neoetatizma i deformisane modernizacije, koja vodi u obnovu real-socijalizma ili državnog, tj. političkog kapitalizma – "kapitalizma nomenklature" /M. Veber/ - i vodi u poluperiferno društvo) i 4. *tip progresivne socijaldemokratske tranzicije* (tranzicija sa socijalnom odgovornošću, oslonjenu na celovitu strategiju razvoja i modernizacije, reforme i demokratizacije, koja vodi u moderno i razvijeno socijal-demokratsko društvo).

Polazeći od vladajućih strategija razvoja i ostvarenih društvenih promena, mogli bismo sačiniti jednu tipologiju savremenih "društava prelaza". Najglobalnija podela postsocijalističkih društava u tranziciji je na tri tipa: *periferna, poluperiferna i moderna* društva. Bliža tipologija, s obzirom na odabrane strategije razvoja, može izgledati ovako: 1. *periferno predgrađansko društvo*; 2. *poluperiferno zavisno građansko društvo*; 3. *društvo političkog kapitalizma* – kapitalizma nomenklature i 4. *moderno socijaldemokratsko društvo*.⁶

⁶ Opširnije o tome videti u autorovoj studiji *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri* (Institut za političke studije, Beograd, 1996).

Tabela 6

Osnovni elementi socioekonomskog okruženja

	Plan za socioekonomsku obnovu Transformacija	Uobičajena strategija transformacije "Trans-formacija"
(1) Dominantni pogled na svet	Građenje tržišta	Spontana pojava tržišta
(2) Uspostavljanje institucija i tehnologija (akumulirano znanje)	Osnove za omogućavanje & konstruktivno odlučivanje & delovanje	Ograničavajuće odluke & delovanje: sledi deregulacija
(3) Odnos cene / troškovi / zarada	Motivi i korisni signali ukoliko su ugrađeni u institucije itd.	Najvažniji su izvori motivacije i informacije
(4) Politički instrumenti za uticaj na stavke (1) do (3)	Aktivna država	Pasivna država

Izvor: E. Macner, *Monopolarni svetski poredak (O socioekonomiji dominacije SAD)*, Dosije, Beograd, 2003, str. 74.

Analizirajući praksu društvenih promena u postsocijalističkim društvima na Balkanu treba reći da je, izuzev Slovenije, koja je u svojim strategijama razvoja sledila jednu vrstu redefinisano socijaldemokratskog modela kapitalizma, u ostalim zemljama na delu koncept neoliberalnog razvoja i zavisne modernizacije. Bivša SRJ, pod uticajem unutrašnjih i spoljnih društvenih faktora, do 2000. godine bila je primer društva "blokiranе tranzicije", sa dominacijom modela nomenklaturnog kapitalizma, a nakon toga se radikalno okreće liberalno-demokratskom modelu razvoja i zavisne modernizacije. Brojni analitičari različito ocenjuju karakter promena u jugoistočnoj Evropi. Te ocene idu u rasponu od obnavljanja stereotipa o Balkanu kao "tamnom vilajetu" i "buretu baruta", pa do euforičnog otkrivanja novog, evropskog lica Balkana. Produbljenije studije ukazuju na kompleksno i *protivrečno lice tranzicije*, na njen neizvesni smer i ishod, put ka "nepoznatoj obali". Postoje o tome kritički osvrti I. Volerstina, P. Burdijea, U. Beka, J. Štiglica, ali i naših sociologa M. Pečujlića, Z. Golubović, Z. Vidojevića i ekonomista B. Horvata i J. Mencingera.

Ako se prihvati teza I. Volerstina o kapitalizmu kao globalnom svetskom sistemu, sa trodelnom slikom socijalne segregacije u prostoru na svetski centar, poluperiferiju i periferiju, kao i njegovo shvatanje *tranzicije* kao oblika protivrečne transformacije različitog smera unutar tog globalnog sistema, onda su razumljive različite ocene prirode i dometa aktuelnih procesa tranzicije u svetu i na Balkanu. Pjer Burdije o ovom procesu govori kao o procesu neokonzervativne restauracije, a Branko Horvat kao o procesu socijalne regresije, a ne inovacije. Vodeći računa o ovim različitim ocenama protivrečne prirode tranzicionih promena, Zoran Vidojević s pravom konstatuje da u postsocijalističkim zemljama postoji "*tranzitorni antagonistički društveni identitet*"⁷.

U postsocijalističkim društvima u tranziciji, kao rezultat neoliberalne strategije razvoja, konstituise se *nova društvena struktura*, sa izrazitim piramidalnim oblikom, sa tankim slojem nastajuće neoburžoazije na vrhu i ogromnim – preko dve trećine – osiromašenim slojevima društva (radništvo, srednja klasa, nezaposleni, penzioneri, omladina, marginalizovane društvene grupe). Nastajuća *neoburžoazija* je polivalentna društvena grupa koja se sastoji iz tri frakcije (novi preduzetnici, nomenklaturna buržoazija i mafijaški sloj – tj. lumpenburžoazija). Prva frakcija (preduzetnička buržoazija) je progresivna, u društve-

⁷ Z. Vidojević (1995), *Antagonistički društveni identitet i neototalitarizam*, Treći program Radio Beograda, 102, str. 199.

nom smislu, po svom odnosu prema razvoju proizvodnih snaga, nosilac je procesa modernizacije, racionalizacije i razvoja. Druge dve su gotovanske i parazitske. Njihova aktivnost se često graniči sa kriminogenom delatnošću i deo je socijalne patologije društva. Lumpenburžoazija vodi do fenomena *lumpenrazvoja*, o čemu je pisao u svojim studijama *Frank Andre Gunder*. Klasno-slojna struktura društava Balkana umnogome danas podseća na društva Latinske Amerike 70-ih godina prošlog veka. Na delu je *formiranje kompradorske unutrašnje buržoazije*, koja svoje grupne interese stavlja iznad interesa društva i, u potrazi za profitom, ne bira sredstva u očuvanju i širenju svoje moći. Često, pritom, i na štetu nacionalnog i državnog interesa svojih građana i svog naroda. Većina balkanskih zemalja, sledeći strategiju zavisne modernizacije i neoliberalni koncept razvoja, otvorila je put stvaranju nove zone svetske poluperiferije, novu Latinsku Ameriku na rubu Evrope. Ovakva strategija zavisne modernizacije stvara od Balkana prostor pogodan za uspostavljanje protektorata i neokolonijalnu ekspanziju, ali i ranjiv u procesima novih geostrateških nadmetanja između velikih sila (SAD i Evrope).

Bez obzira što je većina stanovništva u postsocijalistikim društvima očekivala da će tranzicione promene dovesti do socijaldemokratskog modela društvenog razvoja, tj. evropskog modela kapitalizma "države-blagostanja", stvarne socijalne promen odvijale su se u suprotnom smeru. Sadašnje političke i privredne elite preferiraju neoliberalnu ideologiju, kao program i ključ društvenog razvoja. Time se društveni razvoj stavlja u funkciju nastajuće bogate manjine, što ima brojne implikacije na karakter odnosa i društvene sukobe u ovim društvima.

Može se očekivati je da će se iz naznačenog društvenog protivrečja između modernog sveta rada i kapitala u perspektivi iznedriti ne samo pokreti osporavanja postojećeg neoliberalnog modela društvenog razvoja, nego i *pokreti alternative*, snažni moderni sindikati i autentične socijalna, politička i kulturna levica, koja će razvoj novih proizvodnih snaga i vrednosti liberalne tržišne ekonomije povezati sa socijalnom pravdom i borbom za slobodu i jednakost u novim istorijskim uslovima.

Projekti regionalizacije i evrointegracije Balkana

Kroz istoriju, Balkan nije bio samo prostor sukoba i igre velikih sila i njihovih hegemonističkih strategija. Idući za sopstvenim interesom i polazeći od zajedničkog sistema etnokulturoloških vrednosti, odnosno kulturnog genotipa, balkanski narodi su se kroz istoriju rukovodili zajedničkim socijalnim i razvojnim ciljevima. Retki periodi mirnog razvoja balkanskih zemalja i eksponiranja naprednih klasa i prosvetljenih elita, bili su u znaku širenja i afirmacije projekata unutarbalkanske saradnje. Tokom XIX i XX veka u više navrata, od strane naprednih pojedinaca i pokreta, oblikovane su *inicijative i projekti o regionalnoj integraciji balkanskih zemalja*. Podsetimo se časnih imena *Svetozara Markovića* i *Dimitrija Tucovića* i njihovih projekata o balkanskoj federaciji ravnopravnih građana, naroda i država. Nažalost, ovi zvezdani časovi autentičnih balkanskih inicijativa o regionalnoj saradnji i integraciji, presecani su najčešće izvanekonomskom intervencijom, bilo konzervativnih snaga i pokreta i njihove destrukcije ili imperijalnim delovanjem velikih sila na principu "zavadi, podeli, pa vladaj". O tome svedoče nekoliko ratova, uključujući i poslednji na prostoru bivše Jugoslavije, koji su devastirali ovaj prostor u dvadesetom veku.

Iako je životni i razvojni interes balkanskih naroda ujedinjavanje, savremeni Balkan, u uslovima postsocijalističke tranzicije, presporo organizuje svoje političke i socijalne snage na fonu izazova evrointegracije. *Većina proklamovanih koncepata o regio-*

nalnoj saradnji u poslednjoj deceniji, proizvod su međunarodnih faktora spolja. Rečju, malo je autonomnih samostalnih inicijativa balkanskih elita. To govori o ambivalentnom odnosu političkih snaga i dominaciji konzervativnih političkih orijentacija; onih snaga koje su za dalju refeudalizaciju Balkana i stvaranju političkih torova, jer u njima autokratske elite i lideri lakše mogu vladati manipulacijom.

Eksponirani projekti u zadnjoj deceniji imaju različitu socijalnu i civilizacijsku funkciju. *Evropski koncept* regionalizacije Balkana, odnosno jugoistočne Evrope, ne samo po svojim odrednicama, već i socijalnoj suštini, u funkciji je mira i stabilizacije ovog prostora, njegovog razvoja i evrointegracije. *Anglosaksonski projekat*, bez obzira na manifestne poruke, ima prevashodno geostratešku funkciju i vezan je za dugoročne vojno-bezbedonosne interese SAD i NATO strukture.

Tabela 7.

Zemlje Jugoistočne Evrope – učešće u inicijativama za regionalnu saradnju

Zemlja	C E I	C E F T A	C M E S	K J I E	R P	S E C I	Pakt stabilnosti	Ukupno učešće u inicijativama
Bugarska	+	+	+	+	+	+	+	7
Rumunija	+	+	+	+	+	+	+	7
BiH	+	-	-	p	+	+	+	4+p
SRJ	-	-	-	+	+	-	-	2
Makedonija	+	-	-	+	+	+	+	5
Hrvatska	+	-	-	p	+	p	+	3+p+p
Albanija	+	-	+	+	+	+	+	6
Grčka	-	-	+	+	+	+	+	5
Turska	-	-	+	+	+	+	+	5
Slovenija	+	+	-	-	+	+	+	5

CEI - Centralnoevropska inicijativa

CEFTA - Centralnoevropska zona slobodne trgovine

CMES - Crnomorska ekonomska saradnja

KJIE - Konferencija o stabilnosti, bezbednosti i dobrosusedstvu u JIE

RP - Rajomonski proces o dobrosusedstvu i stabilnosti u JIE

SECI - Inicijativa za saradnju u JIE

+ učesnik/član

- ne učestvuje

p posmatrač

Izvor: *Jugoistočna Evropa. Pogled iz Srbije*. Stubovi kulture, Beograd, 1999, str. 83.

Neophodna je *kritička revalorizacija svih projekata regionalizacije* koji su u igri. Balkanskim narodima, tj. zemljama jugoistočne Evrope potrebno je otvaranje i integrisanje u Evropsku uniju iz: ekonomsko-razvojnih razloga, civilizacijsko-kulturnih, političkih i bezbedonosnih.⁸ U tom smislu, treba proceniti delovanje društvenih, političkih i kulturnih aktera na ovom planu, kao i eksponirane projekte i strategije regionalizacije Balkana. Globalno posmatrano, izražena su *dva pristupa regionalizaciji Balkana*. Prema jednom, balkanske zemlje treba da izgrade, najpre, samostalnu strategiju regionalnog razvoja i integracije, tj. da se međusobno ujedine, a zatim sa Evropom. Po drugom scenariju, njihovo

⁸ Opširnije o tome videti u studiji D. Lopandića *Regionalne inicijative – institucionalni pristup* (Evropski pokret, Beograd, 2002).

ujedinjavanje treba da ide preko Evrope, pojedinačno, kroz ispunjavanje određenih uslova standardizacije i asocijacije. Polazeći od dosadašnjih iskustava, izvesno je da je realnije njihovo ujedinjavanje preko Evropske unije, njenih procedura i institucionalnih mehanizama, tj. preko prethodnog ostvarivanja standarda EU, negoli što je za očekivati prvo njihovo ujedinjavanje u okviru Balkana, a potom u EU. Valja istaći da *optimalna strategija* na ovom planu pretpostavlja simultano delovanje aktera u ostvarivanju programa i ciljeva integracija, kako unutar balkanskog regiona, tako i u okviru institucija EU.

Za zemlje jugoistočne Evrope odnos prema regionalizaciji i izazovima evropskih integracija je odnos prema procesima globalizacije savremenog sveta. Balkanu je potrebno otvaranje prema ovim izazovima iz najdubljih dugoročnih socijalno-ekonomskih, civilizacijsko-kulturnih i političko-bezbedonosnih razloga. Otuda je u svakoj balkanskoj zemlji pojedinačno, pored vizije o dugoročnim zajedničkim regionalnim interesima, neophodno je definisati i afirmisati strategiju realnog prilaza procesima regionalnih i evropskih integracija, kroz ostvarivanje evropskih standarda u ekonomiji, politici i kulturi, kao pretpostavkama dostizanja zrelosti za ulazak u EU. Imajući u vidu realni nivo ekonomskog razvitka, duboke probleme i protivrečnosti u socijalnom razvoju i političke sukobe na balkanskom prostoru, taj proces istinskog ujedinjavanja snaga proevropske orijentacije teći će mnogo duže u odnosu na aktuelna previranja u raspoloženju javnog mnjenja. Tekuće sondaže javnog mnjenja na prostoru većine balkanskih zemalja poslednjih godina, u odnosu na stanje u prethodnoj deceniji, ukazuju na tendenciju porasta pozitivnog izjašnjavanja građana prema procesima evropskih integracija. Ovo se može ilustrovati, između ostalog, nedavnim istraživanjem javnog mnjenja u Srbiji i Crnoj Gori. U toku je i obimno empirijsko istraživanje na prostoru Srbije, Makedonije i Bugarske, koje sprovodi Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, u okviru projekta "*Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*" finansiranog od strane Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj RS.

Tabela 8

Stavovi građana Srbije i crne gore o pridruživanju eu

Da	73,7
Ne	7,4
Bez odgovora	18,8

Izvor: *Politika*, 9. jun 2003, str. 1.

Preformulacija stavova javnog mnjenja u pozitivnom pravcu većine balkanskih zemalja treba da bude podsticaj njihovim privrednim, političkim i kulturnim elitama za uspešnije rešavanje institucionalnih i razvojnih problema i za brži izlazak iz krize i otvaranje prema razvojnim mogućnostima koje proizilaze iz procesa regionalne i evropske integracije. Izostajanje brzog i efikasnog rešavanja nagomilanih ekonomskih i socijalnih problema, sa kojima su suočene balkanske postsocijalističke zemlje, u liku deindustrijalizacije, recesije, masovne nezaposlenosti, narastanja novih socijalnih nejednakosti – može blokirati ove zemlje za brže priključenje evropskoj zajednici. S pravom se može postaviti pitanje može li se u Evropu preko Latinske Amerike, tj. sa zavisnim društvima koja se danas stvaraju na rubu evropskog jugoistoka? Takođe, i ne zamenjuje li se u političkoj retorici tekućih elita, mit o "nebeskom narodu" mitom o Evropi, koji je u funkciji instrumentalizacije a ne ozbiljnih razvojnih i civilizacijskih društvenih promena. Za iskorak iz sadašnjeg stanja nedovoljne saradnje i povezanosti privrednih, političkih i kulturnih elita na Balkanu, neophodna je ne samo politička volja i nova politička retorika, već i radikalnije promene na

fonu organskog ujedinjavanja privrednih i drugih potencijala. Dosadašnje inicijative i ponuđeni projekti iz okruženja o regionalizaciji i evrointegraciji jugoistočne Evrope samo su osnova za sagledavanje zajedničkih interesa balkanskih naroda i novih oblika njihovog povezivanja sa Evropom i svetom. Velika je odgovornost, pored privrednih i političkih elita, i na kulturnim elitama, posebno naučnoj inteligenciji, da odogovore ovim izazovima.

Uloga kulture, nauke i društvenih elita u tranzicijskim procesima na Balkanu

Nova velika svetska kriza na kraju XX-og veka sudbonosno se odrazila na položaj Balkana. *Kriza socijalističkih režima unutar kapitalizma kao globalnog svetskog sistema i njihovo urušavanje*, omogućila je ne samo razgradnju institucionalnih pretpostavki, pad društvenih struktura, već i delegitimizaciju pokreta levice u borbi za novo društvo.

Nastao je uzmak socijalističkih ideja i ideologija i uspon neokonzervativnih i neoliberalnih snaga u svetu. Oživele su snage restauracije. Razgradnja socijalističke ideologije dalje je podstakla krizu identiteta brojnih društvenih grupa i slojeva i mehanizme identifikacije u postsocijalističkih društvima. Ova društva su se našla u jednom anomičnom stanju i institucionalnom haosu. U uslovima takvog socijalnog loma i stresa, nastao je pad na dubinske ideološke i kulturološke matrice tradicionalnog predgrađanskog društva. Jedan od naših sociologa o tom fenomenu pisao je kao o "*sunovratu u zajednicu*" (Đ. Jovanović). Društvo na Balkanu našlo se razapeto između retradicionalizacije i modernizacije. U tom kontekstu svojevrsnog "šoka prošlosti", neokonzervativne snage vraćaju se ideologiji "krvi i tla", izranjaju radikalistički pokreti refeudalizacije svesti; širi se mit o "nebeskom narodu", mesijanstvu, što vodi u etničku ksenofobiju i izolaciju. Ove tendencije u nekim slojevima kulture i ideologije mogu se označiti kao vid kulturne regresije, tj. pad u odnosu na nekadašnje domete tekovine građanske moderne i socijalizma. Faktički, ovi oblici društvene svesti bili su uvod ili izraz kretanja društva u protomoderno društvo. Ovakva tendencija vodi ka redukovanju kulture i identiteta na etničku kulturu, uz potiskivanje elemenata moderne građanske kulture i identiteta. Ova tendencija u kulturi i politici uvela je crkvu kao partnersku organizaciju i instituciju u odnosu na državu i školu. Posledice toga su danas prepoznatljivije ne samo u polju kulture, već i na planu obrazovanja i politike.

U ovim procesima restauracije društvene svesti bivših dominantnih klasa i njihovih ideoloških i političkih frakcija, izražava se težnja za redefinisanjem dominantnih obrazaca kulture i ideologije; za novim oblicima legitimacije moći, tj. novonastajućeg sistema raspodele društvene moći. Naravno, ovaj proces nije tekao linearno, već uz otpore, tj. različite forme ovovremenih borbi za očuvanje nacionalnog ideniteta, ali i modernog građanskog karaktera kulture u društvima na Balkanu. Dometi tih borbi su različiti u različitim zemljama Balkana. Etnički i kulturni sukobi, pomešani sa elementima verskih sukoba, najviše su eskalirali na prostoru bivše SFRJ i bili su instrumentalizovani od vladajućih političkih elita iznutra, za legitimaciju i održavanje njihove moći. Uporedo je ova eksplozija balkanskog "etničkog koktela" (Z. Bžežinski) korišćena u geostrateškim igrama i borbama velikih sila na Balkanu na kraju dvadesetog veka. U ovim procesima, tek se jedna manjina intelektualaca unutar sloja inteligencije održala uspravno u odbrani građanskog karaktera društva i njegovog pluralističkog multikulturnog identiteta.

U uslovima nastajućeg građanskog društva na prostoru Balkana i evrointegracionih procesa neophodno je danas istaći poseban značaj *tranzicije u oblasti kulture*.⁹ Zapadno evropsko društvo, kao rezultat dometa vlastitog istorijskog razvoja, formirano je kao građansko, pluralističko, multietničko i multikulturno društvo. Ulazak u ovo društvo kao konstituisanu Evropsku uniju zemalja sa evropske poluperiferije, kao što to predstavljaju društva Balkana, pretpostavlja ostvarivanje određenih standarda ne samo u ekonomiji i politici, već i u kulturi. Uz očuvanje pozitivnih i progresivnih tekovina iz oblasti nacionalne tradicije i kulture, balkanske zemlje moraju biti otvorene za domete i sadržaje evropske moderne i postmoderne, odnosno za standarde i vrednosti multikulturnog i građanskog društva Evropske unije. To, pak, dalje pretpostavlja i nalaže radikalne promene u sistemu obrazovanja, od osnovnog do univerzitetskog, u smislu njegovog osavremenjivanja i modernizacije, ali i određene istorijske funkcionalizacije potrebama moderne podele rada i integracionih procesa na Balkanu, u Evropi i svetu, kao i jačanja kanala horizontalne i vertikalne pokretljivosti akademske populacije evropskog i svetskog intelektualnog univerzuma.

Za radikalniji iskorak iz starog društvenog sistema, pored političkih, ekonomskih i institucionalnih promena, sve veći značaj koji imaju kultura, nauka i društvene elite za izgradnju pluralističkog demokratskog građanskog društva, za razvoj njegovih proizvodnih snaga i otvorenost društva prema procesima globalizacije i evrointegracije. U ovom kontekstu, značajna je kritička revalorizacija glavnih odrednica u kulturi i njeno "pročišćavanje" od elemenata tradicionalizma i neokonzervativizma, uz očuvanje autentičnih vrednosti tradicije i nacionalne baštine i brže otvaranje kulturnih elita prema izazovima tekovina moderne i postmoderne.

Iako su balkanska društva i njihove aktuelne privredne i političke elite zaokupljene pragmatičnim problemima ekonomskog preživljavanja i održavanja na vlasti, krajnje je vreme da se shvati *strategijski značaj tranzicionih promena u kulturi*, u najširem smislu te reči, jer kultura ima ne samo antropološko-civilizacionu, nego i socijalno-razvojnu funkciju. Usputno podsećamo na ovako shvaćenu kulturu, odnosno teorijsku konceptualizaciju i interpretaciju u radovima Z. Baumana, M. Ilića, Z. Golubović itd. Promene u vrednosnom sistemu, pogledima na svet i normativnim orijentacijama postale su presudna pretpostavka za podizanje nivoa razvojnih kapaciteta u postsocijalističkim društvima. U tom smislu, u programima i strategijama društvenog razvoja mora se redefinisati mesto humanog, kulturnog i socijalnog kapitala, uz preferiranje njegove uloge u savremenom društvenom razvoju. S pravom treba očekivati veću ulogu nauke i univerziteta u formulisanju dugoročnog programa naučno-tehnološkog i društvenog razvoja, kao i oblikovanju strategija regionalne i evropske integracije Balkana. Rečju, pored privrednih i političkih elita koje su moderno i reformski orijentisane, na fonu razvoja novih proizvodnih snaga i utemeljivanja pluralističkog i demokratskog načina života, kulturne elite, inteligencija i intelektualci, moraju prepoznati svoju novu ulogu i odgovornost za progresivni društveni razvoj i emancipaciju društva.

Umesto zaključka: Pledoaje za izgradnju alternativnih projekata razvoja i evrointegracije Balkana

Polazeći od rezultata razvijene naučne kritike različitih teorijskih koncepcija i strategija društvenog razvoja u XX-om veku (u radovima *Karla Polanija*, preko neomar-

⁹ Videti o tome u radu Z. Golubović *Kulture u tranziciji u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji: raskorak između kulturnog i nacionalnog obrasca* (zbornik radova *Kulture u tranziciji* /Plato, Beograd, 1994/, str. 35-43).

ksista, do savremenih kritičkih ekonomista i sociologa – *S. Amina, I. Volerstina, P. Burdijea, U. Beka, E. Morena* i dr.) dolazi se do saznanja o jednostranosti i nehumanosti *lesser faire* ideologije i neoliberalnog tržišnog fundamentalizma, koji su razdvajanjem ekonomije od drugih socijalnih aspekata života ustoličili apologiju "samoregularajućeg tržišta", otvarajući put naturalističkom shvatanju društvenog razvoja, "ekonomskom despotizmu" i "imperijalizmu ekonomičnosti".¹⁰ Nasuprot redukcionističko-ekonomističkom pristupu društvenom razvoju, integralni *sociološko-antropološki pristup*¹¹ u empirijskim istraživanjima, kroz uporednu analizu mesta tržišta i drugih faktora razvoja u različitim društvima, omogućio bi kritičku revalorizaciju tekućih razvojnih strategija i ponuđenih projekata regionalizacije koji su danas "u igri" u svetu, a posebno u jugoistočnoj Evropi, tj. Balkanu.

Kritička naučna procena aktuelnih strategija razvoja mora biti celovita, ne samo sa stanovišta ekonomske racionalnosti i efikasnosti ili sistemske funkcionalnosti, nego i sa stanovišta mogućnosti konkretno-istorijske humanizacije i emancipacije savremenog čoveka, širenja kulture mira i demokratskih odnosa među građanima i narodima. Konačno, u naučnom dijalogu, nasuprot konceptu neoliberalne filozofije razvoja i *globalizma*, kao projekta novih nejednakosti u svetu, iskristalisao bi se i afirmisao novi razvojni *model tranzicije i strategije održivog razvoja*. U njima bi se, polazeći od teorijskih ideja *K. Polanija* (o subordinaciji ekonomskih aktivnosti socijalnim ciljevima i vrednostima u razvoju), stavova *U. Beka* (o harmoničnom odnosu između ekonomije i ekologije u tehnološkom i društvenom razvoju, u procesu zadovoljavanja sadašnjih i budućih potencijalnih potreba čovečanstva), kao i *socijaldemokratskog načela* ("solidan napredak svih ljudi i svakog čoveka" – "Popularim Progressio"), izrazila autentična suština *integralnog i humanističkog koncepta razvoja* (u čijem središtu je razvoj usmeren prema slobodi čoveka i primena načela društvene pravednosti za sve stanovnike Zemlje).¹² Paradigma novog održivog razvoja, za razliku od neoliberalnih i paradigme ekonomskog rasta, treba da bude osnova za ekonomski, ekološki, politički, kulturni, etički, socijalni razvoj; za zasnivanje nove ekonomske i socijalne strategije i nove etike sa ciljem postizanja maksimuma društvenog blagostanja, maksimuma ekonomske efikasnosti i humanog razvoja.¹³

Realizacija ovakvog integralnog koncepta održivog razvoja omogućila bi da se razvoj projektuje kao razvoj usmeren prema slobodi i sreći svakog čoveka i svih naroda savremenog čovečanstva. Takav koncept bio bi komplementaran sa humanim modelom "globalizacije sa ljudskim likom", kao novom istorijskom formom demokratske svetske integracije. U ovim koncepcijama razvoja bili bi ugrađeni principi *slobode, jednakosti, socijalne pravde i participativne demokratije*¹⁴, kao garanti istinskog humanog i demokratskog razvoja savremenog sveta. Samo u tom kontekstu moguć je optimalan razvoj svakog dela sveta, pa i progresivni razvoj i demokratska evrointegracija savremenog društva na Balkanu.

¹⁰ Opširnije u U. Bek *Šta je globalizacija? i Zablude globalizma* (zbornik radova *Globalizacija* /Pan Liber, Zagreb, 1999).

¹¹ Z. Golubović, *Izazovi demokratije u savremenom društvu*, Centar za kulturu, Požarevac, 2003, str. 147.

¹² Opširnije o ovom konceptu humanističkog društvenog razvoja u studiji F. Majora *Sutra je uvek kasno* (Jugoslovenska revija, Beograd, 1991).

¹³ Opširnije o tome videti u studijama U. Beka *Rizično društvo* (Filip Višnjić, Beograd, 2001) i M. Dragičević *Ekonomija i novi razvoj* (Alinea, Zagreb, 1996).

¹⁴ Z. Golubović, *Isto*, str. 153.

UDK 172.15(4-15+4-11)
316.4.052(4+497)

Dan Dungaciu

Faculty of Sociology and Social Work
University of Bucharest
Romania

EUROPEAN INTEGRATION AND REPRESENTATIONS OF THE BALKANS (NATIONALISM IN WESTERN AND EASTERN EUROPE: ESSENTIALLY DIFFERENT?)

Summary

There are many ways to examine the relationship between western and eastern Europe. But a broader comparative analysis is not the purpose of the present paper; it would be impossible here even just to enumerate the possible comparative grids for examination of the relationships between these two areas. This paper is just an introduction, a starting point, and what I intend to do here is more modest and circumscribed. The purpose of this paper is to offer a few methodological preliminaries, to speak about some problems that appear - that have actually appeared - when the nationalisms of these areas are compared. The supposition of this article is that not a few theories, perspectives, or concepts - implicitly or explicitly - essentialize the nationalism of these two areas (this is where the Rorty-ian hint in the title is coming from). Without a critical analysis, without a previous deconstruction of those essentialist theories and concepts, any comparison between the East and the West risks perpetuating them. To outline the relevance of the so-called "eastern nationalism" and "western nationalism", of the relationship between them - as far as these concepts or relations induce, produce or perpetuate essentialism - this is the aim of my article.

Keywords: Nationalism, Deconstruction, Essentialism, Balkan, Eastern Europe

EVROPSKA INTEGRACIJA I PREDSTAVE O BALKANU (NACIONALIZAM U ZAPADNOJ I ISTOČNOJ EVROPI: IMA LI SUŠTINSKIH RAZLIKA?)

Rezime

Na mnogo načina može se ispitivati odnos između zapadne i istočne Evrope. Ali cilj ovoga rada nije šira komparativna analiza; ovde bi bilo nemoguće čak i samo pobrojati moguće uporedne parametre za ispitivanje odnosa između dve oblasti. Ovaj rad je samo uvod, početna tačka, skroman i sažet pokušaj u tom pravcu. Namera ovog rada je da ponudi nekoliko metodoloških preliminarnih teza, da govori o nekim problemima koji se javljaju ili koji su se, zapravo, već javili kada su se uporedili nacionalizmi ove dve teritorije. Pretpostavka ovog rada je da se ne mali broj teorija, perspektiva ili koncepata – implicitno ili eksplicitno – bavi esencijalizmom nacionalizma ovih područja (otud i potiče rortijevska natuknica u naslovu). Bez kritičke analize, bez prethodne dekonstrukcije tih esencijalističkih teorija i pojmova, bilo kakvo poređenje Istoka i Zapada rizikuje da tim pojmovima produži trajanje. Isticanje važnosti takozvanog "istočnog nacionalizma" i "zapadnog nacionalizma", odnosa među njima – u onoj meri u kojoj ovi pojmovi ili odnosi izazivaju, stvaraju ili nastavljaju esencijalizam – predstavlja cilj mog rada.

Ključne reči: nacionalizam, dekonstrukcija, esencijalizam, Balkan, Istočna Evropa

AGAIN ABOUT DIFFERENCES: HOW ARE WE TALKING ABOUT THEM?

"*Habit of seeing opposites* - The general imprecise way of observing sees everywhere in nature opposites (as, for example, 'warm and cold') where there are, not opposites, but differences in degree. This bad habit has led us into wanting to comprehend and analyze the inner world, too, the spiritual-moral world, in terms of such opposites. An unspeakable amount of pain, arrogance, harshness, estrangement, frigidity has entered into human feelings because we think to see opposites instead of transitions."

Friedrich Nietzsche, *The Wanderer and his Shadow*, § 67, 1880

"The civic/ethnic dichotomy parallels a series of other contrasts that should set off alarm dichotomy parallels a series of other contrasts that should set off alarm bells: not only Western/Eastern, but rational/emotive, voluntary/inherited, good/bad, *ours/theirs!*"

Bernard Yack

The subtitle of my paper could be: how can we talk about the differences? As I mentioned before, I will emphasize in my presentation the *essentialist* authors and theories, namely those theories that suggest that the nationalism in the West is *essentially* different from that in the East¹, which means that these areas from this point of view *are what they are of necessity*. In a more technical language the *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* talks about essentialism in these terms: "The distinctive mark of essentialism... lies in its suppression of temporality: it assumes or attributes an unchanging, primordial ontology to what are the historically contingent products of human or other forms of agency. It is also a denial of the relevance of agency itself" (Herzfeld 1998: 188). This kind of essentialism, which culminates with the description of the Balkan area, has major effects in almost any comparative analysis of Western and Eastern areas. Therefore, again, the reason for this discussion.

The issue here is therefore the existence and persistence of a specific way of thinking, the existence of some kind of mental *apriorisms*, of some frameworks within which the research is being developed, especially when we talk about nationalism in these two areas. In other words, an essentialism, but a new sort of essentialism, I would say, an essentialism that I would call neo-essentialism, or *sociological essentialism*, for none of the authors who promote it declares himself/herself follower of the Herderian "Volksgeist". It is a *neo-essentialism*, a sociological or historical essentialism because the authors speak of historical and social conditions, not about essences which transcend social life - but the consequences are almost the same; for these "conditions", this "history" seem to be so powerful that - for instance - the Eastern peoples cannot escape it. It is fatal. It is predestined. The promoters of this neo-essentialism are selected from both areas, East and

¹ The discovery - the "invention" - of these two areas is dated by Larry Wolff in the XVIIIth century. The process of *discovery* and *separation* (partition) were simultaneous: "The Enlightenment had to invent Western Europe and Eastern Europe together, as complementary concepts, defining each other by opposition and adjacency. Travelers were essential to this work of orientation, eighteenth-century travelers from Western Europe to Eastern Europe"(Wolff 1994: 6). At the beginning, ambiguity and inferiority characterized the Eastern Europe: "The idea of Eastern Europe was entangled with evolving Orientalism, for while Philosophic Geography casually excluded Eastern Europe from Europe, implicitly shifting it into Asia, scientific cartography seemed to contradict such fanciful construction." (Wolff 1994: 7).

West, the differences consisting in the style of essentialization and in the different values that are attributed².

This kind of approach in the analysis of nation and nationalism - some of the reference points of which I will attempt to select - is not mistaken because it talks about *differences*. But because it does it in a *particular way*; for there are many ways to speak about differences, and the postmodernism, the feminism etc. know it very well. This neo-essentialism is, in my opinion, sufficiently strong and present in many scientific approaches, in the so-called "popular sociology", in our every day life, in the media and so on, to be worthy of attention³.

Let me now discuss some elements, some steps in what could be considered the history of the essentialist perspective which I suggested at the outset.

² One of the main routes of essentialization of the relationship West/East is to stress the religious distinctions. The most representative *western* author from this standpoint is certainly Peter Sherrard. These paragraphs are extracted from his influential *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*, published for the first time in 1959, and is apt to illustrate this essentialist perspective I talked about: "(...)the study proceeds from an *a priori* acceptance of such principles, and uses these to interpret evidence which in itself is inadequate for a real understanding of the subject. From this point of view, it might be said that the study represents an attempt to treat its subject *sub specie aeternitatis*" (Sherrard 1995:VII). This is almost a predestined and fatal religious dichotomy between West and East! In 1980s, the most prestigious writer who articulated the "divide between Catholic Central Europe and the Orthodox Balkans" was Jaques Rupnik and, after 1990, the most famous and discussed author was Samuel Huntington (See Rupnik 1988 and Huntington 1998). The second element that generates and furnishes such an essentialist perspective is related to the approach of the relation *between nationalism and Orthodox religion* - the dominant religious doctrine of eastern Europe. The essentialism is induced and perpetuated by the assertion that the Orthodox religion *is* a nationalist religion. The historical role of the Orthodox Church was indisputable in this area. This is obvious. This Church preserved "collective identities" under Ottoman rule, by institutionalizing and safeguarding the distinction of the Christian subjects from their Muslim rulers. But the relationship between nationalism and the Orthodox Church is by far too complex to be analyzed using such a deterministic perspective. (See Kitromilides 1990, 1992, 1998).

³ I want to offer now just one example in order to suggest the existence of two patterns of thinking, two perspectives, two standpoints when we talk or write about these two areas. Almost every time when nationalist or religious resurrections, ethnic or national conflicts happen in the Balkans or Eastern Europe, we refer to the *historic* explanation. We try to find *historical* patterns. On the other side, when it comes to the West, we look for concrete and present day causes, for sociological explanation, for cultural, political, social or economical reasons. *History* is not the first explanatory argument for the Western nationalism, but it is for the Eastern one. (Not Dreyfuss or Vichy explain Le Pen, but the Balkan wars explain the 1993 war in Bosnia.) In other words, if we accept that the West can escape its own history - and especially its accidents: racism, fascism, nazism, religious fundamentalism etc. - this thing is hardly ever accepted for the East. "History as a burden" seems to be the formula offered today to the East, which has become an area doomed to history. The mark of "fatality", of something "essential" is the problem; because from here until the *axiological* or moral statements, with certain influences in the policy making, is no more that a single step to make.

NATIONALISM IN WEST AND EAST - ESSENTIALLY DIFFERENT?

The starting point: Hans Kohn -
western nationalism versus eastern nationalism

The starting point of an essentialist perspective can be identified in the famous distinction of Hans Kohn between "Western and Eastern nationalism"⁴: "While Western nationalism was, in its origin, connected with the concepts of individual liberty and rational cosmopolitanism current in the eighteenth century, the later nationalism in Central and Eastern Europe and in Asia, early tended towards a contrary development"⁵. Here, in his book - *The Idea of Nation*, 1945 - Kohn made the distinction between "Western" and "non-western" nationalism, and later, in his subsequent books, between "good" nationalism and "evil" nationalism. He does this by constructing a "dichotomy between a normal and a special type. The normal is the classical, the orthodox, the pure type" (Chatterjee 1986: 2-3)⁶. It is, of course, the western sort. Essentially, the western type is a "voluntarist" type of nationalism which regards the nation as a free association of rational human beings entered into voluntarily on an individual basis, while the eastern is an "organic" type which viewed the nation as an organism, as a fixed and indelible character which was "stamped" on its members at birth and from which they could never free themselves. Kohn's approach, Kohn's perspective, is an attempt to separate the good from the bad, the normal type from the deviant type, using a *geographical* criteria. His *geographical* distinction is very clear and very well marked: the first type was characteristic for the west of the Rhine, the West minus Germany, whereas the second kind of ideology was typical for nationalist movements east of the Rhine. These latter societies, these peoples, were ill prepared, were not apt - from a cultural, social, or political point of view: in a word because of their history - to receive and use properly the national ideas brought by the eastern intellectuals from the West of Europe. This, at least, is Hans Kohn's statement.

This idea, this distinction, in all its variants - western nationalism versus eastern nationalism, civic nationalism versus ethnic nationalism, voluntaristic nationalism versus organic nationalism - was well entrenched in the literature after the second world war, and made quite a career, being on the climb in the 1990s. The distinction was not, even in the beginning, only an analytical distinction; it was also a normative one. And this last aspect was emphasized and became prevalent today. Gradually, from a hypothesis, it turned into a premise, into an axiom; it became a starting point for the research, not - possibly - a conclusion.

⁴ Although one could argue that "this division has grown from Meinecke's distinction between 'political' and 'cultural' nations and, as Altern notes, it has influenced historical work for most of the twentieth century" (Roudometof 1999: 3).

⁵ For the "classical" justification of this widespread dichotomy, see Kohn 1945: 329-331.

⁶ For Chatterjee, the distinction of two types of nationalism is an attempt to come to terms with what he called "the liberal-rationalist dilemma". The liberal historiography, in which Kohn or Plamentz are included, "accepts nationalism as an integral part of the story of liberty... Seen as a part of the story of liberty, nationalism could be defined as a rational ideological framework for the realization of rational, and highly laudable, political ends... Thus the liberal-rationalist saves the purity of his paradigm by designating as deviant all those cases which do not fit the classical form" (*Ibid.*).

Re-drawing the East: Plamenatz and the "two types of nationalism"

The second step has been made in circumstances very different of those in 1945. We are in 1973 now. Germany is Western, democratic and strong enough not to be counted as an Eastern country anymore, even regarded from the vantage point of its nationalism. At this point, the correction of H. Kohn's theory will be made by John Plamenatz in a famous study called: "Two types of nationalism". This correction is extremely subtle, almost imperceptible, for Plamenatz retains the distinction between Eastern nationalism and Western nationalism: "I shall confine myself to arguing that nationalism has taken two markedly different forms. One form I shall call Western and the other Eastern".

What is modified here is *the geography of the East*, the frontier being moved more to the East so that Germany and its nationalism can be subsumed to the Western column. What Plamenatz calls eastern nationalism has flourished among "the Slavs as well as in Africa and Asia, and is to be found also in Latin America". He calls it "Eastern" because it first appeared to the east of "Western Europe". His distinction between "the West and the rest" is more radical, and so is the distinction between Western Europe and Eastern Europe. The differences appear at the beginning: if the Europeans - the Germans included - have been "well equipped culturally" (Plamenatz 1973: 29), the case with the Easterners, and later with the Africans and the Asians "has been quite different". This has made their nationalism "profoundly different from that of the Germans, the Italians and other Western peoples" (*Ibid.*: 30) "As good an example as any of the political nationalism in the West is Mazzini", says Plamenatz (*Ibid.*: 28). Why not Mussolini?, one could ask - but the answer to this question is not available, for Plamenatz does not mention this name, or Hitler's name either.

In conclusion, we have "two kinds of nationalism". We have the nationalism, for instance, of the Germans and the Italians, nationalism that Plamenatz calls "Western", and the nationalism of the "non-Western world"⁷. The adjectives used by Plamenatz to characterize this latter nationalism resemble to those used by Kohn: it is "hostile", "imitative", "illiberal", "disturbed", "ambivalent", "oppressive", "dangerous". It wouldn't be hard to recall a number of cases in the history of Western Europe where these epithets would fit perfectly. But Plamenatz is not interested in such comparisons. These adjectives belong to the Eastern nationalism, and they must stay there⁸.

⁷ "Thus we have two kinds of nationalism. We have the nationalism of peoples who for some reason feel themselves at a disadvantage but who are nevertheless culturally equipped in ways that favor success and excellence measured by standards which are widely accepted and fast spreading, and which first arose among them and other peoples culturally akin to them. This is the nationalism of the Germans and Italians in the last century, the nationalism that I call western. We have also the nationalism of peoples recently draw into civilization hitherto alien to them, and whose ancestral cultures are not adapted to success and excellence by these cosmopolitan and increasingly dominant standards. This is the nationalism of peoples who feel the need to transform themselves, and in so doing to raise themselves; of peoples who come to be called 'backward', and who would not be nationalists of this kind unless they both recognized this backwardness and wanted to overcome it" (Plamenatz 1973: 33-34).

⁸ The same idea of two kinds of nationalism was asserted in 1969 by a book concerning "the nationalism of the numerous peoples living" in Eastern Europe. The book was reprinted in 1994, with a new short introduction signed by Peter Sugar, one of the editors. The content of the book was preserved intact, the same the distinction between eastern and western European nationalism: "Eastern European nationalism shared with all others the basically anticlerical, constitutional, and egalitarian orientation that gave it its revolutionary character. In spite of these similarities eastern European nationalism differed substantially

Perpetuating the dichotomy:

Eric Hobsbawm - "political nationalism" versus "ethno-lingvistic" nationalism

After 1989, nations and nationalism have become prominent themes of the agenda of sociology, political science, or geopolitics. Special reviews dedicated to this issue were founded, there is even an association for the study of nation and nationalism, the number of books, articles, conferences with this subjECThas risen. In spite of some nuances which have been added, the distinction between Eastern/Western, bad/good, ethnic/civic nationalism remained in use.

In 1990, for instance, Eric Hobsbawm, the famous British historian, amplified this view in his very influential book, *Nations and Nationalism Since 1780*. Here, Hobsbawm distinguishes two types of nationalism and two kinds of analysis of nations and nationalism. The distinction is not only chronological, but also a geographical one. The first type is that of "mass, civic and democratic political nationalism", shaped on the kind of citizen nation created by the French Revolution: "The original, revolutionary-popular, idea of patriotism was state-based rather than nationalist, since it related to the sovereign people itself, i.e. to the state exercising power in its name. Ethnicity or other elements of historic continuity were irrelevant to 'the nation' in this sense, and language was relevant only or chiefly on pragmatic grounds" (Hobsbawm 1990: 87). This type flourished, spread and developed in Europe from about 1830-1870, prominently in Germany and Italy. It was followed⁹ by a second type of "ethno-linguistic" nationalism - "...late the ethnic-linguistic criterion for defining a nation actually became dominant" (*Ibid.*: 102) - in which smaller groups asserted their right to separate from large empires and create their own states on the basis of ethnic and/or linguistic ties: "Moreover, it is during this period that we find nationalist movements multiplying in regions where they had been previously unknown, or among peoples hitherto only of interest to folklorists, and even for the first time, notionally, in the non-western world. (...) As already suggested most of these movements now stressed the linguistic and/or ethnic element" (*Ibid.*: 105-6). This type of nationalism prevailed in Eastern Europe and resurfaced in the 1970s and 1980s, after the anti-colonial civic political nationalism in Asia and Africa had spent their force.

Preserving the distinction: M. Ignatieff

After 1990, one of the favorite approaches of the nation and nationalism theme, which is connected to my subject, was that of "the return of the repressed". Michael Ignatieff, for instance, opens his influential book *Blood and Belonging* (1994) with this sentence: "The repressed has returned and its name is nationalism" (Ignatieff 1994: 2).

The observation which could be made at this point is that there is something misleading about this almost unanimous accepted perspective. As M. Billig observed, "the claim that nationalism is returning implies that it has been away" (Billig 1995: 47). The "civic nationalism" of western Europe was developed in XIXth century, and has disappeared - suddenly - in the XXth. At least in his second part. In such comments, the world of settled nations, the western nations, appears as "the point-zero of nationalism".

from that of Germany and western Europe. [...] For convenience's sake we will call them bourgeois, aristocratic, popular, and bureaucratic eastern European nationalisms." (Sugar 1994: 45)

⁹ See, especially, chapter 4: "The transformation of nationalism, 1870-1918".

The wars waged by western states, the Vietnam or Falkland Wars, the US campaigns in Korea, Panama, or Grenada, in contrast to the wars waged by rebel forces in the Eastern area, are not labeled nationalist (Billig 1995: 47)¹⁰.

But the main reasons for which I have chosen Ignatieff's book here are that it takes over and uses the distinction between civic/ethnic nationalism in a certain way. A very subtle, very instructing way, which manages to keep the distinction intact, in spite of the realities in Western Europe nowadays.

This book, as M. Billig observed, expresses "a common-sense view of nationalism which straddles the boundaries between academic and more general thinking". *Blood and Belonging* accompanied a television series, made by the BBC, with the rights being sold world-wide. It was also serialized in a British Sunday newspaper, the *Independent on Sunday*.

At the beginning, Ignatieff distinguishes between "ethnic" and "civic" nationalism. Ethnic nationalism is the hot, surplus and dangerous variety, being based on the sentiment of "blood loyalty"¹¹. It is "more authoritarian than democratic". "Civic nationalism", according to Ignatieff - but also to Kohn, or Plamenatz - is a political creed, which defines common citizenship and which emerged from the universalistic philosophies of the Enlightenment¹². It is, he writes, the nationalism of established European democracies at their best, because it is "necessarily democratic"¹³. The "civic nationalism", as a conclusion, is synonym with "Western nationalism", or "good nationalism". The "nationalism" which was repressed, but which has now returned is, of course, the dangerous variety. And the place - *par excellence* - of this nationalism is Eastern Europe.

But there is a problem here: to make such rigorous distinctions after 1989 is not that easy. In the nineties, throughout Europe, the impulses of "ethnic nationalism" - even fascism! - are stirring again, in the form of parties which declare a politics of national regeneration. And fascism is returning not on the margins of politics, but in the historical heartland of Europe: the French National Front, The Vlaams Bloch, the Italian Social Movement etc., etc. Ignatieff admits this. He admits that the ethnic nationalism "is gaining ground in states like Britain, Italy, France, Germany, and Spain with ample, if varying, degrees of democratic experience". And he discusses in his books three "non Eastern-European cases: Germany, Quebec, Northern Ireland".

But there are a few problems with this strategy. First, his mentioning that "the ethnic nationalism" in states like Britain, Italy, France, Germany and Spain "...is a revolt against civic nationalism itself, against the very idea of a nation based on citizenship rather than ethnicity". What comes out of this is that the "ethnic nationalism" would be something unnatural for the West: it is a reaction, a historical accident, a momentarily abnormality, something non-particular, non-organic. This idea is underlined by *the very strategy of the*

¹⁰ This *slide away* of the nationalism of Western nations could be a topic on its own right.

¹¹ "Ethnic nationalism claims... that an individual's deepest attachments are inherited, not chosen. It is the national community that defines the individual, not the individuals who define the national community" (Ignatieff 1994: 7).

¹² For a comment on Ignatieff's perspective, see Billig 1995: 47-48.

¹³ "Civic nationalism maintains that the nation should be composed of all those - regardless of race, color, creed, gender, language, or ethnicity - who subscribe to the nation's political creed. This nationalism is called civic because it envisages the nation as a community of equal, rights-bearing citizens, united in patriotic attachment to a shared set of political practices and values. This nationalism is necessarily democratic, since it vests sovereignty in all of the people" (*Ibid.* 6).

author: the theoretical part of his book starts with the distinction between ethnic/civic nationalism, following Kohn and Plamenatz. No criticism appears at this point. Afterwards, it seems like Michael Ignatieff had just looked at the world and found out - with astonishment! - that the contemporary world does not read the books of the two authors, and that the area Kohn and Plamenatz have declared to be characterized by civic nationalism is actually haunted by... ethnic nationalism. Without adjusting the initial theoretical distinction, Ignatieff inserts these corrections, namely the "exceptions" of Germany, Quebec, and Northern Ireland. (Actually, the number of such "exceptions" is much bigger.) In spite of some nuances, this approach, illustrated by Michael Ignatieff, keeps the old distinction untouched. The rule is the same. The "civic nationalism" is "Western nationalism". The "ethnic nationalism" is not "Western nationalism"; here it's just an accident, an exception, a temporal and unfortunate deviation¹⁴.

**"Eastern nationalism" as an independent variable.
The "original sin" of eastern European politics**

The examples could continue. How influential this framework of "Western nationalism" versus "eastern nationalism" is, how uncritical this perspective is taken over, especially when the Balkans are involved¹⁵, we can also see today from recent and influential books. For instance, the last history of Eastern Europe, Robert Bideleux and Jan Jeffries's *A History of Eastern Europe*, published by Routledge, announces this framework right from the beginning. The "Eastern nationalism" became here *an independent variable*. The history of the European East - where not only the Balkans are included, but also Hungary, the Czech Republic, Slovak, Poland and the Baltic states - "was conducive to the emergence of exclusive and illiberal 'ethnic' conceptions and definitions of the 'nation' rather than more inclusive and liberal ones". This helps us explain, the authors assume, everything: "the terrible 'ethnic purification' or 'ethnic cleansing' undertaken in parts of the Balkans during and immediately after the two World Wars and again in the first half of the 1990 can be seen as the logical culmination of the exclusive and illiberal conceptions and definitions of nationhood" (Bideleux 1999: 3). What about the West? Here, of course, the story is different. Even if the "radical forms of nationalism" fostered by the French Revolution had "a similar intolerant and even murderous potential, especially in the hands of a Robespierre or a Saint-Just", in Western Europe, fortunately - the authors ensure us - "this was counteracted and held in check by the relatively strong development of the rule of

¹⁴ The same idea was already suggested by Hans Kohn: "These ideas form the essence of Western civilization - of Christianity as well as of enlightened rationalism: the faith in the oneness of humanity and the ultimate value of the individual. Only fascism, the uncompromising enemy of western civilization, has pushed nationalism to its very limit, to a totalitarian nationalism, in which humanity and the individual disappear and nothing remains but the nationality, which has become the one and the whole." (Kohn 1945: 18)

¹⁵ In general, the books or articles which deal with nation and nationalism in the Eastern area use almost without critics Hans Kohn's "classical" distinction. Just one example: in her book about nationalism in Romania, Juliana Geran Pilon writes: "When nationalism was discovered [in East-Central Europe] the process was tinged with pathological, even irrational elements. Thus, Kohn contrasts it, somewhat simplistically but not unjustly, with Western nationalism... Kohn is perhaps unduly charitable to Western nationalists, who after all had their share of intolerance. But in the East the problem was unquestionably worse. The nationalism based on dreams and myth was particularly undemocratic and illiberal" (Pilon 1992: 39-40).

law, the separation of powers, liberalism and concepts of limited government" (*Ibid.*: 3)¹⁶. And more: "...whereas western European nations would generally be conceived and defined in inclusive 'civic' terms (as people of particular states and territories), in eastern Europe nations were destined to be conceived and defined in more exclusive cultural or 'ethnic' terms" (*Ibid.*: 25). At this moment, the conclusion cannot be other than this: "illiberal 'ethnic' nationalism" is responsible for the "development of eastern European politics in this century"; it becomes almost an *independent variable*: "If exclusive and frequently illiberal 'ethnic' nationalism has not been the 'original sin' or the 'root of all evil' in twentieth-century eastern European politics, it has come pretty close to that. It has poisoned the wells of liberation and democracy in the region for as long as independent nation-state have existed there. It has also distorted and impeded the rule of law, equality of opportunity and the neutral operation of market economies" (*Ibid.*: 26). Put in more conspicuous and unequivocal terms, the distinction between the nationalisms of these two areas is the most important and relevant for them: "This seemingly innocuous divergence has been responsible for the most fundamental and damaging differences between Western and Eastern politics and societies in the twentieth century" (*Ibid.*: 25).

This is not the conclusion of the book; it is its starting point, its framework. The distinction used here by the two authors is a perfect Kohn-ian one, but the name of Hans Kohn is not invoked here. The distinction has surpassed his author and has become autonomous. It is now a ordinary - a standard! - perspective, an uncritical framework and an axiomatic starting point.

Who could contest such a "classical" distinction?¹⁷

The Balkans - the highest peak of the essentialisation

The place where the essentialization of the East/West relations reaches its highest peak - a genuine climax - is the analyses of the South-eastern area. In one word, the Balkans.

¹⁶ "Western European political communities have been governed and held together by common bodies of law, with a clear distinction between the public and private domains and strong constitutional restraints on the acquisition and use of power within specific historical determined jurisdictions and territories" (*Ibid.*).

¹⁷ A more "benign" strategy for the essentialisation of Eastern area could be the use of the phrase "homo sovieticus". Frequent nowadays discussions about the Eastern Europe in which this phrase is invoked seem to be merely a reiteration of the old and irrelevant debates of '50-'60 about... the "authoritarian personality" (Th. Adorno) of the German people. Although it is a truism today that the so-called "national character" is a useless concept - at least because nobody knows what does it mean -, many Eastern intellectuals - but not only! - nonchalantly talk about a... *regional character*! It is really surprisingly to see Western intellectuals, otherwise very careful with/against any sociological or anthropological concept which could induce essentialisation - "culture", for instance - using nonchalantly Zinoviev's famous phrase when they talk about the Eastern area. The truth is that the attitudes of the Eastern peoples before and after 1989 were and are so different, even so contradictory - democrat or anti-democrat, secular or religious nationalist, dissident or collaborationist, communist nostalgic or radical anti-communist, religious mind or secular mind etc., etc. -, and the differences between societies before and after 1989 were and are so well marked, that a "totalitarian" phrase like Zinoviev's is valueless for somebody who really wants to understand the Eastern societies. Maybe the "homo sovieticus" exists; but because nobody can define it, using this "concept" rises more problems that resolves. (On the other side, it is true that the essentialist attitudes - like Adorno's perspective - were resuscitated nowadays in the Western cultural space. The most distinguished case is the book published in 1996 by David J. Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. Here, the older "authoritarian personality" was replaced by the "eliminationist mind-set" of common Germans.)

A specter is haunting Western culture in this century - the specter of the Balkans. "By the beginning of the twentieth century - Maria Todorova writes at the beginning of her excellent book about the *invention* of the Balkans - Europe had added to its repertoire of *Schimpfwörter* a new word, that turned out to be more persistent over time than others with centuries-old tradition" (Todorova 1997: 3). Every man and woman with an average education knows that the Balkans are the powder keg of Europe¹⁸; everybody knows that the Balkans are a very dangerous region; and more, "Balkanization" not only had come to denote "the parcelization of large and viable political units but also had become a synonym for a reversion to the tribal, the backward, the primitive, the barbarian".

Everybody knows these things. And they know them so well that almost nobody needs arguments. Barbara Jelavich, for instance, deplored in her significant book *History of the Balkans* the lack of attention of which this area "benefited": "Although the Balkan peninsula has played a major role in history, the area has been subjected to less intensive study than any other European region" (Jelavich 1983: IX). The ignorance or the lack of attention given to the region can also be proved otherwise. The important readers on nation and nationalism ignore almost systematically the texts of Balkan authors and the texts concerning these questions in Eastern Europe.

From the above considerations and those that will follow, I wouldn't like anyone to understand that the discourse describing the relationships of the Eastern Europe in general and the Balkans in particular with a putative West are a structural variant of *orientalism*. Not at all. As M. Todorova points out in her book, the answer to "easternization" or "balkanisation" cannot be *occidentalism*. Or, as Michael Herzfeld warned: "Essentialism can become a decontextualized device for, ironically, essentializing those against whom one claims to defend agency and subjectivity" (Herzfeld 1998: 190). Such a strategy - *occidentalisation* - would be only a new essentialization, "an essentialization of the West as the hegemonic pair" in the dichotomy East/West. And this is false. First of all, because the Western discourse is not at all homogenous; and if I write here about the distinction between Eastern and Western nationalism is not because there is a kind of *unique* discourse, but because, unfortunately, its spread and use are strong enough to generate such kind of essentializations.

And second, what I have called the essentialization of the East is not only a Western characteristic. Especially for the Balkans, the self-essentialization is a local phenomenon, almost not investigated today, and which I will address a little later.

The discussion about the "essentialization" of the Balkans should probably begin with the most benign strategy that illustrates it, the use of the phrase "Balkan war"¹⁹. The 1993 Bosnia war was called this way, although it was nothing like that; the Kosovo war is again called a "Balkan war", although no other Balkan state except Yugoslavia is involved in it. In this recent case, too, the question put by Todorova in 1997 is perfectly valid: "Why

¹⁸ Although very few serious historians would claim that Sarajevo was the cause of WWI.

¹⁹ Another strategy could be the use of the idiom "Balkan mentality". The attempt to postulate a so-called "Balkan mentality" and *homo balcanicus* can turn easily in a pervasive and dangerous strategy of essentialisation of this area. As Paschalis Kitromilides pointed out, such irrelevant overgeneralizations of the mentality approach have to be changed with descriptions of "mental and attitudinal structures" in a strictly historically particular context: "Historical specificity is therefore the critical factor in the description of such sets of recurrent and pervasive assumptions and norms that define the outlook of a collectively. But to insist upon talking about a diachronic uniformity called 'Balkan mentality' is no more than an unverifiable historical legend, and it can turn into a perverse mythology as well" (Kitromilides 1996: 187).

does the war need to be Balkan? The Spanish civil war was Spanish, not Iberian, or Southwest European; the Greek civil war was never Balkan; the problem of Northern Ireland is fittingly localized - it is called neither Irish, nor British, nor even English, which it precisely is" (Todorova 1997: 186)²⁰.

This attentive specification suggests a comparison taken from the medical field: for a healthy organism - the Occident, the sick part must very well specified, well localized. It is an abnormality, an accident, something unnatural that passes. For an unhealthy organism - the Balkans, the position of a sick spot is almost irrelevant. For it can be anywhere. It is only the sign of a deeper disease, of an essentially sick organism. Today it is, accidentally, in one spot, tomorrow in an other, after tomorrow in a different one. For such an organism, the signs of the sickness - not their absence - are the *normality*.

From a historical perspective, the starting point of the "invention of the Balkans" could be the beginning of the century. The "civilized world", was first seriously perturbed by the Balkans at the time of the Balkan wars (1912-1913)²¹. The Carnegie Endowment for International Peace, founded in 1910, established an international commission "to inquire into the causes and conduct of the Balkan Wars". The report of the commission, which consisted of well-known public figures from France, the United States, Great Britain, Russia, Germany was published in 1914. The results and the conclusions were these: "At the end, the commission asked: 'What that is the duty of the civilized world in the Balkans?' and the report concluded: to maintain peace. Because 'The real culprits are those who by interest or inclination, declaring that war is inevitable, end by making it so, asserting that they are powerless to prevent it". At that time, Todorova continues - when the report was written - it seemed that with little effort *La Belle Epoque* would endure forever. It is interesting, from this point of view, to see what Mary Edith Durham - an Englishwoman anthropologist - wrote about what she had seen of the Balkan wars: "The war was over. All through I used to say to myself: 'War is so obscene, so degrading, so devoid of one redeeming spark, that it is quite impossible there can ever be a war in West Europe'. This was the one thing that consoled me in the whole bestial experience..."(Apud. *ibid.*).

Unfortunately, only for one year. Because both the original report and Mary Edith Durham's book were written in 1913, a whole year before the outbreak of the WWI...

After 80 years, in 1993 - during the Bosnia war -, "instead of launching a fact-finding mission, the Carnegie Endowment was satisfied with reprinting the 1913 report, preceding its title with a gratuitous caption 'The Other Balkan Wars'. Also added was an introduction by George Kennan, ambassador to the Soviet Union in the 1950, and to Yugoslavia in 1960". This introduction was entitled "The Balkan Crises: 1913-1993". Confirming the maxim "historiae est magistra vitae", Kennen's introduction "analyzed analogies with the past and the lessons of that analogies". He stressed that the strongest motivating factor in the Balkan wars "was not religion but aggressive nationalism. But that nationalism, as it manifested itself on the field of battle, drew on deeper traits of character inherited, presumably, from a distant tribal past... And so it remains today" (Apud. *ibid.*).

²⁰ And more: "Why is it, then, that 'Balkan' is used for a country at war that, before the sad events, insisted it was not Balkan and was previously not labeled Balkan but considered to be the shining star of Eastern Europe by its Western supporters? Has 'Balkan' become so much of a *Schimpfwört* that it is hoped that to whom it is applied would be horrified?" (*Ibid.* 186).

²¹ See Todorova 1997: 3-5.

Here it is a perfectessentialized perspective: a so-called "organic" growth of violence of Eastern Europe. As Todorova observed, Kennan has essentialized the Balkans, virtually transforming Herder's Balkan "Volksgeist" into Kaplan's *Balkan ghosts*.

Balkan Ghosts is the title of a famous book published by the American Robert Kaplan in 1993: *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. The book has an important place in this matter. Neither more nor less, in his book Robert Kaplan moves the roots of fascism to the Balkans: "Nazism, for instance, can claim Balkan origins. Among the flophouses of Vienna, a breeding ground of ethnic resentments close to the southern Slavic world, Hitler learned how to hate so infectiously" (Kaplan 1993: xxiii). Within such a perspective, one can say that the process of positive essentialization of the West and the negative essentialization of the East is taken to the limit. The roots of evil are located in the Balkans. Even nazism was born there.

And, of course, the examples could continue. Even the most prominent and representative books or authors concerning the Balkans used uncritically and perpetuated an essentialist perspective. Traian Stoianovich, for instance, in his excellent volume *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, uses without any precautions the distinction of Plamenatz: "Worthy of further inquiry may be the question of the diverse regional and cultural approaches to nationalism. John Plamenatz, for example, distinguishes between a generally western and a generally eastern (east of *Mitteuropa* but west of Russia) European nationalism. (...) All the Balkan peoples are associated with the "eastern" type of nationalism" (Stoianovich 1994: 296). More than that, some authors use the concept "ethnic nationalism" when they talk about the eastern area or the Balkans without any specification or - even - without any adequate definition of it. The suggested idea is that nationalism in this area *is* "ethnic nationalism", that "ethnic nationalism" belongs to the Balkan area, is something natural and fatally connected with it. But, because "ethnic nationalism" is a term with negative connotations - "ethnic nationalism" *is* bad nationalism -, this strategy is eventually a "soft" strategy of "satanization" of the area²². Every conflict - ethnic, national etc. - is now easy to explain; the "cause" is - isn't it? - "ethnic nationalism". In many cases, the title of the books or articles dealing with this subjects offer the "solution" (see Danforth 1995 and Denitch 1994)²³.

EUROPEAN NATIONALISM REVISITED. NOT EASTERN AND WESTERN NATIONALISM, BUT NATIONALISM *IN* WESTERN AND EASTERN EUROPE

Even though not complete, the first part of my presentation suggests a routinised and well ingrained way of talking (writing, thinking etc.) about these two areas as far as the relationship between eastern and western nationalism is concerned. In the second part of my article I want to make some remarks and comments about the picture sketched above:

²² Again, the point here is *not* that there are no actual differences between Eastern and Western areas, but that the terms which are used to characterize one of these areas are not - from a moral point of view, at least - "innocent".

²³ It is not easy to find a more unclear book than Denitch's from the vantage point of the terminology of nationalism. Although not without merits, the volume cannot elucidate until the last chapter - which should have been the starting point of the book! - what "ethnic nationalism" is! The same goes for Danforth's volume. The theoretical part of the book -otherwise well-balanced and valuable - cannot clarify what "ethnic nationalism" is and why is it so special, so different from the "normal" nationalism.

first, regarding the geographical distinction: western versus eastern nationalism in the hard sense I posited; second, regarding non-geographic uses of this distinction (the civic nationalism versus ethnic nationalism); third, regarding the validity of this distinction. My argument is developed at three levels. I will suggest that there are some problems not only with the geographical use of this distinction (eastern nationalism as ethnic nationalism and western nationalism as civic nationalism), but also with the non-geographic use of this "classical" dichotomy. The idea is that any nationalism is at the same time, even if in different proportions, *both* ethnic and civic; and, in order to avoid the essentialist perspective which is induced by the *distinction eastern nationalism and eastern nationalism* it seem to me more adequately to talk about and to compare nationalism *in* western and nationalism *in* eastern Europe. I will close with some remarks regarding the phenomenon which I called self-essentialisation of the Balkans.

Against the distinction western versus eastern nationalism. Methodological essentialism

At this level of my argumentation I do not intend to contest the validity of the distinction between civic/ethnic nationalism, but chiefly to warn against the danger of using it uncritically, and of equating it with that between the western/eastern nationalism; namely the danger of producing ideology rather than knowledge, of essentializing the differences between West and East generally speaking, and between the West and the Balkans in particular. The perspectives of Kohn, Plamenatz, Hobsbawm or Ignatieff carry such a risk.

In its *geographic* variant - and this is the most problematic use of it - the distinction western/eastern nationalism suggests a certain historic perspective which is at least suspicious. An example. It is obvious for everybody that *liberalism* is a natural western invention, brought to East by the eastern intellectuals coming back from their studies in the western capitals. This is very clear. But what about *racism*? Almost nobody says anything about this. Because Moritz Arndt, Gobineau, or Chamberlain were German, French, and British respectively, and they were not singular in XIXth century Europe. About this Europe, Gerard Delanty wrote in his book: "It was race, not language and religion, that unified Europe in the nineteenth century" (Delanty 1995). The logic of the discussed distinction suggests that the eastern intellectuals have been liberals because they have learned it in the West, but they have been racists because... they were born in the East, namely in an area with a certain history, a certain social structure etc., etc. Of course, I'm not asserting that the easterners became racists because they have been to West; but it's certain that they have learned a lot about how to argue in a more modernistic and European way their own idiosyncrasies.

The main problem here is this. If we accept that the civic nationalism is born as a consequence of certain natural and normal developments of Western Europe - secularization, separation of the state powers, Enlightenment, industrial revolution etc. -, how can we then explain that racism, fascism, nazism - as ideologies - were born in the West? What is the relationship of these phenomena with the "civic nationalism"? When you read books like those discussed here, the impression you get is that Hitler was born in Bulgaria or Serbia, not in a country which could be considered exactly the opposite of the Balkans. The authors quoted above have suggested an answer: the abnormal character of this phenomena. But there is something misleading about this - so called - explanation; and connected to this problem, an other appears, the problem of the *methodological perspective*

with which we analyze the nationalism. The methodological perspective is also generated by and generates *essentialism*.

Let me explain myself. "Where there was not enthusiasm for Hitler, there was passivity over his presence". A historian, Gordon Brook-Shepherd, characterizes in these words the event from April 14, 1938. And more: "Hitler had entered the capital standing upright in his open car, the right hand locked stiffly in the Nazi salute... The spectacle of those 250 000 citizens of that 'youngest bulwark' cheering and waving below has troubled the Austrian conscience ever since"(Brook-Shepherd 1997: 328). What is the significance of this event in the history of Austria? It was important - that's for sure. But how important - how significant - was it for the previous and the further events? How important was it, for instance, in understanding the raise of Jörg Haider or the evolution of the Austrian Freedom Party (FPÖ)?

Here we came across the methodological perspective problem, the problem of the *methodological essentialization*. It is one thing to explain the current developments in Austria appealing - so to speak - to *sociology*, and it is a different thing to invoke obsessively *the past* or the historical handbook.

And this is a general problem in the field of nation and nationalism. Nowadays when manifestations of "civic nationalism" are analyzed in the West as, for instance, parties which run in elections under labels as "National Front" in France, Britain, and Wallonia; "Progress Party" in Denmark and Norway; "Republicans" and "German's People's Union" in Germany; "Center Party" in the Netherlands; "Freedom Party" in Austria, or regional self-identifications as the "Flemish Bloch" in Flanders and the "Northern League" in Italy - in these cases a wide range of hypotheses, theories or perspectives, is used, along with sophisticated sociological and statistical methodologies. The past is there, but not decisive; not crucial. On no account predestined. For instance, in the chapters dealing, in a remarkable book - *The Radical Right in Western Europe* - with "the radical right" in modern Germany or Austria, you do not find quoted the name of Hitler!²⁴ And I don't want to say that this is a bad thing; not at all. What I want to suggest is that the authors did not consider that *the past* is the most important explanatory factor²⁵. The perspective is sociological and anti-essentialist: "The search for general conceptions of the Left and the Right and design of typologies, divorced from historical and contextual analysis, miss the historical and contextual analysis, miss the historical specificity of left/right spatial metaphors and yield essentialist definitions of political alternatives that have little relevance for contemporary party and power relations" (Kitschelt 1997: 45). The same strategy has been chosen by the editors of book which deals with the same subject: *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*. The problems raised by such a research - the editors assert - are these: "The surge of right-wing parties and movements in the 1980s and 1990s in established Western-style democracies raises a number of important questions. First, what distinguishes the new parties and movements of the right from other, particularly conservative and similar center-rights parties, setting them apart as a distinct party family? Second, what explains their simultaneous emergence and

²⁴ See Kitschelt 1997: 159-240. From a sociological perspective, the book is an achievement. Sophisticated tables, complicated statistical analyses and ingenious correlation's - all these devices are used to depict the phenomena which are researched.

²⁵ This tendency is not new. For instance, a book published in 1985 and dealing with "new nationalisms" in the West - *New Nationalisms of the Developed West. Toward Explanation*, edited by E.A. Tiryakian and R. Rogowski - is characterized by the same unhistorical perspective.

success in the 1980s and 1990s?" (Betz 1998: 2). None of them considers *the past* as "an important question" or a valid explanatory factor²⁶.

But such a sociological perspective seems to be a receipt only for the western area. In comparison, a book that analyzes the ethnic and national problems in Yugoslavia, published in the same period, uses - I could say - a normal methodology for this area, in accordance with our own perceptions and prejudices. The title says everything: *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*. Everything is clear, everything is easy to explain, because - isn't it? - "historia est magistra vitae"²⁷. When you finish the book, you ask yourself how can somebody ever blame the Serbs for their mistakes if their history was so fatal, so predestined or so inevitable²⁸.

Before reading this book, you knew that Milosevici is a profoundly negative character, a national-communist politician, harmful for Serbia, outrun by history and unable to find his place in today's Europe; exactly what Vuk Drascovici and the opposition used to say about him during the Belgrade anti governmental demonstrations. After reading such book, you can no longer be sure who is the negative character: president Milosevici or the History, because the first one seems to be a fatal product of... the Turks' victory in the 1389 battle on the field of Kosovo. This logic suggests that history explains Milosevici of today, not that Milosevici explains a good deal of the current history. And if this logic would be taken further on, at the end of the conflict, in a possible trial, on the accusation bench should stay not Slobodan Milosevici, but the 500 year old history of the Balkans. Which would, admittedly, make very difficult the eventual trial.

This phenomenon - that I called *methodological essentialism* - is unfortunately wide spread within books, magazines, newspaper articles. In essence, what is at stake is the specific character of the perpetrated violence. Maria Todorova has summarized this *double-standard* attitude: "With all the professed and sincerely felt aversion against fascism or nazism, against the atrocities of WWII, especially the Holocaust, these are seen as extreme aberrations and not typical consequences of the (otherwise) rational, liberal and predictable polity of the West. On the other hand, many books about the present Yugoslav atrocities,

²⁶ See, for instance, the last chapter of the book "Conclusion: The Neo-Populist Agenda" (*Ibid.*: 249-261).

²⁷ "An event from medieval Serbian history permeates present-day Serbian culture and politics". This is the beginning of this book, whose essentialist receipt is transparent. The root of evil is the year...1219! "Heavenly Serbia was a manifestation of the radical union of nation and church", and "the close connection between the Serbian Orthodox Church and the Serbian state and nation dates back to 1219, when the church was established", and more: "Saint-Savism (*Svetosavlje*) is a common Serbian term for the peculiar blend of church, state, and nation that was established by Saint Sava in the early thirteenth century" (Anzulovic: 1999: 33, 23, 31). The Serbs have a constant and fatal - essential! - proclivity for genocide: "The annihilation of whatever stands in the way of such a holy nation is a duty. (...) The belief [in Great Serbia] was just as strong during the centuries of Turkish domination as it was during the nineteenth-century struggle for independence, or in the late twentieth century, when the Serbs engaged in genocidal wars to realize the old dream" (*Ibid.* 31, 38). "The glorification of genocide" (*Ibid.* 51) is another characteristic of the area: "The idolatry of state and nation, nourished by their fusion with a national church, is an important source of violence in the Balkans, but not the only one. (...) What has distinguished the Orthodox Dinaric culture was the combination of traditional endemic violence with the highest degree of union between church and state. A result of this combination was a literary work that glorifies mass violence" (*Ibid.* 45).

²⁸ Before Anzulovic, the "recuperation" of the Croat sociologist D. Tomasic (particularly his *Personality and Culture in Eastern European Politics*, 1948) and his concept "dinaric culture" was made by Stjepan G. Mestrovic in 1993 in his book *Habits of the Balkan Heart. Social Character and the Fall of Communism*. Some essentialist accents are not missing even in this book, especially when the Orthodox and the Catholic areas are compared. (See Mestrovic 1993).

and in general Balkan atrocities, assert or at least suggest that these are the expected natural outcomes of a warrior ethos, a tribal past, an ancestral capacity to hate, deeply ingrained in the psyche of Balkan populations" (Todorova 1997: 137).

A non-geographic use of this distinction?

There are many authors who contest this abusive and dangerous geographical use of this dichotomy, but continue to preserve the distinction ethnic and civic nationalism intact. One of them is Norman Davies, who wrote in his important history of Europe: "[Nationalisms] come in two opposing variants. One of them, state or civic nationalism, was sponsored by the ruling establishments of existing states. The other, popular or ethnic nationalism, was driven by the demands of communities living within those states and against the policy of their governments" (Davies 1997: 812). And now the objection: "Some political theorists have been tempted to place the 'moderate, humane, and liberating' forms of nationalism in Western Europe, and to lump the nationalism of Eastern Europe into the intolerant, ethnic category. This classification is patently unjust. There are many instances of intolerant, ethnic nationalism in Western Europe, from IRA to the Flemish Fatherland Front. Many national movements in Eastern Europe have included both so-called 'Western' and 'non-Western' elements. The labels simply do not fit" (*Ibid.*: 823).

Similar positions are presented by Gerasimos Augustinos in his useful work *The National Idea in Eastern Europe. The Politics of Ethnic and Civic Community*: "Whatever the promise of democratic society, the fact remains that areas of Eastern Europe as well as other parts of the world present human mosaics of ethnic diversity that do not conform to state frontiers. (...) But ethnic and civic community are not mutually exclusive. Participatory politics and civic education are the bridges between two communities, and they must be rebuilt" (Augustinos: 1996: xlviii-xlix)²⁹.

But it is more than this. The recent commentaries of Clifford Geertz are pertinent and useful in order to suggest what problems appear even when this distinction - civic versus ethnic nationalism, "patriotism" versus "nationalism"³⁰ etc. - is used in a non geographical sense. The reality is more complex than such a dichotomy could indicate, therefore the main risk is to impose a manichaeian and oversimplified picture which "sets jealous provincialism and sanguineous xenophobia on the one side against honest pride and relaxed self-confidence on the other" (Geertz 1998: 102). Here it is the entire passage: "You can damn the one as 'nationalism', something (to quote from the last American

²⁹ If we accept and use the distinction civic nationalism/ethnic nationalism in a non-geographical sense, it is not difficult to prove that nationalism in the East was not so *ethnic* as Kohn, Plamenatz, or Hobsbawm asserted, and, on the other hand that the nationalism in the Western area was not so *civic* as the same authors suggested. There are many possibilities to prove this: one of them is - following Brubaker 1992 - to examine the bounds of citizenship in the Eastern nations. It is sure, for instance, that after 1990 all the Constitutions of the eastern states did not suggest an "ethnic" conception of nation (see Augustinos 1996: 155-179, for some extracts from the Constitutions of the Czech Republic and the Republic of Slovakia, Croatia, and Macedonia). What Gheorghită Geană said about two Romanian intellectuals of the inter-war period is adequate for many Eastern intellectuals in the nineteenth century or before and after the second world war: "In the works of the two authors, however, the affective impulse appeared mainly as a faithful attachment to the advancement of their fatherland (...). At the same time, both of the scholars did not cease to promote a large humanism. They felt locally and thought globally" (Geană 1999: 37).

³⁰ About the inconsistency of the distinction between "nationalism" and "patriotism", see Billig 1995.

ambassador to Yugoslavia in an otherwise perceptive account of what happened there) 'by nature uncivil, antidemocratic, and separatist, because it empowers one ethnic group over others', and praise the others as 'patriots', the decent and warming love of country - green valleys, sidewalk cafes, the call of the muezzin, Fuji in the mists, campos and piazzas, the scent of cloves. Or you can objectify them as clashing expressions, irreconcilable sorts, the one bad, the other okay, of 'nationalism' as such: 'ethnic' vs. 'civic', 'official' vs. 'popular', 'divisive' vs. 'unificatory', 'Habsburg' (or 'Eastern') vs. 'Liberal' (or 'Western') or whatever" (Geertz 1998: 101)³¹.

Civic versus ethnic nationalism?

Actually, as Geertz implied, we cannot distinguish quite so readily between civic and ethnic nationalism that many political scientists or historians - among the most influential are the authors I discussed above - use to characterize the development of the nations in Europe³². For even the most "civic" and "political" nationalism often turns out on closer inspection - as A. Smith noticed³³ - "to be also 'ethnic' and 'linguistic', this is certainly the case, for instance, with the appeals to 'nos ancetres Gaulois', and a single French people, and the suppression of regional languages in favor of Parisian French (...) Sometimes these civic and ethnic elements are aligned as has occurred in Czechoslovakia, Scotland and Switzerland, at other times they come into conflict, as they did in the Dreyffus Affair in France, or as they do in India and Israel today. It is impossible to trace a clear overall pattern of historical development with these concepts, even in Western Europe" (Smith 1998:126-127).

On the other side, to suggest that the "civic nationalism" is "good" nationalism and the "ethnic nationalism" is "bad" nationalism, would be to overlook the problems associated with the "civic nationalism". Renan - civic nationalist *par excellence* - was not so "civic" because, for instance, it is true that he said in 1882 that nation is "*un plébiscite de tous les jours*", but not a plebiscite for the... Algerians!³⁴ The most important thing is - as Anthony Smith points out - that "the common view fails to grasp the nature of civic nationalism". From the standpoint of the affected minorities, "this kind of nationalism is not as tolerant as its self-images suggest. In fact, it can be every bit as severe and uncompromising as ethnic

³¹ Geertz admitted that at some general level, that view "from the hovering balloon", this is plausible enough: "the sort of nationalism associated with Hitler or Karadzic, does seem in thoroughgoing contrast to the sort associated with Gandhi or Lincoln". But again, he warned, when we "descend to cases, to the ethnicism (if that's what it is) of Israel or Bangladesh, Hungary or Singapore, or the patriotism (if that's what it is) of Castro or Solzhenitsyn, Enoch Powell or Jean-Marie Le Pen, things begin to grow rather less obvious." (Ibid.: 102).

³² For a recent critique of the ethnic/civic dichotomy see Nieguth 1999. Based on recent criticism advanced especially by A. Smith and W. Kymlicka and "focusing exclusively on the questions of membership", this article argues "that the dichotomy of ethnic and civic nations which traditionally informs much of social science discourse on nations and nationalism is inadequate to analyse how nations construct their boundaries" (Nieguth 1999: p. 156).

³³ Hobsbawm's distinction between an ethnic-linguistic and a civic-political kind of nationalism "does not describe particular nationalism, nor can it be used to trace the trajectory of nationalism-in-general" (Smith 1998: 126).

³⁴ "L'existence d'une nation est (pardonnez-moi cette métaphore) un plébiscite de tous les jours, comme l'existence de l'individu est une affirmation perpétuelle de vie." (*Qu'est-ce qu'une Nation?*, conférence fait en Sorbonne en 1882). For a critique of Renan's standpoint, see Lacoste 1997: 156-163.

nationalism. For civic nationalism often demands, as the price for receiving citizenship and its benefits, the surrender of ethnic community and individuality, the privatization and marginalization of ethnic culture and religion of minorities within the borders of the national state. That was how black elites and Jews were treated by French civic nationalism: their cultures and heritage were depreciated, their traditional religions were despised and privatized or suppressed, and their ethnicity stripped away from them. To become citizens of France, they were compelled to become black or Jewish Frenchmen" (Smith 1995: 186)³⁵.

Bernard Yack, on the other side is right when he argues that "would be plenty of room for exclusion and suspicion of difference in a political community based solely on a shared commitment to political principles", as, for example, Habermas wants, or the supporters of "civic nationalism" expect it to be. And he continues: "We should be willing to exclude anyone from such a community who disagrees with its basic principles. Moreover, we might be inclined to exclude anyone whom we suspect of rejecting these principles" (Yack 1999: 115). And this possibility of "intolerance and paranoia" is far from academic or hypothetical. What has been happened in America – where American citizens have been denounced for clinging to un-American political principles – is a vivid illustration. And as George Mosse remind us, it was the "decidedly civic nation of the French Jacobins that invented many of the techniques of persecution and mass paranoia exploited by twentieth-century fascists and xenophobic nationalists" (apud. Yack 1999: 116).

In fact, the solution of this artificial dilemma is not a dichotomy - civic *versus* ethnic nationalism, because modern nations were and are "*simultaneously and necessarily civic and ethnic*" (Smith 1995: 99)³⁶. Renan got it right. In order to have a nation, we must have *two* things: present-day consent and a rich cultural inheritance of shared memories and practices. In Yack's worlds: "Focusing exclusively on one or the other component of national identity inspires the contrasting myths of ethnonationalist and civic theories of political community, myths that exaggerate, on the one side, our inability to change, build on, and improve on the communal ties we have inherited and, on the other, our capacity to recreate ourselves in the image of our liberal theories" (Ibid. 116).

"Banal nationalism" or banal ethnic nationalism?

In his seminal book *Banal Nationalism*, Michel Billig proposes the term "banal nationalism" - different from the "hot nationalism" - in order to suggest and indicate that even in national states where civic ideals are well established, as occurred in Western countries, there is also an "every day nationalism", a nationalism of the "unwaved flags", a

³⁵ Hence "...not only ethnic but also civic nationalism may demand the eradication of minority cultures and communities qua communities, on the common assumption, shared by Marxists and liberals, not just of equality through uniformity, but that 'high cultures' and 'great nations' are necessarily of greater value than 'low' cultures and small nations or *ethnies*" (Ibid).

³⁶ A. Smith depicts in the best terms this false dilemma: "In relation to the national state, the individual is a citizen with civic rights and duties, and receives the benefits of modernity through the medium of an impersonal, and impartial, bureaucracy. Hence, the nationalism of the national state is bureaucratic as well as civic. (...) However, in relation to the ethnic community or 'the people', individual are members with ties and affinities based on history and vernacular culture and for that reason are accorded the rights of citizenship (and the benefits of modernity) of the national state that represents, contains and protects the community, of the territorial community of history and culture, is popular as well as ethnic" (Ibid. 99).

soft nationalism - in Billig's words: a "banal nationalism"³⁷. In these countries, also, Billig argued, national sentiments are widely diffused and the assumptions of nationalism are deeply entrenched. The "national project" is so deeply ingrained and "enhabited" in the West that he became something *normal*, "banal", something nobody talks about. There is a strong institutionalized nationalism in the Western countries, ignored systematically by articles or books which are dealing with nation and nationalism. This, at least, is Billig's most significant conclusion.

In the context of our controversy - the distinction between civic and ethnic nationalism etc. -, somebody could ask: which nationalism became "routinised" in the Western countries? Billig talks about "banal nationalism" without specifications. In reality, it is not difficult to prove - as Billig suggested in his book - that this "banal nationalism" is not a de-ethnicised form of nationalism, a civic or "constitutional nationalism" (to use the naive formulae of Habermas). This nationalism very well entrenched and routinised in Western societies and institutions - political, juridical, cultural or social institutions - is in truth an *ethnic nationalism*. The *institutional network* of western societies is not only a *civic* project, but also - and maybe preponderantly! - an *ethnic* project. It would not be difficult to prove this idea by thinking about the way in which a non-native person (foreigner) is integrated within the new country (nation). He/she has to speak the official *language* at least when taking contact with the public institutions, to learn the official *history*, to partake in the national (or religious) official *celebration days*, to respECT the official *symbols, monuments, places* or *traditions* etc. This is the reason that instead of "banal nationalism", it seems more adequately to talk about *banal ethnic nationalism*.

Not Eastern and Western Nationalism, but Nationalism in Western and Eastern Europe

Two remarks here. It is obvious that one cannot argue against an exaggeration - western nationalism is civic nationalism - using another overstatement - western nationalism is ethnic nationalism. *That* was not my intention. When I stressed the ethnic component of the so-called "western nationalism" - too often ignored by analysts or academics - I did not want to suggest a *monolithic* formula of nationalism in western Europe (such an assertion would be false even for the nationalism in Eastern Europe!). The nation is not the space of a *unique* discourse, as many intellectuals, politicians or national leaders believed - and wanted to achieve! - in the XIXth century and the first half of the XXth century. The nation is not - and was not - a *homogenous* space, and too many scholars forget that the nations and the "national minorities" were "invented" - if we use the famous, even though not so adequate, expression of Benedict Anderson - *at the same time!* As Walker Connor put it definitively in his classical article from 1972 - "Nation building or nation-destroying?" - an "assimilationist theory" could not provide a satisfactory description of the present and the past of the nation.

There is an *axiological core* around which the *national projEct* is shaped, but there is - and was - always a space of *freedom*, a space for *transactions* and *negotiations*

³⁷ In western Europe nationalism has never "been away", argued Billig, only the "hot nationalism" was replaced by the "banal nationalism". This is the reason why the "national project" was - is! - very lasting, very resisting and very difficult to surpass. On the other side, the "banal nationalism" could easily be turned into "hot nationalism", because there are not qualitative differences between them.

within the nation. There are always some *alternative values* -shared by ethnic (national, religious) minorities - language, history, national or religious celebration days, symbols, monuments, places or traditions etc. - which are, more or less, officially accepted. There are always "voices" - let me use Hirschman's language - not only "exit" and "submission" inside the national project, and an analysis of nation-states using, for instance, a model like Hirschman's would be very helpful and relevant³⁸. But, even in this case, even from this point of view, the use of the idiom "western nationalism" proved inapplicable. There are too many differences between the European states from the vantage point of the *official attitude towards minorities' national values* and a comparative analysis would be very helpful to understand the dialectic between *static* and *dynamic* facets in the national project, on the one hand, and to show the irrelevance of the idiom "western nationalism", on the other hand.

The second observation. The main reason because of that it seem to me more adequate to talk about *nationalism in eastern and western Europe* instead of talking about *eastern and/versus western nationalism* is that there still *are* some distinctions between these two areas. Not essential, not everlasting, not radical distinctions, but *sociological* distinctions³⁹. But we have to be very careful when using these distinctions. Because it is not always obvious that such a sociological criterion - let us say: the social milieu of the nationalists or the social composition of the nationalist movement - can make such a clear, strict distinctions between West and East. What John Hutchinson called in his pioneering and thought-provoking analysis "cultural nationalism" was not only an Eastern or a Western attribute (Hutchinson 1987). Nationalists who "perceive the state as accidental, for the essence of a nation is its distinctive civilization, which is the product of its unique history, culture and geographical profile" (Hutchinson 1987: 13), or movements of moral regeneration "which seek to re-unite the different aspects of the nation... by returning to the creative life-principle of the nation" (*Ibid.*: 14) existed and occurred all over Europe. Hutchinson himself selected for his thesis some arguments - some "moral innovators" - from eastern Europe (see Hutchinson 1992)⁴⁰.

In her seminal book, talking about "the consequences of particularistic nationalism" Liah Greenfeld proposes three types (concepts) of nationalism. The exemplification of this typology is not *regional*, but *national*: type I: civic/individualistic-libertarian – England, United States; type II: civic/collectivistic-authoritarian – France; type III: ethnic/collectivistic-authoritarian – Germany, Russia (Greenfeld 1995: 11). In my view, such a typology fails to explain the *evolution* and *transformations* of nationalisms in one or another particular nation – the German case, for instance - and, on the other hand, ignores

³⁸ In his book *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* (1970) Hirschmann dealt only briefly, as he himself admitted, with the political scientist's principal object of study: the state. In his *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*, Hirschman attempted a more extensive survey of this topic. Actually, he tried to extend his model and to discover new uses it can be given (see Hirschmann 1981: 244-265). Hirschmann did not analyze explicitly the "national project" but his model - exit-voice-loyalty - would be very profitable for understanding the *persistence* and the *dynamics* of the national project .

³⁹ Just one example: the social composition of nationalist movements in these two areas; or, to put it differently, between the "bearers" of the nationalist aspirations, messages and project in eastern and western Europe. And these differences influenced in a significant way the *content* of the nationalist project.

⁴⁰ Unfortunately, there is no book about "The Dynamics of Cultural Nationalism" in Eastern Europe which could be compared with Hutchinson's approach (Hutchinson 1989). Such a "reply" could have indicated strong and relevant similitudes between East and West (at least some parts of it).

the *ethnic* conception which underlines or infuses, in one form or another, any type of nationalism (for instance: the importance of the *French* language during the Revolution of 1789 or the total ignoring of the Algerians in Renan's civic conception of nation etc.). In this respect, many critiques made by A. Smith and used in this material could be profitably applied to L. Greenfeld's book⁴¹.

The main problem here is the uncritical use of such essentialist distinctions as those I talked about. It would be impossible, for example, to find a sociological definition of "western nationalism" and "eastern nationalism", a definition which could encompass all the nationalist attitudes and all the nationalist projects which were proposed, articulated and developed in the last *two centuries in this (or that) part of Europe*. It is clear that the so-called "western nationalism" of the 90's has more in common with the so-called "eastern nationalism" of the 90's than with the "western nationalism" of... the 30's - 40's! And if this is true, which is the criterion that could justify, sustain and nurture such an essentialist distinction? In any case, this would not be a *sociological* criterion.

From the vantage point of their nationalism, the West and the East - instead of some differences impossible to neglect - are not so easy to distinguish; at least, not so easy as the "classical" dichotomy - "eastern nationalism" versus "western nationalism" - suggests. Instead of global and an-historical distinctions - which contains implicitly the risk of essentialization - sociological analyses should be used in which the differences of *context* and *timing*, as far as nationalism in these two areas is concerned, have to be carefully marked.

FINAL REMARKS

I would like to finish this paper with an idea I have already suggested. In the dialogue between the East and the West, so necessary today - but also rendered more difficult by the powerful religious and nationalist resurrections -, not only the answers should bother us, but also, indeed, our *questions*; our starting points, our *apriorisms*, and especially our "certainties". Taken separately, the statistics or the accusations will not tell us a great deal. They can anytime be answered back with other statistics, or counter-accusations. If one dispenses accusations of genocide in Bosnia, where the reported casualty figures vary anywhere between 25.000 and 250.000, how would somebody designate the over three million dead Vietnamese (1000 noncombatants per week killed or seriously injured)? It is true that - as some journalists suggested - only in the Balkans were they killing over something that happened 500 years ago; but it is also true that in Europe, in western Europe, with a longer span of civilized memory, they were killing over something that happened 2000 years ago (Todorova 1997: 6-7). It is true that there were many wars and intolerant times in the Balkans, but there were also long periods of peace and tolerance when the Occident was clearly intolerant (the Jews, for example, expelled from the Western states, have taken shelter here). And so on⁴²...

Which sequence will be chosen as representative? Alone, the figures do not tell us much; put into theories, perspectives, points of view that were previously constructed, they

⁴¹ I agree with Noel Parry, the reviewer of *Nationalism. Five Roads to Modernity* in *Nation and Nationalism* (1, 2, July 1995, pp. 264-265) that the strongest point of this impressive book is not its theoretical perspective.

⁴² As Todorova makes clear: "Whether the Balkans are non-European or not is mostly a matter of academic and political debate, but they certainly have no monopoly over barbarity" (Todorova 1997: 7).

turn easily into ideologies. The figures do not serve, very often, to anything else than to rationalize previous perspectives. *These* previous perspectives, these conceptions must from time to time be scrutinized, criticized, because they are the roots of our essentializations.

If this process will not take place, if the essentializations - coming from the West or from the East - will not be deconstructed, the risk of a "self fulfilling prophecy" in the West/East dialogue is a great one. The West will see the East - the Balkans in particular - as something essentially different, and the retort will be an essentialism with a different vector. No one will win out of this, except intolerance, fundamentalism and exclusivism.

Bibliography

- Anzulovic, Branimir (1999) *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*, Hurst&Company, London.
- Augustinos, Gerasimos (1996) *The National Idea in Eastern Europe. The Politics of Ethnic and Civic Community*, D.C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts Toronto.
- Betz, Hans-Georg, Immerfall, Stefan (eds.) (1998) *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*, Macmillan.
- Bideleux, Robert and Jeffries, Jan (1999) *A History of Eastern Europe*, Routledge, London.
- Billig, Michael (1995) *Banal Nationalism*, Sage Publications, London.
- Brook-Shepherd, Gordon (1997) *The Austrians. A Thousand-Year Odyssey*, Harper Collins Publishers.
- Brubaker, Rogers (1992) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press.
- Chatterjee, Partha (1986) *Nationalist Thought and the Colonial World. A Derivative Discourse?*, Zed Books Ltd. For The United Nations University.
- Danforth, Loring M. (1995) *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Davies, Norman (1997) *Europe. A History*, Pimlico, London.
- Delanty, Gerard (1995) *Inventing Europe*, Macmillan Press LTD, London.
- Denitch, Bogdan (1994) *Ethnic Nationalism. The Tragic Death of Yugoslavia*, University of Minnesota Press; Minneapolis, London.
- Geana, Gheorghita (1999), "Ideas of culture: para-anthropologists in the first half of the twentieth century", in *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, Vol 35(1), Winter 1999, pp. 23-40.
- Geertz, Clifford (1998) "The World in Pieces: Culture and Politics at the end of the century", in *Focaal*, no 32, pp. 91-117.
- Greenfeld, Liah (1995) [1992], *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press.
- Herzfeld, Michael (1998) "Essentialism", in *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, edited by Alan Barnard and Jonathan Spencer, Routledge.
- Hirschman, Albert O. (1981) *Essays in Trespassing. Economics to Politics and Beyond*, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1990) *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel (1998) [1996] *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone Books.
- Hutchinson, John (1987) *The Dynamics of Cultural Nationalism: the Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, London: Allen&Unwin.
- (1992) "Moral innovators and the politics of regeneration: the distinctive role of cultural nationalists in nation-building", in Anthony Smith (ed.) *Ethnicity and Nationalism*, volume LX, Leiden.
- Ignatieff, Michael (1994) *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*, Farrar, Strus and Giroux, New York.

- Jelavich, Barbara (1983) *History of the Balkans*, Volume I, Cambridge University Press.
- Kaplan, Robert D. (1993) *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, New York: St. Martin's.
- Kitschelt, Herbert (1997) *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*, Ann Arbor.
- Kitromilides, Paschalis M (1990) " 'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", in *Modern Greece: Nationalism & Nationality*, Edited by Martin Blinkhorn and Thanos Veremis, Sage-Eliaamep.
- (1992) *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- (1996) " 'Balkan Mentality': History, Legend, Imagination", in *Nation and Nationalism*, vol. 2, part 2, July, 163-191.
- (1998) "On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea", in *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Edited by David Ricks and Paul Magdalino, Centre for Hellenic Studies, King's College London, pp. 25-33.
- Kohn, Hans (1945) *The Idea of Nationalism*, Macmillan: New York.
- Lacoste, Yves (1997) "*Vive la Nation!. Destin d'une idée géopolitique*", Fayard.
- Mestrovici Stjepan (1993) *HaBITs of the Balkan Heart. Social Character and the Fall of the Communism*, Texas University Press.
- Niegueth, Tim (1999) "Beyond dichotomy: concepts of the nation and the distribution of membership", in *Nations and Nationalism*, Volume 5, Part 2, April 1999, pp. 155-173.
- Pilon, Juliana Geran (1992) *The Bloody Flag. Post-Communism in Eastern Europe*, Transaction Publishers, USA, UK.
- Plamenatz, John (1973), "Two types of nationalism", in *Nationalism. The Nature and Evolution of an idea*, Editor: Eugene Kamenka, Edwaed Aenold.
- Roudometof, Victor (1999), *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social Origins of Rthnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press: Westport - Connecticut, London.
- Rupnik, Jacques (1988) *The Other Europe*, London: Weinfeld and Nicolson.
- Smith, Anthony D. (1995) *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.
- (1998) *Nationalism and Modernism*, Routledge.
- Sherrard, Philip (1995) [1959] *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*, Denise Harvey, Limni, Evia, Greece.
- Stoianovich, Traian (1994) *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, M. E. Sharpe, Armonk, New York.
- Sugar, Peter (1994) [1969] "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism", in Sugar, Peter and Lederer, Ivo (eds.) *Nationalism in eastern Europe*, University of Washington Press.
- Todorova, Maria (1997) *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New-York, Oxford.
- Wolff, Larry (1994) *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Yack, Bernard (1999) "The Myth of the Civic Nation", in Ronald Beiner (Ed.), *Theorizing Nationalism*, State University of New York Press, Albany, pp. 103-118.

UDC 3:[316.422-029:32(497)+316.344.42

Vjekoslav Butigan
Filozofski fakultet
Niš

NAUKA KAO AKTER POLITIČKIH REFORMI NA BALKANU *

Rezime

Uvidom u publikovane radove istraživača u društvenim naukama, kako iz balkanskih tako i iz vanbalkanskih zemalja, u poslednjih desetak godina, može se konstatovati da su naučnici prezentovali objektivna saznanja o funkcionisanju političkih institucija na Balkanu, o putevima i stranputicama njihove demokratizacije. Evidentirani su fundamentalni problemi od kojih zavisi konstituisanje stabilnih demokratskih političkih sistema, kao uslova razvijanja efikasnih ekonomskih i kulturnih sistema, kompatibilnih sa demokratskim međunarodnim regionalnim i globalnim društveno-političkim sistemima.

U njima se naročito potencira sposobnost, demokratičnost i odgovornost političkih elita i razvoj političke kulture svih aktera demokratske tranzicije za što brži ulazak u stabilnu fazu političke demokratije na Balkanu kako bi se postojeće brojne tenzije i konflikti na njemu regulisali na miran, demokratski i civilizovan način, uz racionalno korišćenje svih ekonomskih, socijalnih i kulturnih resursa i simboličkog kapitala, uz najnižu socijalnu cenu. Primetno je nastojanje naučnika da strategije političkih reformi naučno utemeljuju uz uvažavanje istorijskih, nacionalnih i međunacionalnih, kao i društveno-ekonomskih specifičnosti svakog društva na Balkanu. Aktuelna politika je relativno malo koristila naučno znanje u demokratizaciji političkih sistema na Balkanu, jer to nije bio primarni interes vlastodržaca, već lično i grupno profitiranje uz pomoć vlasti.

Nesporno je da bez primene rezultata društvenih nauka u demokratskom reformisanju političkog života na Balkanu, ishod demokratske tranzicija balkanskih društava ostaje neizvestan u svakom pogledu.

Ključne reči: društvene nauke, politička elita, političke reforme, Balkan

SCIENCE AS AN ACTOR OF POLITICAL REFORMS AT THE BALKAN

Summary

An insight into the published papers done by the scientists in the social sciences, both from the Balkan and out-of-the-Balkan countries, in the last ten years, would lead to the conclusion that the scientists presented objective findings about the functioning of the political institutions at the Balkans and about the paths they have taken as well as wanderings of their democratization. The fundamental problems have also been enlisted, namely, those that the formation of stable democratic political systems as the condition for further development of efficient economic and cultural systems compatible with democratic international regional and global sociopolitical systems depend on.

The above-mentioned papers also stress abilities, democratic orientation and responsibility of the political elites as well as the development of the political culture of all the actors of the democratic transition for much faster achievement of the stable phase of the political democracy at

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

the Balkans so that the numerous existing tensions and conflicts in the region would be regulated in a peaceful, democratic and civilized way, along with rational use of all economic, social and cultural resources and symbolic capital at the lowest social price. What also strikes the eye is the attempt made by the scientists to base the political reform strategies in the scientific way along with respect for historical, national and inter-national as well as social and economic peculiarities of every society at the Balkans. The current politics has made relatively little use of scientific knowledge in the democratization of the political systems of the Balkans since this is not in the primary interest of the power elite that is instead focused upon personal and group profit making with the help of the official authorities.

It is beyond doubt that without applying the results achieved by the social sciences in the democratic reforming of the political life at the Balkans, the outcome of the democratic transition of the Balkan societies remain uncertain in every possible respect.

Keywords: Social Sciences, Political Elite, Political Reform, Balkan

Nauka kao akter političkih reformi na Balkanu

O ulozi nauke u društvenim i političkim zbivanjima postoje kontroverzna gledišta. Za Platona je znanje uslov valjanog obavljanja svakog posla, a za upravljanje pravednom državom su potrebna mnoga i raznovrsna naučna, filozofska i praktična znanja. Tolstoj je smatrao da nauka ne daje odgovore na pitanja "šta treba činiti" i "kako treba živeti". Komentarišući ovu tvrdnju Veber (Max Weber) primećuje da bi nauka ipak, možda, mogla pomoći onima koji ispravno postavljaju ta pitanja. Na primer, veli Veber, sve prirodne nauke nam daju odgovor na pitanje "kako treba živeti" ako želimo "tehnički upravljati životom".¹ Kad je reč o društvenim naukama, u kojima se mogu javiti ekonomski, politički i drugi interesi i naklonosti naučnika, potrebno je zadržati intelektualnu čestitost u razlikovanju činjenica, objektivnog stanja stvari i kulturnih struktura od vrednosti kulture i njenih tvorevina i s obzirom na to treba da se utvrdi kako delovati u kulturnim zajednicama i političkim savezima. Nekada treba da se prihvate i neprijatne činjenice za zainteresovano (stranačko) mišljenje. Veber se zalagao za strogo razgraničavanje nauka o politici od političkog angažovanja naučnika iz društvenih nauka u političkom i stranačkom životu. "Jedna je stvar zauzeti praktično politički stav, a druga je stvar analizirati političke strukture i stranačke pozicije".² Aron (Raymon Aron) je, interpretirajući ovo Veberovo gledište, tvrdio da se ne može istovremeno biti naučnik i politički aktivista a da se ne dovede u pitanje dostojanstvo jednog ili drugog poziva i da se ne promaši i jedan i drugi.³ Međutim, nauka je neophodna političarima za racionalno i efikasno političko delovanje. Veber je smatrao da se politika kao poziv može uspešno da obavlja ako političari pored posedovanja političke strasti, političke odgovornosti, raspolažu i sposobnošću dobrog procenjivanja političke situacije. Jer, "politika se vodi glavom". Represija je poslednja mera. Da bi se uspešno ocenjivala politička situacija potrebna su objektivna znanja o njoj. Bez njih politika klizi u političku mitologiju, ideologizaciju stvarnosti, mešanje političkih želja i političkih rezultata, političkih namera i njihovih stvarnih političkih posledica. Etos političkih uverenja i odgovornosti u izvršavanju političkih dužnosti je jedno a njegove političke posledice su, često, nešto sasvim drugo. Savremena uspešna politika je visoko sofisticirana i scjentifiko-

¹ Max Weber: *Znanost kao poziv, Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1986, str. 268, 269.

² Max Weber, Op. cit., str. 270.

³ Dodaje Aron u Predgovoru knjige: Max Weber: *Duhovni rad kao poziv*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 1998, str. 6.

vana društvena delatnost. Zahvaljujući tome može da se uspešno upravlja krizama, mogu da se ublažavaju borbe interesa i da se uspešno regulišu ili otklanjaju politički konflikti. Bez korišćenja društvenih nauka u planiranju i realizaciji političke strategije i taktike, u upotrebi političkih sredstava i metoda delovanja i u izvođenju političkih aktivnosti, u visoko konfliktnim društvima, politika je osuđena na lutanja i poraze. Zbog toga su svakom društvu potrebne razvijene nacionalne društvene nauke koje će mu pružati objektivnu svest o stanju u kome se nalazi i probleme koje treba da rešava. Ne može se demokratizacija balkanskih društava izvesti jednostavnim i mehaničkim prenošenjem modela demokratije Zapada. Uspešan razvoj Balkana je moguć na vlastitim obrascima polihronih iskustava, naročito perceptualnim i konceptualnim iskustvima njenih naučnika i humanista smatra Trajan Stojanović.⁴

U traganju za istinom, smatra Veber, naučnik treba da se drži nekih metoloških pravila: 1. Ovladati znanjem o tehnici računskog upravljanja životom, stvarima kao i ljudskim delovanjem. 2. Koristiti metode mišljenja, orudja zanata i usavršavati se za te aktivnosti. 3. Jasno izlagati naučna saznanja kako bi se ona praktično primenila uz potpuno razlikovanje cilja od sredstava njegovog praktičnog ostvarenja.⁵

Položaj i uloga nauka a posebno društvenih nauka, zavisi od društvenog i političkog sistema u kome deluju. U otvorenim, demokratskim društvima, u kojima se ostvaruje vladavina prava i liberalna politička kultura, postoje društveno-politički uslovi za uspešan razvoj nauka. S druge strane u takvim društvima društvene nauke se usmeravaju na istraživanje uslova za reprodukciju i usavršavanje demokratskih društvenih odnosa, institucija i političke kulture. I u zemljama razvijene demokratije zapažaju se elementi krize koji proizilaze iz nedostataka i ograničenja imanentnih demokratiji kao političkom i društvenom odnosu i načinu upravljanja i vladanja ali i zbog nedovoljnog rada na usavršavanju održive demokratije i njenog usklađivanja sa brzim ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim promenama u savremenom društvu. U nedemokratskim društvima društvene nauke su pod budnim okom takve vlasti, pod snažnim uticajem vladajućih političkih ideologija ili su sastavni deo tih ideologija. One su pod snažnom presijom državnih aparata da se instrumentalizuju i pružaju teorijsku legitimizaciju vladajućim političkim sistemima i njihovim eksponentima.

Društvene nauke u savremenom svetu dosta su se bavile demokratskom tranzicijom. U društvenim naukama koje su se bavile transformacijama postsocijalističkih društava, u poslednjoj deceniji 20. veka i početkom 21. veka, formirane su četiri grupe teorija koje objašnjavaju demokratsku tranziciju četvrtog talasa demokratizacije koji se širi Jugoistočnom Evropom.⁶ Prvu grupu teorija čine transnacionalne. One demokratsku tranziciju objašnjavaju pod uticajem promena međunarodnih odnosa i delovanja internacionalnih faktora (Semjuel Hantigton, Klaus fon Bejme). Druga grupa, strukturalističkih teorija, ove promene objašnjava strukturalnim, ekonomskim, društvenim i kulturnim uslovima (Sejmor M. Lipset). Treću grupu čine genetičke teorije ili teorije političkih aktera i one demokratske promene objašnjavaju preko procesa promena političkih režima pod uticajem aktera, naročito političkih elita (Klaaus Ofe/Claus Offe).

⁴ Trajan Stojanović: *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd, 1997, str. 412.

⁵ Maks Veber, op. cit. str. 276.

⁶ Četvrti talas prema shvatanju Klause fon Bejma (Klaus von Beyme). O ovim teorijama šire: Vukašin Pavlović: *Konsolidacija demokratije i civilnog društva, Postkomunizam i demokratske promene*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.

Četvrtu grupu čine interaktivne teorije. One nastoje da demokratsku tranziciju objasne na kompleksan, dugoročan i multidimenzionalan način, uzimajući u obzir uticaj istorijskih okolnosti, klasno socijalnih odnosa, vrednosnih sistema, kulturnih, socijalnih i političkih sistema (Kirhajmer-Kirchheimer). Svaka grupa teorija demokratske tranzicije našla je svoje mesto i u nacionalnim društvenim naukama na Balkanu i služila kao metodološko ishodište i putokaz u istraživanjima demokratske transformacije balkanskih društava.

Posle urušavanja socijalističkih političkih sistema na Balkanu, konstituisanje kapitalističkih društava i demokratskih političkih sistema umesto njih zahtevalo je značajne strukturne promene i sposobne aktore za njihovo racionalno izvođenje, uz najmanju socijalnu cenu. Akteri tih promena mogu da se podele na unutrašnje i spoljašnje, prema mestu delovanja. Prema vremenu javljanja mogu da se razlikuju stari i novi. Prema vrednosnoj orijentaciji, progresivni, konzervativni i regresivni. Prema mestu koje zauzimaju u političkom sistemu i ulozi koju u njemu imaju to su: elite(privredne, političke i kulturne), država, političke partije, nevladine organizacije, sindikati, sredstva masovnih komunikacija, međunarodni faktori (države i njihove organizacije, partije i nevladine organizacije, mediji), obrazovne i naučne institucije, inteligencija, preduzetnici i njihove organizacije, privredne komore, konfesionalne zajednice, građani...

Skoro svi akteri promena političkih sistema na Balkanu dočekali su njihovu demokratsku tranziciju nespremni. Društvene nauke su izuzetak u tome. One su kritikom socijalističkih političkih sistema ukazivale na neophodnost njihovog reformisanja u demokratskom duhu i na osnovne pravce tih reformi.

Društvene nauke, u socijalističkim zemljama, dugo su bile pod ideloškim i potičkim tutorstvom vladajućih partijsko-političkih aparata i sa mnogo teškoća su ga se oslobađale. U poslednjim godinama socijalizma razvijale su kritički odnos prema društvenom, ekonomskom i kulturnom sistemu ali nedovoljno prema političkom sistemu. Nešto više naučne kritike društvenog i političkog sistema bilo je u Socijalističkoj Federativnoj Jugoslaviji i Saveznoj Republici Jugoslaviji. Grupa političara, stručnjaka i naučnih radnika uradila je kritičku analizu funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja sa stanovišta njegove demokratizacije i veće efikasnosti 1985. g. Deo sociološke analize političkog sistema bio je toliko kritičan i radikal da, po oceni tadašnjih ideologa, nije smeo da se objavi zbog posledica koje bi mogle da imaju vladajuće strukture. Kritička analiza političkog sistema je objavljena u posebnoj publikaciji.⁷

Posle pada berlinskog zida 1989. g. društvene nauke se postepeno oslobađaju ideoloških ograničenja ali težak ekonomski položaj postsocijalističkih društava ograničavao je mogućnosti društvenim naukama da realizuju svoja istraživanja i da se publikuju naučni radovi. Pored toga bilo je nerazumevanja o značaju i ulozi društvenih nauka u demokratskoj tranziciji i ignorisanja rezultata naučnih istraživanja od strane političara i državnih činovnika ako im lično nisu odgovarali. Oni su mogli da se primene u procesu političke modernizacije, naročito demokratskog, racionalnog i efikasnog upravljanja društvenim procesima i u regulisanju velikih napetosti i društvenih konflikata koje je postsocijalistička tranzicija izazivala na Balkanu. Naučni potencijal u balkanskim državama je veliki. U osam balkanskih država, bez Bosne i Hercegovine, na društvenim istraživanjima radi 45 univerziteta sa stotinak fakulteta i jedinica (departmana) društvenih nauka, osam akademija nauka, sedamdeset i pet naučnih instituta i 29 istraživačkih centara, na desetine privatnih istraživačkih

⁷ Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja: *Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Kosmos, Beograd, 1985.

agencija. Realizovano je na desetine nacionalnih i međunarodnih istraživačkih projekata. Ove naučne organizacije ostvarile su značajnu, mada nedovoljnu, regionalnu, evropsku i vanevropsku naučnu saradnju. U ovim državama objavljeno je 476 značajnih naučnih radova iz društvenih nauka u knjigama, poslednjih deset godina, prema evidenciji autora zbornika radova o razvoju društvenih nauka na Balkanu.⁸

Naučnici Balkana istraživali su subjektivna i objektivna ograničenja u stvaranju demokratskih društava. Sociolozi su, na primer, analizirali, identifikovali i formulisali socijalne probleme kao što su opšte siromaštvo, povećanje socijalnih razlika, korupcija, etnička diskriminacija, kriminilizacija društava, politički voluntarizam i neodgovornost visokih državnih funkcionera u finansijskom zaduživanju država u stranim finansijskim institucijama, zloupotreba vlasti i restauracija autoritarnosti i totalitarizma, tretiranje države kao izbornog plena, restauriranje lične vlasti ... S obzirom na primenljivost rezultata ovih istraživanja anticipirana su i moguća rešenja tih problema u posebnim i specijalizovanim politikama kao što su socijalna politika, antikorupcijska, bezbednosna politika, politika zdravstva zaštite, obrazovanja, kulture, ekonomska politika, međunarodna politika, poreska politika... Ova problematika obrađivana je u disciplinarnom obliku u posebnim sociologijama.

Društvene nauke se oslobađaju ideološkog tutorstva političke birokratije i vraćaju se izvornim principima objektivnog saznanja istina o društvenoj stvarnosti na osnovu rigorozne primene proverene metodologije istraživanja i naučno-kritičkog odnosa prema predmetu istraživanja i rezultatima istraživanja. U tome su nalazile oslonac i u svetskoj društvenoj nauci koja se bavila istraživanjima promena u postsocijalističkim društvima.

U procesu tranzicije balkanskih društava i same su se menjale, boreći se sa autoritarnim ideološkim nasleđem, stalnom finansijskom oskudicom i lošim materijalnim položajem naučnika. I pored toga one su došle do značajnih saznanja o objektivnom stanju u kome se ova društva nalaze, nasuprot ulepšane ideološke slike o njima i mitskog optimizma koji je širila politička propaganda vladajućih elita. Ove nauke su nudile alternativne i racionalne predloge za demokratske inovacije balkanskih društava. Ti predlozi su, najčešće, išli u pravcu transformisanja postojećih političkih sistema, uspostavljanjem vladavine prava, konstitucionalizma i razvijanja liberalne političke kulture u skladu sa specifičnim uslovima balkanskih društava. Mada se u svakom balkanskom društvu demokratska transformacija političkih sistema odvijala na poseban način, postoje neke zajedničke odlike tih promena i svetske i nacionalnih nauka koje su bile značajni akteri tih promena .

Sve domaće, nacionalne nauke na Balkanu imale su protivrečan razvoj, u poslednjim decenijama 20. veka, prilikom napuštanja marksističkih teorijskih paradigmi i usvajanja pluralističkih paradigmi do kojih je došla svetska nauka. Za konceptualizaciju nastalih društveno-političkih, ekonomskih i kulturnih promena i utvrđivanje puteva njihovog racionalnog usmeravanja, one su nacionalne probleme morale da sagledavaju polazeći od teorijsko-metodoloških ostvarenja savremene svetske nauke i situiranjem tih problema u regionalni i globalizacijski kontekst. A za to je bio neophodan interdisciplinarni, multidisciplinarni i transdisciplinarni komparativni pristup. U uslovima veoma ograničenih materijalnih uslova za naučni rad, inostrane fondacije i donacije i međunarodna načna

⁸ Nikolai Genov, Urlike Becker.Eds. op.cit. Autori pored Genova (Bugarska): Teuta Starova i Artan Fuge (Albanija), Silva Mežnarić i Aleksandar Vukić (Hrvatska), Jane Lambiri-Dimaki (Grčka), Lidija Hristova (Makedonija), Maria Larionescu i Dumitru Sandu (Rumunija), Frane Adam i Matej Makarevič (Slovenija), Ljubiša Mitrović (Jugoslavija).

saradnja omogućavali su da društvene nauke budu prisutnije u koncipiranju i realizaciji procesa demokratizacije političkih sistema na Balkanu.

Izučavanje društveno-političkih pojava na Balkanu zahteva nove teorijsko-metodološke paradigme, raznovrsne metodološke pristupe, nedogmatske analize i različite filozofske orijentacije kako bi se otklonile mnoge predrasude i nerazumevanja koje postoje o balkanskoj društvenoj stvarnosti i potpuno sagledale sve specifičnosti ovog najzaostaliјeg regiona Evrope. Zakasnelo i sporo vraćanje balkanskih društava iz socijalističkih u kapitalistička i, sa tim, iz nedemokratskih u demokratska društva izazvalo je, pored mnogih negativnih pojava i masovnu anomiju, eroziju društvenih institucija i raspad mnogih društvenih podsistema, od ekonomskog do pravno-političkog i kulturnog. Politička anomija u njima je dovela do degradacije, korumpcije, obesmišljavanja pa i kriminalizacije političkog života.

Opšte karakteristike društvenih nauka kao aktera političkih reformi na Balkanu

Osnovni problem društvenih nauka u balkanskim društvima bio je istraživanje adekvatnog modela demokratske tranzicije tih društava, primerenog geostrateškim ciljevima država, njihovom međunarodnom položaju, ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim uslovima u kojima su se nalazila. Vodeći političari su samo ponavljali cilj tranzicije: "Uspostavljanje tržišne privrede, demokratizacija društva i ostvarenje ljudskih prava po uzoru na zapadne zemlje". Put i sredstva za ostvarivanje tog cilja i socijalnu cenu koju će platiti pojedini društveni slojevi, naročito najsiromašniji, nisu znali ni elite na vlasti niti građani koji su ih birali. Građani su imali velika očekivanja od demokratske tranzicije, poneti predizbornim obačanjima novih demokratskih (kako su sebe nazivali) pretendencata na vlast da će po osvajanju vlasti obezbediti svojim građanima život kojim živi "sav normalan svet". Zato su u prvoj fazi demokratske tranzicije balkanskih društava, odbacivanja socijalističkih ekonomskih i političkih podsistema, u fazi dekonstrukcije, vladali entuzijazam i optimizam velikog broja građana. Već u drugoj fazi sprovođenja demokratskih reformi, sa padom svih indikatora normalnog funkcionisanja društvenih sistema na Balkanu, naučna istraživanja registrovala su razočarenje, pesimizam i pad poverenja u novu vlast najvećeg broja građana. Naročito su sagledani najveći gubitnici u demokratskoj tranziciji: veliki broj nezaposlenih, društvene grupe sa niskim stručnim kvalifikacijama i nižim stepenom obrazovanja, sa niskim zaradama, penzioneri, stari ljudi, naročito stari seljaci, porodice sa više dece i sa nezaposlenim roditeljima, radnički slojevi... Naučnici su znali da postoji desetak tipova demokratije u savremenom svetu i da su teorijski formulisani osnovni kriterijumi za identifikaciju i legitimizaciju demokratskih društava (o čemu su pisali Robert Dal, Džon Kin, Norbert Bobino, Đovani Sartori, Džon Rols...). A u međunarodnim demokratskim političkim organizacijama utvrđeni su demokratski standardi koje jedna država mora da ispuni da bi se smatrala demokratskom. Evropska Unija, kojoj teže sve balkanske zemlje, traži ispunjenje tih standarda od država -kandidata koje žele da joj se pridruže kao punopravni članovi. U strategiji vođenja, kontrolisanja i uspešnog okončanja postsocijalističke tranzicije na Balkanu veoma je značajan izbor onog modela koji najviše odgovara političkoj tradiciji, ekonomskim, socijalnim, političkim, kulturnim, etničkim uslovima, potrebama i interesima najvećeg broja građana. Bez svestranog istraživanja tih uslova i prednosti i nedostataka pojedinih modela demokratije, koji su prošli kroz praktičnu verifikaciju, nije moguće izvršiti najbolji izbor. U svakoj fazi tranzicije, na

osnovu ostavrenih rezultata, stečenih praktičnih iskustava i izabranog modela neophodna je rekonceptualizacija i eventualna korekcija modela demokratizacije a što se ne može bez učešća društvenih nauka u tome.

O ulozi države, u demokratskoj tranziciji, kao okosnici političkog sistema, postojala su različita shvatanja. Po jednom, država je trebalo da se povuče iz ekonomske, kulturne pa delom i iz socijalne oblasti i njih prepusti institucijama civilnog društva kako bi se politikom civilnog društva ostvarila reintegracija razorenog društva. Procesi privatizacije državnog kapitala, pluralizacije i kompetitivne politike, prema tome, odvijali bi se bez državnog uplitanja. Pritom gubilo se iz vida stanje u kome se nalazi civilno društvo i da li ono ima razvijene političke institucije za ostvarivanje takve uloge. Marginalizacija država i održavanje zastarelih, nedemokratskih, slabih i zapuštenih državnih institucija koje ne mogu da štite bezbednost i sigurnost građana, njihova demokratska i ljudska prava i ostavriavanje socijalne pravde omogućili su masovnu kriminilizaciju društva. Drugo shvatanje je polazilo od koncepta države kao malog, racionalnog, reformisanog ali efikasnog aparata, kao snažnog, glavnog, faktora stabilizacije političkog sistema koji organizovanom silom i represijom, po potrebi, može da utiče na sve aktere političkog sistema da konstruktivno deluju u njegovom uspešnom funkcionisanju. S tim u vezi je potreba osposbljavanja depolitizovane i dekorumpirane državne administracije da stručno i u skladu sa profesionalnom etikom i pravom obezbedi ostvarenje prava i dužnosti građana, bez obzira na smenu političkih elita na vlasti. U istraživanju državne administracije nauke, sa analize objektivne političke i državne strukture, prelaze na analizu subjektivne političke strukture oličene u političarima, kao nosiocima najvažnijih državnih ovlašćenja i u državnim službenicima, kao nosiocima upravnih funkcija države. Nacionalne društvene nauke u balkanskim državama su došle do saznanja o potrebi uravnoteženja objektivnih i subjektivnih političkih struktura, kao neophodnih uslova demokratske modernizacije političkih sistema. Baveći se subjektivnim političkim strukturama društvene nauke su dale fizionomiju, mentalitet i stil života novih političkih elita na Balkanu. Maria Larionescu i Dimitru Sandu su prikazali analize borbore između raznih vrsta elita u Rumuniji: industrijske tehnokratije, finansijske i administrativne birokratije, udruženja lidera, poslodavaca i humanističke inteligencije za osvajanje društvenih resursa preko političke vlasti.⁹ U toj borbi menadžeri državnih preduzeća i drugog hijerarhijskog nivoa postali su novi posednici državnog kapitala, zahvaljujući povezanosti sa administrativnom birokratijom, prema obrascu korišćenom u ostalim postsocijalističkim zemljama. Posle ovakvog prvog talasa privatizacije državne svojine bivši rukovodioci, koristeći poslovne sposobnosti i pristup socijalnom kapitalu, postali su elita privatnih preduzetnika. U drugom talasu privatizacije u privatni preduzetnički sloj slili su se ljudi bez poslovnog iskustva i sa manjkom socijalnog kapitala pa se dosta razlikuju od prve grupe preduzetnika.

Steven Sampson¹⁰ je, posle nestanka starih socijalističkih elita sa političke scene, ustanovio pojavu dve osnovne grupe političkih elita u Jugoslovanj Evropi: tehnokratsku i kulturnu. Prvu grupu čine partijski lideri, rukovodioci i tehnokrate državnih i društvenih preduzeća koji su se preko partijskog liderstva u novonastalim političkim partijama i političkim organizacijama domogli značajnih političkih pložaja u vlasti. To su postigli služeći se bezobzirnim sredstvima, često i nasilnim. Drugi su to ostvarili na legalan i finiji

⁹ Nikolai Genov, Urlike Becker Eds. Opus. Cit.

¹⁰ Steven Samson: *Beyond transition, Rethinkin elite configuration in the Balkans*, Ed. C. M. Hann: *Postsociaalism, Ideals, Ideologies and Practices in Euroasia*, Routledge, London and New York, 2002.

način, odričući se komunističke ideologije i napadajući je kao najveće zlo koje je zadesilo Balkan. Kao vešti operativni radnici, sa brojnim vezama u organima vlasti, postali su, uz njenu pomoć, "uspešni biznismeni". Druga grupa elita je imala moralnu i kulturnu legitimaciju na osnovu veza sa disidentskim organizacijama i pokretima pa je na osnovu tog moralnog i intelektualnog statusa zauzela visoke položaje u državnoj organizaciji. Tu grupu čine literate i književni kritičari, univerzitetski rukovodioci, aktivisti organizacija za ljudska prava, muzikolozi, pojedini naučni radnici, sociolozi i istoričari. Glavi politički slogan im je "Povratak u Evropu". Dok prva grupa elita nastoji da prisvoji državne resurse, druga želi da se domogne kulturnog kapitala Evrope, piše Steven. Rasčlanjujući ove grupe elita Steven izdvaja četiri vrste elita: lokalnu političku klasu, kompradorsku buržoaziju, domaću poslovnu elitu i regionalnu poslovnu elitu (koju čine ratne profiteri, šverceri droge, oružja, cigareta... i mafijaški šefovi). Mada ovakva identifikacija i klasifikacija elita u postsocijalističkim zemljama Jugoistočne Evrope ima određene nedostatke ona je interesantna po tome što dolazi od jednog istraživača koji živi i radi u Švajcarskoj i koji je nastojao da pruži antropološki opis subjektivne strukture elita i njihovog međusobnog dnosa u postsocijalističkim zemljama, što doprinosi razumevanju elita u savremenom svetu. U sklopu tog razumevanja savremenih elita je pokušaj evro-elita da svojim projektima, takozvane pomoći demokratizaciji postsocijalističkim zemljama, utiču na stvaranje novih političkih elita prema svojim potrebama i da ih integrišu u šire društvene projekte Zapada. Prema tome, te nove prozapadne elite bi trebalo da uspešno ostvaruju vlast, u okviru takmičenja elita, u svojim nacionalnim društvima ali isto tako da budu podređene višoj vlasti u globalnom sistemu evro-elita ili prozapadnih elita. Politička praksa je pokazala da vladajuće političke elite i u nedemokratskim političkim sistemima ili sa nedemokratskim načinom vladanja, uživaju političku podršku zapadnih elita ako su im lojalne u ispunjavanju zahteva koje im postavljaju. Nacionalna kompradorska buržoazija, kao deo internacionalne političke klase, takmiči se za osvajanje i držanje vlasti sa lokalnom političkom klasom (državne administracije), domaćom biznis elitom i ratnim profiterima i mafijom. Kompradorska buržoazija i mafija deluju internacionalno dok ostale dve elite pretežno lokalno. Nove postsocijalističke elite su uključene u novu hijerarhiju i subordinaciju. One imaju svoj stil života, politički pogled, posebne interese i aspiracije po kojima se izdvajaju od običnih građana i drugih elita. Praćenjem pozicije i borbe između ovih elita može da se predvidi kako će se i kada demokratska postsocijalistička tranzicija završiti i kako će pojedine elite na vlasti oblikovati politički život, tvrdi Steven.

Sa demokratskom modernizacijom političkih sistema može da se uspešnije ostvaruje društvena integracija na demokratskim principima kako u državnim okvirima tako i u regionalnim i međuregionalnim. Uspeh političkih reformi veoma mnogo zavisi od racionalnosti, organizovanosti i efikasnosti upravljanja društvenim i političkim procesima. A tehnologija demokratskog upravljanja društvom zavisi od institucija, normi i procedura donošenja najvažnijih političkih odluka i njihovog sprovođenja na svim nivoima vlasti. U koncipiranju i razvoju te tehnologije učestvuje nauka o političkom upravljanju i druge društvene nauke. U svim balkanskim državama predstoji temeljna reorganizacija i modernizacija države, njenih institucija i njene administracije.

Društvene nauke Balkana dosta su se bavile ostvarenjem principa podele vlasti, kao jednog od temelja demokratskog ustrojstva vlasti i političkog sistema i utvrdile da ni u jednoj balkanskoj državi on nije ostvaren na zadovoljavajući način. Atoritarni sindrom organizacije vlasti na Balkanu, po inerciji, deluje na supremaciju izvršne vlasti nad zakonodavnom i sudskom. Težište nekontrolisane vlasti nalazi se u vladama koje verbalnim

simuliranjem demokratije u svom radu nastoje da zadobiju demokratsku letimaciju građana. Legalnim i nelegalnim sredstvima one nastoje da izbegnu kontrolu od parlamenata i sudskih organa, od političke javnosti, birača, medija. Neke vlade su već uspele da parlamente pretvore u svoje obične glasačke mašine koje disciplinovano, bez rasparava, usvajaju sve vladine predloge zakona. Ima primera da parlament važan sistemski zakon ili više zakona, usvoji za samo četiri minuta (Parlament Srbije). Proglašavajući neke zakone, donekim od prethodnih parlamenata, nedemokratskim one arbitrarno pristupaju njihovoj primeni. Iz tih razloga vlade se nisu angažovale na donošenju novih demokratskih ustava u kojima bi se uspostavila efikasna pravna regulativa za vertikalnu i horizontalnu podelu vlasti, njihovu ravnotežu, međusobnu kontrolu i odgovornost, uz uvid javnosti u takav njihov rad. Brojni su primeri zloupotrebe izvršne vlasti na balkanskom prostoru koje demokratska javnost u tim zemljama i van njih osuđuje pa i sankcioniše na svoj način. Održavanju takvog stanja pogoduje i nepoverenje koju građani imaju u svoje parlamente i pojedine njihove pripadnike (poslanike, njihove klubove i koalicije) a i u sudske institucije. A nepoverenje u političke institucije podstiče socijalnu anomiju, korumpciju i kriminalizaciju društva i opštu socijalnu destrukciju. S obzirom na to da u vladama i parlamentima i van njih najveću političku moć imaju stranački lideri i partijska birokratija iza demokratske fasade krije se partokratija. Ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da veliki procenat građana smatra da su ovi organi korumpirani. Relativno malo je sistematskih istraživanja rada parlamenata i sudskih organa. Na osnovu prikaza rada parlamenata u sredstvima javnog informisanja mogu se videti mnoge manjkavosti u proceduri donošenja zakona koja odudara od demokratskih principa, a u nesaglasnosti je i sa ustavima i normama za donošenje kvalitetnih zakona, zbog čega se dovodi u pitanje autoritet vladavine prava na najvišem nivou. Da bi osigurali svoju samovolju putem zakona, raznih uredbi, naredbi i dekreta vlastodršci su pribegavali krajnje nedemokratskim sredstvima, falsifikovanjem rezultata skupštinskih glasanja, kupovinom poslaničkih glasova pa čak i blokiranjem rada ustavnih sudova u pojedinim državama na Balkanu, odugovlačenjem izbora sudija i na druge načine. U cilju onemogućavanja vlada i izvršne vlasti uopšte, da uzurpiraju svu vlast naučnici ukazuju na potrebu konstituisanja dualne strukture izvršne vlasti i preciznog regulisanja odnosa svih nosilaca vlasti radi njihove međusobne kontrole.

Najviše istraživanja, u balkanskim društvima, vršena su u oblasti ispitivanja političkih stavova javnog mnjenja i izbornih opredeljenja birača. Njima su se bavili, pored naučnih instituta i mnoge privatne agencije i *ad hoc* grupe, informativne organizacije i medijske kuće, često nedovoljno kompetentne pa su i rezultati takvih istraživanja bili bezvredni i kompromitujući, jer su se vršila iz komercijalnih razloga. Za njih je uvek bilo novca a zainteresovani finansijeri su od "istraživača" tražili rezultate koji zadovoljavaju njihova očekivanja i podižu rejting u javnosti. Tako je nastala ogromna empirijska građa o izbornom ponašanju. U njoj se mogu naći svedočanstva o izbornoj patologiji: izbornoj korumpciji, izbornim falsifikatima, izbornim krađama, raznim marifetlucima i mahinacijama pa i zločinima koji su se činili da bi se prigrabila vlast ili se po svaku cenu sačuvala. Ta izborna patologija ugrožava temelje i one minimalne demokratije kojoj se teži na balkanskim prostorima a kod građana izaziva gnušanje i političku apatiju. Proučavajući izborne sisteme, izborna ponašanja pretendenta na vlast, političkih partija, političke javnosti, građana-birača, prognoze izbornih rezultata i ostvarene izborne rezultate u balkanskim zemljama naučnici su jasno pokazali da bez demokratizacije izbornih sistema i obezbeđivanja uslova za demokratske i poštene izbore koji omogućuju prohodnost do vlasti najspособnijim, najpoštenijim i politički najodgovornijim, pravim reprezententima građana, poje-

dincima, političkim partijama i grupama, ne može biti ni demokratskih političkih sistema ni demokratske političke prakse.

Veliki broj naučnih radova posvećen je uzrocima i vinovnicima razaranja Jugoslavije, eskalaciji nacionalizma, građanskim ratovima i njihovim posledicama, materijalnim i ljudskim, naročito izbeglicama i raseljenim licima na tlu biše Jughoslavije. Isti događaji objašnjavaju se na različite načine u zavisnosti od nacionalne ili državne pripadnosti istraživača. Za punu istorijsku istinu o tim tragičnim događajima još je možda rano. Ali sociologija, politikologija i njima srodne nauke, pomoću stroge naučne metodologije mogu da dođu do objektivne istine o njima. Bez nje teško će se uspostavljati razumevanje, poverenje, dobronamernost i pravednost u regulisanju brojnih odnosa između naroda i građana i rešavati problemi iz međudržavnih odnosa i uspostaviti buduća saradnja na demokratskim principima. Politička saradnja u velikoj meri određuje sve druge pa i kulturnu saradnju među balkanskim narodima. Takođe se proučava nova politička realnost na Balkanu sa nastankom novih država, odnosi između balkanskih država, ograničenja i mogućnosti mirovljubive saradnje, posebno u kontekstu uključivanja balkanskih zemalja u Evropsku uniju, što je strateški cilj svih balkanskih država. Naučno su obrađene mnoge inicijative za regionalnu saradnju balkanskih država, potekle iz pojedinih balkanskih države ili Zapadne Evrope i praćena njihova realizacija.¹¹

Opšta i produbljena kriza koja je zahvatila socijalistička balkanska društva, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina i nastojanje da se izađe iz krize prelaskom na kapitalistički način društvenog uređenja putem šok terapijom, dovelo je do brzog raslojavanja ovih društava, povećavanja socijalnih nejednakosti, pauperizacije srednjih i nižih slojeva a bogaćenje lupenburžoazije, lumpenproletarija ili ohlokratije. Najveći deo stanovništva je pretvoren u siromašnu dezorijentisanu masu, obuzetu brigom za preživljavanje i beznađem. U takvom, iskorenjenom socijalnom položaju, ova masa bila je podložna populističkim manipulacijama, prihvatanju autoritarnih, harizmatičkih vođa i mesija i vraćanju "korenima", tradicionalističkim vrednostima. Istraživanja obavljena u Srbiji početkom devedesetih pokazala su prisustvo vrednosne konfuzije nastale mešavinom tri vrednosne orijentacije kod građana: socijalističke (holističke), neokonzervativne (tradicionalističke) i liberalne.¹² Polovina ispitanika imala je tradicionalističku vrednosnu orijentaciju, jedna trećina socijalističku (holističku) a nešto preko jedne petine liberalnu. Krajem poslednje decenije dvadesetog veka povećao se udeo ispitanika sa liberalnom vrednosnom orijentacijom ali je ostala jako rasprostranjena neotradicionalistička vrednosna orijentacija prema: autoritarnosti, kolektivizmu, patrijarhalnosti, religioznosti, egalitarizmu, ostvarenju reda i poretka preko hijerarhijskog uspostavljanja političkog jedinstva, održavanju običaja, traženju u tradicionalnoj matrici političkog programa za put izlaska iz društvene krize. Ovakva vrednosna orijentacija je povoljna socijalna podloga za razvoj populizma, narodnjaštva, etnocentrizma, ksenofobije, banalizacije i idealizacije prošlosti i za uspostavljanje autoritarne vlasti. U skladu sa dominantnim tipom vrednosti oblikovali su se i modeli političke kulture koji su se proučavali u nekoliko instituta u Srbiji. Od tempa razvoja demokratske političke kulture i širine prihvatanja njenih liberalnih vrednosti, a pre svih od političkih elita, kao što su: sloboda izbora i odlučivanje, nezavisnost, individuali-

¹¹ Duško Lopandić: *Regional initiatives in South Eastern Europe, European movement in Serbia*, Belgrade, Prometej, 2001.

¹² Stjepan Gredelj: Dominantne vrednosne orijentacije; M. Lazić, D. Mrkšić, S. Vujović, B. Kuzmanović, S. Gredelj, S. Cvejić. V. Vuletić: *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi devedesetih*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.

zam i autonomija, tolerancija različitosti, ravnopravnost, participacija u javnom životu, poštovanje privatne svojine i ljudskih prava, protiv nametnutih spoljnih autoriteta i manipulisanja ličnostima... najviše zavisi završetak druge faze političke tranzicije u balkanskim društvima kao, uslova prelaska iz socijalističkih u kapitalistička društva i ulazak u treću, stabilizacionu fazu uspešnog funkcionisanja demokratskog političkog sistema koji podstiče razvijanje ostalih sistema, ekonomskih i kulturnih, pre svih. Jer "Ako nema hleba, nema ni demokratije ni istinske političke slobode".¹³ Sa novim demokratskim vrednostima treba da nastanu promene načina mišljenja, vrednovanja i ponašanja najvećeg broja građana i da se formira njihov demokratski mentalitet.

Vrednosna svest građana u balkanskim društvima nalazi se u procepu između nacionalnih, partikularnih, tradicionalnih vrednosti i univerzalnih vrednosti koje se šire procesom globalizacije, spontano i organizovano, dobrovoljno ali i prisilno. Pod njihovim uticajima ostvaruju se društvene reforme resursa na makro i mikro nivou. S tim u vezi postavlja se pitanje očuvanja nacionalnog, kulturnog i političkog identiteta građana i ostvarenja njihovih ljudskih, etničkih i kulturnih prava. Ova problematika predmet je brojnih istraživanja. O njihovim rezultatima mora da vodi računa svaka odgovorna nacionalna politika a naročito politika u tako rizičnim društvima, u previranju, kao što su balkanska.

U sistemima vrednosti balkanskih društava jedno od najviših mesta ima socijalna pravda. Što su građani u ovim društvima obespravljeniji, socijalno i egzistencijalno ugroženiji i zbog socijalnih nepravdi svakodnevno izloženi patnjama to su zahtevi za ostvarenja socijalne pravde veći. "Pravda je prva vrlina društvenih ustanova kao što je istina prva vrlina sistema mišljenja.... Kao prve vrline one su beskompromisne."¹⁴ Demokratizacija ovih društava treba da ustanovi obavezujuća pravila ponašanja koja regulišu podelu koristi i saglasnost o pravilnim udelima u raspodeli društvenih resursa i dobara. Time se uspostavlja prava i dužnosti u dobro uređenim demokratskim ustanovama a istovremeno stvaraju uslovi za ostvarenje slobode i jednakosti u njima, kao osnovnim vrednostima liberalne demokratije. U političkim i izbornim programima mere za ostvarenje socijalne pravde uvek su privlačile pažnju građana.

Politička retorika, politički diskurs i politički jezik (naročito jezik političke propagande) pretendenti na vlast izvršili su turbolenciju značenja političkih sintagmi i termina do paradoksa. Mnoge reči kojima su nekada precizno imenovane društvene i političke pojave izgubile su izvorna denotativna značenja a dobila konotativna, često pežorativna i kontekstualna, drukčija pa i suprotna značenja poput reči: donacija, privatizacija, partnerstvo, preduzetnik, mafijaš, reforma, međunarodna zajednica, kooperativnost, državnik, političar, biznismen, korumpcija, transparentnost, vođa, lider, patriota, ugledan građanin, bogataš, demokratija, nevladin sektor, izborna volja, poslanik, narod, nacija...Na to su svojim radovima skrenuli pažnju mnogi načnici, ne samo lingvisti, komunikolozi, semiolozi, nego i sociolozi kulture i politike i pravnici. Da bi se uspešno izvele političke demokratske reforme u balkanskim društvima, neophodno je da se naučnim kategorijama precizno izrazi društvena i politička ontologija i njene pojave. Na osnovu tih kategorija mogu da se konceptualizuju objektivna značenja termina kojim se označavaju osnovne društvene i političke pojave, procesi i odnosi. Sa pročišćenom političkom semantikom ti termini ušli bi u politički jezik i preko njega olakšali sporazumevanje u izgradnji liberalno-demokratskih društvenih, političkih i pravnih ustanova i procedura i prepoznajnje pravih aktera demo-

¹³ Huan Linc, Alfred Stepan: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 125.

¹⁴ Džon Rols: *Teorija pravde*, Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 1998, str. 21-22.

kratskih promena. Za to su potrebni: istinita, naučna znanja, politička volja i mukotpan rad velikog broja društvenih i političkih subjekata na formiranju demokratske političke kulture i njenoj implementaciji putem političke socijalizacije i resocijalizacije.

Posebne odlike nacionalnih društvenih nauka na Balkanu kao aktera političkih promena

Neravnomeran razvoj balkanskih društava uticao je i na neravnomeran razvoj nauka u njima. Razvijenija društva, po pravilu, imaju i razvijenije mreže institucija u kojima se društvene nauke razvijaju i bolje uslove za naučna istraživanja. Društvene nauke i njihovi naučni kadrovi ostvarivali su svoj uticaj na političke reforme u balkanskim zemljama na različite načine i sa različitim efektima koji nisu uvek u skladu sa stepenom razvoja nacionalnih nauka. Autori priloga o razvoju društvenih nauka u Albaniji i Makedoniji naročito su istakli uticaj svojih naučnika na demokratske političke promene u ovim društvima, bilo preko svojih naučnih radova, publicističke delatnosti u medijima ili neposrednim angažovanjem u institucijama sistema. Oni su bili eksperti ili partijski i građanski predstavnici u koncipiranju i realizaciji demokratskih reformi, kao ministri, predsednici vlada ili država, visoki državni funkcioneri, diplomate, savetnici i konsultanti političkih institucija ili pojedinih političara. Od njih su očekivani bolji rezultati u politici od nekih političara, takozvanih političkih amatera. Međutim, ima mišljenja da intelektualci na vlasti mogu da opstanu ako se odreknu slobone upotrebe političkog uma i podčine se državnom, partijskom ili nekom drugom razlogu. Onda oni gube svojstvo intelektualaca i postaju tehničari vladanja. U takvoj ulozi oni nisu demokratski i sposobniji za ostvarivanje opšteg dobra od onih koji to nisu a Zoran Vidojević smatra da su i gori od tih drugih po pohlepi na slavu i misionarskom narcizmu, po potcenjivanju masa. Oni su samo veštiji demagozi.¹⁵

Slovenački i Hrvatski politički, javni, kulturni i naučni radnici često naglašavaju da ove dve države ne pripadaju balkanskom regionu. Međutim, njihov geostrateški položaj i naročito bliža istorija, privredne i kulturne veze sa balkanskim zemljama, razvojne aspiracije i mnoge druge sličnosti pa i podudarnosti svrstavaju ih u region Balkana. Slovenija je najbezbolnije izvršila društvene i političke reforme i smenu vladajućih političkih elita. A prema merilima humanog razvoja nalazi se na 29. mestu u svetu. Povoljan položaj nauke i naučnika u prethodnom socijalističkom sistemu nije se bitno menjao. Slovenački naučnici su ostvarili živu međunarodnu naučnu sardnju. Oni su istraživali mogućnosti očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta, razvoja civilnog društva kao kontrolora političkih elita na globalnom i lokalnom nivou i zaštitnika interesa građana, unapređivanja medijskog pluralizma, zatim uticaj crkve na politički život, cirkulacije i reprodukcije elita. Registrovali su porast političke apatije, opadanje nivoa političke participacije građana i pad njihovog poverenja u, inače, nizak nivo poverenja u političke institucije i našli povećanje socijalnih razlika. Istraživali su uticaj globalizacije i evropske intergracije na slovenačko društvo.

U Hrvatskoj su se naročito razvijale politička sociologija i vojna sociologija. U političkoj sociologiji dominirali su radovi o tranziciji, demokratiji i razbijanju Jugoslavije i osamostaljivanju Hrvatske u raznim ideološkim interpretacijama. U tim interpretacijama je i shvatanje da je nacionalistički projekt "Velike Srbije" veoma istrošio ideju jugoslovenstva. Hrvatski i drugi destruktivni nacionalizmi iskoristili su to i realizacijom svojih

¹⁵ Zoran Vidojević: *Srbija između hleba, (ne)slobode i nove autoritarnosti*; Jovica Trkulja (pri.): *Bilans promena, Srbija godinu dana posle*, SO Kikinda i Narodna biblioteka "Jovan Popović", Kikinda, 2002.

"velikih" nacionalnih projekata pokidali su socijalnu osnovu i veze između Hrvata i Srba. Građanski rat u Hrvatskoj bio je povod da se analiziraju njegovi uzroci i posledice i ponašanje vojske i naoružanih grupa, nasilje u ratu i miru, etničko čišćenje, iseljavanje i raseljavanje stanovništva, etnički i manjinski odnosi pre i posle rata. Poslednjih godina tematizuju se: identitet i zamišljena nacionalna zajednica, apologija novog nacionalizma i autoritarnog sistema, rekonstrukcija nacionalne države.

Rumunija je imala najburniji i krvav početak tranzicije u demokratsko društvo na Balkanu. Oslobođene diktatorskih stega društvene nauke su se usredsredile na istraživanja uslova za razvoj tržišne ekonomije i demokratije u Rumuniji. Empirijski usmerena sociologija razvijala je posebne sociologije: tranzicionu sociologiju, sociologiju civilnog društva, sociologiju porodice, sociologiju politike, sociologiju institucija. Koristeći se komparativnim, dokumentacionim i longitudinalnim analizama empirijske građe one su nastojale da razjasne puteve modernizacije i remodernizacije društvenog i političkog sistema. Kritičari razvoja društvenih nauka u Rumuniji konstatovali su da su njeni naučni radovi dali odgovore na fundamentalna pitanja, mada nepotpuno, na izazove postsocijalističke tranzicije, modernizacije i reformi u ovoj zemlji. Neka istraživanja su bila konkretne reakcije na društvene probleme i predlagala su rešenja za njih kao što su: opšta nerazvijenost, siromaštvo, korupcija, socijalne devijacije, etnička diskriminacija, nepovoljan položaj žena... Ova istraživanja došla su do bogate empirijske svidencije pomoću kvantitativnih, statističkih, metoda. Druga istraživanja bila su više okrenuta anticipaciji društvenih procesa pomoću kvalitativnih metoda, utvrđujući trend globalnih promena u ekonomiji, kulturi i politici i ispisujući scenarije mogućih dešavanja u tim oblastima. U ovim istraživanjima preovladavao je pozitivistički metodološki pristup (kvantitativne analize) a manje interpretativni (u objašnjavanju društvene prakse) i konstruktivistički u simboličkoj oblasti (u istraživanju kulture, sredstava masovnih komunikacija, političke komunikacije, porodice i obrazovanja i najnovije istorije). Najvažnije polje disciplinarnih istraživanja bile su socijalne mreže ne-institucionalne orijentacije, njihov socijalni i kulturni značaj. Podaci dobijeni u ovim istraživanjima pružaju analitički okvir za dalja istraživanja i kvalitativne naučne analize.

Grčka je najranije započela demokratsku tranziciju na Balkanu, pre trideset godina, stabilizovala je svoj demokratski politički sistem i njegove institucije pa su njene društvene nauke uključene u istraživanja više vaze demokracije društva i njegove integracije u evro strukture. Ulaskom u Evropsku zajednicu 1981. grčki naučnici su uključeni u zajedničke istraživačke projekte Zajednice. Oni su istraživali odnos između birokratije i političke elite, konflikte između tradicionalne birokratije i novih trgovaca. Sociologija je imala nekoliko glavnih polja istraživanja: staro agrarno društvo, savremeno grčko društvo, političku kulturu, obrazovni sistem i posledice grčkog ulaska u Evropsku uniju. Grčki političari i administracija nedovoljno su koristili rezultate naučnih istraživanja prilikom odlučivanja i vođenja razvojne politike, sem onih o izbornim opredeljenjima građana.

Jugoslovenske društvene nauke bile su u najtežem položaju jer su, pored teškoća koje su imali istraživači u drugim balkanskim zemljama, bili i egzistencijalno ugroženi zbog duboke i dugotrajne društvene krize, ratova u okruženju, hiperinflacije, sankcija i bombardovanja a duhovno i intelektualno su bili ugroženi izolacijom od svetske nauke i naučne javnosti. I pored toga, jugoslovenske društvene nauke su do 5. oktobra 2000. dale objektivnu kritiku, ekonomske politike, autoritarnog sistema, pseudopluralizma, nacionalizma, izolacionizma, nesposobnosti vladajuće elite da u novoj konstelaciji odnosa između velikih sila fomuliše i realizuje politiku ekonomskih i političkih reformi i ostvari društveni konsenzus o nacionalnom programu razvoja društva. Nastali su značajni radovi o mestu

Jugoslavije u procesu globalizacije, regionalne i evropske integracije, o uslovima za demokratizaciju društva o protestima opozicije i građana zbog izbornih krađa, o regionalnoj balkanskoj integraciji. Naučna istraživanja jasno su pokazivala da su politički sistem i njegovi eksponenti izgubili legitimnost i da je pitanje dana kada će doći do smene vlasti. Posle 5. oktobra 2000.g. i dolaska na vlast opozicionih partija, posle desetogodišnje borbe za vlast, istraživani su rezultati nove elite vlasti i data kritika ove vlasti zbog zastoja u modernizacijskim reformama i mnogih grešaka, nesnalaženja, nesposobnosti, neodgovornosti, nedemokratskih metoda vladanja i opstanka na vlasti, zaokupljenosti ostvarenjem materijalne koristi putem vlasti i afera nastalih u vezi sa tim, zbog nastavka kriminalizacije društva i kršenja elementarnih ljudskih i građanskih prava, zbog opšte socijalne ugroženosti i nesigurnosti građana.

O Kosovu i Metohiji napisano je mnogo stručnih i naučnih radova a ipak ono je danas velika enigma. Na njemu je mnogo prolivene krvi zbog pogrešne politike Jugoslavije, Srbije, takozvane međunarodne zajednice i lidera albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji. Kosovo i Metohija su civilizacijska sramota za Evropu zbog toga što je dozvolila etničko čišćenje, progon 250.000 nealbanskog življa, otimanje i ubijanje na hiljade ljudi (čiji se broj svakodnevno povećava) samo zato što nisu Albanci, bez kažnjavanja vinovnika, za getoizaciju preostalog nealbanskog stanovništva, etničkih manjina i njihovo stavljanje u svojevršne stradalničke logore okružene bezgraničnom mržnjom većinskog stanovništva, nasilnicima i zločincima, izložene svakodnevnom strahu za održanje golog žitota u novoj vrsti ropstva, u bedi, poniženju i očajanju. Za te potpuno obespravljene ljudi svaka pristojna diktatura više bi značila od bilo kakve demokratije. Da li su nauka i evropska politika nemoćne da reše ovaj veliki problem na Balkanu? Ili je u pitanju odsustvo političke volje? Ili postoje politički interesi nekih grupa na Zapadu kao i na Kosovu i Metohiji da se održava takvo stanje neovarvarizma? Veliki je izazov za balkansku i svetsku nauku da odgovori na ova pitanja. Ukoliko nauka uspe da pruži zadovoljavajuće odgovore na ova i druga ključna pitanja o budućnosti Kosova i Metohije u interesu svih njenih stanovnika i regiona Balkana, olakšaće demokratskoj balkanskoj i široj međunarodnoj politici da postavi sigurne temelje stvaranju multietničkog, tolerantnog i bezbednog društva na Kosovu i Metohiji, ako ne i odmah demokratskog.

Naučna saznanja o najvažnijim problemima jugoslovenskog društvu i načinima njihovog rešavanja su dovoljna za izradu operativnih programa saniranja i modernizovanja sistema vlasti a posebno lokalne samouprave i za mobilizaciju svih političkih aktera na njihovoj realizaciji da bi se mogla da revitalizuje privreda i socijalna politika zasnovana na njoj, kao prioritetni politički i socijalni zadaci jugoslovenskog društva.

Zaključak

Na osnovu kratkog pregleda razvoja društvenih nauka na Balkanu može se konstatovati da su one bile značajn učesnik, svedok, tumač političkih promena i savetodavac o mogućim rešenjima krupnih društvenih i političkih problema koji su nasledeni iz predhodnih društvenih i političkih sistema ili su nastajali u toku demokratizacije balkanskih društava. U veoma nepovoljnim ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim uslovima, u smanjenoj naučnoj produkciji, dale su značajne naučne rezultate koji mogu da pomognu bržem oslobađanju ovih društava od posledica neadekvatne modernizacije, prividne demokratizacije i neumne politike. Oni mogu da posluže koncipiranju i realizaciji racionalnih i efikasnih političkih programa reformisanja i demokratizacije političkih sistema i političke

kulture, osposobljavanju njihovih glavnih aktera za to, kao uslova uspješne transformacije ukupnih društvenih sistema i njihovih povezivanja u okviru balkanskog regiona i Evrope . Svaka investicija u pamet domaće društvene nauke višestruko se vraća balkanskim društvima ako se njeni rezultati uvažavaju i uspješno primenjuju. To ne znači da ne treba da se koriste i rezultati brojnih istraživanja demokratske tranzicije postsocijalističkih društava do kojih su došle univerzalne, internacionalne, razvijene društvenih nauke. Balkanske nacionalne društvene nauke, mnogo više nego do sada, treba da budu povezane institucionalno i funkcionalno kako među sobom tako i u Evropi kako bi mogle da dadu svoj doprinos uspješnoj političkoj demokratizaciji balkanskih društava i preko nje bržoj regionalnoj i evropskoj integraciji.

UDC 331.526+331.56](497)
331.526(497.11)"1990/..."

Gordana Vuksanović

Filozofski fakultet

Novi Sad

STRUKTURA I RAZVOJ (NE)ZAPOSLENOSTI BALKANSKIH ZEMALJA

Rezime

Radna snaga predstavlja jedan od najznačajnijih faktora prilikom planiranja budućeg razvoja. Od 1990. godine demografske osobnosti radne snage kako Srbije i Crne Gore, tako i ostalih republika bivše SFRJ, ali i većine zemalja u okruženju, nalaze se pod snažnim uticajem ne samo prirodnog već i mehaničkog kretanja stanovništva. Rat na prostirima bivše Jugoslavije, nagle promene u oblasti ekonomskog i političkog sistema usloveli su individualne i porodične strategije koje su razrešenje nastalih problema videle u preseljavanju, napuštanju zemlje, napuštanju društvenog sektora i sl., što je dovelo do promena u strukturi zaposlenih.

U radu će se ukazati na osobnosti kretanja (ne)zaposlenosti u Srbiji u periodu od 1990. godine. Raspoloživi podaci, tamo gde je to moguće, uporediće se s podacima susednih balkanskih zemalja, kao i državama nastalim raspadom SFRJ. Pored kretanja (ne)zaposlenosti, analiza će obuhvatiti i osnovna demografska obeležja (ne)zaposlenih, starost, pol, stepen stručne spreme. Cilj rada je da na osnovu analize raspoloživih podataka ukaže na mogućnost saradnje ovih zemalja i prevazilaženja problema tranzicije.

Ključne reči: radna snaga, zaposlenost, nezaposlenost, balkanske zemlje

STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF (UN)EMPLOYMENT IN THE BALKAN COUNTRIES

Summary

Labour force undoubtedly represents one of the most important factors when planning future development. During the last decade of the previous century, demographic characteristics of the labour force of Serbia, but also of other Balkan countries, are greatly influenced by both natural and mechanical movement of the population. Changes in the field of economic and political system led to individual and family strategies which tried to find the solution of the created problems in moving to a different place, leaving the country, leaving the social sector, which caused changes in the structure of the employed.

The paper would point to the specificities of the (un)employment trends in Serbia in the period from 1990. Where possible, available data will be compared with the data from other Balkan countries. In addition to the (un)employment trends, the analysis will also include the basic demographic features of the (un)employed, age, gender, level of professional education etc. On the basis of the analysis of the available data, the goal of the paper is to point to the possibility for cooperation between Balkan countries and for overcoming some of the problems of the countries in transition.

Keywords: Labour Force, Employment, Unemployment, Balkan Countries

Zaposlenost

Analiza kretanja zaposlenosti i nezaposlenosti u periodu od 1990. do 2002. godine suočava se sa problemom metodološke prirode koji umanjuje preciznost zaključivanja. Naime, raspoloživi podaci odnose se na različite vremenske intervale što onemogućava formiranje vremenskih serija koje bi u celini obuhvatile razdoblje od 1990. godine.

Od 1990. do 2002. godine broj zaposlenih u Srbiji kontinuirano opada, sa 2.329 hiljada 1990. godine na 1.847 hiljada 2002. godine (tabela 1. i tabela 2.). Ista tendencija uočava se i na nivou Vojvodine i Centralne Srbije. U Vojvodini, u istom razdoblju, broj zaposlenih je opao sa 628 hiljada na 493 hiljade. Godine 1990. od hiljadu stanovnika Vojvodine zaposleno je 311, a 2002. godine 243. U Centralnoj Srbiji broj zaposlenih na hiljadu stanovnika umanjnjen je sa 293 na 248. Opadanje broja zaposlenih uočava se i u Crnoj Gori¹.

Za Sloveniju kretanje zaposlenosti prati se za period od 1997. do 2001. godine. U tom razdoblju nije došlo do značajnijih promena u kretanju zaposlenosti. U 2001. godini broj zaposlenih na 1000 stanovnika iznosi 458 i najviši je u odnosu na ostala područja.

U Hrvatskoj je od 1992. do 1997. godine zabeležen pad broja zaposlenih, sa 1.261 hiljada na 1.187 hiljada. Posle 1997. godine zaposlenost je veća u odnosu na prethodni period, ali sa vidnim oscilacijama. Broj zaposlenih na 1000 stanovnika u Hrvatskoj se kreće od 256 (1995. godine) do 287 (2001. godine).

U Makedoniji, kao i u Srbiji i Crnoj Gori, od 1990. godine broj zaposlenih kontinuirano opada, sa 507 hiljada 1990. godine na 316 hiljada 1999. godine. U Makedoniji je i najmanje zaposlenih na 1000 stanovnika. Godine 1999. od 1000 stanovnika svega 157 je zaposleno. U Rumuniji, takođe, poslednja decenija prošlog veka obeležena je opadanjem broja zaposlenih.

Kretanje zaposlenosti žena, kao i ukupnog stanovništva, ukazuje na snažne promene u razvoju ovih zemalja. Dok se u Vojvodini, Centralnoj Srbiji i Makedoniji broj zaposlenih žena smanjuje iz godine u godinu, u Sloveniji se njihov broj održava na približno istom nivou, a u Hrvatskoj se od 1997. godine beleži uvećanje. Godine 2001. u Hrvatskoj je zaposleno 578 hiljada žena što je najveća vrednost u poređenju sa godinama prethodne decenije.

Prema raspoloživim podacima, više od 40,0 % zaposlenog stanovništva čine žene (tabela 3.). Najmanje žena među zaposlenima je u Makedoniji 40,2 % (1999. godine), a najviše u Rumuniji 48,4 % (2000. godine). U Makedoniji broj zaposlenih žena apsolutno opada, ali relativno raste, usled rapidnog smanjenja muške zaposlenosti.

¹ S obzirom da se poslednji podaci popisa stanovništva Crne Gore odnose na 1991. godinu, zbog nepouzdanosti mogućih procena, nije izračunat broj zaposlenih na 1000 stanovnika.

Tabela 1.

Zaposlenost, godišnji prosek (u hiljadama)

godine	Srbija ¹						C. Gora		Slovenija		Hrvatska		Makedonija		Rumunija	
	svega		Vojvodina		C. Srbija		ukupno	žensko	ukupno	žensko	ukupno	žensko	ukupno	žensko	ukupno	žensko
	ukupno	žensko	ukupno	žensko	ukupno	žensko										
1990	2.329	929	628	255	1.701	674	164	-	-	-	-	-	507	-	10.840	-
1991	2.299	912	619	250	1.680	662	154	-	-	-	-	-	468	174	10.786	-
1992	2.232	780	599	198	1.633	582	146	-	-	-	1.261	555	446	168	10.458	-
1993	2.166	870	584	239	1.582	631	144	-	-	-	1.238	553	421	158	10.062	-
1994	2.127	853	572	236	1.555	617	141	-	-	-	1.211	546	395	148	10.011	-
1995	2.099	856	565	233	1.534	623	137	-	-	-	1.196	542	356	133	9.493	-
1996	2.084	857	559	231	1.525	626	138	-	-	-	1.195	543	340	128	9.379	-
1997	2.050	856	548	230	1.502	626	147	-	898	416	1.187	546	319	122	9.023	-
1998	2.013	846	538	227	1.475	619	147	-	907	420	1.272	574	310	122	8.813	-
1999	1.963	827	522	220	1.441	607	145	-	892	410	1.263	571	316	127	8.420	-
2000	1.907	816	513	219	1.394	597	141	-	894	413	1.258	573	-	-	8.629	4.181
2001	1.904	822	505	217	1.399	605	141	-	914	417	1.272	578	-	-	-	-
2002	1.847	802	493	212	1.354	590	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Izvor: za Vojvodinu i Centralnu Srbiju: Od 1990. do 2000.: Statistički godišnjak Srbije 2001, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2001, str. 77; za 2001. i 2002.: Saopštenje 2888, ZP 20, Republički zavod za statistiku, Beograd, 24. 12. 2002.; za Crnu Goru: Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, SZS, Beograd, 2002, str. 106; za Sloveniju: Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, Statistical Office of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 2002, p. 225; za Hrvatsku: Statistički letošpis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 129 (od 1998. godine uključen je i procenjen broj zaposlenih u odbrani i policiji); za Makedoniju: od 1990. - 1996.: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1999, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1999, p. 170, 171, 174; za žene za 1991. i 1992.: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1994, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1999, p. 146; od 1997. - 1999.: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, Skopje, 2000, p. 165, 168; za Rumuniju (podaci se odnose na kraj godine): od 1990. - 1994.: Romanian Statistical Yearbook 1996, National Commission for Statistics, Bucharest, 1996, p. 141; od 1995. - 2000.: Romanian Statistical Yearbook 2001, National Institute of Statistics, Bucharest, 2001, p. 94; Napomena: ¹ bez podataka za Kosovo i Metohiju.

Tabela 2.

Zaposleni na 1000 stanovnika

godine	Srbija			Slovenija	Hrvatska	Makedonija	Rumunija
	Ukupno	Vojvodina	C. Srbija				
1990	297	311	293	-	-	250	-
1991	294	307	289	-	-	229	-
1992	285	297	281	-	282	217	-
1993	276	288	272	-	267	204	-
1994	271	282	267	-	260	203	-
1995	267	278	263	-	256	182	418
1996	266	276	262	-	266	171	414
1997	262	272	258	452	260	160	400
1998	258	268	254	458	283	154	392
1999	252	261	249	449	277	157	375
2000	254	255	254	449	287	-	385
2001	255	251	257	458	287	-	-
2002	246	243	248	-	-	-	-

Izvor: za Vojvodinu i Centralnu Srbiju: Od 1990. do 2000.: Statistički godišnjak Srbije 2001, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2001, str. 77; za 2001. i 2002.: Saopštenje 2888, ZP 20, Republički zavod za statistiku, Beograd, 24. 12. 2002.; za Crnu Goru: Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, SZS, Beograd, 2002, str. 106; za Sloveniju: Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, Statistical Office of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 2002, p. 91, 225; za Hrvatsku: Statistički letošpis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 109, 129 (od 1998. godine uključen je i procenjen broj zaposlenih u odbrani i policiji); za Makedoniju: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, Skopje, 2000, p. 100, 165, 168; za Rumuniju (podaci se odnose na kraj godine): Romanian Statistical Yearbook 2001, National Institute of Statistics, Bucharest, 2001, p. 49, 94;

Tabela 3.

Učešće žena u ukupnom zaposlenom stanovništvu

godine	Srbija			Crna Gora	Slovenija	Hrvatska	Makedonija	Rumunija
	Ukupno	Vojvodina	C. Srbija					
1990	39,9	40,6	39,6	-	-	-	-	-
1991	39,7	40,4	39,4	-	-	-	37,2	-
1992	34,9	33,1	35,6	-	-	44,0	37,7	-
1993	40,2	40,9	39,9	-	-	44,7	37,5	-
1994	40,1	41,3	39,7	-	-	45,1	37,5	-
1995	40,8	41,2	40,6	-	-	45,3	37,3	-
1996	41,1	41,3	41,0	-	-	45,4	37,6	-
1997	41,7	42,0	41,7	-	46,3	46,0	38,2	-
1998	42,0	42,2	42,0	-	46,3	45,1	39,3	-
1999	42,1	42,1	42,1	-	46,0	45,2	40,2	-
2000	42,8	42,7	42,8	-	46,2	45,5	-	48,4
2001	43,2	43,0	43,2	-	45,6	45,4	-	-
2002	43,4	43,0	43,6	-	-	-	-	-

Izvor: izračunato na osnovu apsolutnih vrednosti iz tabele 1.

Zaposleni prema starosti

Poslednji raspoloživi podaci o starosnoj strukturi zaposlenih odnose se na različite godine u periodu od 1991. do 2001. godine. Na primer, podaci o starosnoj i polnoj strukturi zaposlenih u Republici Srbiji odnose se na 1991. godinu. Analiza na nivou Vojvodine pokazuje da je više od 1/3 radnika (35,5 %) staro od 30 do 39 godina. Ovako povoljan opšti prosek duguje se mladoj ženskoj radnoj snazi. U uzrastu od 25 do 49 godina nalazi se 4/5 (81,8 %) žena. Treba napomenuti da je manje ženske radne snage u starosnoj grupi od 25-29 godina (13,8%) nego u starijim starosnim grupama. Na primer, 1/5 žena stara je od 35-39 godina (Stanovništvo 11, 1995: 214, 248).

Prema podacima popisa iz 1991. godine, starosna struktura radnika u Centralnoj Srbiji, kao i radnika u Vojvodini, ukazuje na veću koncentraciju u mlađim starosnim grupama. U uzrastu od 25-39 godina nalazi se skoro polovina radnika, 48,3%. Od ukupnog broja radnika oko 1/5 (19,4 %) stara je od 35 do 39 godina. U starosnoj grupi od 60 i više godina nalazi se 1,9 % radnika. Od ukupnog broja radnika 40,5% čine žene. U uzrastu od 15-44 godine ne uočava se značajnije odstupanje u učešću žena u navedenim petogodišnjim starosnim grupama, ono se kreće od 43,5% do 44,6%. Nakon 44 godine, sa uvećanjem starosti umanjuje se i učešće žena. Na primer, žene čine svega 1/5 radnika starih od 55-59 godina (Stanovništvo 11, 1995: 163, 197). Nesumnjivo je da je kako usled delovanja migracija tako i procesa starenja došlo do promena u starosnoj strukturi radnika Vojvodine i Centralne Srbije.

U Hrvatskoj, prema podacima iz 2001. godine, udeo starih do 24 godine iznosi 6,6% što je, najverovatnije, posledica produženog procesa školovanja (tabela 4.). Među zaposlenima najbrojnija su lica stara od 40-44 godine, 17,5%. Starosna struktura zaposlenih u Hrvatskoj ne pokazuje značajnije razlike u odnosu na pol.

Tabela 4.

Hrvatska, zaposleni prema starosti i polu, 31. mart 2001.

starosne grupe	ukupno	%	žensko	%
ukupno	926.107	100,0	434.254	100,0
- 19	4.162	0,4	1.923	0,4
20 - 24	57.863	6,2	27.854	6,4
25 - 29	108.230	11,7	52.972	12,2
30 - 34	125.524	13,6	62.558	14,4
35 - 39	151.159	16,3	75.546	17,4
40 - 44	161.895	17,5	80.874	18,6
45 - 49	150.633	16,3	70.466	16,2
50 - 54	106.217	11,5	43.711	10,1
55 - 59	44.940	4,8	14.470	3,3
60 - 64	13.774	1,5	3.493	0,8
65 +	1.710	0,2	387	0,1

Izvor: Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 141, 142

Starosna struktura zaposlenih u Makedoniji ne odstupa bitno od starosne strukture zaposlenih u Hrvatskoj (tabela 5.). I u Makedoniji najbrojniju starosnu grupu čine lica od 40-44 godine starosti, 17,8%. U Hrvatskoj je jedino nešto više starih 50 i više godina, 28,0%, dok u Makedoniji ova starosna grupa čini 1/5 (20,8%) zaposlenih.

Tabela 5.

Makedonija, Zaposleni prema starosti, 1999.

starosne grupe	zaposleni	%
ukupno	545.222	100,0
15 - 19	10.597	1,9
20 - 24	35.988	6,6
25 - 29	52.658	9,7
30 - 34	70.403	12,9
35 - 39	83.608	15,3
40 - 44	96.933	17,8
45 - 49	82.010	15,0
50 - 54	55.825	10,2
55 - 59	34.101	6,3
60 - 64	15.634	2,9
65 - 69	5.231	1,0
70 - 80	2.234	0,4

Izvor: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 2000, p. 183

Delatnost

Analiza zaposlenih u Republici Srbiji prema sektorima delatnosti pokazuje da je nešto više od 1/4 (26,5 %) zaposlenih angažovano u vanprivrednim delatnostima, dok je oko 3/4 (73,5 %) zaposleno u privrednim delatnostima (tabela 6.). Prema podacima iz 2003. godine, od ukupnog broja zaposlenih više od 1/3 (34,3 %) radi u prerađivačkoj industriji, zatim slede zaposleni u oblasti zdravstva i socijalnog rada (11,5 %), obrazovanja (8,9 %), trgovine (7,9 %) itd. Međutim, treba imati u vidu da se podaci o Republici Srbiji, s obzirom na znatno veći broj stanovnika, nalaze pod uticajem kretanja zaposlenosti u Centralnoj Srbiji. Analiza na nivou pokrajine Vojvodine pokazuje značajna odstupanja od opšteg proseka. Za razliku od Centralne Srbije, u Vojvodini je visoko učešće lica zaposlenih u oblasti poljoprivrede i šumarstva (Centralna Srbija: 2,4%; Vojvodina: 11,3%). Zaposleni u poljoprivredi i šumarstvu nalaze se, prema brojnosti, na drugom mestu. Najviše lica angažovano je u oblasti prerađivačke industrije, 36,1% , a najmanje u ribarstvu (0,2%) i proizvodnji rude (0,6%).

U Crnoj Gori struktura zaposlenih prema sektorima delatnosti značajno odstupa ne samo od strukture zaposlenih u Vojvodini i Centralnoj Srbiji, već i od ostalih zemalja u okruženju. Iako su i u ovoj republici zaposleni u prerađivačkoj industriji najbrojniji, njihov udeo u ukupnom zaposlenom stanovništvu znatno je manji u odnosu na ostala područja, svega 17,2 %. Istovremeno, u Crnoj Gori je visoko učešće zaposlenih u trgovini (13,8%), transportu (12,1%) i državnoj upravi (11,3%). Pored Crne Gore, Hrvatska ima najviše zaposlenih u državnoj upravi 11,5%. U Sloveniji koja, nesumnjivo, u odnosu na ostale zemlje predstavlja najrazvijenije područje, udeo zaposlenih u državnoj upravi iznosi 7,0%. Slovenija, kao i Hrvatska i Rumunija koje su se ranije i intenzivnije uključile u proces svojinske transformacije, ima visoko učešće zaposlenih u trgovini (Slovenija 13,5%; Hrvatska 15,1%; Rumunija 12,5%).

Struktura zaposlenih prema delatnosti u Makedoniji pokazuje najviše sličnosti sa strukturom zaposlenih u Republici Srbiji.

Analiza prema polu pokazuje da su, kao i prethodnih godina, žene najviše zastupljene u zdravstvenom i socijalnom radu, obrazovanju, ugostiteljstvu i trgovini. U posmatranim područjima udeo žena zaposlenih u zdravstvenom i socijalnom radu kreće se od 70,8 % u Makedoniji do 78,6 % u Vojvodini, a u obrazovanju od 53,1% u Makedoniji do 77,7% u Sloveniji. Podaci o prosečnim zaradama po zaposlenom u 2003. godini u Srbiji pokazuju da se žene javljaju kao dominantna radna snaga u onim sektorima delatnosti u kojima su zarade niže u odnosu na sektore u kojima preovlađuju muškarci. Na primer, prema raspoloživim podacima, prosečna zarada po zaposlenom u oblasti proizvodnje električne energije, gasa i vode u maju 2003. godine iznosila je 23.485 što je znatno više u odnosu na ukupna prosečna primanja (15.973 dinara) u tom periodu. Istovremeno, u ovom sektoru delatnosti zaposlena je svega 1/5 (20,1%) žena (Nepublikovani podaci Republičkog zavoda za statistiku).

Tabela 6.

Zaposleni prema delatnosti, po polu, u %

delatnosti	Srbija						Crna Gora	Slovenija		Hrvatska		Makedonija		Rumunija	
	ukupno		Vojvodina		C. Srbija			31. 12. 2001.		prosek 2001.		prosek 1999.		31. 12. 2000.	
	svaga	žene	svaga	žene	svaga	žene		svaga	žene	svaga	žene	svaga	žene	svaga	žene
svaga	100	100	100	100	100	100	-	100	100	100	100	100	100	100	100
poljoprivrede, šumarstvo i vodoprivrede	4,7	2,7	11,3	6,0	2,4	1,7	3,0	-	1,1	0,8	2,9	1,7	5,6	3,1	3,5
ribarstvo	0,06	0,02	0,2	0,05	0,03	0,02	-	-	0,0	0,0	0,1	0,0	-	-	-
vadenje ruda i kamena	2,3	1,0	0,6	0,4	3,0	1,0	4,3	-	0,8	0,1	0,7	0,2	38,0	37,4	-
prerađivačka industrija	34,3	29,0	36,1	29,7	33,6	28,7	17,2	-	32,1	27,9	23,8	21,4	-	-	41,2
proizvodnja el. energije, gasa i vode	3,3	1,5	2,4	1,2	3,7	1,6	4,3	-	1,7	0,7	2,6	1,2	0,7	0,2	-
građevinarstvo	5,3	2,0	4,7	1,7	5,5	2,0	2,1	-	6,4	1,4	6,2	1,8	7,8	2,1	6,7
trgovina na veliko i malo, opravka	7,9	9,0	6,3	7,0	8,5	9,6	13,8	-	13,5	15,2	15,1	16,9	5,4	5,7	12,5
hoteli i restorani	2,0	2,7	1,1	1,6	2,3	3,1	9,4	-	2,4	3,3	3,9	5,0	1,8	2,3	1,8
saobraćaj, skladištenje i veze	7,6	4,4	6,6	3,9	7,9	4,6	12,1	-	5,7	3,4	7,8	5,0	6,2	3,0	8,0
finansijsko posredovanje	2,1	3,2	2,3	3,6	2,0	3,1	1,2	-	3,1	4,5	2,7	4,3	2,9	3,7	1,5
poslovi s nekretninama, iznajmljivanje	2,6	2,6	1,7	1,9	2,9	3,0	-	-	6,8	6,3	5,0	4,4	-	-	3,8
državna uprava i socijalno osiguranje	4,7	6,1	4,5	6,2	4,7	6,1	11,3	-	7,0	7,2	11,5	10,5	5,5	6,7	3,2
obrazovanje	8,9	13,2	8,6	14,3	9,0	12,8	7,0	-	8,3	13,6	7,9	13	11,5	15,2	8,8
zdravstveni i socijalni rad	11,5	20	10,9	19,8	11,7	20,1	7,6	-	8,3	12,8	6,8	11,7	10,9	19,1	6,7
druge javne i lične usluge	2,8	2,6	2,7	2,7	2,8	2,6	3,3	-	2,8	2,8	3,0	2,9	3,7	1,5	2,3

Izvor: za Vojvodinu i Centralnu Srbiju: nepublikovani podaci Republičkog zavoda za statistiku; za Crnu Goru: ukupno: Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2002, str. 107; žene: raspoloživi podaci odnose se na grane delatnosti, a ne sektor kao kod ukupnog stanovništva; za Sloveniju: Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, Statistical Office of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 2002, p. 231, 232; za Hrvatsku: Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 131, 132; za Makedoniju (godišnji prosek 1999. godine): Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 2000, p. 165, 167; za Rumuniju (31 decembar 2000): Romanian Statistical Yearbook 2001, National Institute of Statistics, Bucharest, 2001, p. 106;

Napomena: ¹ Samo snabdevanje vodom, ² Uključujući električnu i termalnu energiju, gas i vodu, ³ Razliku do punog broja čine: domaćinstva sa zaposlenim licima (3.068), eksteritorijalne organizacije i tela (795), slobodne profesije (2.135). * Uključena je i vodoprivreda.

Nezaposlenost

Produblјivanje ekonomske krize tokom protekle decenije kao svoju logičnu posledicu ima kontinuirano uvećanje broja nezaposlenih (tabela 7.). Od 1990. do 2002. godine broj nezaposlenih u Vojvodini kontinuirano raste. Godine 1990. iznosio je 127.962, a 2002. godine 275.091. Do smanjenja broja nezaposlenih dolazi jedino tokom 1997. godine što se, delom, može objasniti uvaćanjem zapošljavanja u privatnom sektoru. Među nezaposlenima sve je veći broj onih koji prvi put traže zaposlenje. Možemo pretpostaviti da je među njima najveći broj mladih koji su završili školu i pokušavaju da ostvare svoje pravo na rad. Od 1990. do 2002. godine njihov broj je uvaćan sa 54.309 na 156.088. Godine 1990. lica koja prvi put traže zaposlenje čine 42,4% ukupnog broja nezaposlenih, a 2002. godine 56,7%. Prema podacima iz 2000. godine, na 1000 stanovnika Vojvodine dolazi 117 nezaposlenih (Opštine u Srbiji 2001, 2002: 117). Dve godine kasnije, 2002., njihov broj je uvećan na 135.

U periodu od 1990. do 2002. godine broj nezaposlenih u Centralnoj Srbiji uvećao se sa 338.833 na 629.403. Do smanjenja broja nezaposlenih došlo je jedino tokom 1994. godine. Iste godine registrovan je i najmanji broj lica koja prvi put traže zaposlenje, 69,4% od ukupnog broja nezaposlenih. Prema podacima iz 1990. godine, lica koja prvi put traže zaposlenje čine 77,2% nezaposlenih, a 2000. godine 63,0%. U Centralnoj Srbiji 2000. godine na 1000 stanovnika dolazi 87 nezaposlenih (Opštine u Srbiji 2001, 2002: 117). Godine 2002. nezaposleno je 111 od hiljadu stanovnika.

Među nezaposlenima visoko je učešće lica koja su već bila radnom odnosu. Na primer, u aprilu 2002. godine nezaposlena lica koja su bila u radnom odnosu čine 41,4% ukupnog broja nezaposlenih na području Vojvodine. Godinu dana kasnije, aprila 2003, njihovo učešće je uvećano na 44,7% (Mesečni statički bilten za AP Vojvodinu, april 2003: tabela 1).

U Crnoj Gori, kao i u Vojvodini i Centralnoj Srbiji, broj nezaposlenih kontinuirano raste. U razdoblju od 1990. do 2001. godine uvećan je sa 48.684 na 84.000 lica. Do opadanja broja nezaposlenih došlo je jedino tokom 1993. i 1994. godine, što se, najverovatnije, može objasniti intenzivnijom emigracijom u vreme građanskog rata.

Građanski rat na prostorima bivše SFRJ, kao i promene u oblasti ekonomskog sistema, odrazili su se i na kretanje zaposlenosti u Sloveniji. Od 1990. do 2001. godine broj nezaposlenih je uvećan sa 55.441 na 104.316. Do 1997. godine zabeležen je kontinuiran porast broja nezaposlenih lica da bi, tek nakon te godine, došlo do njegovog opadanja. Za razliku od Vojvodine i Centralne Srbije, u Sloveniji je učešće lica koja prvi put traže zaposlenje znatno niže i kreće se u rasponu od 18,6% (1999. godine) do 25,6% (1990. godine). U proseku, lica koja prvi put traže zaposlenje čine oko 1/5 nezaposlenih.

U Hrvatskoj broj nezaposlenih opada u periodu od 1992. do 1995. godine, tj. u vreme građanskog rata, što se, najverovatnije, može objasniti intenzivnim napuštanjem zemlje. Nakon 1995. godine broj nezaposlenih lica se kontinuirano uvaćava. Godine 1992. registrovano je 266.568 nezaposlenih, a 2001. godine 380.195. Prema podacima za 2001. godinu, lica koja prvi put traže zaposlenje čine 27,4 % nezaposlenih².

Podaci za Rumuniju odnose se na period od 1995. do 2000. godine. U ovom razdoblju iz godine u godinu beleži se sve veći broj nezaposlenih. 2000. godine nezaposleno je 1.007.131 lica, a 1995. godine 337.440, tri puta više.

² Za ostale države se ne raspolaze podacima o licima koja prvi put traže zaposlenje.

Tabela 7.

Nezaposlena lica

godine	Srbija												Crna Gora		Slovenija		Hrvatska		Makedonija		Rumunija					
	ukupno						Vojvodina						C. Srbija													
	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje	svoga	prvi put traži za-	poslenje		
1990	466.795	316.045	127.962	54.309	338.833	261.736	48.684	-	55.441	14.200	-	-	-	156.323	129.413	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1991	522.932	337.572	159.927	63.034	363.005	274.538	58.144	-	91.161	19.809	-	-	-	164.816	129.594	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1992	573.868	353.239	188.052	72.712	385.816	280.527	64.633	-	118.224	23.846	-	-	-	172.089	135.900	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1993	589.234	363.479	201.894	80.270	387.340	283.209	62.818	-	137.142	25.780	-	-	-	174.848	138.555	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1994	585.811	345.917	212.002	86.303	373.809	259.614	58.187	-	123.517	24.870	-	-	-	185.906	146.849	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1995	623.092	371.418	225.429	93.232	397.663	278.186	59.045	-	126.759	26.652	-	-	-	216.222	164.204	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1996	654.566	388.514	243.291	99.358	411.275	289.156	60.225	36.150	124.470	24.760	36.150	60.225	36.150	261.022	251.489	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1997	636.451	407.071	210.945	109.823	425.506	297.248	63.995	38.954	128.572	24.142	38.954	63.995	38.954	277.691	288.213	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1998	-	-	-	-	-	-	68.373	42.108	126.625	24.141	42.108	68.373	42.108	287.762	284.064	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1999	-	-	-	-	-	-	75.303	48.583	114.348	21.319	48.583	75.303	48.583	321.866	261.451	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
2000	731.320	450.809	231.434	135.638	499.886	315.171	84.000	48.574	104.583	19.918	84.000	48.574	84.000	357.872	100.762	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
2001	780.541	-	246.836	-	533.705	-	81.409	-	104.316	21.050	81.409	-	81.409	380.195	104.157	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
2002	904.494	-	275.091	156.088	629.403	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		

Izvor: za Vojvodinu i Centralnu Srbiju (godišnji proseki): od 1990. do 1997.: Statistički godišnjak Srbije, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2001, str. 84; za 2000. (stanje 31. 12. 2000): Opštine u Srbiji 2001, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2002, str. 117; za 2001. i 2002. godinu za Vojvodinu podaci su dobijeni od Republičkog zavoda za tržište rada - filijala Novi Sad; za iste godine, podaci o licima koja prvi put traže zaposlenje nisu dostupni; za 2001. i 2002. godinu za Centralnu Srbiju podaci su dobijeni od Republičkog zavoda za tržište rada; za Crnu Goru: Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, SZS, Beograd, 2002, str. 112; za Sloveniju (stanje 31. 12.): Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, Statistical Office of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 2002, p. 243; za Hrvatsku (godišnji proseki): Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 166; za Makedoniju (1999. godine anketa o radnoj snazi): od 1990-1995: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1996, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1996, p. 165; za 1996.: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1999, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1999, p. 200; od 1997-1999: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 2000, p. 184, 185; za Rumuniju (kraj godine): od 1991-1994: Romanian Statistical Yearbook 1996, National Commission for Statistics, Bucharest, 1996, p. 156; od 1995-2000: Romanian Statistical Yearbook 2001, National Institute of Statistics, Bucharest, 2001, p. 108.

Podaci o licima koja prvi put traže zaposlenje ukazuju na sličnosti i razlike u dinamici zapošljavanja između poređenih područja (tabela 8.). Za Makedoniju podaci o licima koja prvi put traže zaposlenje dostupni su za period od 1990. do 1995. godine. U ovom razdoblju udeo nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje u ukupnom broju nezaposlenih opao je sa 82,8% na 75,9%. Za razliku od ostalih područja, u Makedoniji je najveće prisustvo onih koji traže prvi posao.

Nešto niže učešće ove kategorije nezaposlenih, ali još uvek visoko, uočava se u Vojvodini, Centralnoj Srbiji i Crnoj Gori u kojima se broj lica koja traže prvo zaposlenje nalazi u apsolutnom porastu, ali relativno opada. Objašnjenje se nalazi u širenju drugih vidova nezaposlenosti, na primer uvećanje broja lica koja su izgubila posao u uslovima tranzicije.

U Hrvatskoj, prema podacima za 2001. godinu, 27,4% nezaposlenih prvi put traži zaposlenje. U prethodnim godinama ova grupa nezaposlenih obuhvata oko 1/3 svih nezaposlenih lica. Međutim, i ovde, kao i u Srbiji i Crnoj Gori, udeo lica koja traže prvi posao relativno opada, ali apsolutno raste. Od 1992. do 2001. godine njihovo učešće među nezaposlenima umanjeno je za 2,4%, ali je, istovremeno, njihov broj uvećan na 104.157.

Među nezaposlenima Slovenije, 2001. godine lica koja prvi put traže zaposlenje čine 1/5 svih nezaposlenih, što je ujedno i najniža vrednost u odnosu na ostala područja. Za razliku od ostalih zemalja u kojima broj nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje kontinuirano raste, u Sloveniji se uočava porast do 1995. godine kada je registrovano 26.652 osobe. Nakon ove godine dolazi do smanjenja ove kategorije nezaposlenih.

Tabela 8.

Udeo nezaposlenih lica koja prvi put traže zaposlenje u ukupnom broju nezaposlenih

godine	Srbija			Crna Gora	Slovenija	Hrvatska	Makedonija
	ukupno	Vojvodina	C. Srbija				
1990	67,7	42,4	77,2	-	25,6	-	82,8
1991	64,6	39,4	75,6	-	21,7	-	78,6
1992	61,6	38,7	72,7	-	20,2	29,8	79,0
1993	61,7	39,7	73,1	-	18,8	32,0	79,2
1994	59,0	40,7	69,4	-	20,1	34,2	79,0
1995	59,6	41,3	69,9	-	21,0	35,1	75,9
1996	59,4	40,8	70,3	60,0	19,9	33,6	-
1997	63,9	52,1	69,8	60,9	18,8	32,2	-
1998	-	-	-	61,6	19,1	31,4	-
1999	-	-	-	64,5	18,6	29,4	-
2000	61,6	58,6	63,0	57,8	19,0	28,2	-
2001	-	-	-	-	20,2	27,4	-

Izvor: Izračunato na osnovu apsolutnih vrednosti sadržanih u tabeli 7.

Porast broja nezaposlenih, najvećim delom, duguje se porastu ženske nezaposlenosti (tabela 9.). U istom razdoblju, od 1990. do 2002. godine, broj nezaposlenih žena u Vojvodini uvećan je za 69.968, od 77.484 na 147.452. Godine 1990. žene su činile 60,5 % od ukupnog broja nezaposlenih. Nakon ove godine, njihov udeo u ukupnom broju nezaposlenih je uvek preko 50,0 % i kreće se u rasponu od 51,7% (1996. godine) do 56,1% (1991. godine). Među njima je, možemo pretpostaviti, i znatan broj žena koje su ostale bez posla usled likvidacije firmi, ili su u uslovima nestabilnog tržišta, svojinske transformacije, pro-

mena u strukturi proizvodnje postale višak. Mnoge od njih su, verovatno, radile na određeno vreme, ali im je u uslovima zatvorenog tržišta onemogućeno produžavanje radnog odnosa. Na opravdanost ove pretpostavke ukazuje i kvalifikaciona struktura nezaposlenih žena. Od ukupnog broja nezaposlenih žena u Vojvodini 2002. godine više od 1/3 (37,2%) je nekvalifikovano, što, nesumnjivo, otežava dobijanje zaposlenja. Među nezaposlenim ženama svega 2,3% ima visoko obrazovanje.

U Centralnoj Srbiji, kao i u Vojvodini, od 1990. do 2002. godine dolazi do kontinuiranog uvećanja broja nezaposlenih žena. Udeo nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih kreće se od 57,8% (2000. godine) do 61,5% (1994. godine). Iako je 1994. godine zabeleženo najveće učešće nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih, apsolutne vrednosti pokazuju da je 1994. godine broj nezaposlenih žena manji u odnosu na prethodnu 1993. godinu. Možemo pretpostaviti da je nakon hiperinflacije iz 1993. godine došlo do "oživljavanja" ekonomije, pre svega privatnog sektora, i povećanog zapošljavanja. Nakon ove godine, tendencija uvećanja broja nezaposlenih žena se nastavlja.

U Crnoj Gori, poput Vojvodine i Centralne Srbije, broj nezaposlenih žena raste iz godine u godinu. Najmanje učešće nezaposlenih žena među nezaposlenima zabeleženo je 1991. godine 56,1%, a najveće 1997. godine 60,2%. Prema tumačenim podacima, u Crnoj Gori je, u odnosu na ostala područja, najveće učešće žena među nezaposlenima.

U Sloveniji nezaposlenost žena je uvećana sa 26.161 (1990. godine) na 52.963 (2001. godine). Žene čine polovinu (50,8%) nezaposlenog stanovništva.

U Hrvatskoj, od 1996. godine kontinuirano se uvećava broj žena bez zaposlenja. Godine 2001. žene obuhvataju 53,5% nezaposlenih.

Nasuprot ostalim područjima u kojima nezaposlene žene čine više od polovine nezaposlenih, prema poslednjim raspoloživim podacima za Makedoniju (1998. godina) i Rumuniju (2000. godina) udeo žena među nezaposlenima iznosi 45,5% i 46,8%. I pored uvećanja apsolutnog broja nezaposlenih žena, usled bržeg porasta muške nezaposlenosti, došlo je do opadanja njihovog udela u ukupnom broju nezaposlenih.

Starosno - polna struktura nezaposlenih

Starosna struktura nezaposlenih na području Vojvodine pokazuje da se, na osnovu brojnosti, izdvajaju tri starosne grupe među nezaposlenima (tabela 10.). Prema podacima iz 2002. godine znatan deo nezaposlenih čine lica stara od 19 do 25 godina (23,1%). Možemo, na osnovu starosti, pretpostaviti da se radi o onima koji su tek završili proces školovanja i prijavili se na tržište rada, tj. koji prvi put traže zaposlenje. Drugi, prema brojnosti, su stari od 31 do 40 godina (22,9%), dok se na trećem mestu nalaze lica starija od pedeset godina. Njihov udeo u ukupnom broju nezaposlenih iznosi, takođe, više od 1/5 (21,0%). Analiza starosne strukture nezaposlenih žena ukazuje na istu pravilnost. Među nezaposlenima, ako se izostave lica do 18 godina starosti, najmanje je starih od 26 do 30 godina (13,5%). I među nezaposlenim ženama najmanje je onih koje su stare od 26 do 30 godina, 14,8%. U ukupnom broju nezaposlenih žene učestvuju sa 53,6%.

Tabela 9.

Nezaposlena lica (žene)

godine	Srbija												Hrvatska		Makedonija		Rumunija	
	ukupno		Vojvodina		C. Srbija		Crna Gora		Slovenija		Hrvatska		Makedonija		Rumunija			
	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno	svoga	žene u ukupno		
1990	279.942	60,0	77.484	60,5	202.458	59,7	27.667	56,8	26.161	47,2	-	-	79.836	51,1	-	-		
1991	306.359	58,6	89.722	56,1	216.637	59,7	32.606	56,1	40.322	44,2	-	-	83.086	50,4	208.457	-		
1992	335.136	58,4	100.678	53,5	234.458	60,8	36.474	56,4	51.947	43,9	141.320	53,0	85.274	49,5	563.065	-		
1993	343.924	58,4	107.422	53,2	236.502	61,0	36.611	58,3	60.003	43,7	138.375	55,2	86.010	49,2	685.496	-		
1994	341.833	58,3	111.971	52,8	229.862	61,5	34.601	59,5	56.397	45,6	130.482	53,6	90.130	48,5	693.342	-		
1995	358.620	57,5	118.286	52,5	240.334	60,4	34.762	59,9	59.884	47,2	124.232	51,6	101.284	40,3	551.492	55,2		
1996	370.205	56,5	125.834	51,7	244.371	59,4	35.860	59,5	59.949	48,2	129.556	49,6	111.811	38,8	355.435	54,0		
1997	366.323	57,5	114.472	54,3	251.851	59,2	38.539	60,2	62.912	48,9	137.284	49,4	126.496	44,5	428.620	48,6		
1998	-	-	-	-	-	-	40.895	59,8	63.264	49,9	149.309	51,9	119.104	45,5	485.181	47,3		
1999	-	-	-	-	-	-	44.892	59,6	57.903	50,6	169.140	52,5	-	-	530.119	46,9		
2000	416.182	56,9	127.191	55,0	288.991	57,8	49.258	58,6	52.580	50,3	188.502	52,7	-	-	471.608	46,8		
2001	434.513	55,7	134.188	54,4	300.325	56,3	48.774	59,9	52.963	50,8	203.405	53,5	-	-	-	-		
2002	496.416	54,9	147.452	53,6	348.964	55,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		

Izvor: za Vojvodinu i Centralnu Srbiju (godišnji proseki): od 1990. do 1997. Savezni zavod za tržište rada i migracije; prema: Statistički godišnjak Jugoslavije 2000, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2000, str. 98; za 2000. (stanje 31. 12. 2000.): Opštine u Srbiji 2001, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 2002, str. 117; za 2001. i 2002. godinu za Vojvodinu podaci su dobijeni od Republičkog zavoda za tržište rada - Filijala Novi Sad; za iste godine, podaci o licima koja prvi put traže zaposlenje nisu dostupni; za 2001. i 2002. godinu za Centralnu Srbiju podaci su dobijeni od Republičkog zavoda za tržište rada; za Crnu Goru (godišnji proseki): Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, SZS, Beograd, 2002, str. 112; za Sloveniju (stanje 31. 12.): Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, Statistical Office of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 2002, p. 243; za Hrvatsku (godišnji proseki): Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 166; za Makedoniju: od 1990-1995: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1996, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1999, p. 2000; za Rumuniju (stanje na kraju godine): od 1991-1994: Romanian Statistical Yearbook 1996, National Commission for Statistics, Bucharest, 1996, p. 157; od 1995-2000: Statistical Yearbook 2001, National Institute of Statistics, Bucharest, 2001, p. 109;

Napomena: za Vojvodinu i Centralnu Srbiju nedostaju podaci za 1998. i 1999. godinu pošto je Republički zavod za tržište rada objavio samo podatke za Republiku Srbiju.

Tabela 10.

Nezaposlena lica prema starosti i polu, 2002. godine, Vojvodina

starost	nezaposlena lica		nezaposlena lica		udeo nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih
	ukupno	žene	ukupno	žene	
ukupno	274.525	147.216	100,0	100,0	53,6
do 18 godina	5.048	2.564	1,8	1,7	50,8
19 – 25	63.316	33.596	23,1	22,8	53,1
26 – 30	37.009	21.852	13,5	14,8	59,0
31 – 40	62.853	36.044	22,9	24,5	57,3
41 – 50	48.694	25.395	17,7	17,2	52,1
preko 50	57.605	27.765	21,0	19,0	48,2

Izvor: Republički zavod za tržište rada - Filijala Novi Sad, stanje 31. 12. 2002. godine.

U Centralnoj Srbiji najviše nezaposlenih, nešto više od 1/4 (26,6 %), staro je od 31-40 godina (tabela 11.). Od ukupnog broja nezaposlenih ove starosti 51,2% su žene. U starosnim grupama od 19-25, 26-30 i 41-50 godina nalazi se po 1/5 nezaposlenih. Za razliku od Vojvodine u kojoj 19,0% nezaposlenih čine lica starija od 50 godina, u Centralnoj Srbiji u ovoj starosnoj grupi nalazi se 14,0% nezaposlenih. Nešto više od polovine, 53,3% nezaposlenih su žene. U odnosu na muškarce, one su brojnije u svim starosnim grupama, izuzev među starima 50 i više godina.

Tabela 11.

Nezaposlena lica prema starosti i polu, 2002. godine, Centralna Srbija

starost	nezaposlena lica		nezaposlena lica		udeo nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih
	ukupno	žene	ukupno	žene	
ukupno	624.167	332.579	100,0	100,0	53,3
do 18 godina	2.677	1.626	0,4	0,5	60,7
19 – 25	132.916	74.646	21,3	22,4	56,2
26 – 30	118.596	71.522	19,0	21,5	60,3
31 – 40	166.203	86.039	26,6	25,9	51,2
41 – 50	116.517	62.253	18,7	18,7	53,4
preko 50	87.258	36.493	14,0	11,0	41,8

Izvor: Republički zavod za tržište rada, stanje 31. 12. 2002. godine.

Starosnu strukturu nezaposlenih Crne Gore odlikuje visoka koncentracija nezaposlenih u uzrastu od 18-25 godina 25,9% i od 25-40 godina 53,3% (tabela 12.). Više od 1/2 nezaposlenih starije je od 25 i mlađe od 40 godina. U grupi od 50 i više godina nalazi se znatno manje nezaposlenih nego u Srbiji, svega 4.337, tj. 5,3%.

Tabela 12.

Crna Gora, nezaposleni prema starosti, 2000.

starosne grupe	ukupno	%
ukupno	81.069	100,0
- 18	757	1,0
18 – 25	21.028	25,9
25 – 40	43.188	53,3
40 – 50	11.759	14,5
50 +	4.337	5,3

Izvor: Statistički godišnjak 2001, Republički zavod za statistiku, Podgorica, 2001, str. 80

Hrvatska, kao i Vojvodina i Centralna Srbija, ima visoko učešće starijeg stanovništva među nezaposlenima. 13,0% nezaposlenih staro je 50 i više godina (tabela 13.). Istovremeno, za razliku od ovih područja, u Hrvatskoj je značajno zastupljena i najmlađa starosna grupa, 15-19 godina. Među nezaposlenima njeno učešće iznosi 8,6%.

Tabela 13.

Hrvatska, nezaposleni prema starosti, stanje 31. decembra 2001.

starosne grupe	ukupno	%
ukupno	395.141	100,0
15 – 19	34.092	8,6
20 – 24	74.284	18,8
25 – 29	55.989	14,2
30 – 39	92.942	23,5
40 – 49	86.592	21,9
50 +	51.242	13,0

Izvor: Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002, str. 167

Starosna struktura nezaposlenih u Makedoniji ukazuje na visoku koncentraciju nezaposlenih do 40 godine starosti (tabela 14.). Od 30 do 39 godina staro je 26,8% lica, tj. više od 1/4 nezaposlenih. Visok je i udeo nezaposlenih u uzrastu od 15-19 godina, 8,0%.

U Sloveniji, najviša stopa nezaposlenosti procenjuje se za uzrast od 15 do 19 godina, 22,5. Možemo pretpostaviti da se radi o mladima koji traže prvo zaposlenje (Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, 2002 : 244).

Tabela 14.

Makedonija, nezaposleni prema starosti, 1999

starosne grupe	ukupno	%
ukupno	261.452	100,0
15 – 19	20.851	8,0
20 – 24	58.090	22,2
25 – 29	55.352	21,2
30 – 39	70.161	26,8
40 – 49	36.707	14,0
50 +	20.291	7,8

Izvor: Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 2000, p. 183

O starosnoj strukturi nezaposlenih možemo zaključivati i posredno, na osnovu dužine čekanja na posao. Na primer, prema podacima iz 2002. godine, dužina čekanja na posao pokazuje da je među nezaposlenima Vojvodine najviše onih koji čekaju na posao manje od jedne godine (29,3% . Možemo pretpostaviti da se, većinom, radi o mladima koji su tek završili proces školovanja. Od 1 do 3 godine na posao čeka više od polovine nezaposlenih, 56,6%. Sa porastom godina čekanja na posao opada broj nezaposlenih. Do naglog porasta dolazi u grupi "preko 10 godina". Od ukupnog broja nezaposlenih 11,9% čeka na posao više od 10 godina. Treba imati u vidu da su u ovoj kategoriji i oni koji ne traže posao, ali su se prijavili na tržište rada kako bi ostvarili pravo na zdravstvenu zaštitu. Među nezaposlenima koji čekaju posao više od 10 godina preovlađuju žene, 65,8%, što je

14,6% od svih nezaposlenih žena (Tabelarni prikaz zaposlenosti, zapošljavanja i nezaposlenosti na području AP Vojvodine u oktobru 2002).

Nasuprot Vojvodini, sa dužinom čekanja na posao u Sloveniji se smanjuje broj nezaposlenih. Najviše nezaposlenih, 1/3 (33,4%), na posao čeka do 6 meseci. Zatim slede nezaposleni koji čekaju na posao od 1 do 3 godine, 23,2%. Od 3 do 5 godina bez posla je 13,5% lica, a od 5 do 8 godina i preko 8 godina posao čeka 9,3%, odnosno 8,6% nezaposlenih. Međutim, u odnosu na 1990. godinu, uvećan je broj lica koja na posao čekaju više od 3 godine. Na primer, 1990. godine od 5 do 8 godina na posao čeka 1,9% nezaposlenih, a 2001. godine 9,3% (Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, 2002 : 246).

Kao što se na osnovu starosne strukture nezaposlenih i moglo očekivati, u Hrvatskoj se prema dužini čekanja na posao izdvajaju dve grupe nezaposlenih, lica koja čekaju posao nepunu godinu 38,2% i lica koja su nezaposlena više od 3 godine 22,8% (Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, 2002 : 167).

U Makedoniji, sa dužinom čekanja na posao uvećava se i broj nezaposlenih. Više od 4 godine na posao čeka čak 59,3% lica, što je i najduže trajanje nezaposlenosti u poređenim područjima (Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, 2000: 192).

Za Rumuniju, podaci o dužini čekanja na posao predstavljeni su u tromesečnim intervalima. 2000. godine do 3 meseca na posao je čekala 1/5 (19,3%) nezaposlenih, a do 15 meseci 65,2% lica. Više od 2 godine posao je čekalo 9,1% nezaposlenih, znatno manje u odnosu na republike bivše SFRJ (Romanian Statistical Yearbook 2001, 2001: 110, 111).

Stepen stručne spreme nezaposlenih

Pošto podaci o stručnoj spremi nezaposlenih nisu dostupni za sva područja, a i razlikuju se metodologije njihovog predstavljanja, ukazaće se samo na karakteristike stručne spreme nezaposlenih u Vojvodini, Centralnoj Srbiji i Hrvatskoj.

U pogledu stručne spreme ne uočavaju se značajnije razlike između nezaposlenih u Vojvodini i Centralnoj Srbiji³. Među nezaposlenima najmanje je onih sa najvišim, VIII stepenom stručne spreme, tj. doktora nauka⁴. Njihovo učešće u ukupnom broju nezaposlenih iznosi 0,003% u Vojvodini i 0,004% u Centralnoj Srbiji. Lica sa najnižim stepenom stručne spreme, nekvalifikovani, u Vojvodini su zastupljeni sa 36,3% među nezaposlenima, a u Centralnoj Srbiji sa 31,4%.

Među nezaposlenima Hrvatske dominiraju lica sa srednjim stručnim obrazovanjem (30,0 %), zatim kvalifikovani i visokokvalifikovani (27,8%), nekvalifikovani (19,4%) itd. (Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, 2002:166).

Možemo pretpostaviti da je ne samo u ovim područjima, već i u republikama bivše SFRJ, osim Slovenije, jedan od ključnih problema neusklađenost školskog sistema i potreba privrede.

Očigledne sličnosti problema sa kojima se suočavaju poredene zemlje na području (ne)zaposlenosti mogu se javiti kao snažan podstrekač za pronalaženje puteva za njihovo zajedničko prevazilaženje.

³ Za Vojvodinu: Tabelarni prikaz zaposlenosti, zapošljavanja i nezaposlenosti na području AP Vojvodine u oktobru 2002, 2002 : tabela 1a ; za Centralnu Srbiju: Podaci Republičkog zavoda za tržište rada.

⁴ Razlikuje se 8 stepena stručne spreme: I - nekvalifikovani; II - polukvalifikovani i niža stručna sprema; III - kvalifikovani; IV - srednja stručna sprema; V - visokokvalifikovani; VI-1 više obrazovanje; VI-2 više obrazovanje, prvi stepen fakulteta; VII-1 visokoobrazovanje; VII-2 visokoobrazovanje i završene posle-diplomske studije; VIII - visokoobrazovanje, doktori nauka.

Literatura

- Opštine u Srbiji 2001 (2002.), Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd
- Popis stanovništva 1991., knjiga 1 (1993.), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Popis stanovništva 1991., knjiga 11 (1995.), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Popis stanovništva 1991., knjiga 12 (1995.), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Romanian Statistical Yearbook 1996, National Commission for Statistics, Bucharest, 1996.
- Romanian Statistical Yearbook 2001, National Institute of Statistics, Bucharest, 2001
- Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1994, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1994.
- Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1996, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1996.
- Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1999, Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 1999.
- Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000, State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Skopje, 2000.
- Saopštenje 27 (2002.), Društveno-ekonomska kretanja u 2002. godini, Republički zavod za statistiku, Beograd
- Saopštenje 103 (2002.), Stanovništvo u zemlji, domaćinstva, stanovi i stočni fond u Republici Srbiji, po opštinama, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd, 15. 05. 2002.
- Saopštenje 239 (2002.), Statistika zaposlenosti, Republički zavod za statistiku, Beograd, 23. 10. 2002.
- Saopštenje 288 (2002.), ZP 20, Republički zavod za statistiku, Beograd, 24. 12. 2002.
- Saopštenje 295 (2002.), Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti i prema polu i starosti u Republici Srbiji, po opštinama, Republički zavod za statistiku, Beograd, 24. 12. 2002.
- Statistički bilten 2274 (2001.), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Statistički letopis Republike Hrvatske 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002
- Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2002, Statistical Office of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 2002
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1918. - 1988. (1989.), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, SZS, Beograd, 2002
- Statistički godišnjak Srbije 2000, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd
- Statistički godišnjak Srbije 2001, Republički zavod za informatiku i statistiku, Beograd
- Statistički godišnjak Jugoslavije 2000, Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Tabelarni prikaz zaposlenosti, zapošljavanja i nezaposlenosti na području AP Vojvodine u oktobru 2002. (novembar 2002.), Republički zavod za tržište rada - Filijala Novi Sad, Novi Sad
- Vuksanović Gordana (1994.), Stanovništvo Vojvodine u periodu od 1981. do 1991., Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom sadu, knjiga XXIII, Filozofski fakultet, Novi Sad

UDC 327+341.24](497.1:497.7)
339.56(497.1:497.7)"1993/2002"

Branko Pavlica

Institut za međunarodnu politiku i privredu
Beograd

TRGOVINSKA SARADNJA JUGOSLAVIJE SA REPUBLIKOM MAKEDONIJOM (1993-2002) I MOGUĆNOSTI RAZVOJA PRIVREDNIH ODNOSA

Rezime

Ugovorno stanje između SR Jugoslavije i Republike Makedonije predstavlja stanje važećih ugovora, kojima se regulišu njihovi bilateralni odnosi. S obzirom na istorijsku tradiciju, prostornu bliskost (susedstvo), "višedecenijsko negovanje privrednih veza", te ekonomsku povezanost i komplementarnost privreda, međunarodni položaj i spoljnopolitičku orijentaciju u pojedinim razdobljima, posle raspada bivše SPRJ: BJRM je proglasila nezavisnost 8. septembra 1991. SRJ je konstituisana (kao nova država) 27. aprila 1992. godine, kao i na činjenicu da su ugovorni odnosi "novijeg datuma", može se zaključiti da je ugovorna praksa jugoslovensko-makedonskih odnosa (1996-2002) doista razvijena ("relativno bogata"). Valja istaći da je proces normalizacije odnosa, započet potpisivanjem bilateralnog sporazuma od 8. aprila 1996. godine, iako u okolnostima izuzetno nepovoljnog međunarodnog položaja obe države (posebno u balkanskom okruženju), nastavljen i u narednim godinama (do 2000). Sadašnji nivo odnosa između SRJ i RM, nakon promena u SR Jugoslaviji od oktobra 2000. godine, karakteriše "visok nivo dobrosusedstva, prijateljstva i razumevanja".

Imajući u vidu da je albanski terorizam (na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji) zajednički problem, tradicionalni prijateljski odnosi između SRJ i RM "stvaraju", dakle, mogućnosti i za unapređenje bilateralne vojne saradnje. Praktično, ovo je verifikovano potpisivanjem Sporazuma između Ministarstava odbrane SRJ i RM "o naučno-tehničkoj i vojno-tehničkoj saradnji".

Ugovorna praksa doprinosi pozitivnom razvoju političkih odnosa. U kontekstu ugovornog regulisanja može se posmatrati i sporno pitanje jugoslovensko-makedonskih odnosa povodom državne granice (1992-1996), pa čak, i do kraja 2000. godine. Njegovo razrešavanje i prevaziđanje imalo je sledeće etape: diplomatsko usaglašavanje (rad mešovite diplomatsko-ekspertske komisije), političko odlučivanje (definitivno, tek krajem 2000. godine), i, najzad, ugovorno regulisanje 23. februara 2001. godine. Dkle, sporno pitanje bilateralnih odnosa postaje "istorijski prevaziđeno" tek kad dobije svoj pravni izraz u zaključenom bilateralnom sporazumu, kao pravnom instrumentu regulisanja međudržavnih odnosa. Recimo, niz "otvorenih pitanja" povodom protezanje granične linije "rešeno" je "kroz proces sporazumnog prihvatanja" tzv. administrativne granice "kao" međunarodne granične linije između SR Jugoslavije i Republike Makedonije.

Ključne reči: jugoslovensko-makedonski odnosi, trgovinska saradnja, ugovorna praksa

COMMERCIAL COOPERATION OF FR YUGOSLAVIA AND MACEDONIA (1993-2002) AND POSSIBILITIES OF FURTHER DEVELOPMENT OF MORE VERSATILE ECONOMIC RELATIONS

Summary

The agreement status between FR Yugoslavia and the Republic of Macedonia represents the status of valid agreements regulating their bilateral relations. Bearing in mind the historical tradition, geographical vicinity (neighbourhood), "the decades-long cherishing of economic ties", the fact that the two states' economies have been related and complemented each other, the international position and orientation in foreign affairs in certain periods following the disintegration of the former SFRY – the FYRM declared independence on 8 September 1991 and the FRY (as a new state) was constituted on 27 April 1992 – and the fact that agreement relations are "of a later date", it can be concluded that the agreement practice of Yugoslav-Macedonian relations (1996-2002) is truly developed ("relatively rich").

It should be emphasized that the process of the normalization of relations, which commenced with the signing of a bilateral agreement of 8 April 1996, in the circumstances of an extremely unfavourable international position of both states (especially in their Balkan surroundings), continued in the years which followed (up to 2000). The present level of relations between FR Yugoslavia and the Republic of Macedonia, following changes in FR Yugoslavia of October 2000, has been characterized by "a high level of neighbourly relations, friendship and understanding".

The agreement practice also contributes to the positive development of political relations. In the context of agreement regulations, one can view the disputed issue of Yugoslav-Macedonian relations regarding the state border (1992-1996) and even up to late 2000. The process of solving and overcoming the issue consisted of the following stages: diplomatic harmonization (the work of a mixed diplomatic-expert commission), political decisions (definitely only in late 2000) and finally, the agreement regulation of 23 February 2001. The disputed issue of bilateral relations therefore becomes "historically outdated" only when it has been legally expressed in a concluded bilateral agreement, as a legal instrument of regulating inter-state relations. For example, a series of "open-ended issues" on the borderline have been "solved" through "the process of acceptance based on agreement" of the so-called administrative border as the international borderline between FR Yugoslavia and the Republic of Macedonia.

Keywords: Yugoslav-Macedonian Relations, Commercial Cooperation, The Agreement Practice

Neugovorno stanje: makedonsko-jugoslovenski odnosi do 1996. godine

Makedonija je bila jedina od bivših jugoslovenskih republika, koja je ostvarila svoju samostalnost mirnim putem,¹ ili, kako navodi dr V. Ortakovski, koja je "doživjela povlačenje JNA bez ijednog ispaljenog metka".² Jer, "potencijalno poražavajući sukob sa

¹ Akademik Miloš Macura, na konferenciji "Srbi u Makedoniji", u organizaciji Svetske srpske zajednice (Sremski Karlovci, IX 1996), ističe: "Po nečemu je secesija Makedonije sasvim drukčija, negoli secesija drugih republika... U Makedoniji nisu postojale Janšine paravojne organizacije, koje su pucale jugoslovenskim vojnicima u ledja – kao što je to bio slučaj u Sloveniji, a zatim u Hrvatskoj. Isto tako, važna je činjenica da nije postojao masovan progon srpskog naroda kao što je postojao na početku Drugog svetskog rata". Cit. po: Zdenka Aćin, Srbi i Makedonci, "Republika", 16-30.XI 1996, br. 152, str. 20.

² Ali, (sa makedonske strane se ističe, da je) "tokom povlačenja, JNA uzela ili uništila naoružanje i opremu, ostavljajući Makedoniju sa malom i skromno opremljenom vojskom..". Cit. po: Vladimir Ortakovski,

nekadašnjom JNA", "izbegnut je",³ zahvaljujući dogovoru makedonskog predsednika Kire Gligorova i načelnika Generalštaba JNA, generala Blagoja Adžića, o mirnom povlačenju armijskih snaga sa makedonske teritorije 26. marta 1992. godine.⁴

Zajednička istorijska prošlost ima izuzetan značaj za odnos Srba i Makedonaca.⁵ U kontekstu savremenih odnosa bitne su istorijske činjenice, da od svih makedonskih suseda (koji "makedonskoto nacionalno malcinstvo" ne priznaju), jedino Srbija priznaje i makedonsku državu i makedonski narod, kao i makedonsku nacionalnu manjinu. "Kao prvo, 1944. godine na prvom zasedanju ASNOS-a priznato je postojanje Makedonije i makedonskog naroda i od strane srpskih predstavnika, čime je na najbolji način rešen spor iz prve Jugoslavije – kada smo, praktično, bili bezimen narod i narod sa neostvarenom državnošću".

Drugi bitan istorijski momenat je taj – naglašava makedonski predsednik Gligorov – da smo zajedno sa Srbima bili u antifašističkoj borbi, da je ta zajednička borba, između ostalog, kao rezultat dala i formiranje Republike Makedonije, što je vrlo značajan istorijski čin za makedonski narod, koji je poslednji na Balkanu došao do priznanja sopstvene nacionalnosti i države. Sve su to stvari koje nas povezuju.

Isto tako, zbog atmosfere koja je zavladao jugoslovenskim prostorima – a u kojoj je dominirao žestok nacionalistički poriv koji je postepeno otudjivao narode, zatim ih postepeno suprotstavljao, a iz toga radjao animozitet, neprijateljstvo, pa i rat sa svim posledicama – smatrao sam da makedonski narod treba da bude konsultovan i da se izjasni u kakvoj državi želi da živi, a da onda donesemo demokratski Ustav (donet 17.XI 1991.), da otvorimo proces pune demokratizacije zemlje, da nadjemo zajednički jezik sa nacionalnostima – s obzirom na činjenicu da u Makedoniji živi više nacionalnosti, iako je većinski narod makedonski – te da je to uslov unutrašnje stabilnosti, mira i zajedničkog života. Bio je to bitan uslov koji bi omogućio da ostanemo izvan ratnog sukoba i da pomognemo da se rat ne proširi ka jugu...".⁶

Ali, u razdoblju 1990-1996. dolazi do oscilacija i zategnutosti u bilateralnim odnosima, po osnovu različitih pitanja. Uslovljene su opštom krizom u medjunacionalnim odnosima već uoči raspada prethodne SFRJ, nastankom jugoslovenske krize, građanskim ratovima na tlu bivše Jugoslavije, nametanjem ekonomskih sankcija SB OUN – SR

Odnosi sa SR Jugoslavijom i položaj manjina, u: Nacionalne manjine u Republici Makedoniji, Zbornik radova Demokrtija i nacionalne manjine, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002, str. 212.

³ Kiro Gligorov, u tom smislu, navodi: "Najpre želim da.. kažem da sam veoma zadovoljan – i to kažem s nekim ponosom – da mi nismo došli u sukob sa Srbima. Da je JNA po sporazumu napustila Makedoniju, da nije došlo ni do kakvog ekscesa. Ovdje nisu opkoljavane kasarne, nisu uznemiravane oficirske familije. Kada je odlazila JNA, ovdje je rečeno svima da ko god želi može ostati u Makedoniji sa svojim porodicama. I kasniji sled događaja, komunikacija medju ljudima, otvorenost granice za posete, potvrdila je našu spremnost za dobrosusedske odnose. I dan-danas, ljudi koji rade u Srbiji, dolaze vikendom u Makedoniju i posećuju svoje malije itd. To sve govori o tome da sutra kada prestane rat – koji je besmislen – postoje svi preduslovi za dobru i plodnu saradnju sa Srbijom. Ja sam u to uveren". Cit. po: "Republika", 1996, br. 152, str. 21.

⁴ Povodom 8. septembra – Dana nezavisnosti (1996), Kiro Gligorov konstatuje: "Republika Makedonija je ostala netipična zbog neučestvovanja u ratu na prostorima nekadašnje Jugoslavije i od SFRJ se odvojila mirnim putem i uz dogovor, bez promena granica i etničkog čišćenja, bez primene sile i vojnih konflikata". Cit. po: "Politika", 10.IX 1996, str. 7.

⁵ Vidi: Kliment Džambazovski, Kulturno-opštevesnite vrski na Makedoncite so Srbija vo tekot na XIX vek, Skopje, 1960, str. 139-142.; Kliment Džambazovski, Novi prilozii istoriji kulturno-političkih odnosa makedonskog i srpskog naroda u XIX veku, Jugoslovenski istorijski časopis, 1964, br. 1, str. 55-69.; Ljubiša Doklestik, Srpsko-makedonskite odnosi vo XIX bek (do 1897), Skopje, 1973.

⁶ Intervju Kire Gligorova, "Republika", Beograd, 1996, 152, str. 20.

Jugoslaviji u maju 1992. godine, "ali i stavom i odnosom Grčke prema Makedoniji i razvojem bilateralnih, jugoslovensko-grčkih, odnosa u tom razdoblju. BJRM se nalazila (i formalno – geografski situirana, i suštinski – u geopolitičkom pogledu) između SR Jugoslavije ("nastojanja da učvrsti i dokaže svoje prijateljstvo, a i privredne veze, sa Grčkom"), i Grčke ("koja je pokušavala da stekne što više saveznika u svom sporu sa Makedonijom").⁷

Recimo, bila su to sporenja oko državne granice (čak i oružani granični incidenti),⁸ oko brojnosti Srba u RM, odnosno Makedonaca u SRJ, pitanja oko "ustavnog tretmana" i potpunije zaštite manjinskih prava srpske zajednice.⁹ Početkom 90-tih godina dolazi do, kako se s makedonske strane navodi, "nacionalističkih istupa Srba u selu Kučevištu", ali i represivnih mera makedonskih policijskih snaga. U literaturi, a pogotovo u štampi, prisutna su jednostrana tumačenja istorijskih događaja: nesuglasice povodom tumačenja karaktera balkanskih ratova – da li su "doneli oslobođenje Makedoniji", ili "novo porobljavanje".¹⁰ Odlukom makedonske vlade "zabranjen je ulazak srpskih sveštenih lica u Makedoniju u bilo kom svojstvu",¹¹ ali, s druge strane, "izbačeni su muzejski eksponati prvog zasedanja ASNOM-a iz konaka manastira Prohora Pčinjskog" i zabranjivan je dolazak makedonske delegacije na obeležavanje 2. oktobra – značajnog datuma u istoriji makedonske državnosti.¹² Makedonski MUP je, u nekoliko navrata, "odlagao" registraciju Demokratske partije Srba u Makedoniji, ili, pak, "okupirao" je prostorije dopisništva Tanjug-a u Skoplju, zabranio, u jednom kratkom periodu, distribuciju – prodaju beogradske štampe u Makedoniji... itd.

Konačno, zaključenjem Dejtonskog sporazuma – prestankom građanskog rata u Bosni, ukidanjem ekonomskih sankcija SRJ u novembru 1995., ali i normalizacijom odnosa na relaciji Skoplje – Atina (Sporazum od 13.IX 1995), kao i pritiskom međunarodne zajednice da se "normalizuju" odnosi novih suseda – dovelo je "jugoslovensku spoljnu politiku pred izazov promena".¹³

Dakle, u sklopu makedonsko-jugoslovenskih odnosa, već od 1996. godine, kao aktuelna pitanja "postavljaju" se priznanje makedonske države od strane SRJ i uspostavljanje diplomatskih odnosa, neutvrđjenost državne granice (sporna pitanja povodom proteza-

⁷ "U Grčkoj se smatra da je raspad SFRJ ojačao makedonske pretenzije prema Egejskoj Makedoniji i Solunu, da je takav trend potvrđen održavanjem kongresa makedonskih izbeglica iz Grčke u Skoplju 1988, da saradnja Makedonije i Albanije nije u njenom interesu. Grčka zato postavlja tri uslova za priznanje makedonske države: promenu imena Makedonije, koja je tradicionalno grčko ime, odricanje Skoplja od teritorijalnih pretenzija (nezavisno od toga što Gligorov ističe da pretenzije ne postoje), i odricanje od stava o postojanju makedonske manjine". Vidi: Dr Momir Stojković, Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima, Zbornik SANU Položaj manjina u SR Jugoslaviji, Beograd, 1996, str. 565.

⁸ T.Stojanović, Razgraničenje SR Jugoslavije sa Makedonijom, "Vojska", 29.9.1994, str. 9.; Iz odgovora Savezne vlade na pitanje saveznog poslanika o spornom području dela granice prema BJRM na teritoriji Kopiljače, "Borba", 9.9.1993, str. 4.

⁹ M.Krstić, Prva sednica Saveta za međunacionalne odnose Sobraja Makedonije – Srpska zajednica traži promenu makedonskog Ustava, "Politika", 5.X 1993, str. 8.

¹⁰ Nina Dobrković, Makedonsko-jugoslovenski odnosi: razlaz, susedstvo, saradnja, Međunarodni problemi, 1996, br. 4, str. 500-501.

¹¹ M.Krstić, Incident na proslavi 81-godišnjice Kumanovske bitke kod Zebrnjaka – Sprečen ulazak princa Tomislava i sveštenika u BJRM, "Politika", 25.X 1993, str. 7.

¹² Tanjug: Pismo Sobraja Makedonije Skupštini Srbije, "Politika", 27. I 1991, str. 13.; S. Veljković, U Prohoru Pčinjskom obeležena godišnjica ASNOM-a – Proslava ilindena zblížila Jugoslaviju i Makedoniju, "Politika", 3.VIII 1997, str. 7.

¹³ Predrag Simić, Jugoslovenska spoljna politika pred izazovom promena, Međunarodni problemi, 1996, br. 4, str. 399-400.

nja i opisa državne granice), problemi vezani za (ustavni) položaj srpske nacionalne manjine u Makedoniji, ali i Makedonaca, koji "postaju" nova nacionalna manjina u SRJ, problemi u odnosima Srpske i Makedonske pravoslavne crkve (raskol u SPC – tzv. makedonsko crkveno pitanje) koji su aktuelni još od završetka Drugog svetskog rata, pitanje sukcesije (i deobe zajedničke imovine bivše SFRJ), pitanje zaštite kulturno-istorijskih spomenika (crkve, manastiri i groblja srpskih ratnika u RM, odnosno muzejskih eksponata ASNOM-a u manastiru Prohor Pčinjski).

S druge strane, nametnula se i potreba intenziviranja privrednih odnosa. Nesumnjivo, ekonomski i politički interesi obe zemlje za daljim razvojem svestranijih privrednih odnosa predstavljao bi "korak napred ka integraciji u Evropu", što predstavlja i zajednički strateški interes za regionalnu stabilnost. Usled nametanja ekonomskih sankcija SRJ, "makedonska privreda je pretrpela ozbiljnu štetu": skoro sve komunikacione veze Republike Makedonije (drumske, železničke, "energetske, električne i telekomunikacione") prolazile su kroz Srbiju; Makedonija je, recimo, 1993. dve trećine svojih poljoprivrednih i industrijskih proizvoda prodavala Srbiji; ili, izvoz makedonske robe ("koji je 90% kamionski), morao je biti preusmeren i na druge "komunikacione koridore" u pravcu istok-zapad (Turska-Bugarska-Makedonija-Albanija)".¹⁴

Stoga se, sa makedonske strane naglašava, da je "priznanje Makedonije od strane SR Jugoslavije, jedan politički čin, koji, primarno zavisi od Beograda".¹⁵

O značaju sporazuma o regulisanju odnosa i unapredjenju saradnje (8.april 1996.) za makedonsko-jugoslovenske odnose

Svesne svoje odgovornosti za održanje mira i bezbednosti na Balkanu, ali i šire, rukovodjene principima Povelje UN, Helsinškog završnog akta i Pariske povelje, a u želji "da unapredjuju dobre odnose izmedju svojih građana i naroda", stari (Srbija i Makedonija), odnosno novi susedi – SR Jugoslavija i Republika Makedonija, potpisale su Sporazum o regulisanju odnosa i unapredjenju saradnje 8.IV 1996. godine.¹⁶ Iako su i do tada postojali faktički odnosi (diplomatsko-politički kontakti, trgovinska saradnja), dve države, zaključivanjem ovog političkog sporazuma, uspostavljaju diplomatske odnose na nivou

¹⁴ Vladimir Ortakovski, Nacionalne manjine u Republici Makedoniji, Zbornik radova Demokratija i nacionalne manjine, Beograd, 2002, str. 212-213.

¹⁵ Na pitanje dr Jens Reutera: "Kako Vi procenjujete izgleda da SR Jugoslavija najzad diplomatski prizna Makedoniju?", makedonski predsednik Kiro Gligorov, u avgustu 1995. odgovara: "Mi sa SRJ nemamo teritorijalnih sporova, mi nismo kao drugi učestvovali u ratu. Može se čak reći da se osnovne komunikacione veze izmedju nas i dalje održavaju, familije se međusobno posećuju. Sa Jugoslavijom mi imamo najmanje razloga za sporove. Mi smo dogovorom omogućili mirno povlačenje savezne armije iz Makedonije.. S druge strane, u delovima srpskog društva opstaju ambicije o tome da je Makedonija deo Srbije ili Jugoslavije. Mislím, da smo, posle proteklih 50 godina zajedničkog života sa srpskim narodom, mi kao narod postali samostalni. Mi smo na legitiman i miran način ostvarili našu nezavisnost, te imam mišljenje da je priznanje Makedonije od Jugoslavije jedan politički akt, koji primarno zavisi od Beograda. Može se postaviti pitanje, zbog čega je sadašnje stanje, "der unnormal oder abnormal(ist)". Vidi: Jens Reuter, Interview mit dem Presidenten der Republik Makedonien Kiro Gligorov, (Dokumentation), Sudosteuropa, 44, (1995), 8, s. 511.

¹⁶ Sporazum su potpisali 8. aprila 1996. u Beogradu ministri inostranih poslova SRJ i RM, Milan Milutinović i Ljubomir Frčkovski, "u originalu u dva primerka, svaki na srpskom i makedonskom jeziku, i oba su verodostojna". Vidi: Službeni list SRJ – Medjunarodni ugovori, br. 1, 21. jun 1996, str. 4.

ambasadora, preuzimajući obavezu, da se, kao nezavisne države, međusobno poštuju "u okviru svojih međunarodnih granica".

Članom 2. Sporazuma utvrđeni su i principi bilateralnih odnosa: poštovanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti, rešavanje sporova mirnim putem, uzdržavanje od pretnji ili upotrebe sile, jačanje dobrosusedskih odnosa i razvoj svestrane, privredne, naučno-tehničke i kulturne saradnje.

U duhu navedenih principa, dve države, po raspadu prethodne Jugoslavije, kao prioritetni cilj su istakle razgraničenje – demarkaciju zajedničke državne granice. Upravo, na bazi Sporazuma konstituisana je mešovita diplomatsko-ekspertska komisija, čiji je cilj: regulisanje spornih pitanja povodom obeležavanja zajedničke granične linije.

Pozivajući se na istorijski i međunarodnopravni kontinuitet (u razvoju vlastite državnosti), članom 4. Sporazuma je utvrđeno:

"Polazeći od činjenice da su Srbija i Crna Gora postojale kao nezavisne države pre stvaranja Jugoslavije, te imajući u vidu činjenicu da je Jugoslavija produžila međunarodnopravni subjektivitet ovih država, Republika Makedonija poštuje državni kontinuitet SR Jugoslavije.

Polazeći od činjenice da je makedonski narod tokom narodnooslobodilačke borbe i na zasedanju ASNOM-a odlučio da organizuje Republiku Makedoniju kao državu i da se udruži u jugoslovensku Federaciju, imajući u vidu činjenicu da se makedonski narod na referendumu 1991. godine odlučio da Republiku Makedoniju organizuje kao suverenu i nezavisnu državu i ceneći činjenicu da je to učinjeno na miran način, SR Jugoslavija poštuje državni kontinuitet Republike Makedonije.

Strane su saglasne da svoja međusobna potraživanja, po osnovu sukcesije prethodne SFRJ, rešavaju sporazumno".

Potom, član 5. Sporazuma predviđa zaštitu nacionalnih prava Srba u RM, kao i Makedonaca u SRJ. "Strane će potpuno štiti prava pripadnika nacionalnih manjina u okvirima svojih granica, a u saglasnosti sa najvišim međunarodnim standardima".

Predviđena je i zaštita (očuvanja i održavanja) spomenika kulture i istorijskog nasledja dva naroda, a "što će biti predmet posebnih dogovora".

Sporazumom je posebno naglašen interes dve zemlje za jačanje i intenziviranje privredne saradnje u svim oblastima: unapredjivanje trgovinske kao i dugoročne industrijske saradnje; unapredjivanje drumskog, železničkog i vazdušnog saobraćaja, zatim, poštanskih, telefonskih, teleks i drugih komunikacionih veza; potom, saradnje u oblasti zdravstva, očuvanja i zaštite životne sredine, i posebno, na "eliminaciji svih vrsta prekograničnih zagadjenja, kao i koordinacija strategija i programa za regionalnu i međunarodnu saradnju u oblasti zaštite životne sredine".

U cilju da "jačaju i intenziviraju ekonomske i komercijalne veze u svim oblastima", "Strane će.. na osnovu reciprociteta ugovorom rešiti pitanje imovine pravnih i fizičkih lica" (čl. 7).

Najzad, Sporazumom je utvrđeno da će se, pored saradnje na zaštiti i održavanju objekata kulturnog nasledja na osnovu odredaba međunarodnog prava, unapredjivati i kulturni odnosi i "stimulisati i pomagati svi vidovi kulturne razmene", kao i saradnja u oblasti nauke, tehnike i sporta.

Potpisivanje ovog (izuzetno značajnog) bilateralnog sporazuma predstavljao je važan korak ka poboljšanju jugoslovensko-makedonskih odnosa. Čak, obostrano je ocenje-

no da, nakon potpisivanja, SRJ i RM "ulaze u period dinamičnog razvoja odnosa i saradnje na osnovama tradicionalnog prijateljstva, dobrosusedstva i uzajamnosti interesa".¹⁷

Ovaj sporazum, "kojim SRJ priznaje Republiku Makedoniju pod njenim ustavnim imenom, predstavlja visoko značajan korak ka poboljšanju odnosa između dve zemlje, radi unapredjenja položaja RM",¹⁸ s ciljem da se "u kontekstu mirnog rešavanja tzv. jugoslovenske krize, koja podrazumeva uzajamno priznavanje svih bivših jugoslovenskih republika, da doprinos neophodnoj evoluciji stanja duhova u ovom prostoru, od mržnje i neprijateljstava do iznalaženja zajedničkih interesa...".¹⁹

Jer, "Makedonija želi da sa Jugoslavijom ostvaruje najbolje moguće odnose i da razvija saradnju na svim nivoima". Otuda, "Beogradski sporazum" predstavlja osnov za pravni okvir koji će omogućiti slobodan protok ljudi, robe i kapitala između dve zemlje, u interesu privreda obe države". I u septembru 1996, povodom posete R. Kontića Skoplju i potpisivanja Sporazuma o trgovini i nekoliko privrednih ugovora, Kiro Gligorov ističe značaj Sporazuma iz aprila 1996, navodeći "da on predstavlja temeljni faktor stabilnosti u regionu. On je prihvaćen od ogromnog broja makedonskih državljana...". Tadašnji predsednik vlade SRJ, Radoje Kontić, naglašava, takodje, da "sporazumi potpisani prilikom posete, kao i Sporazum iz aprila 1996. predstavljaju veliki doprinos unapredjenju bilateralne saradnje, integraciji privrednog prostora na ovim područjima, ali i veoma krupan doprinos miru i stabilnosti, ne samo na Balkanu, već i u Evropi".²⁰

Dakle, tek tada je prihvaćeno, počev od aprila 1996. godine, da se (iako veze nisu prekidane ni u vreme sankcija prema SRJ), međusobnim priznavanjem, uspostavljanjem diplomatskih odnosa, potpisivanjem Sporazuma o regulisanju i unapredjenju saradnje, međusobnim posetama na najvišem nivou, "otvori novo poglavlje u odnosima SR Jugoslavije i Republike Makedonije", jer "svestrani razvoj odnosa i unapredjenje saradnje" sa RM, "spada u sam vrh spoljnopolitičkih prioriteta SR Jugoslavije".

Ugovorna praksa jugoslovensko-makedonskih odnosa

Počev od aprila 1996. godine sa Republikom Makedonijom ugovorno su regulisani trgovinski odnosi, a kasnije i viši oblici privredne saradnje. Regulisano je, na bazi reciprociteta, i otvaranje diplomatskih i konzularnih predstavništava. Pravno je uokvirena saradnja u oblasti saobraćaja i to: graničnog železničkog, drumskog i vazdušnog. Zatim, regulisana je carinska saradnja, saradnja u oblasti turizma (Sporazum o ukidanju viza), robnog i nerobnog prometa, pravne pomoći, socijalnog obezbeđenja, kao i naučno-tehnička, kulturno-prosvetna i saradnja u oblasti sporta. Bitno obeležje jugoslovensko-makedonskih ugovornih odnosa je i zaključivanje ugovora o političkoj i vojnoj saradnji,

¹⁷ Saopštenje za štampu ministara inostranih poslova SRJ i RM povodom potpisivanja Sporazuma o regulisanju odnosa i unapredjenju saradnje, 8. aprila 1996. godine, "Medjunarodna politika", br. 1044, 1. IX 1996, str. 15.

¹⁸ Vladimir Ortakoski, Nacionalne manjine u Republici Makedoniji, u: Zbornik radova Demokratija i nacionalne manjine, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002, str.

¹⁹ Dr Ranko Petković, Predgovor u knjizi: Nacionalne manjine u medjunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku, ur. B. Milinković, Beograd, 1995, str. 3.

²⁰ Vidi: "Završna poseta Radoja Kontića Makedoniji – Potpisani trgovinski i privredni sporazumi", "Politika", 5.IX 1996, str. 1. i 7.; "Poseta Radoja Kontića Makedoniji – Bez spornih pitanja", "Politika", 4.IX 1996, str. 1. i 7.; Intervju ministra inostranih poslova Ljubomira Frčkovskog, Evropeizacija Balkana – Podrška procesu stabilnosti i dobrosusedstva u Jugoistočnoj Evropi, "Medjunarodna politika", 1996, br. 1046-1047, str. 1-2.

kao i "Ugovora između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Makedonije o protezanju i opisu državne granice".

Dakle, uspostavljanje faktičkih odnosa već posle raspada prethodne SFRJ – recimo, BJRM do aprila 1992. "ostaje" u jugoslovenskom monetarnom sistemu, dok nije ostvarila monetarnu nezavisnost: uvođenje denara; u oblasti saobraćaja, JAT i dalje vrši "navigaciono vođenje aviona u makedonskom vazдушnom prostoru"; ili "dogovor" makedonskog predsednika Kire Gligorova i načelnika Generalštaba JNA o mirnom povlačenju armijskih snaga sa makedonske teritorije, 26. mart 1992; normalno odvijanje trgovinske saradnje između privrednih subjekata dveju, tada već nezavisnih, država, itd. – nametnulo je potrebu njihovog ugovornog regulisanja, počev od trgovinskih odnosa pa do naučno-tehničke i vojno-tehničke saradnje. Na osnovu Sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje od 8. aprila 1996. godine – normalizovanje političkih i uspostavljanje diplomatskih odnosa – zaključeno je skoro dvadesetak bilateralnih sporazuma u svim domenima odnosa i saradnje između SRJ i RM.

Posle zaključenja (1) Sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje SRJ i RM,²¹ potpisani su, posmatrajući hronološki, sledeći bazični bilateralni sporazumi: 2) Sporazum o trgovini između Savezne vlade SRJ i Vlade RM, potpisan u Skoplju 4. septembra 1996.;²² 3) Sporazum između Savezne vlade i Vlade RM o međunarodnom drumskom prevozu putnika i stvari, 4. IX 1996.;²³ 4) Sporazum između Savezne vlade SRJ i Vlade RM o regulisanju graničnog železničkog saobraćaja, 4. IX 1996.;²⁴ 5) Sporazum o vazдушnom saobraćaju između Savezne vlade SRJ i Vlade RM, 4. IX 1996.;²⁵ 6) Sporazum između Savezne vlade i Vlade RM o carinskoj saradnji i uzajamnoj pomoći, 4. IX 1996.;²⁶ 7) Ugovor između Savezne vlade i Vlade RM o izbegavanju dvostrukog oporezivanja u odnosu na poreze na dohodak i na imovinu, 4. IX 1996.;²⁷ 8) Sporazum između Savezne vlade i Vlade RM o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja, 4. IX 1996.;²⁸ 9) Sporazum između Savezne vlade i Vlade RM o saradnji u oblasti veterinarstva, potpisan 23. aprila 1997. u Skoplju;²⁹ 10) Sporazum između Savezne vlade i Vlade RM o saradnji u oblasti biljnog karantina i zaštiti bilja, 23. IV 1997.;³⁰ 11) Konzularna konvencija između SRJ i RM, potpisana 3. jula 1997. godine u Beogradu;³¹ 12) Sporazum između Savezne vlade SRJ i Vlade RM o ukidanju viza, 3. jul 1997.;³² 13) Sporazum između Savezne vlade SRJ i Vlade RM o naučno-tehničkoj saradnji, 3. jul 1997.;³³ 14) Sporazum između Savezne vlade i Vlade RM o saradnji u oblasti kulture, obrazovanja i sporta, 3. jul 1997.;³⁴ 15) Sporazum između SRJ i RM o socijalnom osiguranju, potpisan 29. decembra 2000, u Beogradu;³⁵

²¹ Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 1, 21. jun 1996, 3-4.

²² SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 5-45.

²³ SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 55-57.

²⁴ SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 58-61.

²⁵ SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 64-68.

²⁶ SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 69-72.

²⁷ SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 49-54.

²⁸ SL SRJ, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 46-48.

²⁹ SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 15-16.

³⁰ SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 17-22.

³¹ SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 1-10.

³² SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 11-12.

³³ SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 13-14.

³⁴ SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 23-24.

³⁵ SL SRJ, br. 1, 6. mart 1998, str. 3-9.

Sporazum o saradnji između Ministarstava inostranih poslova SRJ i RM, 29. decembar 2000;³⁶ 17) Ugovor između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Makedonije o protezanju i opisu državne granice, potpisan u Skoplju 23. februara 2001;³⁷ 18) Sporazum između Ministarstva odbrane SRJ i RM o naučno-tehničkoj i vojno-tehničkoj saradnji.³⁸

Valja istaći da je makedonski predsednik Boris Trajkovski, posle susreta sa jugoslovenskim predsednikom, dr Koštunicom (9. XI 2001) u Skoplju, na konferenciji za štampu najavio i potpisivanje Ugovora između SRJ i RM o prijateljstvu i saradnji.³⁹ Takodje, može se očekivati i potpisivanje bilateralnog sporazuma o zaštiti, na bazi reciprociteta, manjinskih prava Srba u RM, odnosno Makedonaca u SRJ, a što je, uostalom, garantovano i članom 5. Sporazuma od aprila 1996: "Strane će potpuno štiti prava pripadnika nacionalnih manjina u okvirima svojih granica, a u saglasnosti sa najvišim međunarodnim standardima".

U okviru ugovorne prakse privrednih odnosa najznačajniji je Sporazum o trgovini između Savezne vlade i Vlade RM, potpisan 4. septembra 1996. godine u Skoplju. U cilju produbljivanja privredne saradnje i unapređivanja trgovinske razmene ("da bi se omogućila veća uskladenost i proširivanje strukture i povećanje obima međusobne trgovinske razmene"), dve države će "postepeno liberalizovati međusobnu trgovinu u skladu sa odredbama ovog sporazuma i pravilima Svetske trgovinske organizacije "najdocnije do 1. januara 1999. godine, radi stvaranja uslova za uspostavljanje zone slobodne trgovine".⁴⁰

Konzularna konvencija od 3. jula 1997. godine predstavlja bazični sporazum na kome se temelje konzularno-pravni odnosi. U njoj su sadržani svi osnovni konzularno-pravni instituti, "kao pretpostavka za nesmetano odvijanje konzularnih odnosa". Upravo, konzularni odnosi su i uspostavljeni, s ciljem da svaka od država "prihvata da organi druge države mogu na njenoj teritoriji obavljati konzularne funkcije", pošto u obavljanju svojih funkcija "konzularni organi dolaze u situaciju da primenjuju zakone svoje države na teritoriji druge države", ili, pak, da svojom nadležnošću ograničavaju nadležnost organa teritorijalne države.⁴¹

Po svojoj formi ("i strukturi") Konzularna konvencija se zasniva na Bečkoj konvenciji o konzularnim odnosima iz 1963. godine. Stoga, konzularne funkcije su i podeljene na sledeće kategorije: opšte funkcije, ili, uslovno rečeno, funkcije političkog karaktera (otvaranje konzularnih predstavništava, imenovanje konzularnih predstavnika i određivanje uslova za njihovo delovanje na teritoriji države prijema – što je sadržano u drugom poglavlju); ekonomske i administrativne funkcije u širem smislu – što je sadržano u trećem poglavlju; potom, utvrđene su olakšice, privilegije i imuniteti za konzularna predstavništva, odnosno članove tih predstavništava, na bazi "standarda iz Bečke konvencije", a u petom poglavlju sadržane su završne odredbe (obaveza ratifikacije, stupanja na snagu...)⁴²

³⁶ Tekst ugovora nije objavljen.

³⁷ SL SRJ, br. 1, 11. maj 2001, str. 27-32.

³⁸ Tekst ugovora nije objavljen.

³⁹ Cit. po: "Jugoslaviji i Makedoniji neophodan mir", "Politika", 10. novembar 2001, str. 7.

⁴⁰ Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 5, 4. oktobar 1996, str. 5-6.

⁴¹ Bliže: G. Trajkovski, Konzularna praksa, Beograd, 1991, str. 9.

⁴² Konzularnu konvenciju su potpisali 3. jula 1997. u Beogradu zamenici ministara inostranih poslova SRJ i RM, dr Radoslav Bulajić i Ognjen Maleski, a ratifikovana je "na sednici Veća gradjana 29. decembra 1997. i na sednici Veća republika 3. marta 1998. godine". Ukaz o proglašenju Zakona o potvrđivanju Konzularne konvencije između SRJ i RM, Sl. list SRJ – Međ. ugovori, br. 1, 6. mart 1998, str. 4.

Članom 12. Konvencije je precizirano da se odredbe ove konvencije primenjuju i na obavljanje konzularnih funkcija od strane diplomatske misije, da bi kasnije bila otvorena i konzularna predstavništva: RM u Podgorici; SRJ u Bitolju.⁴³

Na kraju valja istaći da se ugovorno regulisanje jugoslovensko-makedonskih odnosa zasniva na načelima jednakosti, poštovanja nacionalnog suvereniteta, poštovanje nacionalnih interesa druge strane, uzajamne koristi, reciprociteta i nediskriminacije.

Ugovorna praksa doprinosi i pozitivnom razvoju političkih odnosa. U kontekstu ugovornog regulisanja može se posmatrati i sporno pitanje jugoslovensko-makedonskih odnosa državne granice (1992-1996), pa čak, i do kraja 2000. godine. Njegovo razrešavanje i prevazilaženje imalo je sledeće etape: diplomatsko usaglašavanje (rad mešovite diplomatsko-ekspertske komisije), političko odlučivanje (definitivno, tek krajem 2000. godine), i, najzad, ugovorno regulisanje 23. februara 2001. godine. Dakle, sporno pitanje bilateralnih odnosa postaje "istorijski prevaziđeno" tek kad dobije svoj pravni izraz u zaključenom bilateralnom sporazumu, kao pravnom instrumentu regulisanja međudržavnih odnosa.⁴⁴ Recimo, niz "otvorenih pitanja" povodom protezanja granične linije "rešeno" je "kroz proces sporazumnog prihvatanja" tzv. administrativne granice "kao" međunarodne granične linije između SR Jugoslavije i Republike Makedonije.

Trgovinska saradnja Jugoslavije sa Makedonijom i mogućnosti razvoja svestranijih privrednih odnosa

Višedecenijski "negovane privredne veze" između Srbije i Makedonije, nisu poki-dane ni u razdoblju posle raspada SFRJ, niti posle nametanja ekonomskih sankcija SB OUN – SR Jugoslaviji. BJRM, čak, i posle osamostaljivanja, ostaje u jugoslovenskom monetarnom sistemu,⁴⁵ a saradnja se odvija i u nekim drugim oblastima.⁴⁶ Jugoslovensko-ma-

⁴³ Tekst Konzularne konvencije, Sl. list SRJ, br. 1, 1998, str. 4-10.

⁴⁴ Vidi: B. Pavlica, Bilateralni ugovori kao pravni instrumenti regulisanja međudržavnih odnosa, u: Jugoslovensko-nemački ugovorni odnosi 1949-1990, Beograd, 1998, str. 10-15.

⁴⁵ 28. februara 1992. godine Savet guvernera NBJ zatražio je od republičkih organa Makedonije da, u roku od 8 ili 15 dana, ako je za to potrebna odluka Sobraja, odgovori da li i kada nameravaju da emituju sopstvenu valutu – guverner NBJ D. Vlatković. Tanjug: Zahtev NBJ – Makedoncima rok od 15 dana, "Politika", 29. II 1992, str. 10; "Pošto odeljenje Savezne devizne inspekcije u Skoplju ne radi po saveznim propisima... SIV je obustavilo njegovo dalje finansiranje iz Budžeta federacije" – saopštio je 24. aprila 1992. Sekretarijat za informacije. Tanjug: Ukinuto odeljenje Savezne devizne inspekcije u Skoplju, "Politika", 25.IV 1992, str. 10.; "Makedonija je, posle uvođenja sopstvene valute, iz opticaja povukla 12,9 milijardi dinara... Ostaje još da se u Beograd pošalje neznatna količina dinarskih novčanica, koja je bila kod građana Makedonije, pošto je rok zamene dinara za denere isekao 27. maja...". "Makedonija je u dogovorenom roku vratila sve dinarske novčanice, koje je dobila od Narodne banke Jugoslavije" – saopštio je Sekretarijat SIV-a za informacije. Tanjug: Makedonija vratila sve dinare, "Politika", 9.VI 1992, str. 9. Praktično, 25. aprila 1992. Sobraja Makedonije je usvojilo zakone kojima je uspostavljena makedonska monetarna nezavisnost.

⁴⁶ Između Jugoslovenskih i Makedonskih železnica sklopljen je sporazum po kome od septembra 1992. između SRJ i BJRM "preko graničnih prelaza Preševo, Tabanovci, Djeneral Janković i Volkovo ubuduće za prelaz putnika važi međunarodna železnička tarifa. Po ovoj tarifi, koja se po prvi put ustanovljava, između dve države ubuduće će biti prevoženi svi putnici kako u međunarodnom tranzitnom, tako i u lokalnom saobraćaju. Takođe, autobuske međunarodne tarife primenjuju autotransportno preduzeće "Mlaz" iz Beograda i "Putnik" iz Beograda. Do 8. novembra 1992. "navigaciono vođenje" putničkih aviona koji saobraćaju iznad vazdušnog prostora Makedonije vrše Jugoslovenski vazduhoplovni organi zaduženi za kontrolu letenja. Dogovor o koordinaciji vazdušnog civilnog saobraćaja potpisan je 15. septembra 1992.

kedonska međudržavna granica ostaje, uslovno rečeno, otvorena za slobodan protok ljudi, roba, pa i kapitala

Recimo, tokom 1989. godine obim međusobne robne razmene dosegao je 2,5 milijardi dolara, pri čemu su jugoslovenske isporuke vredele "više od milijardu i 300 miliona dolara potom je 1993. svedena na 1 milijardu i 305,6 miliona, da bi 1996. godine robna razmena između SRJ i RM iznosila "svega" 424,6 miliona dolara. (Vidi tabelu).

Visoko razvijeni ekonomski i trgovački odnosi između Srbije i Makedonije "bili su razlog postepene normalizacije uzajamnih odnosa". Dok su sankcije UN bile na snazi "bujala je trgovina na crnom tržištu". Posle toga, legalna trgovina se usredsredila na sirovine i jugoslovenske proizvode za finalnu montažu ili proizvodnju u Makedoniji.⁴⁷

Imajući u vidu da je do 1996. godine, obim robne razmene u oba pravca beležio sledeće vrednosti: 1993 – 1.305,6 miliona dolara; 1994 – 781,5; 1995. godine – 1.103 miliona dolara, dakle, u periodu nametnutih sankcija SRJ, predsednik PKJ, dr Mihajlo Milojević, prilikom posete Makedoniji izrazio je zahvalnost čelnim ljudima makedonske privrede i politike ... za izuzetnu saradnju u vreme trajanja sankcija prema našoj zemlji".⁴⁸

Tabela 1.

*Kretanje robne razmene između SRJ i RM u periodu 1993-2002⁴⁹
u milionima USD –*

Godina	Izvoz	Uvoz	Ukupno	Saldo
1993	651,50	654,10	1.305,60	- 2,60
1994	480,30	301,20	781,50	+ 179,10
1995	633,80	469,20	1.103,00	+ 164,60
1996	211,77	212,68	424,45	- 0,91
1997	221,17	289,37	510,54	- 68,20
1998	251,19	243,61	494,80	+ 7,58
1999	174,88	121,89	296,77	+ 52,99
2000	209,60	130,00	339,60	+ 79,60
2001	176,40	130,30	306,70	+ 46,10
2001/I-II	24,00	19,20	43,20	+ 4,80
2002/I-II	24,80	15,50	40,30	+ 9,30

Izvor: Podaci PKJ i Saveznog zavoda za statistiku; Statistički godišnjak za 2001. godinu, Beograd, 2002.

Prvi susret jugoslovenskog i makedonskog premijera, Radoja Kontića i Branka Crvenkovskog, 3-4. septembra 1996. godine u Skoplju, kada je potpisano 6 međudržavnih sporazuma,⁵⁰ bio je u funkciji intenziviranja privredne saradnje.

između "ovlašćenih centrala kontrolnog letenja u Skoplju i Beogradu". Dogovoreno je da se jugoslovensko-makedonska kontrola letenja putničkih aviona, koji saobraćaju nad vazдушnim prostorom Makedonije, izvršava po uspostavljenim standardima i preporukama međunarodne organizacije za civilno vazduhoplovstvo – I kao. Vidi: Makedonsko-jugoslovenski dogovor – Kontrola leta nad Makedonijom – iz Skoplja, "Politika", 16.IX 1992, str. 7.

⁴⁷ V. Ortakovski, nav. delo, str. 213.

⁴⁸ "To što su se, koristeći našu muku, ovajdile neke firme i pojedinci i sa jedne i sa druge strane, nikako ne može da devalvira ukupnu privrednu korist u trenucima kada nam je Makedonija bila jedan od retkih prozora u svet". Vidi: "Mihajlo Milojević u poseti Makedoniji – zahvalnost za saradnju u vreme sankcija", "Politika", 6.IX 1996, str. 7.

⁴⁹ Izvor: Računato prema podacima PKJ i Saveznog zavoda za statistiku; Statistički godišnjak za 2002, Beograd, 2002.

Potpisanim međudržavnim sporazumom o trgovini predviđena je etapna liberalizacija međusobne robne razmene s ciljem da se početkom 1999. godine uspostavi zona slobodne trgovine, i to postepenim ukidanjem carinskih i vancarinskih dažbina za najveći broj proizvoda (a da kvantitativna ograničenja ostaju kod manjeg broja za svaku zemlju, strateških proizvoda: neki poljoprivredni i proizvodi crne metalurgije).⁵¹

Te 1996. godine, u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni SRJ sa svetom, Makedonija se nalazi na četvrtom mestu. Obim međusobnih isporuka dostigao je 424,5 miliona dolara: jugoslovenski izvoz beleži vrednost od 211,8, a uvoz – 212,7 miliona dolara. Naredne, 1997, jugoslovenski privrednici izvezli su na tržište Makedonije robu u vrednosti 221,7, a uvezli za 289,37 miliona dolara, što je rezultiralo jugoslovenskim trgovinskim deficitom od 68,2 miliona USD.⁵² Dakle, obim razmene u oba pravca beleži vrednost od 510,5 miliona, ali narednih godina, do 2002. godine, trgovinska razmena opada.

Analizirajući strukturu robne razmene, može se istaći da u jugoslovenskom izvozu na makedonsko tržište prednjače proizvodi crne metalurgije, obojeni metali, prehrambeni artikli, proizvodi hemijske industrije, papir i saobraćajna sredstva – kamioni i automobili, dok u uvozu iz Makedonije dominiraju hemikalije, proizvodi crne i obojene metalurgije, duvan i cigarete, plastične mase, kozmetika, kao i poljoprivredni proizvodi.⁵³

Oscilacije u razvoju međusobne trgovinske razmene mogu se označiti kao njeno bitno obeležje. Razlozi opadanja robne razmene su i objektivne (kosovska kriza, zajednički problemi sa albanskom manjinom u obema državama, brutalno bombardovanje Jugoslavije od strane NATO-alijanse, razaranja, između ostalog, saobraćajne infrastrukture u Jugosla-

⁵⁰ Pored trgovinskog sporazuma, u Skoplju su potpisani i Sporazum o saradnji carinskih organa, kojim se pospešuje slobodan protok robe, potom sporazum o izbegavanju dvostrukog oporezivanja i poreza na kapital, o uzajamnom podsticanju i zaštiti investiranja, o međusobnom drumskom prevozu putnika i robe, o regulisanju graničnog železničkog saobraćaja i o redovnom vazdušnom saobraćaju.

⁵¹ Dakle, "ukupno uvozno opterećenje robe u najkraćem mogućem periodu treba se svede na jedan procenat, koliko iznosi i takozvano carinsko evidentiranje". Izjava Mire Lukić iz Odbora PKJ za ekonomsku saradnju sa svetom, "Politika", 6.IX 1996. str.

⁵² Razloge, koji su usloveli jugoslovenski trgovinski deficit tadašnji direktor predstavništva PKJ u Skoplju, M. Ilić objašnjava: "Jedan mali broj jugoslovenskih firmi, zloupotrebljavajući proklamovanu liberalizaciju u razmeni roba između dve zemlje, uspeo je da "probije brešu", nekontrolisano uvozeći proizvode koji nisu neophodni jugoslovenskom tržištu. Pri tom "kumovala je" i savezna administracija... Iz Makedonije su uvezene ogromne količine kisele i mineralne vode (gazirane ili negazirane) u vrednosti od 30 miliona dolara. Najveći deo mineralne vode, kako je kasnije utvrđeno, obavile su dve privatne firme sa Kosova... (potom) nekontrolisani uvoz cigareta u vrednosti od 15 miliona dolara, zatim uvoz cementa za blizu 11 miliona dolara... Jugoslovenski deficit je nesumnjivo uvećan i zbog toga što nisu do kraja ispoštovani svi okviri dogovorenih kontigenata tzv. specifičnih proizvoda, kao i zbog odsustva odgovarajućih jugoslovenskih kontramera junske devalvacije denara u Makedoniji, posle čega je naglo opao jugoslovenski izvoz na ovo tržište...". Vidi: Razgovor sa direktorom predstavništva PKJ u Skoplju – "Trgovinski deficit "umanjio" povoljnu sliku odnosa između dve zemlje", "Politika", 3. I 1998, str. 8.

⁵³ Tako je, prilikom potpisivanja tri sporazuma o poljoprivrednoj saradnji 23.aprila 1997. godine, sa puno optimizma predočeno, da će resorna ministarstva dveju država, ubuduće svake godine praviti "godišnje planove radi uzajamnog "popunjavanja" bilansa sa deficitarnim prehrambenim proizvodima radi uspešnije razmene viškova hrane". U tom smislu, ovo se odnosi na "celokupne potrebe sa deficitarnim poljoprivrednim i prehrambenim artiklima koji se proizvode u Jugoslaviji, pre svega, u pšenici, brašnu, kukuruzu... šećeru, ulju, mleku... junećem, svinjskom i brojlerskom mesu. Zauzvrat, "iz Makedonije bi se uvozili viškovi ranog povrća, stonog groždja i vina, pirinač, jagnjeće i ovčje meso – oni prehrambeni proizvodi koji su na jugoslovenskom tržištu deficitarni". Izjave ministara poljoprivrede SRJ i RM, N. Šipovca i N. Parakeova, vidi: "Savezni ministar Šipovac u poseti Makedoniji – Potpisana tri dokumenta o poljoprivrednoj saradnji", "Politika", 24.IV 1997, str. 8.; Tanjug: Pšenica kupuje pirinač, "Borba", 24.IV 1997, str. 1.

viji dovodi i do prekida drumskog železničkog i vazdušnog saobraćaja sa Makedonijom...), ali i subjektivne prirode (uprkos Sporazumu o trgovini i proklamaciji o potpunoj liberalizaciji, i nadalje, kako ističe Dušan Petreski, predsednik Stopanske komore RM, postoje granične blokade između dve države, uvedene su uzajamne visoke carinske i vancarinske dažbine, kontigenti, dozvole i slično).⁵⁴ Valja istaći da i jednostrane mere makedonske, ali i vlade Srbije, kao i iznudjene odluke Savezne vlade, tokom 1999. o zabrani izvoza, odnosno uvoza određenih proizvoda iz druge zemlje, tome doprinose, a što je suprotno odredbama potpisanog sporazuma o slobodnoj trgovini. Recimo, Vlada RM je od 1. maja 2000. ograničila uvoz konditorskih proizvoda i testenina iz Srbije,⁵⁵ "restriktivne mere, koje je jugoslovenska vlada, zbog ratnog stanja, uvela u ekonomskim odnosima sa drugim državama, pa i prema Makedoniji, ili, pak, najnoviji spor povodom uredbe Vlade Srbije "o zabrani uvoza naftnih derivata, kao i tranzit hemikalija poreklom iz Makedonije", da bi Vlada RM donela odluku o zabrani uvoza "vozila marke "jugo", naftne derivate, građevinski materijal, konditorske i druge proizvode srpskog porekla"... kao "recipročnu meru zbog nepoštovanja Ugovora o slobodnoj trgovini između SRJ i RM od srpske Vlade".⁵⁶

Uprkos svemu, i pored naglašenih privrednih problema i u SRJ i u RM, međusobna trgovinska razmena se odvijala kontinuirano, u skladu sa proizvodnim, bilansnim, izvoznim i uvoznim mogućnostima privreda dve zemlje. SRJ je Makedoniji drugi spoljnotrговinski partner, dok je RM – Jugoslaviji četvrti, po značaju, što se tiče izvoza, odnosno deveti spoljnotrговinski partner, kada je u pitanju uvoz. Ukupan obim robne razmene u 2001. godini iznosio je 306,7 miliona dolara, a što znači da je jugoslovenski izvoz u odnosu na 2000. opao za oko 15% i iznosi 176,4 miliona, a uvoz je, praktično, isti – 130,3 miliona dolara. (Vidi tabelu).

Struktura izvoza i uvoza po nameni proizvoda je sledeća (1999 – 2001):

Tabela 2.

Struktura izvoza i uvoza po nameni proizvoda⁵⁷

	izvoz 1999	uvoz 1999	izvoz 2000.	uvoz 2000.	izvoz 2001.	uvoz 2001.
proizvodi za reprodukciju	51,5%	64%	56,7%	67,9%	55,0%	36,6%
proizvodi široke potrošnje	40,0%	28,0%	34,4%	37,4%	6,6%	2,3%
proizvodi za investicije	8,5%	8,0%	7,5%	3,2%	37,7%	60,8%

Izvor: PKJ: Privredna saradnja Jugoslavije i Makedonije, Beograd, mart 2002.

⁵⁴ "Slobodna trgovina između SRJ i RM konačno bi trebalo da počne. Iako je potpisan Ugovor o slobodnom protoku robe, kamioni i dalje stoje na granici po nekoliko dana. Kontigenti i razne dozvole sputavaju brže poslovanje. Ovakvom stanju najviše doprinose državni organi iako privrednici dve zemlje žele da posluju...". Izjava Dušana Petreskog, "Novosti", 4.VII 1997, str. 11. Obraćajući se privrednicima, D. Petreski je (i narednih godina) konstatovao, da slobodne trgovine između dveju zemalja, zapravo nema... (jer) i u makedonskoj privredi ima onih koji žele zatvaranje, neshvatajući da to privredu unazadjuje. Stabilnosti bez proizvodnje nema, to treba da shvate i oni koji se bave politikom i da, shodno tome, pospeše međusobnu saradnju". Vidi: M. Krstić, Makedonsko-jugoslovenski sporovi – Ponovo uspostavljanje slobodne trgovine, "Politika", 29.VII 1999. godine, str. 9.

⁵⁵ Vidi: Intervju novog direktora predstavništva PKJ u Skoplju K. Sretenovića, "Politika", 30.IX 2000, str. 8.

⁵⁶ "Odluka makedonske vlade – Skoplje objavilo "trgovinski rat" Srbiji, "Politika" 28.IV 2002, str. 2.; Još početkom jula 1997. godine istaknut je zajendički stav jugoslovenskih i makedonskih privrednika: "Politika je ta koja bi trebalo da se prikloni privredi, a ne, kako je to sada slučaj, da joj diktira ponašanje". Vidi: "Privredna delegacija Makedonije u Privrednoj komori Jugoslavije – Politika treba da služi privredi", "Politika", 3.VII 1997, str. 7.

⁵⁷ PKJ: Privredna saradnja Jugoslavije i Makedonije, Beograd, mart 2002.

Po vrsti spoljnotrgovinskog posla u izvozu najviše je zastupljena kupoprodaja sa 80%, oplemenjivanje 10%, kompenzacija sa 8%, kooperacija sa 0,3%, dok u uvozu kupoprodajni poslovi učestvuju sa oko 83%, kompenzacioni poslovi sa oko 8%, oplemenjivanje 5% i koopearacija sa 0,02%.

U robnoj razmeni Jugoslavije i Makedonije robe na režimu LB čine 95% ostvarene realizacije, dok ostatak čine robe na kvantitativnim i vrednosnim ograničenjima, odnosno dozvolama.⁵⁸

Najznačajniji proizvodi u jugoslovenskom izvozu u Makedoniju u 2001. godini su: "cink sirovi, nelegirani; aparati za domaćinstvo; muška odeća; prehrambeni proizvodi; ulje od suncokreta; mešavina propana i butana; biskviti slatki, vafli, obande; lekovi; provodnici za napon; rude cinka i koncentri; žica od rafiniranog bakra; trake tplovaljane; hartija i karton..; aluminijum sirovi, nelegirani" i dr.

U makedonskom izvozu u SR Jugoslaviju to su: duvan; voda, mineralna i gazirana; loživa ulja; monoamonijum fosfat; lim, pocinkovani; svež i rashladjeni paradajz; cigarete; vino; lekovi; preparati za pranje i čišćenje; cink, sirovi i nelegirani; table toplovaljane; groždje sveže i dr.⁵⁹

Prema analizi PKJ, "u pripremi strategije nastupa jugoslovenske privrede na makedonskom tržištu", potrebno je uvažiti sledeće činjenice:

- Preduslov svih akcija u pravcu razvijanja jugoslovensko-makedonske saradnje je stabilnost propisa, smanjenje administrativnih procedura i troškova spoljnotrgovinskog poslovanja, uspostavljanje platnog prometa i osavremenjavanja propisa o dugoročnoj proizvodnoj saradnji;

- Vlasnička transformacija u pojedinim makedonskim preduzećima koja su tradicionalni i važni partneri jugoslovenskim preduzećima (duvanska industrija, obojeni metali, prehrambena industrija, hemijska industrija) zahteva dodatne aktivnosti na očuvanju postojeće saradnje i interesa;

- Nastanak i razvoj novih firmi u Makedoniji, koja nemaju nasledjenu naviku saradnje sa partnerima iz SRJ, navodi na potrebu posebne marketinške akcije u njihovom animiranju, s obzirom da postaju sve važniji činioci u makedonskoj privredi;

- Sve veće prisustvo konkurencije na makedonskom tržištu uz diskontinuitet naše ponude u pojedinim oblastima (prehrana, poljomehanizacija) dovode ili do programirane ili iznudjene preorijentacije makedonskih firmi na nove partnere;

- Poseban problem predstavlja činjenica da se konkurencija pojavljuje uz podršku bankarskih institucija kroz kredite, odložena plaćanja, zajednička ulaganja i slično, gde mi još uvek ne možemo da pariramo;

- I dalje je prisutno da neka jugoslovenska preduzeća realizuju svoj nastup preko posrednika bez prave potrebe;

- Proces rešavanja imovinsko-pravnih pitanja treba započeti pomažući privrednicima da raspoložive imovine stave u funkciju razvoja privredne saradnje ali to se odnosi i na opremu koja nije neophodna na matičnoj lokaciji preduzeća, na industrijska prava i slično;

- Mnogi poslovni aranžmani, koji su u suštini dugoročni, realizuju se putem kratkoročnih kompenzacionih poslova ili kupoprodajnih ugovora i osetljivi su na tržišne promene i izmene propisa. Njihovim prerastanjem u dugoročne oblike saradnje, koje posebno tretiraju i zakoni obe zemlje, omogućilo bi se planiranje i razvoj i sopstvene proizvodnje na du-

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

ži rok i stabilnost poslovanja. Najveće mogućnosti do sada sagledane, za uspostavljanje proizvodnih kooperacija postoje u agraru, crnoj metalurgiji, energetici, tekstilnoj i hemijskoj industriji, mašingradnji i proizvodnji saobraćajnih sredstava.

Mogućnosti za dalji razvoj svestranijih privrednih odnosa postoje: Trgovinska razmena je, počev od 1996. godine, ugovorno regulisana, stvoreni su institucionalni okviri njenog razvoja (formiranje Mešovite komisije i, u okviru nje, potkomitet za pojedine oblasti saradnje; saradnja između Privredne komore Jugoslavije i Stopanske komore Makedonije – mešovita jugoslovensko-makedonska komora).⁶⁰ Imajući u vidu komplementarnost privreda dveju zemalja, blizinu tržišta, kao "prednost za bolju saradnju", "poverenje među privrednicima negovano decenijskom saradnjom", ali i nužnost doslednog poštovanja sporazuma o slobodnoj trgovini,⁶¹ postoje uslovi za intenziviranje trgovinske razmene.⁶² Najveće mogućnosti, "do sada sagledane", za uspostavljanje proizvodnih kooperacija, postoje u agroindustrijskom kompleksu, u crnoj metalurgiji, energetici,⁶³ tekstilnoj i hemijskoj industriji, mašingradnji i proizvodnji saobraćajnih sredstava.

Prema tome, između SRJ i RM potrebno je unaprediti saradnju u energetici, u izgradnji savremenog "koridora 10", ali "i učiniti sve da u potpunosti profunkcioniše postojeći sporazum o slobodnoj trgovini". Jer, između SRJ i RM "više nema otvorenih pitanja, već samo zajednički interes za saradnju u Jugoistočnoj Evropi".⁶⁴

⁶⁰ PKJ i PKM osnovale su Mešovitu jugoslovensko-makedonsku komoru čiji je osnovni zadatak stvaranje uslova za dalji razvoj bilateralne privredne saradnje na tržišnim osnovama. Na Trećem sastanku 12. aprila 2001. u Leskovcu dogovoreno je formiranje radnih grupa "po granama i grupacijama" s ciljem ostvarivanja uslova za razvoj viših oblika privredne saradnje. Predstavnici dve komore potpisali su 6. marta 2001., "Protokol o saradnji informacionih sistema", koji bi omogućio efikasniju razmenu poslovnih informacija "o registrima firmi, ponudi i tražnji, sajmovskim manifestacijama, istraživanju tržišta, investicionim projektima" i dr.

⁶¹ Ali, "razna administrativna ograničenja i na jednoj i na drugoj strani vezala su ruke privrednika pa tako i pored postojanja sporazuma o slobodnoj trgovini – tokom protekle tri godine (1996-X 1999) nismo sklopili nijedan ugovor koji predstavlja viši oblik povezivanja dve privrede" Izjava Dušana Petreskog u Privrednoj komori Srbije, "Politika", 7. X 1999.; "U međuvremenu makedonska tržišta osvajaju privrede drugih zemalja, ali kroz lon i berzanske poslove, bez profita za makedonska preduzeća – ističe, veoma agilni predsednik Stopanske komore RM, Dušan Petreski – zamerajući i jugoslovenskim institucijama, pre svega, NBJ, na sporosti u odobravanju kompenzacionih poslova, pri kojima nema odliva deviza, a takvih je poslova inače, čak 85% u međusobnom poslovanju. I neregulisan platni promet koči međusobno poslovanje, kao i sporost u izdavanju serifikata kvaliteta od strane jugoslovenske carine". Vidi: A. Čubrilo – Kosovac, Makedonski privrednici u Privrednoj komori Srbije, "Politika", 7. X 1999, str. 8.

⁶² Međutim, nizak nivo proizvodnih aktivnosti nedovoljno korišćenje kapaciteta kod većeg broja naših i makedonskih preduzeća značajno utiču na nivo saradnje.

⁶³ "Postoji interes za uključivanje jugoslovenskih preduzeća u realizaciju i rekonstrukciju sistema dalekovoda u Makedoniji, železničke mreže, naftovoda od Soluna, preko Makedonije, do Jugoslavije. Od zajedničkog je interesa i... zajednički nastup na trećim tržištima". Izjava dr Mihajla Milojevića, predsednika PKJ, "Politika", 3.VII 1997, str. 7. Ili, na sastanku jugoslovensko-makedonske potkomisije za energetiku u Skoplju, pomoćnik saveznog ministra za privredu S. Spasić, istakao je značaj saradnje dve strane povodom buduće "realizacije bilateralnih i regionalnih razvojnih programa u oblasti energetike ... kao i o uspostavljanju i jačanju tržišta energije i energetske sirovina. Postoje i široke mogućnosti i za proširivanje saradnje u oblasti povezivanja energetske sistema... (jer) makedonska strana je zainteresovana i za izgradnju dalekovoda Skoplje-Niš, snage 400 kilovata, a predlaže i gradjenje gasovoda Kumanovo-Vranje". Videti: "Sastanak jugoslovensko-makedonske potkomisije za energetiku u Skoplju – obostrani interes za jačanje saradnje, "Politika", 6.II 2000, str. 5.

⁶⁴ Izjava tadašnjeg ministra inostranih poslova RM dr Srdjana Kerima na konferenciji za štampu pred potpisivanje Ugovora između SRJ i RM o protezanju i opisu državne granice, "Politika", 21.II 2001, str. 4.

Zaključno o jugoslovensko-makedonskim odnosima u svetlu diplomatsko-političkih i privrednih kontakata i ugovorne prakse

Zvanično, SR Jugoslavija sa Republikom Makedonijom ima konstruktivne odnose, počev od aprila 1996. godine, a izrazito prijateljske, dobrosusedske odnose, od kraja 2000. godine. Potpisivanjem Ugovora o protezanju i opisu državne granice 23. februara 2001. prevaziđeno je "jedino otvoreno pitanje" u jugoslovensko-makedonskim odnosima.

Zapravo, normalizaciji političkih odnosa i unapredjenju saradnje, posle uspostavljanja diplomatskih odnosa, doprinose brojni diplomatsko-politički i privredni kontakti: aprila 1996. godine u Beogradu su ministri inostranih poslova SRJ i RM, M. Milutinović i Lj. Frčkoski, potpisali Sporazum o normalizaciji odnosa; prva poseta jugoslovenskog premijera Radoja Kontića Skoplju 3-4. septembra 1996. i razgovori sa makedonskim premijerom Brankom Crvenkovskim, kada je potpisano 6 bilateralnih sporazuma, kojim je pravno uokvirena buduća privredna saradnja; uzvratna poseta Crvenkovskog Beogradu 2-3. jula 1997. doprinosi daljem napretku bilateralnih odnosa ("zajednički interes da se što pre zaokruži međudržavna pravna regulativa, kojom treba da budu uređeni razgranati uzajamni odnosi i veze, pre svega, u ekonomskoj oblasti.."). Naglašen je "zajednički interes za kontinuiran politički dijalog i sporazumno rešavanje otvorenih pitanja. Jer, "SRJ želi sa Makedonijom i dalje da razvija saradnju, dobrosusedstvo i prijateljske odnose. Rekao bih da je došlo do svestrane bilateralne saradnje u svim domenima, ali da nisu iskorišćene sve mogućnosti, pa posetu premijera Crvenkovskog upravo vidimo u tom kontekstu" – istakao je R. Kontić.⁶⁵

Medjutim, od 1998. pa do kraja 2000. godine (pobeda VMRO/DPMNE, formiranje koalicione vlade Lj. Georgijevski – A. Džaferi u Skoplju, kosovska kriza, počev od 1998, a posebno 1999, kao i bombardovanje NATO alijanse) prekinut je politički dijalog na najvišem nivou. Uprkos tome, jugoslovenski ambasador u Skoplju, Z. Janačković, "izlaže" makedonskom predsedniku B. Trajkovskom "najvažnije političke stavove SRJ o odnosima sa Republikom Makedonijom": "SRJ želi pozitivan razvoj odnosa sa susednom Makedonijom kako u političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, tako i u svim drugim oblastima bilateralnih odnosa.

Bez obzira na moguće različite prilaze, albanski separatizam i njegovi pojavnici dugoročna su opasnost za integritet i za ključne interese i jedne i druge zemlje. Prestanak kampanje protiv SRJ u delu makedonskih medija bio bi u interesu očuvanja pozitivne linije međusobnih odnosa. Jer, SRJ je spremna da i dalje razvija dobrosusedstvo sa RM, koje pretpostavlja i podrazumeva nemešanje u unutrašnje poslove sa bilo koje strane.⁶⁶

Izuzetno su važni načelni i principijelni stavovi Republike Makedonije i njenih funkcionera o poštovanju državnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta SRJ, ali nisu dovoljni ako se u praksi nastavi sa tretiranjem Kosova i Metohije kao odvojene celine izvan jedinstvene Srbije i Jugoslavije.

⁶⁵ "Makedonski premijer u Beogradu – Ekonomija u žiži", "Politika", 3. VII 1997; "Saopštenje o razgovorima Kontića i Crvenkovskog – Spremnost za saradnju", "Politika", 3. VII 1997, str. 1. i 7.

⁶⁶ Još 4. aprila 1998. u intervjuu "Novoj Makedoniji", jugoslovenski ambasador je obrazložio "neprihvatljiv stav Makedonije o međunarodnom posredovanju": "RM kao naš sused, sa kojom razvijamo dobre odnose i saradnju, kao i zemlje u regionu, nemaju razloga da brinu zbog situacije na Kosmetu. Principijelan odnos naših suseda, javne osude separatizma i terorizma na Kosmetu, nemešanje u unutrašnje stvari Srbije, prekid učešća u pritiscima na Srbiju i Jugoslaviju, primenjivanje recepata koji se nude Srbiji najpre kod sebe – eto to su, po našem mišljenju, elementarni uslovi za dobrosusedstvo i stabilnost u regionu..". Vidi: Intervju jugoslovenskog ambasadora Janačkovića skopskoj "Novoj Makedoniji" – Makedonija ne bi smela da se meša u unutrašnje stvari SRJ, "Politika", 5. IV 1998, str. 7.

Veoma cenimo stavove RM o neophodnosti učešća svih zemalja regiona u međusobnoj saradnji, kao što posebno cenimo makedonski prilaz da bez učešća Jugoslavije nema prave i svrsishodne saradnje u regionu, istakao je jugoslovenski ambasador tokom razgovora sa makedonskim predsednikom Borisom Trajkovskim.⁶⁷

Ali, u cilju unapređivanja privredne saradnje, makedonski ministar privrede Nikola Gruevski, boravio je u Beogradu 28-29. decembra 1998, kada je potpisan Protokol o zasedanju Mešovite komisije za praćenje realizacije robne razmene između SRJ i RM. Pošto je konstatovao "da je SRJ jedan od najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera Makedonije sa učešćem od 28% u njenom ukupnom izvozu, a to i činjenica da je Makedonija do sticanja nezavisnosti oko 70% proizvodnje isporučivala na prostore prethodne Jugoslavije"- makedonski ministar Gruevski je naglasio - da je za robnu razmenu od presudnog značaja Sporazum o trgovini iz 1996, kojim je dogovoreno da se ukinu carine i sve ostale uvozno-izvozne dažbine za robu poreklom iz Jugoslavije, odnosno iz Makedonije, ali makedonska strana insistira da se obe strane pridržavaju utvrđenog režima slobodnog uvoza i izvoza".⁶⁸

Potom je sledila uzvratna poseta saveznog ministra za spoljnu trgovinu Borislava Vukovića Skoplju 28. jula 1999. godine, kada je izražen zajednički interes za "ponovno uspostavljanje slobodne trgovine",⁶⁹ pošto će uslediti "povlačenje" restriktivnih mera koje je jugoslovenska vlada, zbog ratnog stanja, uvela u ekonomskim odnosima sa drugim državama, pa i prema Makedoniji. Makedonski ministar Gruevski je pozdravio "ukidanje poslednje jugoslovenske restriktivne mere", donete zbog ratnog stanja, o ukidanju depozita jugoslovenskim uvoznicima... što je destimulativno delovalo na povećanje uvoza makedonskih proizvoda u SRJ". On je kao glavni limit za izvoz robe ne samo na srpsko nego i na tržište Evrope naveo oštećene jugoslovenske saobraćajnice: "Za nas je uspostavljanje redovnog železničkog saobraćaja, ne samo za Makedoniju nego i za ceo region, najvažniji, najprioritetniji zadatak".⁷⁰

U cilju normalizacije saobraćaja između dve države, jugoslovenski ministar saobraćaja D. Drobnjaković, posetio je Skoplje 24. septembra 1999, a u makedonskom Ministarstvu za saobraćaj i veze "sastali su se saobraćajni eksperti međudržavne potkomisije".

U izjavama dvojice ministara, istaknut je "značaj potpunog normalizovanja saobraćaja na tzv. "koridoru 10", najvažnijoj i najznačajnijoj vezi Makedonije sa Evropom i svetom". O neophodnosti saradnje "u svim sferama saobraćaja", makedonski ministar Spirovski naglašava da je "prekidom saobraćaja na relaciji jug – sever, što je bilo izazvano NATO bombardovanjem, Makedonija u ekonomskom pogledu mnogo izgubila", pošto su "u transportnom saobraćaju, koji se odvijao i tokom agresije alijanse na Jugoslaviju, makedonski prevoznici bili prinudjeni.. da kroz Srbiju koriste zaobilazne puteve. Makedonski prevoz robe je gotovo 90 odsto kamionski". U tom smislu i jugoslovenski ministar saobraćaja Drobnjaković ističe: "Smatramo da normalizovanje koridora 10 jeste jedno d najvažnijih pitanja u saobraćajnoj politici. Potpuno normalizovanje protoka robe i ljudi na ovom

⁶⁷ "Jugoslovenski ambasador kod predsednik Makedonije – Dobrosusedstvo podrazumeva nemešanje u unutrašnje stvari (izneo je stav jugoslovenske vlade ambasador Janačković u razgovoru sa predsednikom Borisom Trajkovskim, naglasivši da bi prestanak kampanje protiv SRJ u delu makedonskih medija bio u interesu uspona u međusobnim odnosima)", "Politika", 22. I 2000, str. 7.

⁶⁸ Tanjug: Potpisan jugoslovensko-makedonski protokol – Trgovina na višem nivou; Tanjug: Ekonomska saradnja SRJ i Makedonije – Na zavidnom nivou, "Politika", 30. XII 1998, str. 8.

⁶⁹ Cit. po: M. Krstić, Makedonsko-jugoslovenski odnosi – Ponovo uspostavljanje slobodne trgovine, "Politika", 29. VII 1999, str. 9.

⁷⁰ "Sastanak ministara saobraćaja Makedonije i SRJ – Koridor 10 bez premca", "Politika", 25. IX 1999, str. 8.

važnom saobraćajnom pravcu uskoro će biti prošlost, mada još uvek postoje neke otvorena pitanja u našim bilateralnim odnosima. Nadam se da ćemo ubuduće, na nivou ministarstava saobraćaja, između SRJ i RM, veću pažnju posvetiti projektima unapređenja ove privredne oblasti, nego tekućim pragmatičnim pitanjima.

Hronološki prateći diplomatsko-političke i privredne kontakte predstavnika dve države, valja istaći da je prelomni trenutak u daljem razvoju dobrosusedskih odnosa bila poseta makedonskog predsednika Borisa Trajkovskog Beogradu 29-30. decembra 2000. godine. U susretima i razgovorima makedonskog i jugoslovenskog predsednika, ali i predstavnika različitih resornih ministarstava SRJ i RM, razmotrena su brojna pitanja bilateralnih odnosa – neka već pred rešenjem: pitanja oko državne granice, sukcesije, potom, privredna pitanja, ali i zajednički problem – borba protiv albanskog terorizma. Između dveju delegacija, što je uobičajena praksa prilikom uzajamnih poseta, potpisana su i dva sporazuma: Sporazum o socijalnom osiguranju⁷¹ i o saradnji Ministarstava inostranih poslova SRJ i RM.

Saradnja između SRJ i RM "je važna zato što postoje geografske, istorijske, ali i savremene podudarnosti, preokupacije i teškoće koje zajednički treba da se reše, da se postavi temelj saradnje sa jasnom političkom porukom koliko stabilnost na Balkanu zavisi od jugoslovensko-makedonskih odnosa" – konstatovao je dr Vojislav Koštunica. "Ovom posetom obnavljaju se stara jugoslovensko-makedonska prijateljstva" – podsetio je Boris Trajkovski.⁷²

Jugoslovenski premijer Zoran Žižić je izrazio zahvalnost "za principijelan i korektan stav RM za podršku iskazanu povodom povratka SRJ u međunarodnu zajednicu i za principijelan stav kada je u pitanju Kosovo i Metohija i teritorijalni integritet,⁷³ a pomenuo je i mogućnost uspostavljanja dvojnog državljanstva između dve zemlje kao što je to učinjeno sa BiH".⁷⁴

Već u februaru 2001. godine predsednik SRJ posetio je Skoplje, učestvujući na samitu šefova država i vlada zemalja jugoistočne Evrope, ali i potpisavši konačno, što je imalo i svoju, za balkanske prilike, izuzetnu političku simboliku, Ugovor između SRJ i RM o protezanju i opisu državne granice.⁷⁵

Ponovo, 10. novembra 2001. godine, predsednik SRJ dr Koštunica boravio je u Skoplju, gde se susreo sa makedonskim predsednikom Trajkovskim, premijerom Vlade RM Georgijevskim i predsednikom Sobraanja Stojanom Andovom. Na konferenciji za štampu

⁷¹ Tekst Sporazuma o socijalnom osiguranju – kojim su utvrđene norme i standardi u oblasti penzionog i invalidskog osiguranja, zdravstvenog osiguranja, osiguranja, osiguranja za slučaj nezaposlenosti i dodatka za decu, uz poštovanje nacionalnog zakonodavstva i savremenih normativa i standarda EU u ovoj oblasti – usaglašen je još 17. jula 1998. godine u Skoplju.

⁷² "Jugoslovensko-makedonski razgovori u Beogradu – Potpisana dva sporazjma", "Politika", 30-31. XII 2000. i 1-2. 2001, str. 1-2.

⁷³ Recimo, Aleksandar Dimitrov, ministar inostranih poslova RM na konferenciji za štampu 16. IX 1999, izjavio je: "Makedonija zvanično prihvata Rezoluciju OUN 1244 o Kosovu i Metohiji kao suvereni teritorijalni deo SRJ, pa će, prema tome, makedonska vlada i ubuduće poštovati i tretirati Kosmet kao deo Savezne Republike Jugoslavije". "Politika", 17. IX 1999, str. 7.

⁷⁴ M. Durić, Jugoslovensko-makedonski razgovori u Beogradu, "Politika", 30-31. XII 2000. i 1-2. I 2001, str. 2.

⁷⁵ Pred potpisivanje ovog izuzetno značajnog bilateralnog sporazuma, a koji lideri albanskih (i kosovskih i makedonskih) političkih partija osporavaju, makedonski ministar dr Srdjan Kerim najavljuje "da sada između SRJ i RM više nema otvorenih pitanja, već samo zajednički interes za saradnju u Jugoistočnoj Evropi". Izjava dr Srdjana Kerima, "Politika", 21.II 2001, str. 4.

iskazani su identični stavovi "o potrebi približavanja SRJ i RM evropskim integracijama kao, zajednički, strateški spoljopolitički cilj, dveju država", ali da je "prethodno uspostavljanje uskih bilateralnih odnosa zemalja Balkana veoma važno.. radi očuvanja mira u regionu". U svojoj izjavi B. Trajkovski je poseban akcent stavio na sledeća pitanja: da je između dve zemlje potpisano 16 sporazuma, kojima se regulišu brojna pitanja međudržavnih odnosa; najavio je i potpisivanje "Dogovora o prijateljstvu i saradnji između SRJ i RM"; naglasio je i činjenicu da su Srbi koji žive u Makedoniji, najzad, u predloženim amandmanima "za promenu Ustava RM" uvršćeni u preambuli i u članu 78, ali istovremeno "zatraživši ravnopravan tretman pripadnika makedonske nacionalne manjine koji žive u Srbiji; takodje, Trajkovski je izrazio očekivanja da će "zvaničnici u srpskoj vladi pozitivno delovati na Srpsku pravoslavnu crkvu da prizna Makedonsku pravoslavnu crkvu iako je to, bez sumnje.. "unutrašnje crkveno pitanje".

Dr Koštunica je konstatovao da je "ostvaren veliki napredak u odnosima SRJ i RM na svim nivoima", što je "značajan залог mira na Balkanu". Činjenica da su Srbi "uvršćeni" u Ustav RM, predstavlja "pomak u ostvarivanju pravog mosta između dveju susednih i prijateljskih država". Poseban naglasak je stavio na pitanje terorizma "koji vlada ne samo na Balkanu". "SRJ i RM su na planu suzbijanja terorizma dali veliki doprinos boreći se protiv albanskog terorističkog zla, protiv ove pošasti, pokazavši Evropi da ona ubuduće ne bi trebalo da Balkan, na neki način, ocenjuje kao "bure baruta". Ove floskule treba da pripadnu prošlosti.. Dogovor u Skoplju najavljuje da su naše dve zemlje spremne da suzbiju albanski terorizam".⁷⁶

Imajući u vidu da je albanski terorizam (na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji) zajednički problem, tradicionalni prijateljski odnosi između SRJ i RM stvaraju, dakle, mogućnosti i za unapredjenje bilateralne vojne saradnje. Praktično, ovo je verifikovano potpisivanjem Sporazuma između Ministarstva odbrane SRJ i RM "o naučno-tehničkoj i vojno-tehničkoj saradnji".⁷⁷

Prema tome, prateći diplomatsko-političke i privredne kontakte, relativno bogatu ugovornu praksu, razvijenu i raznovrsnu saradnju "na svim nivoima", može se zaključiti da je ostvaren visok nivo, dobrosusedskih, jugoslovensko-makedonskih odnosa. O tome svedoči i poruka predsednika RM jugoslovenskom Predsedniku, povodom 27. aprila, Dana ustavnosti SRJ: "Duboko sam ubedjen da ćemo dostignuti visok nivo dobrosusedstva, prijateljstva i razumevanja koje karakteriše odnose između Republike Makedonije i SR Jugoslavije iskoristiti za dalje unapredjenje i proširenje saradnje u korist dveju zemalja, naših gradjana i u interesu mira, saradnje i ekonomskog razvoja celog regiona".⁷⁸

Na kraju valja zaključiti: Generalno gledano, pored svih teškoća u ekonomskom pogledu, perspektive saradnje dveju zemalja su – veoma dobre. Ovo konstatuje (diplomatsko-političkim rečnikom) i ambasador SCG u Makedoniji Biserka Matić-Spasojević: "Iako niveliranje bilateralnog sporazuma o slobodnoj trgovini između dveju država nije

⁷⁶ Videti: Predsednik SRJ završio posetu Skoplju – "Makedoniji i Jugoslaviji nephodan mir", "Politika", 10. XI 2001.; Tanjug: Izjava predsednika SRJ po povratku iz Makedonije – Terorizam meriti istim aršinom"; Intervju predsednika SRJ skopskom nedeljniku "Puls" – Kosovo je regionalan problem", "Politika", 10. XI 2001, str. 1-2.

⁷⁷ "Vojislav Koštunica i Boris Trajkovski se dogovorili da će dve države povećati saradnju na polju odbrane, bez obzira na to da li trenutno postoji jopasnost za jednu ili drugu stranu, i da će posebno saradjavati službe zadužene za sprečavanje terorističkih aktivnosti" – navodi skopski "Jutarnji vesnik", Cit. po: Prvi komentari posete predsednika SRJ Makedoniji – Tanjug: "Skoplje i Beograd protiv terorizma", "Politika", 11. XI 2001.

⁷⁸ Tanjug: Čestitka Trajkovskog Koštunici – Visok nivo dobrosusedstva, "Politika", 26. IV 2002.

dovedeno do kraja, naša strana zaista želi potpuno otvaranje granica, slobodan protok robe, kapitala.. čak imamo ideju o stvaranju carinske unije. Makedonija, ne računajući Nemačku ima najveći obim spoljnotrgovinske razmene upravo sa Srbijom i Crnom Gorom- Prema poslednjim podacima, u prošloj godini (2002.) razmena je dostigla nivo od 430 miliona dolara, što je za 50 miliona dolara više od ostvarenog u 2001. godini. Dakle, mi se približavamo cilju – obimu razmene od 500 miliona američkih dolara.

Interesovanje za znatno veću, svestraniju međusobnu razmenu postoji... (zato) bi "učinak" ambasada trebalo da se najviše meri po obimu spoljnotrgovinske razmene i plodnosti ekonomske saradnje. Jer, "od toga se živi", a interes postoji sa obe strane. Primer su... veliki makedonski kolektivi, poput "Ohisa", "Alkaloida"... čiji menadžeri prosto vapiju za saradnjom sa firmama iz naše zemlje, a tu je i interesovanje makedonskog seljaka za tržište i mehanizaciju iz Srbije. Traktor IMT je za ovdašnje potrebe poljoprivrede – neprevazidjen".⁷⁹

⁷⁹ Intervju ambasadora SCG u Makedoniji Biserke Matić-Spasojević, "Novosti", 26.maj 2003, str. 2.

UDC 005.21+316.44

Dobrica Vesić
MUP Srbije
Beograd

TRANZICIONA ISKUSTVA I IZAZOVI – PROMENA SADRŽAJA STRATEGIJSKOG MENADŽMENTA

Rezime

U naglim i iznenadnim promenama okruženja moguće je samo delimično predvideti šanse na osnovu istraživanja i kreativnosti menadžment tima, te zato dolazi do promene sadržaja strategijskog menadžmenta. Razvijaju se menadžment sistemi koji se zasnivaju na fleksibilnom/brzom odgovoru. Promene u okruženju organizacija i uslovi kojima se mnoge promene razvijaju su isuviše brzo odvijaju, pa se ne može primeniti klasično vremensko predviđanje. Takvim nivoima turbulentnosti okruženja, gde je moguće samo delimično predvideti šanse na bazi istraživanja i kreativnosti menadžment tima (ili kad se javljaju nepredvidljiva iznenađenja).

Promene su uslovile pojavu pravovremenih (real-time) koncepata strategijskog menadžmenta: kontigentno (viševarijantno) planiranje, upravljanje strategijskim pitanjima, strategijsko upravljanje pomoću slabih signala i upravljanje iznenađenjima. U radu se nastoji izložiti suština koncepta strategijskog planiranja i strategijskog upravljanja pozicijom, kao i pravovremenih sistema strategijskog menadžmenta koji odgovaraju višim nivoima turbulencije i kompleksnosti sredine, u kojoj organizacije obavljaju svoju poslovnu i širu, društvenu misiju.

Ključne reči: strategijski menadžment, okruženje, promene, sistem, razvoj, proces

THE TRANSITIONAL EXPERIENCES AND CHALLENGES – THE STRATEGIC MANAGEMENT PATTERN CHANGES

Summary

In a volatile changes of environment it is only possible to partly predict changes through the research and creativity of management team and that's why the pattern of management system is changeable. The development of management system is based on flexible and prompt answer. Changes of an organization business environment and of circumstances in which many of the changes develop are too quick for classic prediction process. Such turbulence levels of environments, where it is possible to only partly predict changes based on research and creativity of management team converge to different management systems.

Changes lead real-time concepts of strategic management: strategic ways management, strategic management through weak signals, and strategic surprise management. The purpose of this paper is to explain the core of a concept of strategic planning and position strategic management as well the strategic management system appropriate to the higher level of turbulence and environment complexity in which the organizations deliver their general and public mission.

Keywords: The Strategic Management, Environment, Changes, System, Development, Process

Uvod

U radu se nastoji izložiti suština koncepta strategijskog planiranja i strategijskog upravljanja pozicijom, kao i pravovremenih sistema strategijskog menadžmenta koji odgovaraju višim nivoima turbulencije i kompleksnosti sredine, u kojoj organizacije obavljaju svoju poslovnu i širu, društvenu misiju.

Menadžment sistemi su se dugi niz godina zasnivali na pozicioniranim sistemima.¹⁾ To su sistemi čije se okruženje i budućnost, odnosno promene mogu inticipirati tj. predvideti sa velikom izvesnošću (dugoročno planiranje, povremeno tj. periodično strategijsko planiranje i upravljanje postaje sve složenije i manje predvidljivo, te zato dolazi do promene sadržaja strategijskog menadžmenta, odnosno razvijaju se različiti menadžment sistemi, koji omogućuju njihovu povećanu responsivnost na nagle promene.

Strategijsko planiranje može se definisati kao sistematski, i više ili manje formalizovanih napora kompanije na utvrđivanju osnovne svrhe, ciljeva, politike i strategije kompanije, kao i razvoj detaljnih planova za implementiranje politike i strategije i ostvarivanje ciljeva i osnovne svrhe kompanije²⁾ odnosno organizacije.

Strategijsko planiranje

Evoluciju strategijskih menadžment sistema možemo najbolje sagledati posmatrajući razvoj strategijskog planiranja³⁾. Strategijsko planiranje se posmatra i opisuje sa različitih aspekata, da bi se u potpunosti shvatilo⁴⁾:

- (1) Predstavlja donošenje sadašnjih odluka u svetlu njihove budućnosti, a ne znači pravljenje budućih odluka, jer se odluke mogu praviti samo u sadašnjosti,
 - suština formalnog strategijskog planiranja je u sistematskoj identifikaciji šansi i pretnji koje leže u budućnosti (iskorišćavanje šansi i izbegavanje pretnji);
- (2) Proces počinje utvrđivanjem organizacionih ciljeva, usmeravanjem organizacije putem: vizijem misije i razvojnih ciljeva,
 - prema njima se definišu politike i strategije za njihovo dostizanje (ostvarenje) i razvoj detaljnih planova koji će osigurati da se strategije implementiraju, kako bi se ostvarili ciljevi i misija organizacije;
- (3) Predstavlja i način života (way of life), a posvećenost ovom planiranju zači i viši od propisanog seta procesa, procedura, struktura ili tehnika,
 - za postizanje najboljih rezultata menadžeri i zaposleni moraju verovati i moraju želeći to da rade u skladu sa svojim mogućnostima;
- (4) Predstavlja sistem povezanosti tri glavne vrste planova: strategijskog plana, srednjoročnih programa i kratkoročnih budžeta i operativnih planova.

¹⁾ Dugoročno planiranje kao menadžment sistem koji se zasnivao na ekstrapolaciji prošlosti, nema upotrebnu vrednost u budućnosti te se više ne koristi u praksi organizacija.

²⁾ Stainer, G.A., Strategic planning: What Every Manager Must Know, The Free Press, 1979.

³⁾ Nastalo je šezdesetih godina XX veka, nešto manje od 10 godina posle dugoročnog planiranja. Podsticaj za nastanak ovog koncepta menadžment sistema bio je u saturaciji i padu rasta jednog broja preduzeća. Zasićenost i padanje rasta u to vreme nisu bili najbolje razumljivi. Radilo se o ubrzanju promena, organizacije su ušle u "doba diskontinuiteta" u kojem prošlo iskustvo nije više bilo dovoljno pouzdan vodič za budućnost.

⁴⁾ Stainer, G.A., Strategic planning: What Every Manager Must Know, The Free Press, 1979.

Uglavnom, struktura i proces strategijskog planiranja orijentisani su na:

- preciznu identifikaciju i ocenu šansi i pretnji iz okruženja,
- identifikaciju i ocenu snaga i slabosti organizacije,
- identifikaciju postojećih i potencijalnih komparativnih prednosti u odnosu na konkurenciju,
- definisanje: misije, svrhe, ciljeva, politika i konzistentnosti strategija.

Pri tome se polazi od očekivanja glavnih autsajdera i insajdera i baze podataka koja sadrži prethodne rezultate, tekuću situaciju i planske pretpostavke (premise) kao rezultate predviđanja.

Osnovna pažnja strategijskog planiranja usmerena je na probleme eksterne povezanosti osnovnih pretpostavki sa internom konfiguracijom preduzeća. Rešavanje problema je primarnog karaktera, a implementacija i kontrola su sekundarne aktivnosti⁵⁾. Strategijsko planiranje naznačava izbor buduće pozicije preduzeća u odnosu na njeno okruženje. Dakle, dimenzije strategijskog problema, kao menadžerskog problema zavisi od:

- eksterne povezanosti,
- interne konfiguracije.

zatim od procesa:

- planiranja (rešavanja problema),
- implementacije (kontrola akcija),

te tri vrste varijable:

- političke,
- psiho-sociološke,
- tehno-ekonomsko-informativne.

Dakle, strategijsko planiranje je usmereno na donošenje odluka strategijskog karaktera vezanih za odnos organizacije i njenog okruženja. Pri tome strategijsko planiranje koristi različite tehnike: portfolio matrice, scenario metod, analiza gepa itd., ali se ne može svesti samo na te tehnike, jer je strategijsko planiranje esecijalni deo strategijskog menadžmenta. Ceo proces obuhvata prilagođavanje organizacije na promene okruženja. Te promene obuhvataju⁶⁾:

- (1) nadgledanje promene sredine (eksterne i interne),
- (2) identifikacija šansi iz okruženja kako bi se iskoristile, i opasnosti da bi se izbegle,
- (3) analiza snaga i slabosti kompanija (važna pri formulisanju i oceni strategija),
- (4) formiranje misije i ciljeva,
- (5) identifikacija strategijskih programa za dostizanje ciljeva kompanije,
- (6) ocena strategijskih programa i izbor onih koji će biti implementarne i
- (7) utvrđivanje svih neophodnih menadžerskih procesa.

Strategijsko planiranje postaje nužnost na visokom nivou turbulencije, kada se promene i izazovi u budućnosti ne dešavaju u kontinuitetu, već se dešavaju diskontinuiteti u odnosu na prošlost, ali takvi diskontinuiteti koji su predvidljivi. Nivo nemira (turbulencije) u okruženju organizacije je veliki i značajan, ali se istraživačkim aktivnostima menadžera mogu predvideti šanse i pretnje za njen dalji razvoj (zato je analiza slabosti i jakih strana jedne firme postala prvi korak u strategijskom planiranju).

⁵⁾ Ansoff, I., and Hayes, R., From Strategic Planning to Strategic Management, John Wiley & Sons, 1976.

⁶⁾ Ansoff, I., and Edward J. Mc Donnell, Implanting Strategic Management, Prentice Hall, 1990.

Međutim, u savremenim uslovima, nije dovoljno imati kvalitetnu strategijsku analizu i strategijski izbor (predmet strategijskog planiranja), već je potrebno i ostvariti strategijsku promenu.⁷⁾ Dakle, javlja se potreba za strategijskim reagovanjem i upravljanjem sve ubrzanijim promenama.

Promene u upravljanju strategijskim pozicijama

Upravljanje strategijskim pozicijama je tzv. pozicioniran menadžment sistem, koji odgovara razvoju i poslovanju preduzeća u uslovima diskontinuiteta, koji su predvidljivi odnosno poznati. Na ovaj način obezbeđuje se upravljanje preduzećem pomoću anticipiranja promena. Strategijska pozicija preduzeća podrazumeva položaj preduzeća na tržištu u odnosu na konkurenciju.

Strategijska pozicija preduzeća opredeljuje se prema raznim parametrima.⁸⁾

- tržišno učešće,
- finansijska snaga,
- tehničko-tehnološki nivo,
- ulazne barijere,
- frekvencija promena i dr.

S druge strane, proces promena u upravljanju strategijskim pozicijama zavisi od tri ključna faktora:

- strategije preduzeća,
- funkcionalne sposobnosti (marketing, proizvodnja, finansije, kadrovi i dr.),
- opšte sposobnosti menadžmenta.

U strategijskom menadžmentu planiranje sposobnosti (funkcionalnih i opšteg menadžmenta) promenama strategijskih pozicija preduzeća dodaju se strategijskom planiranju. Pri tome se opšta sposobnost menadžmenta određuje za sledećih pet međusobno povezanih komponenata:⁹⁾

- (1) kvalifikacije i mentalitet ključnih menadžera,
- (2) društvena klima (kultura) unutar preduzeća,
- (3) snaga strukture,
- (4) sistemi i organizaciona struktura, i
- (5) sposobnost opšteg (generalnog) menadžmenta da obavlja svoje poslove.

Dakle, koncept upravljanja strategijskim pozicijama, pored strategijskog planiranja (strategijska analiza i strategijski izbor) uključuje i strategijske promene. Efikasnost promena u upravljanju strategijskim pozicijama, u preduzeću, zavisi od planiranja sposobnosti pojedinih funkcija i opšteg nivoa menadžmenta u preduzeću.

Viševarijantno (kontigentno) planiranje

Izgradnja upravljačkih sistema koji će doprinosti da se odgovori izazovima okruženja (povećanje turbulencije i kompleksnosti tj. povećanje frekvencija promena i smanjenjem predvidljivosti budućnosti) je permanentan proces koji treba da obezbedi uspeh i

⁷⁾ Jedan od početnih koncepata strategijskog menadžmenta je upravljanje strategijskim pozicijama (strategic posture management).

⁸⁾ Mašić, B., Strategijski menadžment, Univerzitet "Braća Karić", 2001., str. 35.

⁹⁾ Ansoff, I., and Edward J. Mc Donnell, *Implanting Strategic Management*, Prentice Hall, 1990.

osiguranje od iznaneđenja. Zato su se razvijali različiti koncepti koji obebeđuju pravovremene, fleksibilne i brze odgovore. Tako se početkom sedamdesetih godina pozvoja viševarijantno planiranje, koje se zasniva na menadžment pristupu kontigentne teorije (contingency theory).

Kontigenta ili situaciona teorija predstavlja menadžment pristup koji je fokusiran na adaptiranje menadžment ponašanja prema posebnim okolnostima organizacije i svakoj datoj situaciji.¹⁰⁾

Situacioni pristup (contingency approach) menadžmentu naglašava da odluke menadžera, u praksi, zavise uglavnom od situacije, odnosno od niza okolnosti. To znači da se na različite situacije mora različito i reagovati (a ne na standardan način) koji ističe pristup "ako – tada", odnosno prilagođavanje situacionim varijablama¹¹⁾. Pošto kontigentno planiranje se odnosi na promene koje se mogu desiti u budućnosti, ovaj menadžment sistem koristi scenario metod. To je nastojanje da se izvrši identifikacija seta mogućih budućnosti koje su zasnovane na različitim pretpostavkama o kretanju i promenama ključnih faktora sredine organizacije u budućnosti. Tako kontigentno planiranje omogućava stvaranje više varijanti plana za scenarije budućnosti.

Viševarijantni planovi kao proizvod kontigentnog planiranja, omogućuju menadžerima i organizacijama da imaju fleksibilan i brz odgovor na promene kritičnih faktora u poslovanju organizacija. Pri tome je vrlo bitno proceniti verovatnoću dešavanja događaja. Ovim menadžment sistemom ostvaruje se postavka – bolje je biti približno tačan, nego precizno pogrešan¹²⁾.

Kontigentnim planiranjem stvaraju se planovi za različite scenarije, odnosno situacije. Na taj način strategijski menadžment preduseća zna koje menadžment akcije treba preduseti u različitim, konkretnim situacijama, a koje mogu doneti promene, Tako se stvara ambijent iz koga proizilazi fleksibilna i brz odgovor na promene, odnosno izazove koje nosi budućnost.

Naglim razvojem informacione tehnologije (adekvatnih softverskih programa, kao podrške) stvorile su se pretpostavke za uspešnije kontigentno (viševarijantno) planiranje, koje je našlo primenu u praksi brojnih organizacija, pogotovo u uslovima naglih tržišnih promena.

Upravljanje strategijskim pitanjima

Jedan od bitnih vidova promene sadržaja strategijskog menadžmenta odvija se u okviru sistema upravljanja¹³⁾ strategijskim pitanjima (strategic issue management). Ovaj strategijski menadžment sistem je jednostavan za uvođenje i korišćenje i ne zalazi u postojeće strukture i sisteme, pa se naziva pravovremeni (real-time).

Upravljanje strategijskim pitanjima predstavlja sistematsku proceduru za rano identifikovanje i brz odgovor na iznenadne promene unutar i izvan preduzeća,¹⁴⁾ koje treba da ima značajan efekat na funkcionisanje preduzeća i njegove buduće rezultate.

¹⁰⁾ Courtland L. Bovee and others: Management, Mc Graw – Hill, Inc., 1993.

¹¹⁾ Milićević, V., Strategijsko poslovno planiranje: Menadžment pristup, Kultura, Beograd, 1993.

¹²⁾ Mašić, B., Strategijski menadžment, Univerzitet, "Braća Karić", Beograd, 2001., str. 39.

¹³⁾ Već sredinom sedamdesetih godina XX veka, s povećanjem promenljivosti u okruženju, s jedne strane, i smanjenjem predvidljivosti budućnosti, s druge strane, došlo se do zaključka da ni kontigentni (viševarijantni) planovi nisu dovoljni za takvu budućnost.

¹⁴⁾ Ansoff, I., and E. Mc Donnell, Implanting Strategic Management, Prentice Hall, 1990.

U suštini, koncept upravljanja strategijskim pitanjima sastoji se iz:

- (1) stalna posmatranja sredine – poslovanja – tehnoloških – ekonomskih – društvenih – političkih trendova;
- (2) uticajnih i brzih trendova koji su procenjeni kao ključna strategijska pitanja od strane top menadžmenta,
- (3) top menadžment zajedno sa osobljem za planiranje, klasifikuje pitanja u jednu od kategorija:
 - a) veoma hitna pitanja sa dalekosežnim efektima koji zahtevaju hitnu pažnju,
 - b) osrednje (manje) hitna pitanja sa dalekosežnim efektima koja mogu da se reše u toku sledećeg ciklusa planiranja,
 - v) pitanja koja nisu uopšte urgentna, ali zahtevaju kontinuirano nadgledanje (monitoring),
 - g) pitanja koja su "lažna uzbuna" (false alarm) i mogu biti "kap" za naknadna razmišljanja.
- (4) Hitna pitanja dodeljuju se na proučavanje i rešavanje bilo postojećim organizacionim jedinicama, ili kad god je potreban brz odgovor, specijalnim privremenim (operativnim) grupama;
- (5) Top menadžment rešava pitanja nadgledanjem strategijskih i taktičkih implikacija;
- (6) Top menadžment stalno drži ažurirane preglede liste pitanja i njihove prioritete.

Dakle, samo su neka pitanja strategijskog karaktera veoma hitna koja zahtevaju veliku pažnju i akciju, a neka se mogu rešavati u toku periodičnog ciklusa planiranja.

Upravljanje pomoću slabih signala

U okruženju, pitanja koja se otkrivaju prismotrom (nadgledavanjem sredine organizacije) razlikuju se po količini informacija koje sadrže. Veliki broj pitanja se identifikuju kao vidljiva i konkretna, te su to jaki signali (strong signal issues) koji pružaju preduzeću mogućnost da napravi specifične planove kao odgovor i akciju na te signale.

Međutim, druga pitanja, iz okruženja, sadrže netačne i nedovoljne indikacije u vezi s događajima, a koji mogu imati uticaj na razvoj i poslovanje organizacije, i koja sadrže slabe signale (weak signals). Ti slabi, početni signali, vremenom sazrevaju i postaju jaki signali.

Obično se problem javlja na visokom nivou turbulentnosti i kompleksnosti sredine, odnosno kad promene počinju da se dešavaju sve brže.

Pri tome, treba imati u vidu da ukoliko organizacija čeka da slabi signali postanu jaki, postoji opasnost da ne reaguje racionalno i da izgubi svoju strategijsku poziciju.

Zato se u takvim uslovima visokog nivoa turbulencije i poremećenosti, javlja potreba da organizacija počne sa traženjem odgovora dok su signali sredine još slabi. Koncept upravljanja pomoću slabih signala ilustruje slika 1.

Veština i sposobnost menadžera ogleda se u prikupljanju informacija o slabim signalima i upravljanju takvim signalima s ciljem adekvatnog strategijskog reagovanja i uvođenja programa, projekata i akcija, na osnovu kojih se stiče konkurentna dinstinktivna prednost na tržištu.

Slika br. 1.

Slabi signali i generisanje odgovora

Odgovor	A	B	C	D	E	F
Snaga Signala	Prismostra sredine	Identifikacija relativnih snaga i slabosti	Redukcija interne strategijske fleksibilnosti	Povećanje interne strategijske fleksibilnosti	Sposobni planovi i odgovori	Akcioni planovi i odgovori
I Osećaju se pretnje/šanse	Područje izvodljivog odgovora					
II Izvor pretnji/šansi je poznat						
III Razvoj pretnji/šansi je konkretan						
IV Reakcija strategijska i razumljiva						
V Ishod akcije je predvidljiv						

Izvor: Ansoff, I., and E. Mc Donnell, *Implanting Strategic Management*, Prentice Hall, 1990.

Promene u menadžmentu iznaneđenja

Neizvesnot u poslovanju; u savremenim uslovima, permanentno se povećava. U turbulentnim situacijama, i pored najboljih znanja i veština, kao posledica toga neke stvari promaknu i postaju strategijska nepredvidiva iznaneđenja. Zbog toga organizacije izgrađuju novi menadžment sistem: upravljanje strategijskim iznaneđenjima (strategic surprise management).

Strategijska iznaneđenja predstavljaju:¹⁵⁾

- (1) događaji se dešavaju iznenađa: neočekivano.
- (2) nametanje novih problema u kojima firma ima malo prethodnog iskustva,
- (3) nemogućnost odgovora implicira glavni finansijski preokret ili gubitak glavne šanse,
- (4) neophodan je hitan odgovor, a ustaljeni sistemi i procedure ne mogu da se time bave.

Sistem upravljanja strategijskim iznaneđenjima ima sledeće bitne elemente:

- (1) plan mreže komunikacija u slučaju opasnosti (iznaneđenja),
 - emergency communication network,
- (2) plan odgovornosti top menadžmenta u slučaju iznaneđenja,
- (3) Plan operativnih (privremenih – taktičkih) grupa i njihove strategijske mreže,
 - strategic taskforce network.

Promene koncepta upravljanja strategijskim iznaneđenjima sastoje se u sledećim aktivnostima:¹⁶⁾

¹⁵⁾ Ansoff, I., and E. Mc Donnell, *Implanting Strategic Management*, Prentice Hall, 1990.

- (1) U slučaju strategijskih iznenađenja "mreža komunikacija u slučaju opasnosti" se odmah aktivira, prelazi normalne granice organizacije i ostvaruje brzu komunikaciju unutar cele organizacije;
- (2) U okviru ove mreže određuje se centar za dodeljivanje i evaluaciju informacija, koji procenjuje ulazne informacije i prenosi ih na delove mreže koji su odgovorni za rešenja;
- (3) Odgovornost menadžmenta za vreme opasnosti su:
 - a) kontrola i održavanje morala u organizaciji,
 - b) kontinuiranost "biznisa kao obično" uz minimalne smetnje,
 - c) odgovornost brzih odgovora na iznenađenja.
- (4) U poslu sa iznenađenjima strategijska operativna mreža utiče da:
 - a) lideri članovi operativne grupe prelaze normalne organizacione linije i stvaraju strategijske akcione jedinice (ne samo planiranje).
 - b) komunikacija se direktno ostvaruje između operativnih i centralne top menadžment grupe,
 - v) top menadžment formuliše sveobuhvatnu strategiju, određuje odgovornosti za implementaciju i koordinira implementacijom,
 - g) decentralizovane operativne grupe implementiraju njihove komponente nove strategije,
 - d) stvara se nekoliko mreža unapred (za iznenađenja na tržištu, za tehnološka iznenađenja, za politička iznenađenja i dr.).
- (5) Članovi operativnih grupa i mreže komunikacija obučeni su za brzo donošenje odgovora na nove probleme, koji podrazumevaju kreativnost, analitičke tehnike i timski rad.
- (6) Mreže su vežbe u uslovima kada nema kriza u datim strategijskim pitanjima, ako ona nisu iznenađenja.

Umesto zaključka

Procesom globalizacije i naglim promenama u okruženju nužne su i promene sadržaja strategijskog menadžmenta. Promene imaju, pre svega, cilj da se izaberu adekvatni menadžment sistemi za konkretne organizacije. U tom smislu, neophodno je istražiti nivo turbulentnosti i kompleksnosti okruženja, a potom odrediti adekvatan menadžment sistem, koji će odgovarati takvim očekivanim uslovima sredine.

U uslovima diverzifikovane organizacije, s obzirom na različite nivoe turbulentnosti sredine pojedinih poslovnih aktivnosti, potrebno je da kombinuju različite strategijske menadžment sisteme.

Promenama sadržaja strategijskog menadžmenta doprinosi i koncept ograničene racionalnosti (bounded rationality), a to znači da pojedinci kao i organizacije ne mogu da reše probleme kada se na njih prebaci određeni nivo kompetentnosti (kada prevaziđu ovaj nivo, oni niti shvataju šta se događa u okruženju, niti mogu da racionalno rukovode strategijama preduzeća). U strategijskom menadžmentu, redukcija kompleksnosti dovodi do promena nastupa organizacije na tržištu i njene efikasne adaptibilnosti na iznenađenja koja dolaze iz sve kompleksnijeg okruženja.

¹⁶⁾ Đurić, M., Upravljanje u kriznim situacijama, Zbornik, "Menadžment, ekonomska kriza i promene", FON, Zlatibor, 1995.

Literatura

1. Ansoff, I., and Edward J. Mc Donnell, *Implanting Strategic Management*, Prentice Hall, 1990.
2. Ansoff, I., and Hayes, R., *From Strategic Planning to Strategic Management*, John Wiley & Sons, 1976.
3. Courtland L. Bovee and others: *Management*, Mc Graw – Hill, Inc., 1993.
4. Đurić, M., *Upravljanje u kriznim situacijama*, Zbornik, "Menadžment, ekonomska kriza i promene", FON, Zlatibor, 1995.
5. Mašić, B., *Strategijski menadžment*, Univerzitet "Braća Karić", 2001.,
6. Miličević, V., *Strategijsko poslovno planiranje: Menadžment pristup*, Kultura, Beograd, 1993.
7. Stainer, G.A., *Strategic planning: What Every Manager Must Know*, The Free Press, 1979.
8. Vesić, D., *Upravljanje u kriznim situacijama*, *Ekonomika*, beograd, br.5-6/2000.

UDC 316.65-054.5(497.113):342.24(497.113)

Žolt Lazar
Radivoj Stepanov
Filozofski fakultet
Beograd

ODNOS VOJVOĐANA PREMA USTAVNOPRAVNOM STATUSU VOJVODINE

Rezime

Cilj ovoga rada je da prikaže stavove Vojvođana o ustavnopravnom statusu severne pokrajine Republike Srbije. Najviše ispitanika izjasnilo se za ekonomsku, političku i kulturnu autonomiju Vojvodine, ali bilo je i drugih viđenja, od potpunog ukidanja autonomije do nezavisne države. U skladu sa rezultatima istraživanja, aktuelnim diskusijama o regionalizaciji i istorijskom nasleđu, autori smatraju da je najprikladnije rešenje za Republiku Srbiju i Pokrajinu Vojvodinu model asimetrične regionalizacije.

Ključne reči: Vojvodina, pokrajina, region, ustavnopravni status, autonomija

VOIVODINIANS VIEW ON THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS

Summary

The aim of this article is to discuss the Voivodinian public opinion concerning the constitutional status of the northern province of the Republic of Serbia. The majority of polled inhabitants declared that the political, economical and cultural autonomy is the most acceptable solution, but there was also other views, from preservance of the existing status to the independant state. According to the expressed opinions, recent discussions of regionalisation and historical heritage, the autors are of the opinion that the most appropriate solution for Republic of Serbia and Province of Voivodina is the conception of assymmetric regionalisation.

Keywords: Voivodina, Province, Region, Constitutional and Legal Status, Autonomy

Uvod

U sklopu istraživanja socioloških aspekata multikulturalnosti i regionalizacije u Vojvodini, značajna pažnja posvećena je i statusu pokrajine.¹ Reč je o pokušaju² da se, bar

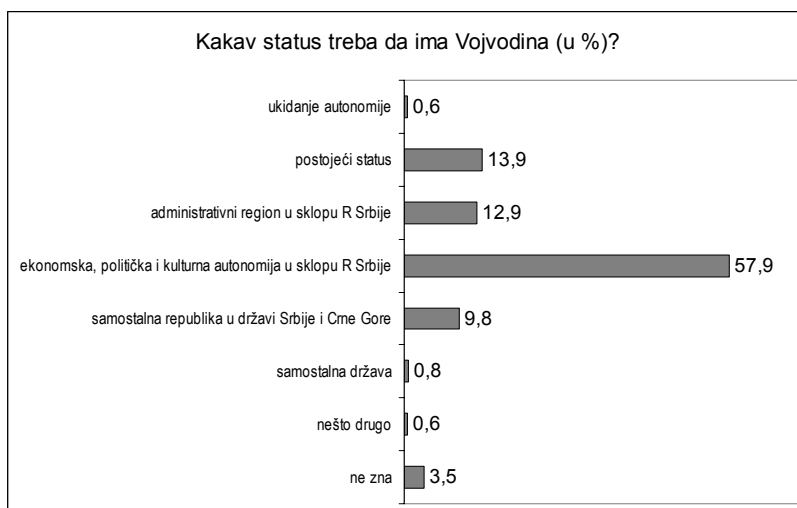
¹ Rezultati izloženi u ovom tekstu deo su šireg istraživačkog projekta "Sociološki aspekti multikulturalnosti i regionalizacije i njihov uticaj na razvoj AP Vojvodine i R Srbije", koji realizuje Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

² Više o tome vidi - Radivoj Stepanov, Žolt Lazar: "Savremene koncepcije regionalizma i problem statusa Vojvodine"; *Sociološki pregled* 1-2 (2002). U okviru tekuće rasprave o ustavnim promenama Srbije ponudeno je pet modela/projekata novog ustava. To su: *Nacrt ustava Kraljevine Srbije* profesora Pavla Nikolića (2001), *Osnovna načela za novi Ustav Republike Srbije* Demokratske stranke Srbije (2001), *Nacrt Ustava Srbije* Demokratske stranke (2003), *Ustavna rešenja za Srbiju i Jugoslaviju* - predlozi nezavisne grupe eksperata (Beogradski centar za ljudska prava, 2001.) i *Projekat ustava Republike Srbije* Foruma iuris (2002). U svim

delimično, popuni praznina u domenu empirijskih istraživanja navedene problematike, koja još ni izdaleka ne prate brojne diskusije i sve razrađenije teorije regionalizacije, preuzete ili nastale u poslednje dve godine i kod nas. Dve grupe razloga presudno utiču na oživljavanje regionalnog diskursa: unutrašnji, koji jasno nagoveštavaju da se regionalizacijom mogu sanirati neke pogubne posledice procesa centralizacije iz devedesetih i spoljašnji razlozi, koji motivišu Srbiju, a pre svega AP Vojvodinu, da se uključi u intenzivne procese regionalnog organizovanja i regionalne saradnje koji su prisutni u njenom okruženju, naročito u zemljama Evropske unije.³ Međutim, prema mišljenju nekih političkih analitičara, sasvim je izvesno da ovo pitanje spada u "najkontroverznije od svih ustavnih pitanja oko kojih će se politički akteri sporiti, preteći da onemogućiti postizanje konstitucionalnog konsenzusa"⁴.

Rezultati anketiranja, koje je sprovedeno krajem oktobra i početkom novembra 2002. godine na reprezentativnom uzorku sa cele teritorije pokrajine,⁵ pokazuju da je odnos javnog mnjenja prema statusu Vojvodine veoma jasno određen:

Slika 1

ovim projektima regionalizaciji i teritorijalnoj organizaciji vlasti (sa svom pratećom problematikom) posvećena je određena pažnja, ali nejednakog opsega i stepena radikalizacije. U pojedinim modelima se problemu regionalizacije i autonomije pokrajina pristupa prividno i "kozmetički" (suštinski ne dirajući u postojeći centralistički projekat države), dok im se u nekim ustavnim modelima prilazi suštinski i stvarno. Ovako diferencirani pristupi regionalizaciji nimalo nisu slučajni. Oni proizilaze ne samo iz različitih ideoloških stranačkih gledanja na problem vertikalne podele vlasti, već i iz brojnih složenih pitanja koja teritorijalna organizacija vlasti, regionalizacija, decentralizacija i autonomija otvaraju u domenu ustavnopravnog uređenja države i političke odgovornosti za stanje u društvu koje iz određenih rešenja može da proistekne.

³ Valja imati u vidu da su se na mapi regionalizovanih evropskih država našle ne samo velike, nego i male zemlje, teritorijalno slične Srbiji. Na primer: Belgija ima 3 regije, 9 provincija i 596 komuna; Danska - 15 regiona, 98 opština i 276 komuna; Švedska - 24 regiona, 279 opština i 3 grada; Holandija - 11 regiona i 817 opština (komuna); Finska - 12 regiona i 464 opštine (komune); Norveška - 19 regiona i 440 opštine; Austrija - 9 samostalnih pokrajina; Mađarska - 7 regiona, itd.

⁴ Ilija Vujačić: "Teritorijalna organizacija vlasti", *Prizma*, januar 2003, str. 37-38.

⁵ Anketirano je ukupno 1403 punoletna ispitanika i uzorak je bio slučajan po svemu, osim po polu i mestu boravka. Naknadnim usklađivanjem starosnih kategorija sa rezultatima najnovijeg popisa iz 2002. godine (vidi Saopštenje Republičkog zavoda za statistiku od 24. decembra 2002), koji u trenutku anketiranja još nisu bili na raspolaganju stručnoj javnosti, uzorak je sveden na 1253 ispitanika.

Kao što vidimo, ekstremna stanovišta su zanemarljiva, jer poklonika ukidanja autonomije, odnosno Vojvodine kao samostalne države nema ukupno ni 1,5%. Drugi važan podatak je da se svega 3,5% ispitanika izjasnilo da "ne zna", što znači da anketirani građani nisu izbegavali odgovor na pitanje iz ankete, odnosno da je praktično zanemarljiv broj onih koji nemaju stav o ovom važnom problemu.

"Ekonomska, politička i kulturna autonomija u sklopu R Srbije", za koju se izjasnio najveći broj ispitanika (58%), znači zapravo opredeljenost za integralnu autonomiju Vojvodine, koja bi podrazumevala vraćanje čitavog niza nadležnosti pokrajinskim organima, među kojima su najvažnije zakonodavna funkcija i mogućnost raspolaganja izvorima finansiranja za sve delatnosti koje uređuje pokrajina.⁶ Nema sumnje da je navedeno opredeljenje odgovor na krizu poverenja u institucije, koja je započela faktičkom suspenzijom autonomije Vojvodine Ustavnim amandmanima iz 1989, a kulminirala u kvazipluralnom, autoritarnom režimu Slobodana Miloševića, kada su anomija i korupcija uništile državne, pravne i političke ustanove. Primera radi, u minulom periodu ni pravosuđe nije moglo da se odupre političkim uticajima i pritiscima, pa je postalo porozno "za stalne i za nestalne interese i uticaje političkih i pseudopolitičkih autoriteta, počev od ekspresivne uloge vodećih partijskih establišmenta, pa do policije, medija, ili čak crkve"⁷. U tom smislu, opredeljenost za integralnu autonomiju može se tumačiti i kao očekivanje građana Vojvodine da se (ponovo) uspostave pokrajinski zakonodavni, izvršni i sudski organi vlasti, koji će vratiti poljuljano poverenje u iste.

"Postojeći status" pokrajine, za koji se izjasnilo 14% anketiranih, u trenutku anketiranja (oktobar 2002.) bio je definisan Ustavnim amandmanima SR Srbije iz 1989, Ustavom R Srbije iz 1990. i Zakonom o utvrđivanju određenih nadležnosti autonomne pokrajine (u nastavku: Zakon o nadležnosti), iz februara 2002. godine.⁸ Taj status, za koji su se većinom najverovatnije izjasnili ispitanici koji još uvek gaje određenu nostalgiju za vladavinom Slobodana Miloševića,⁹ zapravo je jedna mešavina faktički suspendovanih izvornih nadležnosti pokrajinskih organa i u određenim segmentima vraćenih upravnih funkcija. Ustavno nedorečeno, a pravno krajnje nelogično konstruisano, to stanje je, sve do donošenja Zakona o nadležnostima, zapravo isključivo zavisilo od političke volje republičke vladajuće nomenklature. Jedina razlika između perioda od pre i posle 5. oktobra 2000.

⁶ To nije ništa novo, jer je Vojvodina i u bližoj i u daljoj prošlosti imala razne oblike samostalnosti, a prema ustavnim rešenjima iz 1974. – pored zakonodavne, izvršne i sudske vlasti – čak potpuno zaokružen korpus pokrajinskih organa: skupštinu SAP Vojvodine sa odgovarajućim odborima i komisijama, Predsedništvo, Izvršno veće Skupštine SAP Vojvodine, Pokrajinsku upravu, Ustavni sud Vojvodine, Vrhovni sud Vojvodine, Javno tužilaštvo Vojvodine i pokrajinskog društvenog pravobranioca samoupravljanja (vidi - Ustav SAP Vojvodine iz 1974, čl. 309-418).

⁷ Slobodan Beljanski: *Hronika uzaludnog otpora*, Beograd, 2003. (autor je jedno vreme bio predsednik Republičke komisije za borbu protiv korupcije). Ranije je poverenje stanovništva u pravosuđe bilo veoma izraženo, jer je Vojvodina imala jedno od najuređenijih i najstručnijih pravosuđa u prethodnoj Jugoslaviji. U zbirkama sudskih odluka koje su odražavale meru kvaliteta odluka i njihovog značaja za sudsku praksu, u razdoblju 1961-70., od ukupno objavljenih 678 sentenci u krivičnim i građanskim predmetima, Vrhovni sud Vojvodine je bio zastupljen sa 173 odluke (25,5%) odmah iza Vrhovnog suda Hrvatske (28,3%), a ispred vrhovnih sudova BiH (24,6%), Slovenije (9,35), Srbije (6,1%), Makedonije (3,7%) i Crne Gore (2,5%). Posmatrajući republiku Srbiju u celini, Vrhovni sud Vojvodine participirao je sa čitavih 80,7% u odnosu na Vrhovni sud Srbije. (Više o tome – S. Beljanski: *Hronika uzaludnog otpora*, str. 183-184.)

⁸ *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 6/2002. Reč je o tzv. Omnibus zakonu.

⁹ Dodatni argument za ovu tvrdnju je i činjenica da najveći deo ispitanika (čak preko 62%), koji je za zadržavanje nasleđenog "postojećeg stanja" Vojvodine iz vremena Miloševićeve vladavine, preferira Srbiju kao jedinstvenu državu, bez pokrajina i regiona (vidi tabelu 1).

godine je u tome što je u vreme vladavine SPS-JUL koalicije status Vojvodine bio u funkciji neracionalne centralizacije države Srbije, koja je imala mnoga obeležja ranog državno-socijalističkog uređenja, dok je u periodu vladavine DOS takvo zatečeno stanje bilo (ali i ostalo!) predmet unutarkoalicionog cenjkanja, posebno između vojvođanskih i srbijanskih partija. Valja naglasiti da ni spomenuti Zakon o nadležnostima ne predstavlja značajniji pomak u ustavnopravnom redefinisaju Vojvodine i to iz više razloga, a među njima su svakako najvažniji još uvek važeća suspenzija zakonodavne funkcije Skupštine Vojvodine, kao i potpuna finansijska zavisnost ne samo pokrajinskih organa, već i prenetih nadležnosti od republičkog budžeta.¹⁰

Upravo oblast zakonodavne i drugih nadležnosti republike i pokrajine otklanja koliziju i moguće nesporazume. Naime, republika treba da ima dve vrste zakonodavnih nadležnosti: potpunu i osnovnu, dok bi autonomna pokrajina Vojvodina, preko svojih organa, trebalo neposredno da uređuje odnose koje potpuno ne uređuje republika ili ih uređuje osnovnim zakonima.¹¹

Valja imati u vidu da demokratija i sloboda, vladavina prava i autonomija ne samo što idu zajedno, već se njihovi univerzalni principi ne mogu ostvarivati bez deideologizacije (političke sfere), decentralizacije (države) i deregulacije. Tri su karakteristična primera uspešne transformacije zemalja koje su nakon dužih ili kraćih perioda centralizovane, autokratske i fašističke vlasti ostvarile visok stepen demokratije, poštovanja ustava, decentralizacije i regionalizacije: to su Nemačka, Španija i Italija. Dakle, najbolji odgovor autoritar-nim, ustvari rigidno centralističkim težnjama jeste "imperativ" treće tehnološke revolucije, a to je decentralizacija vlasti odozgo do dole – do samog učešća pojedinca u njoj"¹².

Za Vojvodinu kao "administrativni region u sklopu R Srbije" izjasnilo se 13% ispitanika, uglavnom onih koji su takođe za faktičko ukidanje autonomije pokrajine samo na nešto elegantniji način, kao i jedan broj građana koji zapravo ne znaju šta bi to zaista značilo, odnosno ne umeju da sagledaju sve posledice takvog statusa. Međutim, da se zalaganje za (takvu) regionalizaciju može zloupotrebiti u svrhu demokratskog legitimisanja određenih prevaziđenih i konzervativnih političkih opcija, u Vojvodini je već uočeno. Tako se, na primer, prilikom promocije ustavnog modela Foruma iuris u nekim vojvođanskim mestima pokazalo da građani nisu u potpunosti zadovoljni ni predloženim rešenjem regionalne asimetrije.¹³ U tom smislu, sugerisano je da ustav utvrdi *dve kategorije* teritorijalnih autonomija: *konstitutivne autonomije* i *regionalne autonomije*. Konstitutivne autonomije činile bi samo dve teritorijalne autonomije – AP Vojvodina i AP Kosovo –, dok bi regionalne autonomije bile formirane na osnovu evropskih standarda regionalne integracije.

Poslednju statistički značajniju grupu ispitanika, koja se opredelila u vezi sa statusom Vojvodine, čine anketirani opredeljeni za "samostalnu republiku u sklopu države

¹⁰ Budžet AP Vojvodine zapravo je stavka budžeta R Srbije.

¹¹ Više o konkretnim nadležnostima vidi - *Projekat Ustava Republike Srbije*, Forum iuris, Novi Sad, 2002, str. 82-83.

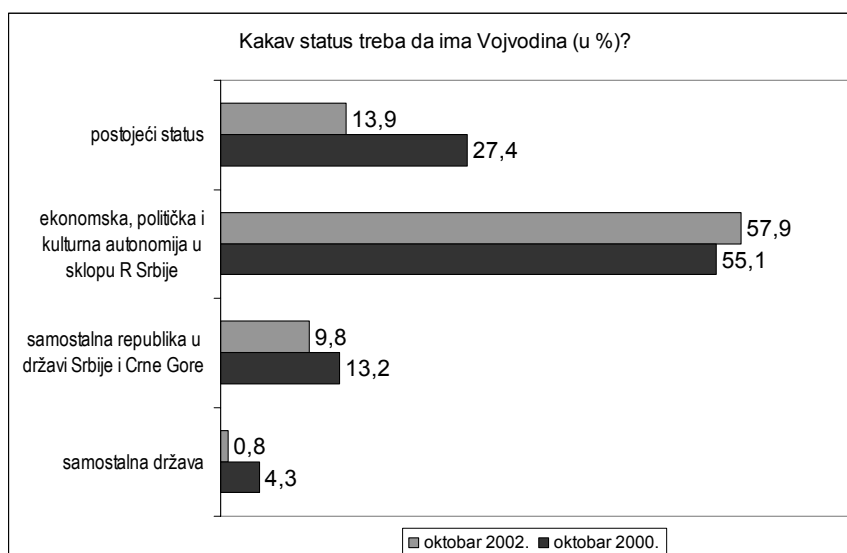
¹² Vidi - Radoslav Stojanović: "Kakav ustav treba Srbiji. Decentralizacija – uslov demokratije", *Politika*, br. 32069, 15. februar 2003.

¹³ Uvažavajući tuđa pozitivna iskustva, ali ne preuzimajući neki konkretan regionalni model, te imajući u vidu sopstvena regionalna nasleđa i savremene regionalne procese, Forum iuris je predložio asimetričan model regionalizacije u Republici Srbiji, kao "složenoj decentralizovanoj državi" (*Projekat ustava Republike Srbije*, str. 24). Republiku Srbiju bi činile: Autonomna pokrajina Vojvodina, Autonomna pokrajina Kosovo, Grad Beograd, autonomne teritorijalne zajednice i opštine. Znači, pored AP Vojvodine i AP Kosova, pored opština kao teritorijalnih jedinica, na teritoriji republike mogu se obrazovati jedna ili više *autonomnih teritorijalnih zajednica* sa istim ili manjim ovlašćenjima koje ima autonomna pokrajina.

Srbije i Crne Gore", njih bezmalo 10%. Sasvim diskretno, uzgredno i pravno gotovo beznačajno "notiranje" AP Vojvodine i AP Kosova i Metohije u Preambuli (i nigde dalje u tekstu!) Ustavne povelje Državne zajednice Srbija i Crna Gora,¹⁴ izvedeno je sa više-manje jasnom namerom da se diskurs o budućoj državnoj zajednici skrene sa koloseka razgovora o autonomiji kao konstitutivnom elementu buduće državnosti i rasprava svede na retoričko pitanje o samostalnosti Srbije kao države. Postavlja se, međutim, pitanje da li Vojvodina treba stalno da dokazuje "minimum" autonomije ili treba da istakne pitanje sopstvene državnosti kao činioca uspostavljanja državnosti same Srbije? Posmatrano u realnoj istorijskoj perspektivi, jasno je da je Vojvodina Srbiji donela državotvornost.¹⁵ Ne daje, dakle, Srbija autonomiju Vojvodini, već sa njom *deli suverenitet*.

U vezi sa razmatranim podacima važno je naglasiti da više od dve trećine ispitanika priželjkuje integralnu ili u najmanju ruku integralnu autonomiju Vojvodine ("ekonomska, politička i kulturna autonomija u sklopu R Srbije" + "samostalna republika u sklopu države Srbije i Crne Gore" = 67,7%), kao i da je takvo opredeljivanje građana u periodu od demokratskih promena konstantno:

Slika 2¹⁶

U odnosu na oktobar 2000.¹⁷ broj ispitanika koji je za integralnu autonomiju blago je porastao (55,1→57,9%), dok procenat ispitanika koji su za republiku Vojvodinu beleži

¹⁴ *Službeni list Srbije i Crne Gore*, 1 (2003).

¹⁵ Vojvodina je svoj već postojeći status unela u zajedničku državu 1918. godine i time postala konstitutivni element moderne srpske državnosti. Raspadom SFR Jugoslavije i gašenjem SR Jugoslavije ostala je Srbija, ali i Vojvodina kao njen državotvorni temelj. Više o spomenutoj istorijskoj argumentaciji vidi - Bogoljub Savin: *Teze za Autonomiju Vojvodine sa stanovišta podele suvereniteta*, juni 2003.

¹⁶ U slučaju podataka iz oktobra 2002. $\Sigma f < 100$, jer poredimo samo odgovore koji su bili ponuđeni u oba istraživanja.

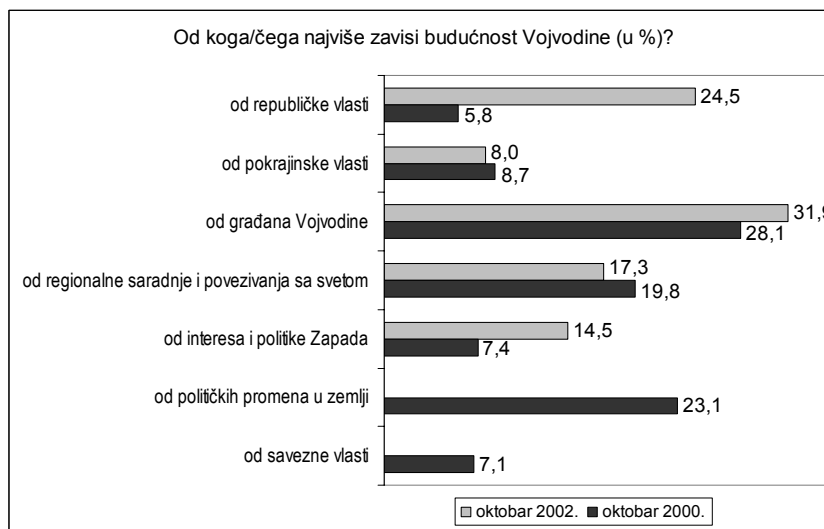
¹⁷ Vidi - Žolt Lazar, Dušan Marinković: "Regionalni identitet", *Ogledi o regionalizaciji*, Agencija lokalne demokratije / Otvoreni univerzitet, Subotica, 2001. Istraživanje je realizovano na uzorku od 516 punoletnih ispitanika u sedam vojvođanskih gradova - Bečeju, Indiji, Novom Sadu, Pančevu, Somboru, Subotici i

pad (13,2→9,8%); ipak, zbir (68,3%) je skoro isti kao i dve godine kasnije. Sve ovo ukazuje da bi jedno moguće referendumsko izjašnjanje građana Vojvodine o statusu pokrajine imalo više nego izvestan ishod, ishod čija bi posledica morala biti stvarna autonomija, dakle ona koja bi se zasnivala na stvarnim nadležnostima pokrajinskih organa na teritoriji AP Vojvodine. Istovremeno, trend smanjenja opredeljivanja za Vojvodinu kao samostalnu republiku, uz istovremeni blagi rast opredeljivanja za integralnu autonomiju ukazuje na izrazit realizam građana Vojvodine, koji su očigledno svesni izmenjenog društvenog konteksta u kojem se odvija proces državnog i političkog redefinisavanja ne samo pokrajine, već i države Srbije. Navedena pojava još je izrazitija u slučaju izjašnjanja za Vojvodinu kao samostalnu državu, koje za dve godine beleži višestruki pad (4,3→0,8%). Nema sumnje da su – bar kada su Vojvođani u pitanju – ekstremna stanovišta proizvod ekstremnih situacija (izolacije države, sankcija, ratnog okruženja i agresije NATO pakta), a ne obrnuto.

Zanimljivo je da se procenat ispitanika koji su se 2000. izjasnili za postojeći status, u istraživanju iz 2002. praktično prepolovio (27,4→13,9). Ta razlika (13,5%) je skoro ista sa procentom ispitanika koji se 2002. izjasnio za Vojvodinu kao administrativni region, što pokazuje da je jedan deo građana prihvatio aktuelniji model ukidanja autonomije Vojvodine, promovisan i delimično uobličen i od strane pojedinih političkih stranaka koje su došle na vlast nakon 5. oktobra.

Slika opredeljenja Vojvođana biva još kompletnija poređenjem odgovora na pitanje "od koga/čega najviše zavisi budućnost Vojvodine":

Slika 3¹⁸

Vršcu. Anketiranje je obavljeno u periodu između 9. i 15. oktobra 2000. godine, dakle, nakon zbijanja od 5. oktobra i smene bivšeg predsednika Jugoslavije Slobodana Miloševića sa te funkcije, kao i nakon drugog kruga izbora za skupštinu Vojvodine (8. oktobar 2000), na kojima je Demokratska opozicija Srbije osvojila 117 od ukupno 120 mandata.

¹⁸ U slučaju oktobra 2002. razliku (3,9) do 100% čini desetak pojedinačnih odgovora ispitanika koji su se izjasnili za nešto drugo (ukupno 0,8%), odnosno "ne znam" (3,1%).

Kao što vidimo (slika 3) u jesen 2002. "političke promene u zemlji" i "savezna vlast" više ne figuriraju kao činioci koji bi mogli da odrede budućnost Vojvodine, što je i razumljivo, jer su se političke promene očigledno doživlele kao čin (poraz Miloševića na izborima), a ne kao proces, dok je savezna vlast u trenutku anketiranja već faktički bila razvlašćena, pripremajući samo teren za buduću zajednicu država Srbije i Crne Gore. Ovi odgovori su se, nakon dve godine, očigledno najviše prelili u identifikovanje "republičke vlasti" (5,8→24,5%) i "interesa i politike Zapada" (7,4→14,5%), kao najvažnijih činilaca koji će određivati budućnost Vojvodine. Po našem mišljenju, značajno povećanje procenta ispitanika (više od četiri puta), koji u republičkoj vlasti vide najvažniji činilac budućnosti pokrajine, nije toliko odraz očekivanja ili poverenja u istu, koliko je opet jedno realistično sagledavanje faktora koji ima stvarnu moć da odredi proces ustavnopravnog redefinisanja Vojvodine.

Zanimljivo je, međutim, da "građani Vojvodine" ostaju najfrekventniji činilac u oba istraživanja, čak sa trendom blagog rasta (28,1→31,9%), što samo potvrđuje ranije nalaze o opredeljenosti značajnog broja Vojvodana za građansku inicijativu.¹⁹ Istovremeno, izjašnjavanje za "regionalnu saradnju i povezivanje sa svetom", kao faktor koji može da određuje budućnost Vojvodine, beleži blagi pad u odnosu na prethodno istraživanje (19,8→17,3%), što je veoma interesantna tendencija, posebno ako se ima u vidu da se saradnja Vojvodine sa okolnim regionima i Evropskom unijom u poslednje dve godine stalno intenzivira i da je sve izvesnije da će mnogi standardi, koji zaživljavaju ili će prvo zaživeti u pokrajini, biti ne samo uslov za priključenje Srbije (i Crne Gore) evropskim i svetskim integracijama, već i orijentir za poboljšanje određenih prava, ustavnih i zakonskih rešenja u samoj republici (državnoj zajednici).

Podaci dobijeni u oktobru 2002. pokazuju da opredeljenost ispitanika za određeni status Vojvodine u potpunosti korespondira sa priželjkivanim oblicima teritorijalnog uređenja Srbije²⁰:

¹⁹ Žolt Lazar, Dušan Marinković: "Regionalni identitet", str. 182.

²⁰ U ovo slučaju korelacija je i statistički značajna:

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	530,473 ^a	28	,000
N of Valid Cases	1248		

a. 17 cells (42,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,56.

Sobzirom da je $\chi^2=,000$ odbacujemo nultu hipotezu po kojoj su sve distribucije slučajne i zaključujemo da je opredeljivanje ispitanika za status Vojvodine u tesnoj vezi sa njihovim preferencijama teritorijalnog uređenja Srbije.

Tabela 1

Kakav status treba da ima Vojvodina?	Koји je oblik teritorijalnog uređenja Srbije vama najprihvatljiviji?					
	jedinstvena država bez pokrajina i regiona	država regiona bez pokrajina	država autonomnih pokrajina i regiona	federalna država republika, pokrajina i regiona	ne zna	ukupno
postojeći status	109 62,6% 39,5%	7 4,0% 5,7%	29 16,7% 5,8%	15 8,6% 6,5%	14 8,0% 12,0%	174 100% 13,9%
administrativni region u sklopu R Srbije	53 32,7% 19,2%	47 29,0% 38,2%	37 22,8% 7,4%	18 11,1% 7,8%	7 4,3% 6,0%	162 100% 13,0%
ekonomska, politička i kulturna autonomija u sklopu R Srbije	90 12,4% 32,6%	55 7,6% 44,7%	386 53,4% 77,0%	133 18,4% 57,6%	59 8,2% 50,4%	723 100% 57,9%
samostalna republika u državi Srbije i Crne Gore	11 8,9% 4,0%	4 3,3% 3,3%	41 33,3% 8,2%	57 46,3% 24,7%	10 8,1% 8,5%	123 100% 9,8%

U tabeli 1 vidimo da ispitanici koji se opredeljuju za određeni status pokrajine znatno iznad proseka navode odgovarajući oblik teritorijalnog uređenja republike kao najprihvatljiviji, čime formiraju parove korespondencija koje su, sa stanovišta ustavnopravnog položaja pokrajine i teritorijalnog uređenja republike logične i očekivane:

- postojeći status Vojvodine ↔ Srbija kao jedinstvena država, bez pokrajina i regiona;
- Vojvodina kao administrativni region u sklopu R Srbije ↔ Srbija kao država regiona, bez pokrajina;
- ekonomska, politička i kulturna autonomija Vojvodine u sklopu R Srbije ↔ Srbija kao država autonomnih pokrajina i regiona;
- Vojvodina kao samostalna republika u državi Srbije i Crne Gore ↔ Srbija kao federalna država republika, pokrajina i regiona.

Imajući u vidu rezultate istraživanja i aktuelne modele regionalizacije, ali i istorijsko nasleđe državotvornosti koju je Vojvodina unela u Srbiju, smatramo da bi najoptimalnije rešenje za status severne pokrajine bilo ono koje je ponudio Forum iuris, jer se u predlaganju teritorijalne organizacije vlasti prvenstveno rukovodio principima *supsidijarnosti*, *ekonomske racionalnosti* i *konsekventne regionalizacije*. Princip *supsidijarnosti* ili pretpostavka nadležnosti znači da sve ono što zaista može i hoće da "samostalno (autonomno) obavlja niža i uža jedinica ne treba na sebe da preuzima viša i šira jedinica vlasti"²¹. Princip *ekonomske racionalnosti* znači prihvatanje "preduzetničke (ekonomske i finansijske) odgovornosti za sopstvenu sudbinu od strane svakog nivoa vlasti i svih teritorijalnih zajednica"²². Princip *dosledne regionalizacije* znači da se samo u "demokratizovanoj i decentralizovanoj državi koja uključuje pravo na lokalnu samoupravu i autonomiju"²³ može naći izlaz iz iscrpljujuće stege autokratske vlasti i centralizovane države.

²¹ *Projekat ustava Republike Srbije*, str. 38.

²² Isto, str. 32-33.

²³ Isto, str. 78.

Sandra Kostić
Snežana Spasić
Institut za sociologiju
Filozofski fakultet
Niš

PROBLEM NEZAPOSLENOSTI KAO POSLEDICA DRUŠTVENO- EKONOMSKIH KRETANJA U SRBIJI U PERIODU TRANZICIJE

Rezime

Nepovoljna privredna kretanja neposredno se odražavaju na stanje i kretanja na tržištu rada i u oblasti zaposlenosti i zapošljavanja. Ograničavajući faktori za oživljavanje proizvodnje, što je osnovni uslov za brže zapošljavanje i dalje su: nedovoljno korišćenje kapaciteta, hronični nedostatak obrtnih sredstava i nelikvidnost, nedostatak domaće akumulacije, nedostatak inostranih sredstava, otežani plasman u izvozu...

Neke od značajnih negativnih tendencija i karakteristika koje se prenose iz proteklog perioda su: smanjenje registrovane zaposlenosti, ubrzanje rasta otvorene nezaposlenosti, visoka stručna i kvalifikaciona struktura nezaposlenih lica sa tendencijom natprosečnog rasta u ukupnoj nezaposlenosti, visoka prikrivena nezaposlenost, visoka zaposlenost u sferi sive ekonomije i veliki broj zaposlenih u nelikvidnim preduzećima. Za našu aktuelnu ekonomsku situaciju karakteristično je da postoji veliki vremenski jaz između dve aktivnosti: oslobađanja preduzeća viškova zaposlenih i stvaranja uslova za njihovo ponovno radno angažovanje na nekim drugim ili sličnim radnim mestima, uključujući i zapošljavanje drugih nezaposlenih lica koji destruktivno deluje na stabilnost društveno ekonomskog sistema i uspešnost sprovođenja reformi u celini..

Ključne reči: nezaposlenost, zapošljavanje, tržište rada, tranzicija, privatizacija

UNEMPLOYMENT PROBLEM AS A CONSEQUENCE OF THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN SERBIA IN THE TRANSITION PERIOD

Summary

Unfavorable economic developments have a direct impact upon the state and developments at the labor market as well as in the domain of employment. The restricting factors for re-vitalizing production as the basic condition for faster employment, are still the following: insufficient use of capacities, chronic lack of investment, lack of production efficiency, lack of domestic accumulation, lack of foreign means, much more difficult export position...

Some of more important negative tendencies and characteristics that are inherited from the previous period are: reduction of the registered employment, speeding up of the increase of open unemployment, a high professional and qualification structure of unemployed persons with the tendency of above-average increase in the overall unemployment, a high "hidden" unemployment, high employment in the sphere of gray economy and a great number of employed in inefficient companies. It is characteristic for our economic situation that there is a considerable time gap between two activities, namely, release of the companies of the surplus of employed and the creation of the conditions for their new work engagement at some other or similar jobs including employment

of other unemployed persons that has a destructive effect upon the economic system stability and success of the overall reform realization.

Keywords: Unemployment, Employment, Labor Market, Transition, Privatization

Društveno-ekonomska tranzicija i proces privatizacije nameću niz pitanja vezanih za njihove uzročno-posledične odnose, ulogu procesa privatizacije u procesu ukupne društveno ekonomske tranzicije i posledice koje se ogledaju u svim sferama društva.

Pojam tranzicije podrazumeva specifičan oblik prelaska jednog društveno-ekonomskog sistema u drugi, i pri tom se, uglavnom, misli na procese prelaska socijalističkih u građanska društva. Specifičnost ovog procesa je prividno miran tok koji podrazumeva postupnost, ali očigledno je da su posledice brojne i osećaju se na ekonomskom, socijalnom i političkom planu društvenog života. Posmatrano sa ekonomskog aspekta, tranzicija je proces napuštanja modela administrativnog upravljanja privredom i prelazak na tržišni model.

Osnovna pretpostavka celokupne društveno - ekonomske tranzicije jeste proces privatizacije i to u smislu da se na ekonomskom planu stvore uslovi za slobodno preduzetničko delovanje pojedinca. Osnovna kategorija koja se sada pojavljuje je privatno-svojinska kategorija pa se očekuje da se pokretanjem privatnih investicija i razvojem privatnog sektora efikasno potisne dominantni, ali nekonkurentni, državni sektor. Na osnovu komparativne analize realizovanih i aktuelnih modela, programa privatizacije može se reći da je nemoguće primeniti isti model privatizacije u svim zemljama u tranziciji s obzirom da svaka zemlja ima jedinstvenu, pa samim tim i specifičnu privrednu strukturu i zatečeno stanje. Privatizacija u našoj zemlji, takođe, bi trebalo da se odvija u skladu sa zatečenim društveno – ekonomskim okolnostima.

Aktuelna, ekonomska kretanja u našoj zemlji u tranzicionom periodu neposredno se odražavaju na stanje i kretanja u svim sferama života. Stanje u privredi, poslednjih desetak godina, karakterišu: visok pad industrijske proizvodnje, smanjenje robne razmene sa inostranstvom, odsustvo značajne investicione aktivnosti, opšta nelikvidnost privrede. Ova nepovoljna kretanja dovela su do promena u oblasti zaposlenosti i zapošljavanja: smanjenje registrovane zaposlenosti, ubrzanje rasta otvorene nezaposlenosti, visoka stručna i kvalifikaciona struktura nezaposlenih lica sa tendencijom natprosečnog rasta u ukupnoj nezaposlenosti, visoka prikrivena nezaposlenost, visoka zaposlenost u sferi sive ekonomije i veliki broj zaposlenih u nelikvidnim preduzećima. Problem predstavlja velika vremenska disharmonija između dve aktivnosti: oslobađanja preduzeća viškova zaposlenih i stvaranja uslova za njihovo ponovno zapošljavanje na nekim drugim ili sličnim radnim mestima.

Oslobađanje preduzeća viškova zaposlenih nije praćeno adekvatnim merama socijalnog i ekonomsko-socijalnog programa. Ekonomsko-socijalni program, u odnosu na socijalni, predstavlja mnogo širi skup aktivnosti i mera koje bi trebalo da dovedu do ponovnog zapošljavanja viškova zaposlenih. Bitna razlika je u tome što mere socijalnog karaktera mogu privremeno da ublaže materijalne probleme nezaposlenosti, ali ne vode rešavanju samog problema nezaposlenosti, odnosno zapošljavanju ljudi.

Ekonomska politika u periodu tranzicije treba da bude usmerena na rešavanje problema masovne nezaposlenosti, prioritet bi trebalo da budu aktivni programi i mere zapošljavanja u odnosu na isplate novčanih naknada i druga prava nezaposlenih lica, kao pasivne mere koje ne omogućavaju rešavanje problema nezaposlenosti.

Stvarni viškovi zaposlenih su daleko veći od njihovog zvaničnog iskazivanja po preduzećima, a veliki broj viškova i nezaposlenih lica je radno angažovan u sivoj ekono-

miji. Prema poslednjim istraživanjima beogradskog Ekonomskog instituta najmanje milion ljudi povremeno ili stalno radi u svojoj ekonomiji. Tokom poslednjih godina veliki broj radnika je zaposlen u nelikvidnim preduzećima. Ova velika preduzeća prema anketama, učestvuju samo sa 1,2% u ukupnom broju preduzeća ali istovremeno obuhvataju 51,6% ukupne zaposlenosti. Sasvim je izvesno da u narednom periodu ova preduzeća ne samo da neće moći da povećavaju broj zaposlenih, već će se zaposlenost u njima brzo smanjivati zbog potrebe da se ova preduzeća prestrukturiraju i oslobode viškova.

Svemu ovome treba dodati nedovoljan obim proizvodnje i investicija koji bi brže otvarali nova radna mesta, zatim posledice nepovoljnih migracionih kretanja, uništenja i oštećenja preduzeća u bombardovanju. Ograničenja iz domena proizvodnje, koja bitno utiču na nemogućnost bržeg zapošljavanja, tiču se još uvek, usporene proizvodnje, nedostatka domaće i inostrane akumulacije, nedovoljnog korišćenja kapaciteta, i nelikvidnosti u privredi. Tu treba dodati i uticaj nedovoljnog broja malih i srednjih preduzeća koja na jedinicu kapitala zapošljavaju više radnika, još uvek nezavršenu vlasničku transformaciju preduzeća, posledice nekontrolisane deagrarizacije i obrazovanja kadrova koje nije u saglasnosti sa potrebama tržišne privrede. Svi ovi faktori karakterišu nepovoljnu strukturu privrede i strukturu radne snage i nepovoljne tendencije na tržištu rada, koje ne pogoduju bržem produktivnom zapošljavanju.

U prva tri meseca 2002. godine, ukupan broj prestanaka radnog odnosa iznosio je 78 943 što je više od broja zasnivanja radnog odnosa sa evidencije Republičkog zavoda za tržište rada (70 481). To je svakako nepovoljna karakteristika na tržištu rada u Republici u prvim mesecima 2002. godine.

U odnosu na isti period prethodne godine, broj prestanaka radnog odnosa je veći za 18,8%. Najbrži rast prestanaka radnog odnosa realizovan je kod trećeg (21,8%) i sedmog (21,7%) stepena stručne spreme.

Rastu nezaposlenosti u Srbiji dobrim delom je doprinelo smanjenje prikrivene zaposlenosti. Mnogi od onih koji su godinama normalno imali posao, a bili na prinudnim odmorima, sada zbog restrukturiranja preduzeća ostaju bez radnih mesta. Ipak, najbrojniju grupaciju među nezaposlenima čine oni koji prvi put traže posao i nemaju ni dana staža 283 051,¹ što je 57,7 % od ukupnog broja nezaposlenih.

Tabela 1.

Nezaposlenost u Srbiji prema podacima Saveznog zavoda za statistiku

Godina	Nezaposleni u Srbiji
1991	656 080
1992	682 909
1993	675 832
1994	667 842
1995	716 417
1996	759 143
1997	750 154
1998	769 274
1999	811 735
2000	721 795
2001	768 595

Za samo godinu dana broj zvanično nezaposlenih u Srbiji uvećan je za 100.000 i krajem avgusta 2002. stigao je do 877.000.

¹ Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2002, str. 113.

Od početka 2002. godine u Srbiji je zvanično registrovano 310.199 slobodnih radnih mesta, a u više od polovine oglasa tražili su se radnici na određeno vreme. U istom periodu zaposlilo se oko 250.000, a rast zapošljavanja zabeležen je u finansijskom posredovanju, poslovima s nekretninama, građevinarstvu, trgovini, komunalnim i uslužnim delatnostima.

U januaru 2002. godine, broj nezaposlenih lica koja su imala pravo na novčanu naknadu za slučaj nezaposlenosti, iznosio je 55 124 lica. Veći deo ovog broja se odnosio na radnike tehnološke viškove u procesu ekonomskih, tehnoloških i organizacionih promena u preduzećima, ali je značajan broj njih i po osnovu stečaja i likvidacije preduzeća. Izdaci za finansiranje novčane naknade su veliki, a očekuje se da ti troškovi budu još veći zbog povećanog broja korisnika novčane naknade u periodu tranzicije. Visina novčane naknade mesečno se usklađuje sa kretanjem zarade po zaposlenom u privredi Republike. Zbog smanjenog priliva sredstava novčana naknada se i dalje isplaćuje sa velikim zakašnjenjem. Zbog nedostatka sredstava i njihovog usmeravanja na zakonske obaveze za isplatu novčanih naknada, značajno su umanjena sredstva za aktivne programe i mere zapošljavanja.

Velika nezaposlenost dovela je do masovnog osiromašenja stanovništva. Prema podacima Zavoda za statistiku u Srbiji je u martu 2002. godine bilo 2,8 miliona siromašnih stanovnika a u izrazitoj nemaštini je živelo 1,4 miliona ljudi. U Nišu ima 40000 nezaposlenih, blizu 15000 prekobrojnih i skoro 4000 socijalno najugroženijih koji se hrane u narodnoj kuhinji.

Resurs centar – Niš je, jula meseca 2003. godine, sproveo istraživanje u okviru programa Strategije za smanjenje siromaštva na uzorku od 400 ispitanika među kojima je bilo 98 nezaposlenih. Među njima je bilo 43,9% visoko obrazovanih, 38,8 % sa srednjom školom, 8,2% sa završenom školom za radnička zanimanja i 9,2% sa završenom osnovnom školom. 15,3% ispitanika je bilo prinuđeno da proda nešto od lične imovine da bi preživelo. Za materijalnu situaciju u kojoj su se našli većina 87,8% okrivljuje državu, 8,2% ispitanika prihvata ličnu odgovornost, a 2,0% smatra da je odgovorna porodica. Najveći broj nezaposlenih - 29,6 % izlaz vidi u zaposlenju u državnom sektoru, 28,6% ispitanika smatra da bi bilo najbolje da započnu sopstveni biznis, 15,3% bi svoju situaciju rešilo odlaskom u inostranstvo, privatni sektor bi izabralo 9,2% ispitanika, a 4,1% ispitanika smatra da bi dodatnom edukacijom (obuka, dokvalifikacija, prekvalifikacija) poboljšalo svoj položaj.

Na potrošačku korpu u toku jula meseca njihove porodice trošile su od 500 dinara do 30 000 dinara, u proseku je trošeno 9 411 dinar, a njihove procene koliko bi im trebalo da zadovolje mesečne potrebe za hranom i higijenom kretale su se od 6000 dinara do 60000 dinara, prosečno 21 448 dinara. 51% od ukupnog broja ispitanika je neku veću kupovinu (nameštaj, bela tehnika...) obavilo pre više od 10 godina, a 44,4% ispitanika se više i ne seća kada su sebi kupili odeću i obuću.

Nezaposlenost, kao posledica ukupnog društvenog i ekonomskog stanja u kome se našlo naše društvo u periodu 1992-2003. godine, predstavlja osnovni socijalni, ekonomski, pa i politički problem. Nezaposlenost je u čitavom ovom periodu odlikovalo veće učešće stručnih radnika u ukupnoj nezaposlenosti (oko 60%), veće učešće žena (oko 55%), visoko učešće mladih do 30 godina starosti (preko 67%), visoko učešće lica koja su prvi put tražila zaposlenje (preko 50%),² dok je oko jedne trećine nezaposlenih lica čekalo na zaposlenje preko tri godine. Registrovana nezaposlenost bila je visoka, dugotrajna, strukturno nepovoljna, različito je pogađala polove, određene starosne grupe i kvalifikacione strukture.

² Momčilo Pavlović, *Zapošljavanje u Srbiji – Od javne berze rada do tržišta rada 1945 – 2000*, knjiga II, Republički zavod za tržište rada, Beograd, 2002. str. 460.

Literatura

- Momčilo Pavlović, *Zapošljavanje u Srbiji – Od javne berze rada do tržišta rada 1945 – 2000*, knjiga II, Republički zavod za tržište rada, Beograd, 2002. str. 460.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2002, str. 113.

II

**PROCESI RAZVOJA, REGIONALIZACIJE I
EVROINTEGRACIJE BALKANA:
STANJE I PERSPEKTIVE**

**PROCESSES OF DEVELOPMENT,
REGIONALIZATION AND EUROINTEGRATION
OF THE BALKANS:
STATE AND PERSPECTIVES**

UDC 323.171/174

Miloš Knežević
Dom kulture "Stari Grad"
Beograd

REGIONI, DRŽAVA I REGIONALIZAM

Rezime

Ma kako pojava regiona na prvi pogled izgledala poznato i razumljivo, ona je i pored toga još uvek nedovoljno istražena. Razlike između regiona u geografskom i političkom smislu nisu, naime, bile dovoljno istražene niti su ispitani postojeći oblici u značenju ekonomskog, kulturnog, religijskog i istorijskog regionalizma. Jugoslovenski i srpski prostor je u protekloj deceniji prošao kroz fazu turbulentnog "dizajniranja". Teritorije su fragmentirane kroz ratnu secesiju. Politika i ideologija regionalizma i regionalizacije je karakterisana regionalnim integralizmom i separatizmom. Države su deteritorijalizovane i desuverenizovane pod alibijem tranzicije i reformi. Zato je neophodno kroz regionalnu prizmu propustiti odnos države i reformi, decentralizaciju, autonomiju i regionalnu državu. Štaviše, to je nužno zbog toga što je u međunarodnom kontekstu "renesansa regionalizma" zauzela mesto transdržavnog substituta tradicionalne države. U zemljama takozvanog Četvrtog sveta deformisanih i krhkih država, pojava regionalizma je izražena u problemskom vidu neprestanih regionalnih kriza i sukoba. Otuda je istraživanje problema regionalizma direkto vezano za ispitivanje rivalskih i antagonističkih koncepta teritorijalne reorganizacije države. Zato stvaranje regiona u okviru države, ili stvaranje regionalne države, u podjednako meri utiče na naciju i sve njene građane.

Ključne reči: region, regija, regionalnost, regionalizacija, regionalizam, dez/integracija, partikularizam, integralizam, separatizam, tribalizam, geopolitički tokovi, ustavnopravno rešenja, entiteti, protektorati, pseudodržave

REGIONS, STATE AND REGIONALISM

Summary

However much the phenomenon of regions may at first sight seem familiar and comprehensible, nevertheless, it is still insufficiently explored. Namely, the differences between regions in the geographical and political sense have not been sufficiently investigated, nor the existing shades in meaning of economic, cultural, religious and historical regionalism. Yugoslav and Serbian space has in the past decade gone through (a process of) turbulent "designing". Territories were fragmented through combative succession. The politics and ideology of regionalism and regionalisation are characterized by regional integrationism and separatism. States are deterritorialized and de-sovereignized under the alibi of transition and reform. Thus, it is necessary, to investigate, through the regional prism, the relationship of the state and decentralization, and of autonomy and the regional state. All the more so because in an international context a "renaissance of regionalism" is taking place, as a trans-state substitute for traditional statehood. In the countries of the so-called Fourth World of deformed and fragile states the issue of regionalism is expressed in the problematic viewpoint of permanent regional crises and conflicts. That is why, the investigation of the problem of regionalism is directed at the investigation of rival and antagonistic concepts of the territorial reorganization of the State. For, the creation of regions within a state or the creation of a regional state may to an equal extent influence the existence of a nation and all its citizens.

Keywords: Region, Region, Regionality, Regionalisation, Regionalism, Dis/integration, Particularism, Integralism, Separation, Tribalism, Geopolitical Developments, Constitutional-legal Solutions, Entities, Protectorats, Pseudostates

I IZVORNI POJAM REGIONA

Kao što se dešava na većini istraživačkih područja tako i višesmislenost regionalnog fenomena dovodi do nedoumica oko mogućnosti zasnivanja opšteprijehvatljive definicije. Valjanih određenja značenja pojmova *region* i *regija* ima mnogo, ali se ona u toj meri razlikuju da još uvek nije postignuta puna naučna saglasnost oko karaktera regionalne pojave. Prva nedoumica je semantičke prirode. Da li su izrazi *region* i *regija* ekvivalentni, da li označavaju istovetan sadržaj? Na šta ukazuje njihova istorija i etimologija?

Poreklo izraza može se pronaći u drevnoj baštini antičkog prava. Jedan od istoričara rimskih institucija Belgijanac Vilemsa navodi da je Servije Tulije podelio rimsku varoš na četiri gentilne tribe ili *regiones*. "Servijska triba beše i stvarna ili regionalna deoba teritorije (*regio*) i deoba ličnog karaktera, obuhvatajući sve građane punoletne patricije, klijente i plebeje, koji imaju svoj domicil u istom kraju (*regio*)."¹ Jedan drugi autor veli: "August podijeli Italiju na jedanest kotareva, *regiones*, sa dvanestim, kojeg je sačinjavao Rim."² Vidljivo je da realno i semantičko dvojestvo izraza *region* i *regija* vuče poreklo iz istorije rimskog javnog i privatnog prava. Očigledno je da u izvornom smislu ne postoji sinonimija, jer su osetne razlike između prostornog, tj. teritorijalno-upravnog značenja izraza *region* i političko-pravnog značenja reči *regio* kao odrednice za čin ili tok vladanja. Reč je zapravo o korenu glagola *rego*, *rex*, *rectum* koji znači upravljati ili vladati, i uputiti, savetovati. *Regno*, takođe, znači kraljevati, ali i gospodariti i zapovedati, kao što *regnum* označava kraljevstvo, kraljevinu, samodržstvo. Stare poslovice *Cuius regio eius religio* (Čija je vladavina njegova je i religija) i *Regia dignitas est indivisibilis* (Kraljevo ovlašćenje /ili vlast/ je nedeljiva), najbolje ilustruju upotrebu imenice i glagola *regio*. S druge strane, u jednom od brojnih dvojezičnih rečnika nalazi se i ovo određenje: "*Regio, onis* – smjer, crta; položaj (*recta regione* na pravac); međa; strana neba ili svijeta; kraj, okoliš, područje; zemlja, pokrajina, kotar; *e regione*, upravo, ravno."³

Odatle potiče savremena dilema na šta se, zapravo, odnose reči *region* i *regija* i da li se tačno i pravilno upotrebljavaju? Ekonomista i stručnjak za *regionomiku* tj. *regionalistiku*, Časlav Očić precizno razlikuje izraze *region* i *regija* opredeljujući se za ispravnu upotrebu reči *region*.⁴

Leksikoni i enciklopedije, međutim, ne ulaze detaljno u istorijsko poreklo i značenja pojmova *region* i *regija*. Tako, na primer, *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika Matice srpske* ne razlikuje bitno reči *regija* "lat. – region kraj, predeo, oblast, okrug, u kome se prostire neka pojava (biljna zajednica i sl.)", i reči *region* koju, u najkraćem,

¹ Vilemsa, *Rimsko javno pravo*, glava "Nove podele Servija Tulija", str. 44-45, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Beograd, 1898

² Egersdorfer Aleksandar, *O povijesti rimskog prava*, glava "Borba za gospodstvo svijeta", str. 44, Nakladni zavod, Zagreb, 1919.

³ Žepić Milan, *Latinsko-hrvatski rječnik*, str. 307, Školska knjiga, Zagreb, 1972.

⁴ Uporediti: Očić Časlav, "Regionalne specifičnosti agroprivrede: uvodna razjašnjenja", str. 198, zbornik *Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji*, redaktori, Zorka Zakić, Gojko Rikalović, Žaklina Stojanović, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002.

izjednačava sa rečju *regija*. Na istom mestu, reč *regionalan* se određuje detaljnije: "regionalan - koji se odnosi na region, područni, lokalni, oblasni, pokrajinski, zamaljski."⁵ Slično značenje sadržano je i u Bakotićevim rečniku iz 1936. godine, u kome stoji: "*Region*, m. (od latinski *regio*) predeo".⁶ U Romčevom rečniku data je, takođe, kratka odrednica pojma *regio*: "*Regio* – područje, izvjesni dio države, grada ili nekog područja." Uz dopunu: "*Regiones urbis (Romae)* – područje grada (Rima); pojedini dijelovi grada; gradske općine."⁷ Predočeni niz leksikoloških određenja izvornog značenja reči *region* i *regija* ne ukazuje samo na istorijske i kulturne dimenzije formiranja regiona nego i na semantičko razgranavanje i veoma raznoliku upotrebu tih reči, odnosno pojmova, u svim društvenim sferama uključujući i sferu naučne komunikacije.

Regioni između geografskog apsolutizma i političke relativnosti

Raznovrsnost regionalnih koncepata, odnosno koncepata regiona omogućava različite operacionalizacije osnovnog pojma. Minimalni zajednički logički i empirijsko-istorijski imenitelj regionalnog fenomena je neminovno prostorno određenje. Region je, bez sumnje, prvenstveno prostorna činjenica. Odatle, međutim, izlazi temeljna regionalna protivrečnost dva istovremena, ali u mnogo čemu suprotna procesa: a) razdvajanje od obuhvatajuće, spoljašnje prostorne celine, s jedne strane, i b) ocelovljenje prostora iznutra, s druge strane. Region, naime, spada u složenu, uslovno rečeno spoljašnju teritorijalnu celinu, ali se po nečemu kao sebi svojstvena i samobitna teritorijalna celovitost ili celina, iznutra razlikuje od okruženja. Region, takođe, može nastati unutrašnjim generisanjem iz moći regionalnog središta, ali i spoljašnjim razgraničenjem, deobom ili periferizacijom. U pitanju je identifikacijski i identitetni odnos većeg obuhvatajućeg i manjeg obuhvaćenog identiteta. Regionalno uobličavanje u pripadajućoj složenoj teritorijalnoj celini, a ponekad i spram nje, ogleda se u bitnim spacijalnim, tj. prostornim odrednicama: *položaja, povezanosti, veličine, smera pružanja, prohodnosti, gravitacije, oslonac, dodirnih tačaka, granica, središta, susedstva* i sl. Sve te prostorne komponente oblikovanja i iskazivanja identiteta regiona imaju svoje kvalitativne i kvantitativne aspekte. Pomenute morfometrijske osobine regionalne teritorije čine, međutim, samo jedan ali ne i jedini splet konstitutivnih činilaca regionalnog fenomena.

Fizička geografija regiona je neka vrsta, na prvi pogled, statičnog prostornog aksioma na koji u određenoj meri može da utiče ljudski faktor ili antropogena geografija. Osim fizičkih sila prirode, autentičan identitet regiona mogu da stvore i drugi ne manje važni činioci koji potiču iz sfera politike, ekonomije, demografije, kulture, istorije, religije, itd. Otuda se kulturološka definicija regiona u mnogo čemu razlikuje od geografskih određenja koja u prvi plan stavljaju komponente fizičke a ne socijalne geografije. No, isto tako i pojedine geografske subdiscipline iz korpusa socijalne i humane geografije, doprinose boljem osvetljenju regionalnog fenomena. To su, pre svih, istorijska geografija, *kulturna geografija*, politička geografija, geografija religija, ekonomska geografija, saobraćajna geografija itd. Ali, potrebno je primetiti da *regionalna kulturologija* često zanemaruje istraživačke doprinose *regionalne geografije* i *regionalne ekonomije*.

⁵ *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika Matice Srpske*, str. 479, Novi sad, 1973, knjiga peta.

⁶ Bakotić Lujo, *Rečnik srpskohrvatskog jezika*, str. 1033, izdanje piščevo, Beograd, 1936.

⁷ Romac Ante, *Riječnik latinskih pravnih izraza*, str. 290, Informator, Zagreb, 1985.

Kako je rečeno, u istraživanju regiona se ne može zaobići ni semantička ravan. Reč *region* i njegovi korelati - *regionalnost*, *regionalizam* i *regionalizacija* – u stalnoj su i promenljivoj primeni. Tim više što jezička i govorna kultura svedoče da se u regionalnoj problematici neprekidno prepliću i drugi nazivi za iste, slične, ali i sasvim različite pojave, poput: *regija*, *zemlja*, *prostor*, *oblast*, *područje*, *predeo*, *kraj*, *krajina*, *pokrajina*, *krajolikik*, *pojas*, *mesto*, *okrug*, *srez*, *župa*, *kotar*, *zavičaj*, *postojbina*, *otadžbina*, *domovina*, *teritorija*, *zona*, *reon*, *area*, *areal*, *distrikt*, *departman*, *kanton*, *provincija*, *enklava*, *eksklava*, *koridor*, *entitet* itd.⁸ Geografska taksonomija crpi materijal iz obilnog fonda toponima istorijske lingvistike i paleolingvistike, teorije jezika ali i iz jezičke prakse uopšte.⁹

Katkad se kontradiktornim istorijskim imenima određenih delova prostora pridružuju savremeni službeni administrativno-pravni nazivi. Najveća konfuzija značenja regiona nastaje kada se ustaljeni istorijski nazivi delova zemlje "ukidaju" da bi se političkom represijom nametnula nova, neukorenjena i ideološki zasnovana imena. Diskontinualni "novogovor" politizovane geografije najbučniji je tokom ratova, secesionih sukoba i u okolnostima uspostavljenih protektorata i nametnutih okupacija. Menjanje, vraćanje i uvođenje novih geografskih naziva vrši pobednik koji hoće drugačiju, svoju karakterizaciju osvojenog prostora. Politički trijumf se obično dovršava svojatajućim ili neutralizujućim preimenovanjem geografske stvarnosti. Preimenovanjem mesta se ulazi u posed prostora. Politika i ideologija imenovanja snažno utiče na prepoznavanje geografskih činjenica.¹⁰ Otuda je neophodno steći uvid u naučno poimanje fenomena regiona, apstrahujući, bar na čas, interesne, ideološke i političke uticaje. Apstrahovanje je potrebno, ne da bi se savim otklonio formativni značaj ideološko/političke sfere na regionalno oblikovanje, nego stoga što prikaz naučnih shvatanja na nivou definicija, omogućava šire i dublje sagledavanje fenomena regiona. Uravnotežena i dugovečna, istorijska i u domicilnoj kulturi utemeljena geografska značenja suzbijaju hiroviti politički voluntarizam.

Savremena određenja pojma *region*

Kako se, zapravo, u nauci shvata fenomen regiona? Uz svest da je izbor nekoliko definicija ujedno i diskriminacija onih određenja koja su izostavljena, ostaje nada da će prikaz tipičnih shvatanja u dovoljnoj meri oslikati ono što je živo jezgro regionalnog problema. Na početku, kao primer krajnje jednostavnog definisanja fenomena regiona može da se navede odrednica *Region* iz priručnika *Riječnik vlade i politike*. *Region* se na tom mestu razume kao "veliko područje zemlje; planinska regija; *committee of the regions* - tijelo EU koje dozvoljava regionalnim i lokalnim tijelima da budu direktno uključeni u diskusije na nivou Evropske unije."¹¹ Slične odrednice mogu se pronaći i u drugim

⁸ Koautori *Sistematskog rečnika* R. Jovanović i L. Atanacković u glavi *Država*, unutar odrednice *Državna teritorija*, nabrajaju slične i povezane reči: "Opština. Općina. Komuna. Mesni odbor. Mesna zajednica. Kraj. Predeo. *Region*. Rejon. Pokrajina. Provincija. Unutrašnjost. Zona. Naseljen, nenaseljen, pust kraj. Srez. Kotar. *Regionalna zajednica* (podvukao M.K.). Kanton. Departman. Okrug. Oblast. Županija. Župa. Banovina. Distrikt ..." Videti: Jovanović Ranko, Atanacković Laza, *Sistematski rečnik srpskohrvatskog jezika*, str. 351, Matica Srpska, Novi Sad, 1980.

⁹ Piper Pedrag, *Jezik i prostor*, glava "Jezik u prostoru i prostor u jeziku", str. 9-37, biblioteka XX vek, Beograd, 1997.

¹⁰ Uporediti: Piper Pedrag, navedeno delo, glava "Prostor u političkoj metafori", str. 118-133.

¹¹ Prema: *Riječnik vlade i politike*, str. 266, Peter Collin, Ars libri – Bjeseda, Beograd - Banjaluka, 2002.

rečnicima i enciklopedijama. Zanimljivije je, međutim, kako pojam regiona određuju domaći autori.

Teoretičar ustavnog prava Miodrag Jovičić je ovako definisao pojam regionalizma, odnosno regiona: "Pojam regionalizma vezuje se za reč *region*. Ona potiče od reči *regio* koja na latinskom, pored drugih značenja, ima i značenje oblasti, područja, dakle teritorije po pravilu veće površine. Regionalizam označava pre svega više ili manje institucionalno opredeljenje određenih teritorija kao posebnih celina. Pojam regionalizma po pravilu se tiče političko-teritorijalne podele jedne zemlje, predstavlja njen elemenat. Međutim, ovom pojmu može se dati i šire značenje neinstitucionalnog omeđavanja određenog prostora koji po nekim svojim svojstvima predstavlja region."¹² Na drugom mestu Miodrag Jovičić je dopunio svoje shvatanje rečima: "... regioni bi u okviru regionalne podele, svaki za sebe predstavljali gotovo optimalno zaokružene celine, koje se odlikuju posebnostima ekonomske, geografske i saobraćajne prirode, međusobnom povezanošću delova regiona i, što je posebno značajno, približnim uslovima za samostalno postojanje i razvoj."¹³

Slično Jovičiću i teoretičar politike Vojislav Stanovčić, pojam regiona u politiko-loškom maniru zasniva na socijalnim i političkim merilima: "To je jedinica dovoljno velika da se u njenom okviru organizuju različiti oblici društvenog života, a politički može biti dovoljno jaka i sa većim brojem građana-birača, tako da bude jedna vrsta protivteže centralnoj vlasti, a da ne ugrožava teritorijalnu celovitost države. Centralne vlasti po nekim njima svojstvenim zakonitostima bujanja i širenja teže da zagospodare nad što više oblasti života, ljudi i naročito sredstava. Regionalna samouprava ih u tome sprečava."¹⁴

Sociolog Zoran Avramović smatra da je pojam regiona, u najmanju ruku, višeznačan: "Činjenica da region sačinjava složeno međudejstvo različitih političkih, ekonomskih, ekoloških, kulturnih, mentalitetskih činilaca omogućava različite interpretacije i različite koncepcije regiona u savremenoj državi. Tako se o regionu može misliti kao: 1) klimatsko-geografskoj oblasti, 2) nacionalnoj i kulturnoj zajednici, 3) ekonomskoj celini, 4) političkoj autonomiji, 5) nadnacionalnoj političko-ekonomskoj celini ..."¹⁵

Za kulturologa Branimira Stojkovića u određenju suštine regiona veliku ulogu ima i socijalna, odnosno kolektivna psihologija jer: "region je ne samo fizička činjenica, već tokom vremena počinje da biva i kolektivna svest. Zbog toga što žive na određenom području, ljudi počinju da razvijaju pojam o sebi, stiču svest o međusobnoj povezanosti i pripadanju, poistovećuju sebe sa interesima tog područja i raspolazu sa više materijalnih i duhovnih simbola koji izražavaju te interese i taj smisao zajedničke pripadnosti."¹⁶

Regionima su se, ipak, ponajviše bavili geografi. Tako je recimo, geograf Branislav Piha predložio nekoliko kriterijuma za određenje regiona: 1) veličinski, po kome se region definiše kao "područje koje nije lokalno a manje je od nacionalnog"; 2) geo-

¹² Jovičić Miodrag, odrednica "Regionalizam", str. 964, *Leksikon političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993.

¹³ Jovičić Miodrag, *Regionalna država. Ustavopravna studija*, glava "Podela na regione", str. 87, Vajat, Beograd, 1996.

¹⁴ Stanovčić Vojislav, "Lokalna i regionalna samouprava u demokratskoj teoriji", glava "Regionalizam i ideje regionalne države", str. 40, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, br. 106-107, 1999.

¹⁵ Avramović Zoran, "Regionalizam i demokratija (Regionalizam kao ideološko sredstvo desuverenizacije)", glava "Globalizacija, desuverenizacija, regionalizam", str. 194, časopis *Sociološki pregled*, Beograd, Vol. XXXVI, januar - jun 2001.

¹⁶ Prema: Veljanovski Rade, *Alternativa postoji*, Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd, 1998, glava "Region – forma i sadržaj", str. 50-51.

grafski, po kome se u regionu prepoznaju "prirodne karakteristike prirodne celine područja"; 3) ekonomsko-socijalni, po kome se u regionu sagledava "deo nacionalne teritorije, sa određenim privrednim aktivnostima, koje se vrše u zavisnosti od podele rada"; 4) funkcionalni, po kome "region nastaje usled uzajamne povezanosti svih činilaca razvoja." Iako je svestan nedovoljnosti pukog nabiranja merila autor je, ipak predložio definiciju regiona kao: "područja za koje su se odlučili oni faktori, koji osećaju potrebu za usklađivanjem svojih aktivnosti na prostoru na kome se nalaze. Region je područje dovoljno veliko za socijalni i ekonomski razvoj i dovoljno malo da se oseća kao zajednica. Prostorno-planski region nastaje radi realizacije nekog ili nekih ciljeva. Veličina regiona raste kako rastu mogućnosti saznanja i mogućnosti komuniciranja."¹⁷

Posebnu grupu definicija regiona čine one koje potiču iz oblasti prostornog planiranja i urbanizma. Tako je, na primer, stručnjak za prostornu ekonomiju Ljubinka Pjanić, u potrazi za prihvatljivom definicijom, obrazložila prostornu raščlanjenost regiona u vizuri "dugoročnog skeleta regiona i onoga što u njemu uzrasta". Skelet regiona po autoru čine "aglomeracija ljudi i aktivnost (aktivni prostor); infrastruktura (armatura prostora); prirodni ambijent (životna sredina)".¹⁸

Akcentujući planersku dimenziju regiona Jasmina i Dejan Đorđević smatraju da je region u regionalnom planiranju osnovna prostorna jedinica. "Prostorni planer vidi u regionu određenu teritoriju u kojoj su prirodni, a posebno društveni elementi i faktori međusobno povezani na takav način da čine individualnu, i na osnovnu prirodnih, privrednih i socijalnih obeležja organski povezanu celinu koja se razlikuje od ostalih, susednih jedinica. Iako različit i odvojen od susednih jedinica, region nije zatvoren već se prožima sa okruženjem i tvori veće prostorne jedinice."¹⁹

Slično poimanje iskazao je i urbanista Borislav Stojkov koji region sagledava kao plansku, operacionalnu i, u krajnoj instanci, konvencionalnu kategoriju. "Region služi kao osnova za regionalizaciju države, koja služi bilo planiranju, bilo upravljanju. Bez obzira da li predstavlja "mentalnu konstrukciju" ili "objektivnu stvarnost" region se formira kao konvencija uz pomoć određenih kriterijuma i za jasno utvrđenu svrhu. Deterministički pristup naglašava značaj objektivnih (pre svih geografskih) faktora, dok stohastički pristup ističe značaj teže odredivih i fluktuirajućih ekonomskih, demografskih pa i istorijsko-tradicijskih faktora."²⁰

Naposletku, region kao očigledni prostorni, odnosno geografski fenomen, takođe, podleže definisanju i klasifikaciji. U *Enciklopedijskom leksikonu - Geografija* može se pronaći ovakvo objašnjenje pojma *region*, odnosno *regija*: "Regija – kompleksna individualisana geografska celina koja se razlikuje od drugih susednih oblasti. Ona objedinjuje prirodnu oblast i privredni rejon i predstavlja predmet pručavanja regionalne geografije. Regija nema uvek određene, jasne granice te se ne može izdvojiti iz geografske sredine. Ona ima specifičnu, određenu strukturu, stvorenu kao rezultat delovanja zakona prirode i

¹⁷ Piha Branislav, *Osnove prostornog planiranja*, Privredno-finansijski vodič, Beograd, 1979, glava "Područje regiona", poglavlje "Region", str. 506-507.

¹⁸ Pjanić Ljubinka, *Prostorna ekonomija*, deo "Pojam regionalni razvoj", str. 132, Službeni list, Beograd, 1972.

¹⁹ Đorđević Jasmina, Đorđević Dejan, "Koncepti regiona i regionalizacije u planiranju i neke prepostavke njihove primene u procesu regionalizacije Srbije", str. 17, zbornik *Geografska struktura i regionalizacija Srbije I*, SANU Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd, 1997.

²⁰ Stojkov Borislav, "Društveni i privredni značaj regionalizacije Srbije", str. 59, zbornik *Geografska struktura i regionalizacija Srbije I*, SANU Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd, 1997.

zakona društva. Sa društveno-ekonomskim razvojem menja se i struktura regije. Po svojim dimenzijama mogu biti makroregije, mezoregije i mikroregije. Regija je tim više fiziomična, što su prirodni elementi bogatiji, odnosno tim više funkcionalna, što su društveni elementi i uticaji brojniji, naročito u visoko industrijalizovanim i urbanizovanim rejonima."²¹

Uobličavanje regiona - regionalizacija

Očito je da se u izloženim određenjima regiona traga za prikladnim merilama regionalnog oblikovanja i da se ona pronalaze u različitim oblastima počevši od geografije, preko ekonomije, istorije, religije i kulture, sve do sveta politike, odnosno političke organizacije države. Posezanje za heterogenim merilima iz bitno različitih oblasti uslovljeno je koliko multidimenzionalnošću regionalnog fenomena, toliko i razlozima ideološke pretežnosti. Regioni su, u stvari fiksirani, na izgled statički stadijumi složene dinamike regionalizacije. Svaki region je istorijski, socijalno i kulturno konstruisana teritorija. Kao što je regionalni fenomen zadat u problemskoj vizuri, tako isto i regionalizacija može biti protivrečan proces, itekako opterećen suprotnim interesima, potencijalnim i realnim konfliktima. Većina istraživača, fenomenu regiona prilazi tek posle pomnog ispitivanja procesa regionalizacije. Regionalizacija je za takve autore logička, istorijska i metodološka prethodnica pojavi i pojmu regiona. Ipak, spora geneza regiona, shvaćenog u razmerama dugog i kontinuiranog istorijskog procesa, često se bitno razlikuje od voljnog akta, ustavnopravne ili administrativne, "brze" regionalizacije. U kratkom i otsečnom aktu regionalizacije može da se sadrži duga geneza regiona, ali ne uvek i u svakom slučaju. Nepodudarnost fizičko-geografskih i političkih, tj. ustavnopravnih kriterijuma egzistencije regiona, navodi na propitivanje procesa regionalizacije. Jedno je objektivno postojanje geografskih areala nezavisno od ljudske volje, a sasvim dugo voljno unošenje ljudskih i društvenih merila u kratkoročno razgraničavanje prostora na vodi i zemljinoj površini. Prvo pripada svetu prirode, odnosno fizičke geografije, a drugo socijalnoj, humanoj ili antropogenoj geografiji. Naturalne regije na zemljinoj površini su nastale geološkom i klimatskom evolucijom. Zato se za region, koristeći reči filozofa ljudskih staništa Luisa Mamforda, može reći da je "implicitna geografska činjenica".

Regionalizacija kao uvođenje ili zasnivanje regiona, štaviše, može se izvršiti suprotno "prirodnim", istorijski nastalim regionima. Tokom formiranja regiona može doći do nesaglasnosti prirodnih i kulturnih regionalnih svojstava. Isti prirodni region može imati više kulturnih "pojaseva" (u Cvijićevom smislu), kao što se ista kultura može protezati kroz više geografskih regiona. Homogeno regionalno svojstvo predela u pojedinim slučajevima odudara od kulturne heterogenosti, kao što kulturna homogenost ume da spoji i prožme različite predele sveta.

Ipak, u dugom istorijskom procesu i trenutnom političkom aktu regionalizacije, podjednako su sadržani momenti vrednosnog diferenciranja prostora. Tako na primer, geograf Milovan Radovanović jasno razlikuje region od regionalizacije. Za njega je: "Region jedan od osnovnih pristupa i principa naučnog poznavanja prostornog diferenciranja i

²¹ *Enciklopedijski leksikon – Geografija*, str. 464-465, Interpress, Beograd, 1969.

integrisanja, razvojnog usmeravanja, planiranja i uređenja geografskog prostora, a regionalizacija je sistem metoda (postupaka) za izdvajanje regiona različitog tipa i ranga".²²

Geograf Milorad Vasović čini obrunuto kada prioritet daje regiji iz koje se, po njegovom mišljenju, izvodi postupak regionalizacije. On smatra da je regija: "reč kojom se označava kompleksna prostorna celina s naglašenom geografskom individualnošću. Sem u geografiji ona se sve više upotrebljava u ekonomiji, politikologiji i planiranju. Iz nje je izveden termin regionalizacija, kojom označavamo izdvajanje, ograničavanje i raščlanjivanje geografskog prostora na manje individualisane celine."²³

Uočavajući različite tipove regiona, poput kritičnih, nerazvijenih, hendikepiranih, marginalnih ili perifernih, nešto drugačiju planersku i teleološku definiciju regionalizacije daju Jasmina i Dejan Đorđević: "Regionalizacija je složen i delikatan postupak prostorno integralnog, sektorski koordiniranog i vremenski sinhronizovanog procesa razvoja, utoliko pre ukoliko se teži ka ostvarivanju strateških razvojnih ciljeva: ekonomske efikasnosti, socijalne ravnopravnosti, teritorijalne ravnomernosti i zaštite i očuvanja životne sredine."²⁴

Da urbanističko-planerski pristup uvažava politekonomske determinante ukazao je Borislav Stojkov sledećim rečima: "suština regionalizacije, odnosno svrha ovakvog upravljačkog ili planerskog instrumenta mogla bi da se sublimira u sledećem: a) korigovanje ekonomskog debalansa između pojedinih područja (regiona); b) korigovanje i usmeravanje urbanizacije i, reverzibilno, kvalitetne ruralizacije; v) redistribucija bruto nacionalnog dohotka; g) uspostavljanje ravnoteže kvaliteta poljoprivredne i industrijske proizvodnje; d) uspostavljanje sistemske institucione ravnoteže i racionalizacije tercijernog sektora; đ) redistribucija i uravnoteženje zaposlenosti; e) uspostavljanje "infrastrukture" radi efikasnijeg upravljanja prostorom i razvojem; ž) uspostavljanje konzistentnog demokratskog sistema učešća u upravljanju razvojem."²⁵

Miodrag Jovičić, kao autor koji je među pravnicima najtemeljnije pisao o regionima i regionalizmu, sagledava dve osnovne grupe razloga za regionalizaciju u koje spadaju: 1) potreba za demokratizacijom režima u zemlji; 2) neophodnost regionalizacije čitavog sistema vlasti i teritorijalne organizacije, što pretpostavlja pravednu distribuciju moći u trihotomiji država - region - opština. Na taj način se po Jovičiću u državnom pravnom pogledu: "regioni sami po sebi nameću kao najpogodniji, srednji stepen u teritorijalnoj organizaciji vlasti."²⁶

Slično Jovičiću i Časlav Očić misli da se: "Regionalizam na najopštiji način može odrediti kao pokret protiv svakog oblika preterane (i ugnjetačke) centralizacije. On se, međutim, ne može samo posmatrati sa stanovišta političke kontrole ili administrativno-teritorijalne podele. Problemi regionalizma javljaju se tamo gde postoji kombinacija dva ili

²² Radovanović Milovan, "Regionalizam kao pristup i princip i regionalizacija kao postupak u funkcionalnoj organizaciji geografskog prostora sa nekim aspektima primene na Republiku Srbiju", zbornik radova, Geografski institut "Jovan Cvijić", SANU, knj. 44-45, 1993/1994, Beograd.

²³ Vasović Milorad, "Regija i regionalizacija u geografiji", str. 15, zbornik *Geografska struktura I regionalizacija Srbije I*, SANU Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd, 1997.

²⁴ Đorđević Jasmina, Đorđević Dejan, "Koncepti regiona i regionalizacije u planiranju i neke pretpostavke njihove primene u procesu regionalizacije Srbije", str. 17, zbornik *Geografska struktura i regionalizacija Srbije I*, SANU Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd, 1997.

²⁵ Stojkov Borislav, "Društveni i privredni značaj regionalizacije Srbije", str. 60, zbornik *Geografska struktura i regionalizacija Srbije I*, SANU Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd, 1997.

²⁶ Jovičić Miodrag, *Regionalna država. Ustavna pravna studija*, str. 734, Vajat, Beograd, 1996, glava "Osnovna svojstva regionalne države", str. 78.

više faktora, kao što su geografska izolacija, posebna istorijska tradicija, rasne, etničke, ili verske posebnosti ili lokalni ekonomski ili klasni interesi.²⁷

Za već citiranog arhitektu Stojkova: "Regionalizacija kao postupak stavljanja u funkciju, odnosno operacionalizacije regiona u tom smislu predstavlja, pre svega instrument upravljanja državom, a potom instrument za kontrolu i uspostavljanje ravnoteže regionalnih razvojnih dispariteta. U širem smislu regionalizacija predstavlja instrument upravljanja državnim resursima (prirodni, kulturni, ekonomski, demografski) a potom instrument za interregionalnu alokaciju resursa."²⁸

Većina autora koji tumače regionalizaciju uočava načelnu važnosti postupka neusiljenog razgraničenja i poštovanja prirodnih i predeonih granica regiona. *Limologija* ili nauka o granicama se, nažalost, u regionalnoj debati veoma retko konsultuje. Težeći što većoj egzaktnosti, i skladu na nju se najviše pozivaju geografi. Tako, recimo, Mirko Grčić smatra da: "Granice predstavljaju kvalitativan prelaz jednih geografskih pojava u druge, s tim što one mogu biti *linearne* (skokovit prelaz) ili *zonalne* (postepen prelaz) i *frontalne* (vertikalne). Državna granica je društveni fakt u vidu imaginarne linije, zone ili fronta koja deli teritoriju države od svih drugih ili od otvorenog mora."²⁹ Granice su, uostalom, najčešći povod teritorijalnih sukoba kada su u pitanju države, ali i pojedini delovi državnog prostora. Grčić smatra da savremenoj "defunkcionalizaciji granica" doprinose tri grupe faktora: 1) Internacionalizacija i globalizacija; 2) integracija privrednog razvoja; 3) decentralizacija vlasti "kada autonomaški, separatistički i drugi procesi etnoregionanog karaktera, ističu zahteve za preraspodelu "centralne vlasti" u korist regiona."³⁰ Toga je svestan i Miodrag Jovičić koji piše: "Za uspeh regionalne države očigledno je da postojanje mreže regiona ne može da bude plod arbitrnog povlačenja njihovih granica; svaki od njih, ili bar većina njih, mora da ima svoj identitet, da predstavlja realativno zaokruženu celinu. (...) U svakom slučaju regionu ne bi smeli da budu veštačke tvorevine, čak ni u trenutku svog nastajanja. Regionu svaki za sebe moraju da budu *viable*, sposobni za život i ostvarivanje svrhe svoga postojanja."³¹

Politikolog Đorđe Popović, međutim, uočava i neke druge protivrečnosti regionalne pojave: "Region je zaista formula koja objedinjuje zemlje za međunarodnu saradnju i mir. Ali, na drugoj strani, kao unutrašnji činilac region može postati i tlo za rat niskog intenziteta, uz stvaranje krizne situacije. Ne postoji pravilo. Na primer, fenomen regionalizacije, vezan za globalizaciju ekonomije i ukidanje carinskih rampi vodi do zahteva za regionalizacijom u onim delovima države koji su bogati. (...) Kapitalu tih regiona više nije potrebna nacionalna država kao posrednik. Ali, sasvim je druga situacija kada se nacionalizam pojavi kao osnov regionalnih revandikacija, kao što je npr., slučaj na Kosovu i Metohiji, ili u Makedoniji. Otuda je proces regionalizacije krajnje protivrečan."³²

²⁷ Očić Časlav, *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1998.

²⁸ Stojkov Borislav, "Društveni i privredni značaj regionalizacije Srbije", str. 59, zbornik *Geografska struktura i regionalizacija Srbije I*, SANU Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd, 1997.

²⁹ Grčić Mirko, *Politička geografija*, glava "Teritorija države", str. 153, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2000.

³⁰ Grčić Mirko, *Politička geografija*, poglavlje "Efekat granica", str. 223, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2000.

³¹ Jovičić Miodrag, *Kuda ideš Srbijo? Hronika srpsko-jugoslovenske ustavnosti (1990-1994)*, glava "Pledoaje za regionalnu državu", str. 153, "Draganić", Beograd, 1995.

³² Popović Đorđe, "Podunavski region u Srbiji na kraju 20. veka", glava "Regioni i države", str. 129, zbornik *Političke sveske*, Institut za političke studije, Beograd, 1997, br. 1.

Protiv političkog voluntarizma u primeni regionalizacije bio je i biznismen političar Boris Vukobrat: "Granice među regionima neće se arbitrarno utvrđivati. Pored jezika, istorije, geografije i kulture, moraju se, radi uravnoteženog razvoja regiona, uzeti u obzir i ekonomski odnosi. Važno je da i stanovnici imaju osećaj idenifikacije sa regionima kojima pripadaju. Više je nego poželjno da se ne stvaraju na silu etnički čisti regioni, već da se različite etničke grupe naviknu da ponovo žive zajedno."³³ Tumačeći Vukobratovu viziju formiranja regiona i uspostavljanja regionalne države na tlu nekadašnje Jugoslavije, jedan od zagovornika regionalne inicijative ističe da: "regionalizacija ne dovodi u pitanje postojeće republike koje su postale nezavisne države i koje bi bile elementi zajednice, dok bi regioni bili formirani u okviru njih. Dakle, kao fundamentalno opredeljenje istaknut je princip nemanjanja granica."³⁴ Slično zalaganje za striktno poštovanje i nediranje republičkih granica, pre i tokom izbijanja secesionog sukoba u SFRJ, ispoljio je i Milenko Marković rečima: "Jugoslovenske granice postaju i evropsko pitanje iz dva međusobno povezana razloga: što bi to moglo uticati na promenu odnosa snaga na Balkanu, pa i u Evropi i što bi takva promena mogla da bude uvod u ratni sukob širih razmera. Revizionističke tendencije jugoslovenskih suseda koje su vidljive kroz njihovo odnošenje prema rešavanju jugoslovenske krize daju razloge za takva strahovanja."³⁵

Zanimljivo je da se većina citiranih decentralista, autonomista i regionalista zalagala za primenu načela nepromenljivosti granica samo kada je bilo reči o "razlaganju" (u stvari, razbijanju i raspadanju) druge Jugoslavije po "avnojskim šavovima" republika. Nasuprot tome, kada je reč o teritorijalnoj sudbini Srbije pomenuti autori, čak i u ovom času, imaju drugačije mišljenje. Kada je reč o poigravanjima spoljašnjim granicama Srbije i razgraničenjima u Srbiji, odjednom kao da omekšava gvozdeni princip nemanjanja granica; spoljašnje i unutrašnje granice se povlače proizvoljno i provokativno. Zašto ne reći? U izvesnim slučajevima čak i sa neshvatljivim, skoro sadističkim uživanjem.

II REGIONALISTIČKA IDEOLOGIJA

Regionalizam može biti kulturno svojstvo ili orijentacija, ali je prvenstveno političko/pravna ideologija. U *Političkoj enciklopediji* se pod značenjem regionalizma podrazumeva: "priznavanje izvesnih društveno-ekonomskih i političkih realnosti širih od osnovnih teritorijalno-političkih jedinica (opština) i političko-administrativnih (sreza ili departmana), a užih od jedinstvene teritorije države, na kojima se obezbeđuje odgovarajuća teritorijalno-funkcionalna autonomija stanovništva koje na toj teritoriji (oblasti ili regionu) živi i radi."³⁶ Tumačenje regionalizma se vrši u oba vrednosna smera. Časlav Očić, recimo, uviđa pozitivne ali i negativne političke potencijale regionalizma: "Pojam *regionalizam* obuhvata raznovrsne probleme modernog političkog, ekonomskog i kulturnog života, kao što su pitanja manjina, administrativne decentralizacije lokalne samouprave i autonomije, kulta zavičaja i lokalnog patriotizma, regionalnih i kulturnih specifičnosti. Regionalizam je u naj-

³³ Prema: Veljanovski Rade, *Alternativa postoji*, glava "Region – forma i sadržaj", str. 52, Fondacija za mir i rešavanje kriza, Berograd, 1998.

³⁴ Isto, str. 53.

³⁵ Marković Milenko, *Srpsko pitanje između mita i stvarnosti*, glava "Jugoslovenski unutargranični rebus i Evropa", str. 93, Beogradski krug, Beograd, 1997.

³⁶ *Politička enciklopedija*, odrednica "Regionalizam", str. 899, Savremena administracija, Beograd, 1975.

bliskijoj vezi sa *partikularizmom*, a njegovi protivnici ga optužuju da vodi u *separatizam*.³⁷

Razmatranje otvorenog "regionanog pitanja" i politizovanog "regionalnog problema" ne može da se sagleda samo kroz okular stepena ostvarenosti ljudskih prava i demokratije. U političkoj realnosti tranzitnih državnih rezidua i tranzicije na evropskom eks-Istoku i jugoistoku, idealloški iskaz o zasnivanju "slobode individua" na "novim teritorijama", umesto "interesa nacije" nije dovoljno uverljiv. Retortika ljudskih prava i prodemokratska demagogija prečesto zaklanjaju dublje uzroke i motivacije partikularističkih regionalizama.³⁸ Takva politička redukcija, na tankoj crti doktrinarne mode vremena, zaobilazi istoričnost i konfliktnost regionalnog fenomena. Regionalni problem, kao deo krize i katastrofe pojedinih istočnih država i država tzv. *četvrtog sveta*, svakako nije u prvenstvenom domenu idiličnog jurnaturalizma i suptilne demokratičnosti. Opšte stanje političke kulture više je posledica dinamike unutar istorijskog i političkog konteksta, nego što je primarni uzrok regionalne i državne rekonstrukcije u savremenoj epohi. Jer, demokratski oblik života nije moguć izvan *polisa*, tj. države. Tamo gde su savremene države razložene a državni prostori iz raznih razloga poništeni, nastala su razdržavljena stanja bespravlja i bezakonja, a često i bezvlašće ispunjeno brutalnostima i nepravdama. Sređeni centar svetskog sistema ne okružuje toliko nesređena periferija, koliko se iz središta svetske moći haotizuju regioni na periferiji globalnog sistema. Haos se, dakle, ne uvozi toliko u regione razvijenog sveta, koliko se nerazvijeni svet diskriminiše i održava u stanju *kontrolisanog haosa*.

Još su drevni Grci ustanovili da *fisis* kao priroda prethodi *nomosu* u značenju zakona. Kao što geografija kao fizički postulat prethodi politici, isto tako politika kao ljudska praksa prethodi pravnim pravilima. Politika i ideologija prethode pravu kao metappravne činjenice tako da se regionalni fenomen ne može poistovetiti sa ustavnim i institucionalnim određenjima. Otuda se rasprava o sadašnjim i budućim regionima u Srbiji i Crnoj Gori ne može iscrpeti u isključivoj ustavnopravnoj i zakonskoj debati. Svođenje višeslojne regionalne problematike samo na otvorena pitanja ustavnog i zakonskog normiranja i procedura nužno previđa ono što je materija normi a spada u *svet života*. Ipak, kroz političke aspekte regionalizma kao da se prelama sama bit njegove kompleksnosti. Slobodan Beljanski je, recimo, pokušao da odredi političke preduslove regionalizma u vidu "kataloga političkih propozicija" za rešavanje regionalnog problema. Po mišljenju autora u bitne političke propozicije spadaju: 1) definisanje politike izostavljanjem pojma sile; 2) neiscrpnost političkih mogućnosti rešavanja problema; 3) nepostojanje urođenih i privilegovanih političkih principa; 4) deljivost i prenosivost suvereniteta; 5) otklanjanje političkih svrha kao operatora političke argumentacije; 6) ograničenje principa samoopredeljenja do nivoa autonomije; 7) politički ideal mora računati sa pristankom u vremenitosti i konačnosti egzistencije.³⁹ Četvrt veka pre Beljanskog na otsudnu važnost političke metappravnosti u poznatoj raspravi o ustavnim amandmanima 1971. godine, na misaonom tragu Mihaila

³⁷ Očić Časlav, *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, str. 734, Ekonomika, Beograd, 1998.

³⁸ Upaređiti: Brdar Milan, "Globalizacija i desuverenizacija: problem regionalizacije", str. 57-81, glava "Regionalizacija kao 'rešenje' aporija 'demokratske' vlasti", str. 67-73, časopis *Sociološki pregled*, Beograd, vol. XXXVI, januar - jun 2001.

³⁹ Beljanski Slobodan, "Političke pretpostavke za regionalizam", str. 87, zbornik *Regioni i građani*, Subotičke novine, Subotica, 1994.

Đurića, ukazao je Danilo Basta. I tada se, kao i sada, radilo o praktičnoj i teorijskoj kritici pogubnih oblika predloženog ustrojstva države.⁴⁰

U najvećem broju slučajeva regionalistička ideologija i politika zasnivaju se na principima etnonacionalne legitimacije. Zato je za shvatanje dubinskih poriva ideologije regionalizma bitno razumevanje nacije u njenim savremenim postmodernim prostornim i teritorijalnim aspektima. Cepanjem i deobom država cepaju se i dele nacije i etnosi, sve do najnižih nivoa socijalnog grupisanja u "plemena". Filozofi iz raskošnih centara svetskog sistema sve češće pišu o obnovi plemenskog društva i plemenskog duha na globalnoj periferiji. Tako na primer, uticajni politički filozof Majkl Volcer principijelno podržava odvajanje etnosa na osnovu iskazane "narodne volje": "Čini mi se da bi danas trebalo da težimo nečemu što bi bilo slično raznovrsnim zaštićenim prostorima koji bi odgovorili potrebama različitih plemena. Umesto podržavanja postojećih unija, sklon sam da podržim odvajanje, kadgod ga zahteva politički pokret koji, koliko možemo da vidimo, predstavlja narodnu volju. Ljude koji žele da idu trebalo bi pustiti. Mnogi ne bi otišli suviše daleko."⁴¹

Zanimljivo je da se grozničava potraga za kolektivnim identitetom i grčevita nastojanja da se postojeći identitet očuva i zaštiti, od nekih neoliberalnih mislilaca kvalifikuje kao potonuće u "plemensku svest". S druge strane, na osnovu prepoznate i uvažene "narodne volje", uočljivo je zalaganje za pseudogenezu etnosa na haotizovanoj periferiji. Odatle je očito da politička merila regionalizacije ponekad ne samo da nisu homogena nego su dvostruka i višestruka, a samim tim i duboko protivrečna. Otuda se izgubljena nacionalna i državna celokupnost osporava zahtevima za teritorijalizovanje kolektivnih prava raznolikih manjina. Pseudogeneza etnosa uspostavlja stanje krajnjeg "multizma". Većinska nacija se multietnicizuje.⁴² Nacionalno se kroz pseudo-etnogenezu novih etnosa umnožava, dok nacionalne i druge manjine ostaju nacionalno nepodeljene i "čiste". Nacionalna manjina se ne deli da bi sačuvala veličinu – deli se i umanjuje nacionalna većina da bi se po kvantitetu i kvalitetu političke moći približila skupu manjina. Nacionalnoj većini se političkim i pravnim sredstvima namiče manjinski položaj iz koga bi trebalo da proistekne atrofiran manjinski nacionalni osećaj. Reč je o pokušajima ostvarenja regionalističkih i multističkih zamisli tzv. *država nacionalnih manjina*.

Regioni, država i regionalizam

Region je obično deo neke države. Region, dakle, nije isto što i država, ali, u određenim istorijskim i političkim okolnostima, putem secesije može da se etatizuje i postane država. Geografski regioni su veći ili manji od pojedinačnih država, oni se skoro uvek tiču jedne ili više država. Država može teritorijom i suverenitetom da apsorbuje i integriše regione, ali, takođe, može biti apsorbovana i dezintegrisana decentriranom snagom regiona.

⁴⁰ Uporediti: Basta Danilo, *Neodoljiva privlačnost istorije*, glava "Nekoliko metaustavnih razmišljanja. Usputni zapisi 1971-1999", str. 9-13, CUPS, Beograd, 1999.

⁴¹ Volcer Majkl, "Savremeni tribalizam", str. 177, hrestomatija *Izazovi modernej upravi i upravljanju*, Timit, Beograd, 1995, urednici Mijat Damjanović i Snežana Đorđević.

⁴² Primer pseudoetnogeneze je fenomen tzv. *crnogorstva* koji kao *dukljanstvo* i *montenegrinstvo* negira bilo kakvu etnonacionalnu srodnost sa *srpstvom*. Geografska i regionalna obeležja dela srpskog naroda u Crnoj Gori se ideološki rekonstruišu u posebnu nesrpsku i antisrpsku naciju. Iz separatnog regionalizma se, potom, na "independentističkoj" i "suverenističkoj" platformi realizuje državna konstitucija "evropske i demokratske Crne Gore". Uporediti: *Elementa Montenegrina. Crnogorski narod i srpska politika genocida nad njim*, hrestomatija, CFP, Cetinje, 1, 1990.

Na subdržavnom nivou regionalizam se odnosi na centralistički ili decentralistički etatizam. No, u međunarodnim i međudržavnim odnosima regionalizam se dotiče i transdržavnog. U jednom slučaju etatizujući region može istrajavati na regionalnom paralelizmu i nalikovati *državi u državi*, dok se u drugom slučaju pomalja kao međuregionalna *transdržavna nadržava*.⁴³ U svakom slučaju, naročito s ustavnopravne tačke gledišta teritorijalnog organizovanja države, regionalizam je ideološko usloznjavanje državne politike.

Savremeni procvat evropskog regionalizma tiče se regionalnog prekoračenja državnih granica. Regioni "probijaju" državne međe. U takvim okolnostima se čini kao da su politizovani i etatizovani regioni "omekšivači" i "rastvarači" klasične državnosti. Ipak, kada je reč o međunarodnom političkom prostoru ono na šta se još uvek najčešće pomišlja jesu države, odnosno njihove teritorije. Da li je teritorija još uvek bitna za državu?⁴⁴ Ma koliko izgledalo relativno ili čak suprotno, izgleda da su državne teritorije još uvek u najdubljem motivacionom sloju političkih akcija. Ojačali region u krajnje razornom obliku po državni integralizam, može da preraste u posebnu državu (eksregionalna država), kao što njegov političko-pravni preobražaj može da se zaustavi i ustali u obliku izvesne forme decentralizacije, autonomije, federalne ili konfederalne participacije, samouprave, konsocijacije ili kooperacije. Reč je o regionalnoj polimorfiji u teritorijalnom sklopu države. Država - kao najupečatljivije političko dostignuće⁴⁵ objedinjuje izvestan prostor u njegovim raznolikim vidovima. "Pojam *teritorija* razlikuje se od pojma prostora svojom konkretnošću, koordinatnom određenošću. Teritorija (lat. *Territorium*, od *terra* – zemlja) je deo kopnene površine sa prirodnim i antropogenim svojstvima i resursima (površinom, položajem, prirodnim predelom, privrednim objektima) koji čine prostornu bazu privredne delatnosti."⁴⁶ Politička dinamika se, dakle, uvek dotiče nekakvog prostora, potiče ili se dovršava u nekom zajedničkom prostoru.

Državni oblici mogu se posmatrati kroz političku, tj. politikološku prizmu i, kao što je rečeno, kroz tranzicijsku optiku reforme ustavnog prava. Na osnovu naznačenih komponenti geopolitičkog konteksta može se reći da fenomen regiona i njegovih originernih korelata (*regionalnosti*, *regionalizovanja* i *regionalizma*) ne može da se razume isključivo kroz pravne kategorije međunarodnog prava i tzv. unutrašnjih ustavnih rešenja, odnosno administrativne podele državne teritorije. Zapravo, u analizi regiona i regionalizma (posebno u Srbiji i ZDSICG) pored pravnih potrebno je razmotriti *prednormativne* ili *metappravne* činioce tranzitnog konstituisanja *regionalnog pitanja* u sastavu *nacionalnog i državnog pitanja*.⁴⁷

Globalna i globalizujuća metappravnost je locirana u domenu međunarodnih odnosa i geopolitike, dok je specifična regionalna i lokalna pravnost omeđena ustavnim pravom i

⁴³ Na primer, ujedinjena Evropa ili buduća Evropska Unija kao suma ili sinteza – kontinentalna nadržava regija i subregija.

⁴⁴ Mada ističe da je teritorija "neophodan uslov za državu" i da je država "teritorijalna zajednica", Radomir Lukić, recimo, teritoriju ne smatra elementom države nego samo važnom "karakteristikom državne vlasti". Videti: Lukić Radomir, *Teorija države i prava*, tačka "Teritorijalnost", str. 88, drugo izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1976.

⁴⁵ Država kao: *tvorevina, institucija, ustanova, organizacija, struktura, zajednica, organizam, aparat, mašina, mehanizam, ideja, osoba, ličnost, sistem, mreža, program, kompjuter ...*

⁴⁶ Grčić Mirko, *Politička geografija*, glava "Teritorija države", str. 153, Geografski fakultet Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2000.

⁴⁷ Knežević Miloš, "Tranzit - tranzicija – transformacija. Pretemeljenje države ne-države na 'Tri T' području", str. 121-141, zbornik *Rekonstrukcija institucija – godinu dana tranzicije u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2002, priredio Vladimir N. Cvteković.

teorijom političkog sistema. Odakle potiču i kako se, međutim, grade norme ustavnog prava i političkog sistema koje priznaju stare i uobličavaju nove regione? Dozvoljavajući mogućnost da utiču na ustavnopravnu nauku, ustavnopravni stručnjak Pavle Nikolić osporava mišljenje da, pored formalnih izvora, ustavni izvori mogu biti i "idejni i politički programi i slični akti vladajućih i uticajnih političkih partija." Nešto dalje isti autor podvlači da kad je reč o ulozi pravne nauke i ustavne teorije "političko-pravna teorija može da bude osnov za konstituisanje, ali i za ostvarivanje i funkcionisanje ustavnog sistema jedne (svake) zemlje."⁴⁸ Iz navedenog ishodi da je u kristalizaciji najboljih regionalnih rešenja potrebno, pre svega, uvažavati naučna sagledavanja kompleksne prirode regiona, a ne usko stranačke i liderske vizure ili, što je još gore, partikularističke ili separatističke težnje manjinskih grupa. Potrebno je (u svim slučajevima) razlikovati metappravno tj. predpravno političko stanje i pravno stanje, npr. autonomni status, od metappravnog političkog procesa, autonomaške ideologije, pokreta autonomaša, autonomaških partija, lidera i sl. Isto razlikovanje normativnog i metanormativnog odnosi se i na regionalni fenomen u pogledu de/centralizacije, konfederacije i konfederalizma, federacije i federalizma, unitarnosti i unitarizma itd. Jer, realno pozitivno, tj. legalno ustavnopravno regionalno stanje može se politički deligitimizovati. Izvesna politička ideologija može podržavati i opravdavati važeći regionalni pravni poredak ili ga osporavati u osnovama. Isto važi i za specifične pravne ideologije, pravna merila pravičnosti i moralna merila pravednosti u konkretnoj istoriji.

III EVROPSKE REGIJE ILI EVROPA REGIONA

Posle rušenja Berlinskog i brze gradnje više međudržavnih zidova na Balkanu, objedinjavanje evropskog Zapada i nekada političkog a sada samo geografskog Evro-istoka, ušlo je u novu fazu. Širenje Evrope na nekadašnje istočno blokovsko područje u prvi plan je istaklo regionalni problem. Oslabljene države su postale manje važne i neprimetne pripadnice različitih regionalnih područja. Umesto jasnih državnih i nacionalnih određenja sve više se upotrebljavaju uopšteno formulisani zajednički imenitelji poput: baltički, centralno-evoropski, panonski, podunavski, crnomorski, balkanski, zapadnobalkanski region itd. Očigledno je da se evropski opažaj priključenih ili uključenih, osvojenih ili oslobođenih područja, svejedno, bitno promenio. Regionalno određenje nije postalo samo kamuflaža realne inferiornosti obuhvaćenih naroda i država, nego i delimično sredstvo njihovog desubjektivisanja zarad drugih, katkada i nerazgovetnih ideja.

U samoj Evropi, među evrokratama u Evropskoj uniji posebno, još uvek nije završena debata oko konačnog lika njenog buduće ustrojstva. Ono što već postoji kroz institucionalnu strukturu Evropske unije ukazuje koliko na neizbežnu formalnost i birokratizam sistema predstavljanja, toliko i na realno procesiranje evropske moći. Srednje i male zemlje Evrope već osećaju da su u Evropskoj Uniji najuticajnije najveće i najmoćnije evropske zemlje. Stoga se najizrazitija dilema stvara oko toga kako će se Evropa ustrojiti, da li kao federacija, konfederacija, asocijacija, ili neki drugi, do sada nepoznati oblik političkog i teritorijalnog oblikovanja? Odatle i nedoumica oko sudbine evropskih regiona u jednoj, kako se često ističe - *Evropi regiona*. Dušan Sidanski je o tome zapazio: "Evolucija koja se primećuje u zemljama Evropske zajednice usmerena je u potpunosti prema oblicima

⁴⁸ Nikolić Pavle, *Ustavno pravo*, poglavlje "Činioci koji utiču na izvore ustavnog prava", str. 23, drugo izmenjeno izdanje, Slžbeni list SRJ, 1993.

federativne, a tamo gde ih još uvek nema, onda barem regionalne ili decentralizovane. Opšta tendencija ne ide više u pravcu jačanja centralne nacionalne vlasti već ka širenju regionalnih potencijala."⁴⁹ Očigledno je da se evroregionalizacija može posmatrati i kao naročiti pokret koji je nastao iz više prepletenih razloga: 1) političkog – kroz borbu protiv centralizma državne vlasti; 2) ekonomskog - kao težnju ka izjednačavanju i otklanjanju nerazvijenosti; 3) sociološkog - kao poriv koji nastaje iz ubrzane urbanizacije, industrijalizacije i razvoja informacija; 4) etničkog - kao plod jačanja nacionalizma; 5) geografskog - kao fizičke izdeferenciranosti nekog područja, i; 6) kulturnog - kao napor savladavanja kulturnog periferizma.⁵⁰

Evropeizacija i amerikanizacija

Evropska Unija je neosporno drugo krilo transatlantskog saveza, krilo koje bi se moglo odrediti i kao prva ili druga megaregija globalnog Zapada. Evropa kao manja, ali ključna zapadna megaregija postaje ponajviše vidljiva tek kada se sameri i sučeli sa antipodnim evroazijskim određenjem. Prekomorsko, transatlantsko povezivanje sadašnje uvećane Zapadne Evrope (kao Evropske Unije) sa Sjedinjenim Američkim Državama daje joj binarni evroamerički karakter. Tako Evropa kao Evro-Amerika, iako većim delom morima geografski otsečno definisan kontinent, iskazuje izvesna rivalska obeležja prema ruskoj Evroaziji. Prostrana okeanska barijera je ustuknula pred kulturnim i civilizacijskim sličnostima Evrope i Amerike. Istovremeno, istočno/zapadna kopnena sraslost Evrope i ruske Azije, izgleda da nije dovoljan faktor geopolitičkog homogenizovanja spram kulturnih i civilizacijskih razlika.

Očigledno je da je unipolarna geopolitička i vojno intervencionistička supremacija Amerike u zapadnoj alijansi omogućila evroameričko širenje Evrope ka Rusiji, pa čak i ukidanje doskora legitimnog pojma evropskog Istoka. Tako je od emancipovanih sovjetskih satelita, a sada tranzicionih demokratskih zemalja, u okvirima ostvarenja Buš-Ramsveldove doktrine, nastala tampon zona zemalja proameričke *Nove Evrope*. Novoevropljani lojlni Vašingtonu protežu se u savezničkom lancu od Baltika do Egeja.

S druge, "čisto" evropske strane, ipak se oseća izvesni, od američkog hegemonu dopušteni, "lokalni" evropski kolonijalizam. Sve regije na periferiji evropskog širenja podložne su imperativu tranzicije tj. adaptacije na nove političke i geopolitičke vrednosti izgradnje "evropskog doma". Nalozi evropskog "harmonizovanja" zahtevaju strukturno upodobljavanje evrostandardima svih kandidata nacija-država, uključujući i prilagođavanje makroregionalnim performansama. Reč je o dubokim reformskim promenama koje zahtevaju mnoga odricanja od tradicionalnih i razvojnih nacionalnih specifičnosti. Države koje su kandidati za "ulazak u Evropu", htele ne htele, prinuđene su na mnoge "monitoringe", "treninge", "edukacije", "evaluacije" i "studije o izvodljivosti", te potvrde i usvajanja preporuka, pravila i zakona Evropske Unije, koji se u mnogim slučajevima dotiču užarenog jezgra državne suverenosti i teritorijalnog integriteta. Evropski integritizam zahteva lojalnost izvesnom, za sada maglovitom kontinentalnom nadsuverenitetu. U realnosti evropskog

⁴⁹ Sidanski Dušan, *Federalistička budućnost Evrope*, poglavlje "Evropska zajednica pod znakom federalizma", str. 294, Prosveta - Evropa pres, Beograd, 1996.

⁵⁰ Videti: Piha Branislav, *Osnove prostornog planiranja*, glava *Područje regiona*, poglavlje "Region", str. 504-505, Privredno-finansijski vodič, Beograd, 1979.

života suverenitet je još uvek podeljen i pripada koliko Evropskoj Uniji, toliko i njenim članicama u liku nacionalnih država.

Slično stanje dvostrukog, relativizovanog i podeljenog suvereniteta, sve više karakteriše i globalne odnose. Dodatni argumenti za strategiju održavanja neodređenosti i neizvesnosti, te produženu teritorijalnu rekonstrukciju pronalaze se u globalističkoj ideologiji i svetskim trendovima relativizovanja teritorijalnog *integriteta* i državnog *suvereniteta*.⁵¹ S druge strane, kao što je predočeno, ističe se ideja principijelne beznačajnosti granica u *Evropi bez granica*.⁵² No, očigledno je da su nova državna i regionalna razgraničenja, pogotovu na dejugoslovenizovanom Balkanu, u suprotnosti sa vizijom i tendencijom transdržavnog i transnacionalnog integrisanja evropskog kontinenta. Uostalom, određeni kriterijumi integracije ipak su uspostavljeni.⁵³

Granična priroda balkanskih regiona

Smatrajući da je geografski termin *Balkan* "postao neprecizna i omalovažavajuća odrednica", engleski istoričar srpskog porekla Stiv Pavlović ironično je zapazio: "Bez jasnih granica između poluostrva i zaleđa, međe na kojima se Balkan završava ostaju sporne. Nevolja je u tome što je širenje i sužavanje teritorije Balkana obično pre političko nego geografsko pitanje. U današnje vreme sam naziv Balkan nije popularan. Za neke delove poluostrva tvrdi se da su Sredozemlje (ako ne i severni Atlantik), ili latinski (time praktično i zapadnoevropski), ili srednjoevropski (i teško svakome koji se odvaži da na njih proširi Balkan), ili alpski (ako ne i austrijski). Čak i deo poluostrva na kome nastaju Balkanske planine i koji je nekada nastojao da usvoji ime, sada je deo frankofonske zajednice naroda. Time su na Balkanu ostali zaglibljeni samo ostaci njegovih naroda, pošto on sam "nije više u Evropi".⁵⁴

Probleme oko tačnog razgraničenja Balkana uočila je i Marija Todrova: "Mada se jasno odvađa od Rusije, Srednja Evropa se ne definiše izričito kao suprotnost Balkanu. Retko i indirektno spominjanje Balkana svedoči o nesigurnosti po pitanju ovog regiona. Ponekad se Balkan podvodi pod Istočnu Evropu u širem smislu reči, koja se ne može jasno razlučiti od Srednje Evrope."⁵⁵ Analitičan pregled zapadnoevropskog, prvenstveno srednjeevropskog, katoličkog i germanskog stava prema pravoslavlju i Srbima na Balkanu, pružio je istoričar Milorad Ekmečić. Uz mnoštvo ubedljivih primera Ekmečić je ukazao na istorijsku genezu teritorijalnog prekrivanja Balkana. U dvovekovnom vremenskom rasponu, od konzervativnih ideja Žozefa de Mestra i Gobinoa, preko Adolfa Hitlera i Benita Musolinija, do savremenih doktrina Zbignjeva Bžežinskog i Semjuela Hantingtona, Ekmečić je na konzervativnom predlošku shvatanja fenomena naroda, rase, države, kulture i civilizacije

⁵¹ Knežević Miloš, "Dileme pluralne globalizacije. Aut global – aut nihil", zbornik *Vreme globalizacije*, str. 63-95, D.K. "Studentski grad", Beograd, 2003.

⁵² Knežević Miloš, *Evropa iza limesa*, glava "Evropa bez limesa", str. 214-215, "Slobodna knjiga", Beograd, 2001.

⁵³ Ekonomista Miomir Jakšić navodi sledeće komponente evropskog regionalnog integrisanja: 1) slobodna trgovinska zona – slobodna trgovina; 2) carinska unija – zajednička carinska politika; 3) zajedničko tržište – slobodna mobilnost svih faktora proizvodnje; 4) ekonomska unija – harmonizacija ekonomskih politika; 5) potpuna ekonomska integracija – unifikacija ekonomskih politika. Videti: Jakšić Miomir, *Perspektive evropske integracije*, glava "Priroda regionalno-ekonomskog integrisanja u EZ", str. 8-9, IES, Beograd, 1993.

⁵⁴ Pavlović Stevan, *Istorija Balkana*, glava "Zaključak", str. 486, CLIO, Beograd, 2001.

⁵⁵ Todorova Marija, *Imagarni Balkan*, , poglavlje *Između klasifikacije i politike: Balkan i mit o Srednjoj Evropi*, str. 259, XX vek, Beograd, 1999.

argumentovano ukazao na diskriminatorski odnos zapadnih imperija prema Srbima i ostalim Balkancima.⁵⁶

Predočenih protivrečnosti je, takođe, svestan i vojni teoretičar Radovan Radinović koji je zapazio da je: "dosadašnja evropska strategija prema Balkanu počivala na poimanju ovog regiona kao endemskog područja nepremostivih sukoba i kriza - nacionalnog, verskog i kulturno-civilizacijskog porekla. Jedina efikasna odbrana Evrope od prelivanja tih sukoba izvan granica tog područja u dosadašnjoj političkoj istoriji ogledala se u čvrstom zatvaranju samog regiona Balkana, uspostavljanju granica (Vojna Krajina, civilizacijski limes) i tampon zona kojima bi se Balkan odvojio od Evrope i tako Evropa sačuvala od sopstvene "balkanizacije".⁵⁷

Balkan umesto Jugoslavije

U deceniji razbijanja i raspadanja SFRJ i SRJ (1991-1995-2000) Evropa je bila zabrinuta pred opasnošću balkanizacije. Čuveni pojam, koji je nekada tako rado korišćen u objašnjenjima *casus belli* Prvog svetskog rata, ponovo je oživljen na mestu povodom koga je stvoren, i to u času secesionog rasturanja druge Jugoslavije. Paradoksalni evropski imperativ odnosio se na debalkanizovanje Balkana. Nerazmrsiva protivrečnost bila je skrivena u činjenici da Evropa, s jedne strane insistira na regionalnom zapadnobalkanskom pristupu dok se, s druge strane, negativno određuje spram *balkanstva* i *balkanizma*. Evropa hoće Balkan ali neće balkanizaciju koju je delimično podstrekivala, ako ne i izazivala tokom brojnih sukoba u XX veku.

Izrastanje Balkana je postjugoslovenski i postbipolarni fenomen. Dok je u bipolarnim okolnostima postojala velika Jugoslavija Balkan je bio potisnut i zaboravljen. Vanblokovska Jugoslavija je zakriljavala svrstani ostatak Balkana jer ga je u bitnom mirila i umanjeno sadržavala. Jugoslavija je, takođe, debalkanizovala Balkan svojim spoljnopolitičkim eksportovanjem u globalne odnose tadašnjeg *Trećeg sveta*. Jugoslavija je, u stvari, pored balkanskog Istoka i Zapada bila istočno/zapadni međusvet na Balkanu. Jugoslavizam je spolja potiskivao balkanizam, ali ga je iznutra tek primirivao i odlagao. Razlaganje druge Jugoslavije voljom Zapadne Evrope moglo se dogoditi samo na reinkarniranom Balkanu. Zato se tek kada je je razložena potpuna država Južnih Slovena ponovo u punoj veličini ukazao balkanski region. Nekadašnju geopolitičku očiglednost zamenila je regionalna geografija. Da bi se setila Balkana Evropa je morala da zaboravi Jugoslaviju! Dok je postojala Jugoslavija je bila i "Balkan u malom" i "Evropa u malom". Kao najveća i najsnažnija država regiona Jugoslavija je oličavala ne samo južnoslovensku Republiku nego i temeljnu evropsku civilizacijsku kontradikciju. Jugoslavija je nagoveštavala šta možda može ali i ne mora da bude Evropa. Poređenje je uznemirujuće: Evropu zaista može da zadesi jugoslovenska sudbina. Temeljne protivrečnosti su veoma slične, ako ne i zapanjujuće iste.⁵⁸

⁵⁶ Ekmečić Milorad, *Ogledi iz istorije*, glava "Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi", str. 285-335, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.

⁵⁷ Radinović Radovan, "Geopolitičke i vojnostrateške pretpostavke regionalnog sistema bezbednosti Balkana", glava "Mogućnosti i realni oblici balkanske saradnje danas", str. 70, u Radinović Radovan, Indić Trivo, *Balkan – mogućnosti regionalnog sistema bezbednosti*, IES - Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, mart, 1999.

⁵⁸ Upporediti: *Balkan – ukleto poluostrvo ili nova istorija*, okrugli sto u organizaciji Gete instituta i IP "Clio", nedeljnik Vreme, Beograd, 06.07.2001, str. 37-44, priredio Aleksandar Čirić.

Procvatom imena Balkan pomesne države i narodi su sabrani u makro-regionalnom imenitelju. Tradicionalno i istorijski raznoimene države i njihove žitelje Evropa je stopila u ekonomičniji opšti balkanski naziv. Kao da se kroz podelu i usitnjavanje Balkana htelo samo njegovo celo ime i ništa više. Evropskim lišavanjem balkanske Jugoslavije Balkan se povratio u polukolonijalno stanje balkanizma. Ali, secesiono rasturanje potpune Jugoslavije bio je svestan evropski izbor rebalkanizacije Balkana. Znalo se šta se hoće i nadalje se hoće ono što se odavno zna!⁵⁹ Zapadna Evropa, jednostavno, nije htela južno-slovenski tip istočne državne asocijacije. U času nagoveštenog evropskog jedinstva tadašnje komunističke savezne države na poljuljanom Istoku postale su anahrone i disfunkcionalne. Zato je Evropa u jednom odlučnom aktu - nepriznavanja jugo-integralizma i priznavanja separatih ciljeva - ujedno regionalizovala jugoslovenski prostor i ucelo ga pretvorila u balkansku kontinentalnu makroregiju.

Razaranje u evropskim okvirima unikatne asocijacije naroda udružene u federalnom državnom obliku dovelo je do stvaranja zapadnobalkanskog lanca nejakih mikro-država u patronskom evroameričkom okrilju. U starom balkanskom regionu je nastao novi splet država koje su i same regionalno sastavljene. Umesto jedine i prostrane balkanske federacije obrazovan je niz zapadnobalkanskih federata. Okupacijom Kosova i Metohije je dramatičnije srpsko nacionalno pitanje, a otvorena su i mnoga druga etnacionalna pitanja.⁶⁰ Sociolog Trivo Indić je upravo u etnifikaciji politike video najdublje korene balkanskih sukoba: "Kao snažno žarište sukoba na Balkanu javlja se etnifikacija političkog života, prožimanje svih oblika političke delatnosti etničkim identitetom kao primarnom vrednošću i nastojanje da se društvo organizuje na načelu etničke pripadnosti ili etničkog predstavnštva (etničke reprezentacije)."⁶¹

Nesumnjivo je da se ratno razlaganje druge Jugoslavije istorijski očitivalo ne samo kao ograničena balkanska opasnost nego i kao opasnost po čitavu Evropu. Evropskim klecanjem pred balkanskim sukobima pokazalo se da Balkan, ma koliko bio inferiorizovan i diskriminisan, ipak nije izolovan od Zapadne Evrope niti od glavnih tokova svetske politike. S početka rebalkanizovani, a potom pacifikovani, disciplinovani i "stabilisani" balkanski makroregion, uz dosta muke je naposljetku uključen u bezbednosnu transatlantsku arhitekturu NATO pakta i Evropske Unije.⁶²

Besmisao regionalnog usitnjavanja

Iako je SFRJ razbijena, "raspala" se i "razložila" po tzv. avnojskom republičkom ključu, ni u jednoj novoj državi, osim u Srbiji (najpre u sastavu SRJ, a potom i u nejasnom međudržavnom obliku DZSICG) teritorijalni problem regija nije doveden do nivoa ustavne operacionalizacije. U političkim i naučnim raspravama oko donošenja novog Ustava zemlje ispoljavaju se bojazni u pogledu vrednosti ponuđenih koncepta regionalizacije Srbije.

⁵⁹ Videti: Knežević Miloš, *Balkanska pomelnja*, glava "Evropska metamorfoza balkanskih granica", str. 55-73, DP "Đura Salaj", Beograd, 1996.

⁶⁰ Uporediti: *The Serbian Question in The Balkans*, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, 1995.

⁶¹ Indić Trivo, "Žarišta sukoba na Balkanu, glava Etnifikacija političkog života kao načelo organizacije društva", str. 91, u knjizi Radinović Radovan, Indić Trivo, *Balkan – mogućnosti regionalnog sistema bezbednosti*, IES - Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, mart, 1999.

⁶² Uporediti: Simić R. Dragan, *Nauka o bezbednosti. Savremeni pristup bezbednosti*, glava "Zajednička bezbednost u Evropi", str. 103-131, Službeni list SRJ – FPN, Beograd, 2002.

Politički geograf Milomir Stepić tome vidi dublje evropske uzroke, smatrajući da skepsa prema zagovaranju regionalizaciji Srbije potiče: "od pogrešnog poistovećivanja regionalnog političko-teritorijalnog ustrojstva i regionalne države sa idejama evroregiona, transgraničnih regija i ostalih vidova političkog, ekonomskog, kulturnog i drugog *nedržavnog* (mimo-državnog i para-državnog) povezivanja. Međutim, takva makroregionalna 'arhitektura' Evrope u suprotnosti je upravo sa *regionalnom državom* kojom se (re)afirmiše državni suverenitet i nacionalna, politička, ekonomska i kulturna integrisanost i samobitnost, ali ne i samodovoljnost."⁶³

Izgleda kao da se evroameričko taktičko usitnjavanje južnoslovenskog prostora držalo etničkih i kulturno/civilizacijskih, tj. religijskih merila "nacionalnih entiteta" po republikama. Usiljena ideja regionalizacije, međutim, ponajviše je plasirana upravo na policentričnom srpskom prostoru. Ostalo je nejasno na šta ciljaju i sa čime se rukovode evroameričke upravljačke elite i njihovi lobiji, u stvari, na šta i na koga računaju na tzv. Zapadnom Balkanu? Da li je Evro-Amerika prvo htela da rastroi jugoslovensku komunističku federaciju na klijent-državice, da bi je potom ponovo sastavila kroz transdržavni regionalni koncept u vidu južnoslovensko-albanske paradržavne asocijacije? Nije li onda reč o strategemama "rastavi pa sastavi" ili "rasklopi pa sklopi", preuzetih iz maštovitog kategorijalnog aprata teorije igara? Ili pak, sasvim, prozaično, nekog originalnog i dalekosežnog evropskog i američkog koncepta za Balkan uopšte nema; bar ne izvan pragmatične pacifikacije, disciplinovanja i uspostavljanja protektorata u vidu država vojnih baza.

U očima većine autentičnih istraživača - balkanologa i balkanista - Balkan je zaista problematičan, teško uklopljiv evropski subregion. Većina analitičara, naime, uviđa da se umesto konačnog ostvarenja pojedinačnih državnih ciljeva zapalo u konfuzno stanje nedorečenosti potencijalnih ekonomskih i političkih regionalnih asocijacija. Mnoštvu balkanskih subregija saobrazno je mnoštvo nedovršenih državnih građevina. Regioni ometaju upotpunjavanje država - države sprečavaju ujedinjavanje regiona. Otuda se horizont evropske integracije pojedinim balkanskim subjektima ukazuje u dvosmislenom liku: a) kao izuzetna šansa za prekorodno, tačnije rečno bržebojno etnonacionalno separisanje iz postojećeg državnog okvira neposrednom, protektoratskom integracijom u Evropsku Uniju i b) kao mogućnost da uz saglasnost i podršku Evropske Unije zaštite i dovrše vlastite državne projekte, sprečavanjem odvajanja manjinskih regiona. Albanski separatisti koji su uz pomoć međunarodnih protektora u potpunosti preuzeli vlast na Kosovu i Metohiji, na primer, zahtevaju "prenošenje nadležnosti" na tzv. "prelazne kosovske institucije" koje su, inače, etnički očišćene, to jest mononacionalne. Narečeni regionalni procesi, dakle, diplomatski osciliraju oko dileme šta je preče i korisnije: konačni državni status ili puna primena evropskih standarda o zaštiti manjina? Kada je reč o međunarodnom, zapravo evropskom protektoratu uspostavljenom nad delom teritorije Srbije na Kosovu i Metohiji, Evropska Unija se opredelila za "mekanu" proceduru otpočinjanja srpsko/albanskih razgovora uz uvažavanje principa "standardi pa status".

Posle burne desetogodišnje *divide et solve* faze u prvim godinama novog veka kao da se ušlo u nešto mirniju fazu *coagule et impera*. Balkanski makroregion se, međutim, i

⁶³ Stepić Milomir, "Regionalizacijom do (re)integracije – Srbija kao regionalna država", zbornik *Srbija država regiona*, str. 49, Veće za demokratske promene u Srbiji, Novi Sad, 2000.

dalje nije oslobodio sub i mezo-regionalne težnje koje se iz partikularnih perspektiva doživljavaju kroz projekcije regionalnog prvenstva. Naposljetku, čini se da stanje balkanske "regionalne renesanse" nije toliko potaknuto geoekonomskim ili kulturnim, koliko ideološkim, geoekonomskim i geopolitičkim razlozima. Pokazalo se da dosadašnje jačanje političkih ambicija unutrašnjih i transdržavnih regiona slabi koheziju postojećih država. Pokazalo se, takođe, da regionalizam često ne jača toliko unutarregionalnu demokratiju koliko centralistički autoritarizam u državi spušta na niži decentralizovani regionalni nivo. Balkanski regionalizam je u većini slučajeva autoritaran i još uvek u neprijatno miriše na istorijsku trulež balkanizma. Ekstremni iskazi autoritarnog regionalizma se u najvećoj meri svode na separatizam i iredentizam. Odatle i dilema da li evrooptimistička "strategija" regionalizacije Balkana suštinski doprinosi prevladavanju balkanizma ili divilji regionalizam na Balkanu, najupečatljivije oličava oživljeni balkanizam? Jer, evropski Balkan je, po svoj prilici, nešto različito, drugačije i raznovrsnije; politički i kulturni prostor koji može da bude sve samo ne multietnička smeša anglosaksonskog i komonveltskog, dakle neevropskog neokolonijalnog tipa.

UDC 303.725:342.2(497.11)

Milovan M. Mitrović
Pravni fakultet
Beograd

SISTEMSKI MODEL TERITORIJALNE ORGANIZACIJE I REGIONALIZACIJE SRBIJE

Rezime

U ovom radu se obrazlaže jedan sistemski model teritorijalne organizacije i regionalizacije Srbije koji se smatra optimalnim sa društveno-razvojnog, nacionalno-istorijskog i demokratsko-političkog stanovišta.

Model je modularnog tipa i sadrži sledeće bazične karakteristike:

- (1) policentričnu organizaciju državne vlasti;*
- (2) jaku lokalnu samoupravu;*
- (3) funkcionalnu autonomiju (ekonomsku, političku i kulturnu) svih društvenih aktera;*
- (4) različitu vremensku dinamiku i*
- (5) otvorenost ka regionalnim i evropskim integracijama.*

Ključne reči: regionalizacija, lokalna samouprava, decentralizacija, funkcionalna autonomija, modularni sistem, ustavna reforma Srbije

THE SYSTEM MODEL OF TERRITORIAL ORGANIZATION AND REGIONALIZATION OF SERBIA

Summary

The paper presents a system model of territorial organization and regionalization of Serbia that is considered optimal from the social-development, national-historical and democratic-political standpoint.

The model is of modular type and it comprises the following basic characteristics:

- (1) polycentric organization of the state government,*
- (2) strong local self-rule,*
- (3) functional autonomy (economic, political and cultural) of all social actors,*
- (4) different time dynamics, and,*
- (5) openness to regional and European integrations.*

Keywords: Regionalization, Local Self-rule, Decentralization, Functional Autonomy, Modular System, Constitutional Reform of Serbia

Jedno od najkontroverznijih političkih pitanja predstojeće ustavne reforme u Srbiji tiče se *modela teritorijalne organizacije vlasti*, u vezi s kojim se javlja nekoliko alternativa:

- Srbija je centralizovana unitarna država;
- Srbija je federacija sa dve, tri ili više federalnih jedinica;
- Srbija je decentralizovana regionalna država:

- a) regionalizacija Srbije je simetrična;
- b) regionalizacija Srbije je asimetrična i
- c) regionalizacija Srbije po modelu funkcionalne autonomije ("simetrično-asimetrična", uz mogućnost "autonomije plus" i "autonomije različitog tempa").

Ne može biti sporno da se ovim dilemama politički otvaraju istorijski najdelikatnija pitanja od kojih može zavisiti budući opstanak Srbije kao jedinstvene države. S obzirom na unutarnje, a naročito na spoljne političke okolnosti u kojima se priprema i u kojima će se sprovoditi ustavna reforma u Srbiji, nema nikakve sumnje u ocenu da je Srbija danas daleko od prilike da sama izabere optimalan model svoje teritorijalne organizacije. Čini se da je malo verovatno da će Srbija biti u mogućnosti da sama izabere i onaj model koji bi spadao u kategoriju "najmanje loših", te da će se "koplja lomiti" između ustavnih rešenja koja su za Srbiju najlošija ili su tek malo bolja od najlošijih mogućih. To uverenje me nagoni na pomisao da bi mudro bilo sačekati neku bolju priliku za praktičnu reformu teritorijalne organizacije vlasti u Srbiji koja svakako predstoji kao delikatna obaveza budućim srpskim ustavotvorcima.

Činjenica da današnje spoljne političke okolnosti nisu naklonjene srpskim ustavotvorcima nije prepreka za one koji se teorijski bave dotičnim pitanjima da ih razmatraju, tragajući za rešenjima koja bi bila bliža optimumu, a istovremeno bi bila u domenu realnog. U tom svetlu treba shvatiti izlaganje koje sledi, a naročito operacionalizaciju nekih opštih načela sistemskog modela teritorijalne organizacije vlasti u Srbiji. U praktičnim zahvatima u društvenu stvarnost nesumnjivu prednost u odnosu na sve druge teorijske pristupe ima paradigma *sistemske teorije*, jedne savremene organsko-integralističke i neofunkcionalističke teorije. Za razliku od klasičnog organicizma i funkcionalizma, savremena sistemska teorija, metodom "redukcije složenosti" sveta (društvenog) života koncipira model elastičnijeg sistema društvenih institucija i organizacija koje potpunije uvažavaju različite interese, efikasnije kontrolišu interne sukobe, upravljaju strateškim razvojnim procesima i održavaju dinamičku ravnotežu između sistema i njegove spoljne sredine (prirodne, kulturne, ekonomske ili političke).

Primenjena na područje politički otvorenih pitanja pred kojima se nalazi projekat predstojeće ustavne reforme u Srbiji, sistemska teorija, uz svoje u osnovi liberalno idejno jezgro, donosi nekoliko načelnih preporuka za racionalno koncipiranje efikasnog sistema društvenih institucija i organizacija.

1. Svaki institucionalno uređen sistem mora imati jedan neosporan centar koordinacije svih svojih vitalnih funkcija.
2. Centar demokratskog sistema nije samo centar moći (vlasti) koja obezbeđuje neophodnu hijerarhiju pravnih akata, nego i ključni jemac proklamovanih kolektivnih i individualnih prava.
3. U elastičan (demokratski) sistem ugrađena je funkcionalna autonomija glavnih podistema koji imaju svoja posebna pravila interne koordinacije:
 - podsystem politike racionalno funkcioniše ako se sistemski obezbedi slobodna konkurencija političkih aktera i njihovih programa (obrazac jasnih i strogih "pravila igre");
 - pravni podsystem racionalno funkcioniše ako se sistemski obezbedi uzajamna saglasnost pravnih akata po vertikali i horizontali, a na temelju univerzalizovanih normi (obrazac "ni po babu ni po stričevima");

- podsistem ekonomije racionalno funkcioniše kad se sistemski obezbedi saradnja zainteresovanih na polju ekonomske reprodukcije (obrazac "čist račun, duga ljubav");
- podsistem kulture racionalno funkcioniše kad se sistemski obezbedi neometana komunikacija među akterima (sa više otvorenih kanala dvosmerne komunikacije, po obrascu "slobodno reci, i čuj druge šta govore i čemu streme").
- 4. Nijedan sistem nije moguće na duži rok održati bez "bazičnog konsenzusa"; stoga se stalno mora jačati "jezgro sistemskog identiteta", okupljanjem zainteresovanih aktera, pridobijanjem strateških elita i istaknutih pojedinaca ("uglednika").
- 5. Nedovoljno integrisan sistem se najbolje integriše institucionalnim i akcionim premošćavanjem ustaljenih linija interesnog razdvajanja, a naročito glavnih strukturnih i istorijskih rascepa ("tektonskih raseda").

Nijedno pravilo od napred navedenih nije moguće striktno primenjivati u praktičnim reformama društvenog sistema, ali nijedna stvarna reforma ne može uspeti ako se oni koji ih sprovode potpuno ogluše o izneta načela racionalne organizacije funkcionalnih sistema. U tom pogledu ni Srbija ni njeni reformisti i ustavotvorci ne mogu (niti bi to valjalo) da budu nikakvi izuzeci. Zato i ima smisla kad se svaka važnija ustavna alternativa, pored ostalog, sagledava i u svetlu organizaciono-funkcionalnih imperativa systemske teorije.

Drugo je pitanje što su političke okolnosti u kojima se Srbija danas nalazi takve da se rešenja koja se nameću kao realne alternative znatno razlikuju od racionalnih teorijskih modela kojima su veoma blizu postojeća ustavna rešenja u dobro organizovanim demokratskim državama i prosperitetnim zapadno-evropskim društvima, koja i mnogi među nama uzimaju za uzor. Oni koji ne poznaju (ili ne priznaju) društvenu teoriju, a ističu pomenute uzore, mogli bi se makar držati dotičnih uzora i ne pristajati na rešenja koja njihovim uzorima za sebe nikad ne bi izabrali. Tada bi sigurno bio proširen krug onih koji su međusobno saglasni oko toga šta je danas (a naročito ubuduće) za Srbiju dobro ustavno rešenje, a šta nikako to ne može biti - čak ni pod postojećim nimalo povoljnim okolnostima.

Kad bi Srbija bila u prilici da kao suverena država samostalno odlučuje o svojoj teritorijalnoj organizaciji vlasti tada bi teritorijalne jedinice u okviru jedinstvene državne teritorije bilo moguće organizovati u jedan funkcionalan sistem i pored izuzetno velike međusobne heterogenosti delova. Čak ni ekstremna asimetrija stvorena autonomijama pokrajina u Srbiji, ne bi bila nepremostiva prepreka za racionalniju systemsku regulaciju da nije bilo spoljne intervencije i njenih današnjih rezultata.

Pošto države ne mogu da biraju svoje okruženje, a male države u koje spada i Srbija nisu u stanju ni da ga bitnije menjaju, onima koji u Srbiji projektuju institucionalni sistem, pa i njegovu teritorijalnu organizaciju, ništa drugo ne preostaje nego da se prilagođavaju spoljnjem okruženju i da nastoje da sve unutarne činioce obuhvate sistemom. Uostalom kriza i raspad prethodnog sistema izazvani su unutarjnim blokadama i sukobima, pa tek potom spoljnom intervencijom. Strateška istorijska i politička greška načinjena je upravo izopštavanjem nekih internih i zanemarivanjem nekih spoljnih činilaca systemske regulacije. Takve greške su se pokazale kao kobne, a danas bi, posle toliko tragičnog iskustva, bile sasvim bezumne i samouništavajuće.

Zbog izrazite i svekolike heterogenosti (geopolitičke, istorijske, nacionalne, socijalne, kulturne) pojedinih njenih krajeva, Srbiju je objektivno veoma teško funkcionalno organizovati kao unitarnu državu. Model unitarne države je sistemski najpogodniji model integracije heterogenih delova, ali je uslov njegove delotvornosti da metod integracije u

jedinstven sistem bude elastičan, a to znači nenasilan, postupan, demokratski legitimisan i socijalno efikasan. Ispostavilo se da u Srbiji nije bilo političkih aktera koji su imali dovoljno istorijske mudrosti, političke volje i strpljenja da adekvatnim metodama grade realno moguć (funktionalan i istorijski održiv) institucionalni sistem – i zato ga Srbija danas nema. Neće ga ni imati sve dotle dok se takvi akteri ne pojave – a što se više zakasni, to će sistemski rešenja za Srbiju biti nepovoljnija. Istorijsko vreme nikoga ne čeka, pa ni Srbe zabavljene svojim međusobnim sitno-krupnim parapolitičkim zaševicama.

Šta i kako dalje da se radi – pitanje je koje danas nema lenjinistički prizvuk, nego se samo po sebi nameće kao neizbežno.

1. Prvo uputstvo se odnosi na *nužan diskontinuitet* ili potrebu da se izbegnu ustavna rešenja koja su podsticala dezintegracione centrifugalne društvene procese i indukovala pokrajinski i nacionalistički separatizam u Srbiji. To znači da galamdžijski zahtevi za "vraćanje oduzete autonomije Vojvodini" moraju biti politički osporeni kao zahtevi da se ožive "ostaci starog nedemokratskog sistema", a teorijski kao nefunktionalna rešenja koja ometaju društvenu integraciju i optimalan društveni razvoj – što su u osnovi komplementarni argumenti. To su, naime, bila ustavna (antisistemska) rešenja koja su omogućila ekspanziju albanskog nacionalizma i separatizma, eskalaciju međunacionalnih sukoba, državnu dezintegraciju i svekoliko postradanje naroda i građana u poslednjoj deceniji 20. veka.¹

2. Samo diskontinuitet sa nefunktionalnim obrascima omogućuje *kontinuitet* sa onima koji su funkcionalni. To bi značilo da autonomiju teritorijalnih jedinica treba povezati sa *tradicijom lokalne samouprave* i čvrsto je na nju osloniti, umesto oslanjanja na nacionalističke ideologije koje u Srbiji imaju antisrpsku konotaciju i separatističku legitimaciju. Načelo da sve što može da se reši na lokalnom ne treba podizati na globalni nivo ima tradicionalno uporište u našoj lokalnoj samoupravi, a predstavlja jedan od primera racionalne "redukcije složenosti" u modernoj teoriji sistema. To saznanje bi moglo da pomogne svima onima koji su skloni da sa ideologijom samoupravljanja odbace i ideju samouprave (autonomije) – koja ima univerzalnije značenje i značaj od svog ideološkog korelata – da ne postupe tako što bi "sa prljavom vodom iz korita izbacili i dete".

3. *Uvažavanje realnosti* ne samo da je znak opšte životne mudrosti, nego je operativno načelo efikasnog i racionalno organizovanog sistema. Jedna ista uniforma ne pristaje podjednako dobro uz svaki stas, pa ni svi institucionalni aranžmani ne moraju biti istovetni. Važnije je da su svi delovi celine uključeni u sistem i međusobno funkcionalno usaglašeni. *Modularna ("grozdasta") struktura sistema* uvažava sve realne razlike: prirodno-geografske, istorijske, nacionalne, ekonomske, kulturne – a naročito funkcionalne – i

¹ Danas u Vojvodini dižu galamu političari (i "analitičari") koji "dokazuju" kako bi "Srbija bila dužna da nadoknadi štetu koju je Vojvodina pretrpela zbog ukidanja autonomije", a prećutkuju kako je upravo antisistemska političko delovanje autonomaške vrhuške tokom osamdesetih godina 20. veka "otvaralo vrata" albanskom nacionalizmu i separatizmu na Kosovu koji je bio glavni detonator razbijanja države i koji je potpalio ratni požar u bivšoj Jugoslaviji. Tek kasnije su se u Srbiji pojavili oni koji su taj požar, na našu nesreću, pokušali da ugase sa benzinom. U prethodnoj fazi albanski separatisti su taktički nastupali po obrascu: "mi ne tražimo ništa više nego Vojvodina". Tih godina Boško Krunic je bio omiljeni političar Radio Tirane, kao što je danas Nenad Čanak u Prištini i još ponegde. Autonomiju pokrajina mnogi su opasno i sebično zloupotrebljavali i zato se ona ne može danas obnavljati u starom obliku – kao niti jedan drugi iskompromitovani model. Oni koji se danas zalažu za lustraciju, mogli bi da se prisete da neki od projekatata kompromitovanih ustavnih rešenja i danas (poput A. Fire) sa svojim starim i novim asistentima u preozbiljnom poslu ustavnih reformi građanima Srbije (sa Vojvodinom) ponovo nude "rog za sveću" - u obliku novo-starog *Grundgesetz*-a za Vojvodinu.

predstavlja "jedinstvo različitosti" (kao što su različita puceta u jednom grozdu deo jedne celine).

To bi značilo da teritorijalna organizacija Srbije ne može da se "iscrtava" kao "čist list papira" – bez uvažavanja zatečenog realnog stanja institucionalnog sistema, internih činilaca njegove promene ili održanja i njegovog spoljnog okruženja. Kad se slomije unitarni centralistički koncept, prema pravilu socijalnog klatna, otvaraju se izgledi za suprotne tendencije decentralizacije i regionalizacije, uključujući i drugu krajnost – federalizaciju i separatizam. U takvim okolnostima "smirivanje klatna" predstavlja najbliži srateški cilj svih onih koji su zainteresovani za kratkoročno održanje sistema (ili očuvanje države).

Dugoročno su, pak, održivi samo oni sistemi koji su osposobljeni za apsorbovanje stalnih promena, koji su u stanju da vitalno pulsiraju prema internim i eksternim podsticajima – koristeći njihovu energiju za sopstveni razvoj. Primenjeno na aktuelne (ne)prilike u Srbiji to bi značilo da je decentralizacija nužan odgovor na slom centralizma, a regionalizacija jedina protivteža mogućoj federalizaciji i, u krajnjem slučaju, separatizmu. Decentralizacija u Srbiji ne bi bila nužna da se centralizam bolje pokazao. Regionalizacija u Srbiji ne bi bila nužna da nisu postojale i da još ne postoje asimetrične pokrajinske autonomije – sklone federalizmu (Vojvodina) i separatizmu (Kosmet). I ne samo što sve navedeno postoji, nego je, u međuvremenu, zadobilo i međunarodnu podršku, a unitarna i centralizovana Srbija – sankcijama i kriminalom socijalno razorena i u ratu poražena – za tzv. međunarodnu zajednicu, kao takva (unitarna i centralistička), potpuno je neprihvatljiva.

Zato, danas u Srbiji nije realna politička dilema da li decentralizacija ili ne, da li regionalizacija ili ne – nego *kakva decentralizacija i kakva regionalizacija?* Teorijski je, a ne samo praktično-politički, izazov kako koncipirati decentralizaciju, a da ona u datim okolnostima u Srbiji ne dovede do dezorganizacije centralne državne vlasti? Kako modelovati regionalizaciju da ona u datim okolnostima ne dovede do federalizacije Srbije? Kako ukloniti pokrajinsku asimetriju, a ne napraviti veštačku simetriju stvaranjem neprirodnih i neistorijskih regiona u Centralnoj Srbiji? Kako u maloj i siromašnoj zemlji sprovesti skupe administrativne reforme, bez preterane birokratizacije i pored novih nivoa uprave (regionalne i lokalne)? Odgovori na postavljena pitanja podsećaju na političku "kvadraturu kruga" i pretpostavljaju teorijsku kreativnost koja je neophodna kod traganja za teško dostupnim rešenjima. Izazov je veliki, pa prema njemu i rizik da se sklizne u politički oportunistički i(li) u teorijski eklektičizam. Ali izazov je izazov i vredi ga prihvatiti – pa makar izneti predlog niko od relevantnih političkih aktera i ne pogledao, a teoretičari ga uzeli pod svoj nemilosrdni kritički skalpel.

Decentralizacija podrazumeva prenošenje ovlašćenja sa centralnih državnih organa Republike Srbije na niže organe vlasti u regionima, gradovima, opštinama, sve do mesnih kancelarija po selima kao najmanjim ljudskim naseljima. Dosledno treba sprovesti pravilo da nijedan javni posao ne treba poveravati višim državnim organima, ako ga brže, bolje i jeftinije mogu uraditi niži – koji su bliži građanima, njihovim posebnim potrebama, problemima i interesima.

Decentralizacija Srbije sprovela bi se povećavanjem obima prenetih ovlašćenja i pojačavanjem izvornih nadležnosti lokalne (gradske, opštinske i mesne) samouprave, uključujući i ekonomsku decentralizaciju i veće prihode za lokalne budžete kako bi lokalna autonomija dobila neophodna finansijska sredstva za svoje funkcionisanje. To znači da bi poreski obaveznik bio najpozvaniji da proceni koji su nivoi vlasti njemu najpotrebniji i koliko kojem nivou ovlašćenja i novca treba poveriti. Prema tome bi se od ukupnih poreskih obaveza odvajala i odgovarajuća finansijska sredstva.

Lokalna samouprava je zato komplementaran reformski projekat sa decentralizacijom koja ima smisla samo ako je u interesu građana, a nije na štetu države i njenog integriteta. Državotvorna politika se prepoznaje po tome što se ona odlučno protivi svim projektima decentralizacije kojima se blokiraju državne funkcije koje imaju globalni nacionalni značaj i koje u svim stabilnim i demokratskim državama ostaju u nadležnosti ili pod kontrolom centralnih državnih organa. U tom pogledu važno je sistemski onemogućiti decentralizaciju koja bi bila maska za separatizam ili etničku segregaciju, uz istovremenu paradržavnu centralizaciju na regionalnom nivou.

Lokalna samouprava mora imati svestranu sistemsku potporu i zato što je ona ne samo najsigurnija brana neracionalnoj centralizaciji na globalnom državnom nivou, nego i onoj na regionalnom i potencijalno paradržavnom nivou. To znači da se decentralizacija Srbije ne sme završiti centralizacijom regiona, pa ni sa centralizacijom i birokratizacijom gradske ili opštinske uprave. Postojeće opštine ne treba usitnjavati, ali model lokalne samouprave treba elastičnije postaviti tako da se dozvoli:

1. podela prevelikih gradskih opština na manje i organizovanje posebne gradske samouprave;
2. formiranje malih seoskih opština u brdsko-planinskim i pograničnim reonima;

Centralna državna uprava mora se racionalno reorganizovati tako što bi se na lokalnu samoupravu prenelo težište javnih poslova i veliki deo javnih troškova. Shodno tome *regionalna autonomija* bila bi širi i *drugostepeni nivo lokalne samouprave*, koji koordinira samoupravu gradova i opština međusobno i sa centralnom državnom upravom. U tom smislu regionalna autonomija bila bi mnogo bliža lokalnoj samoupravi i dalje od paradržavnog oblika strukturisanja.

Administrativna i finansijska decentralizacija koju je DOS pred izbore obećao građanima Srbije, kroz slogan o "vlasti kao servisu građana", u prvom redu podrazumeva jaku lokalnu samoupravu, jer to je vlast koja je građanima najbliža i koja bi im mogla stvarno biti "javni servis" u svakodnevnom životu. Zato je demokratski najprimereniji redosled administrativne reforme u Srbiji prethodno prepuštanje lokalnoj vlasti ovlašćenja i finansija, uključujući i pravo da opštine i gradovi nekog regiona deo svojih nadležnosti i svoga novca potom prenesu na organe regionalne autonomije. U tom slučaju bi, na primer, buduća autonomija Vojvodine (pa i svakog drugog sličnog regiona) mnogo više zavisila od toga koliko joj autonomije prenesu i povere opštine i gradovi Srema, Banata i Bačke, a mnogo manje od toga koliko joj ovlašćenja i finansija prepusti Republika Srbija. Ako opštine i gradovi, a naročito građani i poreski obveznici Srema, Banata i Bačke žele još jedan "administrativni prsten više" oko svoje lokalne samouprave (na nivou Vojvodine kao "velikog regiona"), neka ga sami plaćaju. Država Srbija bi se morala postarati da se obezbedi puna demokratska legitimnost takve "autonomije plus" i da se onemogući njeno prerastanje u paradržavni *corpus separatum* koji bi bio spolja finansiran i na druge načine podstican.

Poseban oblik decentralizacije jeste *dekoncentracija* državnih institucija kojom se ne prenose nadležnosti sa centralnih državnih organa na regionalne i lokalne nego se neke upravne jedinice centralnih državnih organa razmeštaju iz većih u manje administrativne centre kako bi time postale dostupnije građanima izvan glavnog administrativnog središta. U tom smislu bi se iz Beograda mogle premestiti u Novi Sad, Niš, Kragujevac i (eventualno) Prištinu ili neki drugi centar u Srbiji neka ministarstva ili se otvoriti pomoćne kancelarije važnijih ministarstava. Analogna dekoncentraciji republičkih funkcija bila bi policijska organizacija izvršne vlasti unutar svakog regiona u Srbiji.

Decentralizacija i jaka lokalna samouprava mogle bi predstavljati elemenat sistemске simetrije u postojećem asimetričnom regionalizmu Srbije. One bi najbolje sprečavale regionalni (pokrajinski) centralizam, a za Srbe na Kosmetu predstavljali bi jedini *modus vivendi* u južnoj srpskoj pokrajini.

Regionalizacija Srbije ima smisla samo ako se modeluje kao integracioni, a ne kao dezintegracioni projekat – ako bude brana pred federalizmom i separatizmom, a ne prvi korak ka njihovom ostvarivanju. Koji smisao će zadobiti, zavisi ne samo od institucionalne forme nego i od političkih aktera – kako od onih koji ga promovišu, tako i od onih koji mu se protive.²

Simetrična regionalizacija je sistemski trajnije, funkcionalnije i teorijski elegantnije rešenje od asimetrične, ali ona u Srbiji ima više realnih prepreka nego racionalnih razloga.

Asimetrična regionalizacija, dinamički gledano, predstavlja prelazno rešenje – kad neki deo sistema "još nije potpuno integrisan" u sistem ili kad "još nije potpuno odvojen" od sistema. Ako ni zbog čega drugog, asimetrija se zbog Kosova i Metohije u Srbiji ne može izbeći. Kosovski problem je potpuno internacionalizovan i zato srpskom ustavotvorcu ne preostaje ništa drugo nego da se, s pozivom na odredbe Rezolucije UN broj 1224, založi za model državne saradnje sa međunarodnom zajednicom koji bi omogućio da se političkim sredstvima štite srpski nacionalni interesi na Kosmetu, označavajući kao protivustavan čin priznavanje secesije Kosova od Srbije. U tom smislu ustavom Republike Srbije valja propisati mogućnost asimetrične regionalne autonomije za Kosovo i Metohiju, po načelu da Alnanci na Kosovu dobiju pravo da samostalno odlučuju o svojim pitanjima, dok bi Srbi sa Kosmeta dobili simetrično pravo da samostalno odlučuju o svojim, a ravnopravno sa Albancima o zajedničkim pitanjima. Garant prava Albanaca bila bi međunarodna zajednica (UN ili EU), a garant prava Srba država Srbija koja bi na Kosmetu kao celini imala odgovarajuća ovlašćenja. Model "regionalizacije različitog tempa" ostavlja otvorenu mogućnost da se na ovim osnovama Kosovo trajno reintegriše u ustavno-pravni i politički sistem Srbije, kad se za to steknu međunarodno-pravni i politički uslovi.

Asimetrija i neizvesnost oko Kosova i Metohije, po svemu sudeći, dugo će potrajati. Srbija ne može računati na skorbu integraciju Kosmeta u svoj institucionalni sistem, pa bi nerealno i štetno bilo simetrično modelovanje svih drugih regiona tako da se eventualno i Kosmet sa njima može izjednačiti, a sasvim je neprihvatljivo da se sistem modeluje bez južne srpske pokrajine. Ako se do daljnjeg Kosovo i Metohija ostave po strani, u preostalom delu Srbije sistemsku simetriju treba sprovesti na nivou jake lokalne (opštinske i gradske) samouprave i prava na funkcionalnu autonomiju – koje bi za sve u Srbiji bilo podjednako obezbeđeno i garantovano, ali i kontrolisano sa centralnog državnog (republičkog) nivoa.

Postojeću asimetriju Vojvodine ne bi valjalo uklanjati veštačkim regionalizovanjem Centralne Srbije, nego decentralizacijom Vojvodine, priznavanjem oblasne autonomije manjim istorijsko-geografskim regionima (Srem, Banat, Bačka) kakvi i u Centralnoj Srbiji realno postoje i imaju smisla sa istorijskog, geoekonomskeg i upravnog stanovišta. Ovaj model ima nekoliko prednosti u odnosu na sve druge:

² Paradoksalno je, recimo, da gorljivo zalaganje Nenada Čanka za federalnu autonomiju Vojvodine više štete nanosi integritetu Srbije nego što koristi autonomiji Vojvodine, kao što radikalno suprotstavljanje bilo kakvoj autonomiji Vojvodine manje doprinosi integritetu Srbije nego što podstiče federalističke ambicije radikalizovanih autonomaša u Vojvodini.

- manji regioni su bliži potrebama građana, od velikih;
- jeftiniji su za upravljanje, jer ne bi morali da imaju glomazne regionalne skupštine, posebnu infrastrukturu i administraciju;
- ne mogu ugroziti integritet države, jer nemaju separatistički potencijal;
- sistemska regulacija regionalne autonomije samo u tom slučaju bila bi simetrično i dosledno sprovedena na celom prostoru Srbije (sa jednim izuzetkom – Kosmetom);
- dva izuzetka, još i međusobno različita, sasvim bi dekomponovala osnove jedinstvenog sistema ne samo državne uprave nego i lokalne samouprave u Srbiji.

Model *funkcionalne autonomije* odgovara *modularnoj strukturi sistema*. To znači da bi gradovi i opštine imali sistemske pogodnosti za funkcionalno povezivanje oko pojedinih razvojnih projekata, zbog čije realizacije bi stvarali svojevrstne "akcione mreže" (u formi zajednica opština i gradova). Funkcionalno povezivanje unutar nekog regiona i trans-regionalno povezivanje opština i gradova oko zajedničkih razvojnih projekata (zajedničkog korišćenja i zaštite prirodnih dobara, izgradnje i održavanja puteva, pruga, vodovoda i sl.) sprečilo bi parohijalno zatvoreni regionalizam. Sistemski gledano, ovaj model ima veliki integracioni potencijal, jer omogućuje trans-regionalno povezivanje koje premošćava istorijske granice regiona. Takve bi bile funkcionalne mreže opština i gradova sa jedne i druge strane Save, Dunava, Drine, Lima, duž pruge Beograd-Bar, uz saobraćajne koridore (međunarodni autoput, prugu).

Moderne funkcionalna autonomija je jeftinija, efikasnija i razvojno perspektivnija od *tradicionalne teritorijalne autonomije*. Srbija je mala i siromašna država koja ne može da finansira više paralelnih i tradicionalno organizovanih teritorijalnih struktura vlasti. Moderne "funkcionalne mreže" omogućuju regionalnu i trans-regionalnu koordinaciju rada postojećih izvršnih organa lokalne samouprave u sprovođenju razvojnih projekata od šireg značaja, a ne zahtevaju uvećavanje administracije.

Ovaj elastični model ostavlja sistemsku mogućnost za "funkcionalnu autonomiju plus" koja bi se konstituisala tako što bi opštine i regioni koji to žele deo svojih nadležnosti i finansijskih sredstava preneli na "veliki region" (kakav bi mogli da budu Vojvodina, Beogradski region, Centralna Srbija, Kosovo i Metohija i slični).

Da bi se sprečila *regionalizacija koja federalizuje Srbiju* organi nijednog od regiona ne bi mogli imati izvorne državne nadležnosti, a regioni paradržavnu formu koja bi ugrožavala centralne državne funkcije ili lokalnu samoupravu opština i gradova, razbijala jedinstveno tržište, ometala slobodan promet kapitala, roba, radne snage i svestranu kulturnu komunikaciju u Srbiji kao celini i Srbije sa njenim užim i širim okruženjem.

Po analogiji sa dekoncentracijom republičkih organa i izvršni organi regionalne autonomije mogli bi se razmestiti po većim gradskim centrima dotičnog regiona. Takva *policentrična organizacija regiona*, znatno bi smanjila administrativne troškove i povećala efikasnost regionalne autonomije.

Sistemsku državnu potporu imali bi projekti trans-regionalnog povezivanja koji podstiču ekonomsku integraciju, kulturnu saradnju, slobodnu komunikaciju i duh tolerancije, a naročito oni koji ublažavaju razvojne nejednakosti između regiona, opština i naseljenih mesta. Regionalizacija i decentralizacija koje ne bi pratila odgovarajuća solidarnost razvijenih i nerazvijenih i raznovrsni mehanizmi efikasne socijalne zaštite manje razvijenih delova sistema, brzo bi dovele do ekonomskog separatizma razvijenih i do devastacije nerazvijenih krajeva.

Zaključujući prethodna razmatranja, mogla bi se istaći glavna strateška vertikalna alternativna i nove srpske politike uopšte, a naročito politike koja se tiče ustavnih reformi: to je *državotvornost* u nastojanjima i namerama i *demokracija* u postupcima. To znači da bi političko delovanje nekih novih političkih aktera koji bi u Srbiji imali puni legitimitet za ustavne reforme prevashodno bilo usmereno na očuvanje i pravno organizovanje srpske države i moderno demokratsko preuređenje srpskog društva. Kad bi se tekuća politika dosledno vezala za ova dva ciljna načela, kao na svoj strateški oslonac, ona bi sigurno bila prihvatljivija za većinu građana u svim regionima Srbije, nego što je to sada slučaj.

Samo stabilna, demokratska srpska država u kojoj je obezbeđena vladavina prava – može uživati međunarodnu podršku, imati razvojnu perspektivu i biti uvažavana od većine svojih građana – bez obzira na njihovu nacionalnu i versku pripadnost. Kao takva, ona bi mogla da uvažava, štiti i da racionalno i pravedno usaglašava njihove različite ekonomske, socijalne i kulturne potrebe i interese. To bi svakako bilo za državu Srbiju dovoljno – što bi, kad bi se desilo, bilo prvi put u njenoj kontroverznoj istoriji. U protivnom, sve rasprave o ustavnim alternativama ostaju "mrtvo slovo na papiru" – i mogu samo da pothranjuju ionako preveliku intelektualnu sujetu srpskih intelektualaca, koji pozvani ili nepozvani u raspravama učestvuju.

Literatura:

1. *Autonomija Vojvodine danas, Rasprava na okruglom stolu održanom 9. januara 1993. u Novom Sadu*, Novi Sad, juli 1993;
2. Bat, Džudi (2002): "Porozna državost" *versus* tvrde granice: uticaj istočnoevropskog proširenja EU na Rumuniju i Jugoslaviju", *Sociološki pregled* (Beograd), vol. XXXVI (2002), no. 1-2.
3. *Evropska povelja o lokalnoj samoupravi*, Strazbur, 1985.
4. Jovičić, Miodrag (1996): *Regionalna država. Ustavnopravna studija*, "Vajat", Beograd.
5. Jovičić, Miodrag (1996): *Ustav regionalne države ujedinjenih srpskih zemalja* (Nacrt sa objašnjenjima i komentarima), "Vajat", Beograd.
6. Luhmann, Niklas (1981): *Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost*, "Globus", Zagreb.
7. Mitrović, Milovan (2002): "Kontroverze oko decentralizacije, regionalizacije i lokalne samouprave u Srbiji", *Sociološki pregled* (Beograd), vol. XXXVI (2002), no. 1-2.
8. Mitrović, Milovan (2003): "Legitimitet političkih aktera i neka otvorena pitanja ustavne reforme u Srbiji", *Ustavne promene*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog na Pravnom fakultetu u Beogradu 22. i 23. aprila 2003. na Pravnom fakultetu u Beogradu.
9. Muench, Richard (1993): *Das Projekt Europa. Zwischen Nationalstaat, regionaler Autonomie und Weltgesellschaft*, Frankfurt.
10. Nikolić, Pavle (2001): *Ustav Kraljevine Srbije* (Nacrt), "Futura", Beograd.
11. *Ogledi o regionalizaciji* (2001): Zbornik radova sa međunarodne konferencije: "Perspektive regionalizacije u Jugoistočnoj Evropi – komparativna iskustva i praksa", Agencija lokalne demokratije - Otvoreni univerzitet, Subotica.
12. *Osnovna načela za novi Ustav Republike Srbije* (2001. i 2003): Demokratska stranka Srbije, Beograd.
13. Očić, Časlav (2002): "Regionomika. Uvodna razjašnjenja", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* (Novi Sad), 2002, br. 112.
14. Popović, Slavoljub (1983): *Regionalizacija u svetu i kod nas*, Republički zavod za javnu upravu, Beograd.
15. *Samoopredeljenje između autonomije i otcepljenja – neka evropska iskustva* (1998), zbornik dokumenata Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
16. *Srbija država regiona* (2000), Zbornik radova, Veće za demokratske promene u Srbiji, Novi Sad.

17. Stanovčić, Vojislav (1999): "Lokalna i regionalna samouprava u demokratskoj teoriji", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* (Novi Sad), 1999, br. 106-107.
18. Stepanov, Radivoj; Lazar, Žolt (2002): "Savremene koncepcije regionalizma i problem statusa Vojvodine", *Sociološki pregled* (Beograd), vol. XXXVI (2002), no. 1-2.
19. Stepić, Milomir (2000): "Regionalizacijom do (re)integracije – Srbija kao regionalna država", *Srbija država regiona* (2000), Zbornik radova, Veće za demokratske promene u Srbiji, Novi Sad.
20. *Ustav Republike Srbije* (2001): Prilozi nezavisne grupe eksperata, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
21. *Ustavno pravni okvir za decentralizaciju Srbije i autonomiju Vojvodine* (2001): "Fridrich Ebert fondacija", Novi Sad.

UDC 316.4.052(497)"311/313"

Prvoslav Ralić
Beograd

KAKO JE MOGUĆA BALKANSKA ZAJEDNICA NARODA?

Rezime

Autor u radu analizira dosadašnje istorijske težnje i iskustva balkanskih naroda na planu saradnje i ujedinjavanja, koncentrišući se na propagiranje savremenih potreba i mogućnosti formiranja balkanske zajednice naroda.

Ključne reči: Balkan, balkanska zajednica naroda, Evropa

HOW THE BALKAN COMMUNITY OF NATIONS MAY BE POSSIBLE?

Summary

The author analyzes previous historical aspirations and experiences of Balkan nations in the sphere of cooperation and association, focusing on the promotion of modern needs and possibilities of forming a Balkan community of nations.

Keywords: Balkan, Balkan Community of Nations, Europe

Pažljivi čitalac uočava da se ovde ne pitamo o mogućnosti nekoga novog Balkanskog saveza. Takođe se vidi da se ne pitamo ni o mogućnosti balkanske federacije.

Dosadašnja istorija nije nas ohrabrila da brzo dajemo pozitivan odgovor na postavljeno pitanje.

Tek u XX veku pojavljuju se zajedničke institucije – savez balkanskih zemalja. Malo, sporo i kratko po trajanju. Sticajem okolnosti i ovde imamo trijadu. Prvi Balkanski savez 1912. godine. Bio je to političko – vojni pragmatički nalog da se u Savezu nađu Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora sa ciljem isterivanja ostataka Turske imperije sa Balkanskog poluostrva. Reč je o Prvom balkanskom ratu, koji je trajao do 23. aprila 1913. godine. Pored proterivanja turskog feudalizma značaj ovog rata je u formiranju nezavisne države Albanije.

Drugi balkanski savez, pravilnije Pakt, osnovan je 1934. godine, opet iz pragmatičkih razloga. U pakt su ušli: Grčka, Jugoslavija, Rumunija i Turska a sa namerom da se garantuje teritorijalni status kvo na Balkanskom poluostrvu.

Najzad imamo Balkanski sporazum (savez) 1953. godine između Grčke, Turske i Jugoslavije, koji je imao, najpre i pre svega vojne ciljeve (omekšavanje snage pretnje Sovjetskog saveza prema onim zemljama Balkana koje su bežale od vojne i druge konrole Sovjetskog saveza. Ovaj vojni sporazum dobio je kasnije i neke političke, ekonomske i kulturne dimenzije.

Istorijsko iskustvo je, da to sada ponovimo, zaista premalo za novu veliku viziju o mogućoj balkanskoj zajednici naroda.

Iako su u praksi, iz mnogo razloga, bile male mogućnosti za nastajanje Balkanske federacije, ova ideja je ipak egzistirala. Ona počinje da živi još u XIX veku, kod srpskih i grčkih ustanika protiv Turaka. Glavni nosioci te ideje su Ljuban Karavelov i Svetozar Marković. Ovaj poslednji se nije zalagao za federaciju nacionalnih država već za savez srezova, župa, okruga na celom Balkanu. Reč je o vrlo zanimljivoj ideji, ideji samouprave i sabornosti, koja je bila obeležje nekih balkanskih zemalja. Početkom XX veka Dimitrije Tucović dalje razvija ovu ideju.

Ova ideja dobija nove podsticaje, zrenje između dva svetska rata. Gorgij Dimitorov razmišlja o federaciji balkanskih socijalističkih republika. Posebno je posle Drugog svetskog rata bila aktuelna ideja o federaciji Jugoslavije i Bugarske. Tito je stajao kratko vreme iza nje. Ali, sa njom je bilo prekinuto 1948. godine, poznatom Rezolucijom Informbiroa.

Nedavno su se kod nas čule ideje o savezu Jugoslavije i Grčke. Ali, nisu bile ni dogovorene, ni dovoljno artikulisane, ni osmišljene.

Čini se da se može tvrditi da postoje realne osnove za ideju, viziju, i što da ne, utopiju, ali onu produktivnu, o balkanskoj zajednici naroda. Najpre, Balkan ima neponovljivu, specifičnu istoriju. To Balkanu daje istorijski identitet. Potom, Balkan ima bar za deo naroda i zemalja, specifičan folklor, kulturu, jezik. Ono što je rečeno za Srbiju, pre 800 godina, može se reći posle tih godina i za Balkan danas: on je Istok na Zapadu i Zapad na Istoku. I to je specifikum koji omogućava balkansku zajednicu naroda. I tradicionalna kultura balkanskih zemalja ima dodirne momente. Ne bi trebalo zaboraviti da susreti kultura na ovim prostorima traju više od hiljadu godina, da je akulturacija postojala a i danas je jaka. Čak i u jezicima ima ili sličnosti ili mnogo preuzetih značenja. Najvažnije zajedničko obeležje većine balkanskih zemalja jeste njihova multietničnost. Nema zemlje, a ni područja na Balkanu, gde žive zajedno mnogi izmešani narodi. To je ogromna energija koja se može pozitivno usmeravati, u pravcu kvaliteta života i pune slobode, ravnopravnosti i celovitih ljudskih prava svih etničkih skupina. Zato, po našem mišljenju, ni malo nije nerealna zamisao o stvaranju Balkanske konvencije o etničkim prožamnjima i punoj građanskoj intervenciji nacionalnih manjina. Moje je mišljenje da ni problem Srba sa Kosovom, ni Hrvata sa Srbima, ni Turaka sa Kurdima, ni Makedonaca sa Grcima i Bugarima, ni Rumuna sa Mađarima, Albanaca iz Albanije sa Grcima, niti Grka sa Albancima i Turcima, a sve to i obrnuto, ne bi bilo kada bi se u praksi ostvarila Balkanska konvencija o sveobuhvatnim građanskim pravima naroda, etnosa i nacionalnih manjina. U takvim okolnostima ni multikonfesionalnost ne bi bila smetnja u odnosima balkanskih zemalja već bi bio stvoren visok nivo ne samo verske tolerancije već i humanističke i druge saradnje različitih vera. Podržavam ovde predloge koji idu u smeru da dođe do međudržavnog dogovora svih balkanskih zemalja o svestranom susretu ekonomija, kultura i vera tih zemalja, na najširoj osnovi građanskih ljudskih prava, ali ne kao pukoj proklamaciji koja odozgo, iz nekog centra lebdi, već kao stvarnom životu ljudi sa ovih prostora. Sve pojedinačne reforme zemalja na Balkanu gube na snazi bez otkrivanja puta da se stvore nove osnove ekonomske, duhovne, kulturne i humanističke saradnje balkanskih naroda, manjina i država. EU bi mogla svemu ovome da pomogne ali ne spolja već iznutra, iz ugla interesa samih balkanskih zemalja.

Nama na Balkanu ne treba Evropa koja će spolja ušetati na ove prostore. Balkan može pripasti Evropi samo ako Evropa shvati da je ona i na Balkanu. Sa Balkanom se ne može trgovati kao sirovinskom bazom Zapada, jeftinom radnom snagom, "atraktivnom turističkom destinacijom". Balkanske zemlje moraju u svemu biti na istom kao i ostale

evropske zemlje. MMF i Svetska banka se ne mogu baviti licitacijama šta raditi sa zemljama Balkana, da li pomagati budžete, slobodna tržišta i privatizaciju ili izgradnju socijalnih struktura i ustanova koje će umeti da koriste finansijska sredstva pomenutih institucija. Rešenje mora biti šire i kvalitativnije. Obnova privrede balkanskih zemalja ne sme se svoditi na pomoć i karijativu već na aktivno buđenje privrednih resursa iznutra. Ako živi i kreativni umovi sa Balkana mogu izdašno da pomažu produktivnost Zapada, onda bi Zapad morao da pomaže industrijske ljudske resurse Balkana. Ne može se Balkan ucenjivati floskulom da će njegova obnova dugo trajati. EU i Svetska banka moraju sve učiniti da ona ne traje dugo, da na dugom siromaštvu balkanskih naroda ne živi još bolje šaka svetskih bogataša. Neodgovoran odnos prema Balkanu, svodeći ga na protektorat, na ekonomski eksperiment, može teško da osveti i samim pozitivnim tendencijama u Evropi, pre svega na evropske privredne i druge integracije.

Balkanska zajednica naroda, koja se ovde predlaže, imala bi upravo za cilj da Balkan, bez namernih zastoja, učini subjektom evropskih integracija. Uveren sam da oni koji svesno ili nesvesno rade po nalogima bogate evropske elite, koja o Balkanu misli nipodaštavajuće, nemaju šta da traže na vodećim političkim i ekonomskim mestima u balkanskim državama.

Balkan ne može u evropsku integraciju tako što bi Evropa propisivala države, imena država, njene granice, njeno duhovno ustrojstvo. Ono što je u Evropi izbrisano, bar do moguće mere, separatizam, ne može se na Balkanu, u balkanskim državama, podsticati. A mi smo savremeni svedoci da se to čini. Ti "recepti" koje u ime EU pojedinci dele mogu se teško osvetiti upravo sutrašnjoj Evropi. Bez integrisanog Balkana na sopstvenim osnovama, nema ni Evropske integracije sutra.

Ne verujemo, to je naše mišljenje, da će puka finansijska, fiskalna logika, sutra održati jedinstvo Evrope. Evropska moneta, evro, sama po sebi ne može biti temelj toga jedinstva. Za integraciju treba mnogo više: pokrenuti čitavu evropsku privredu, tržište i podelu rada na novim odnosima. Bez integracije privrede balkanskih zemalja i njenog unutrašnjeg tržišnog spoja sa privredom ostalih evropskih zemalja, nema celovite evropske integracije.

Kada je o Balkanu reč – moraju se podsticati sledeći procesi: a) puna afirmacija domaćih resursa, uklapanje u evropsku podelu rada, razvoj jedinstvenog evropskog tržišta; b) jedinstvene carinske zone među državama Balkana, prema svetskim i evropskim standardima; c) stvaranje visokog nivoa istorijske i političke tolerancije na Balkanu, prevrednovanjem istorijskih i političkih događaja saglasno budućim ciljevima (ne predlažemo ovde potiskivanje istorijskog pamćenja već njegovo savremeno kontekstualno tumačenje); d) svestranu akulturaciju, slobodno kretanje i prožimanje svih balkanskih nacionalnih kultura, uz, normalno povezivanje sa svetskom i evropskom kulturom (podsticati balkanske kulturne ustanove i njihovu saradnju sa Evropom i svetom); e) razvijati građansko društvo na celom području Balkana, posebno u sredinama velikog etničkog mešanja.

Osnovni cilj mora biti isticanje individue, ličnosti kao najviše društvene vrednosti, više vrednosti od svih određenja po tlu i krvi. Ideologija krvi i tla nije poseban ukras Balkana, kako misle evropske neznalice, već je tu uvezena još od vremena navodno civilizacijskih i verskih ratova evropskih zemalja na prostorima Balkana. Na prostorima Balkana treba razvijati svestrani ekumanizam, koristiti mogućnost novih i budućih usaglašenja najviših vrednosti hrišćanstva (katoličanstva i pravoslavlja), islama, judeizma i drugih vera i konfesija.

Neko je dobro rekao: Balkan se ne smiruje sa strane. To neki u Evropi, a i kod nas u Srbiji, još ne shvataju. Nema smirivanja Balkana bez balkanske saradnje, pre svega ekonomske duhovno - kulturne. Ekonomska saradnja balkanskih zemalja ne može biti u bitnom ostvarena političkim pozivima iz Evrope već unutrašnjom političkom voljom samih balkanskih zemalja – država. To nije puka regionalna saradnja. To je saradnja koja neće uspeti ako nema u vidu šire integracije. Privreda, a i kultura, balkanskih zemalja su činilac, partner, subjekt svetsko – evropske saradnje a ne regionalni problem. Evropa ne treba da crta granice Balkanu niti da ga samo pomaže već da sve kreativne ljude Balkana i privredne njegove resurse ujedini u evropsku privredu. Kontinuirano aktiviranje ekonomije, a ne pitanje budžeta i banaka, prvo je pitanje svake balkanske zemlje. Mi i tu pravimo pogrešne gradacije.

Ne može se dovoditi u pitanje Pakt za stabilnost Jugoistočne Evrope. Ali, on mora promeniti vizuru. Ne sme "nadzirati" Balkanski region već podsticati njegov ekonomski razvoj na principima socijalne države i države pravde. Cilj ovog Pakta mora biti puno uključivanje razvoja balkanskih zemalja u razvoj Evrope. "Evropska vizija" se ne može nametati Balkanu već zajedno sa njim stvarati. Pakt ne obezbeđuje novac ali mora da obezbedi evropske poluge da balkanske zemlje same stvaraju novac. To se postiže podrškom razvijanju bilateralnih odnosa i to na način rešavanja problema iznutra, sopstvenim snagama. Evropa ne zna, potcenjuje da u balkanskim snagama ima snažnog podupirača i sopstvene snage. Zato su i investicije u stratešku infrastrukturu Balkana, kao i izgradnja autoputeva, bitan uslov za to.

Da, Evropa se mora odužiti Balkanu, balkanskim zemljama. Dugo su oni bili siroviniski resursi. Odužiti ali ne karijativom već živim investicionim novcem. Jeste, Evropa počinje kod kuće. Ali se mora shvatiti da je ta kuća u Evropi i da je evropska kuća. Ne kuća pored drumova, negde na jugoistoku.

Evropa može, treba i odgovorna je da pomogne Balkanu ali samo ako predhodno pomogne sebi. A sebi će pomoći ako ne zaboravi globalno zlo koje je nanela svetu svojim kolonijalizmom, fašizmom, staljinizmom i planetarnim egoizmom. Evropa se mora osloboditi didaktike, svakog narcizma i evropocentrizma. Ne sme se nijedan deo Evrope, bio zapadni ili srednji, patronatski odnositi prema jugoistočnoj Evropi.

Zato je i valjano pitanje: može li se Evropa ujediniti, i to sva, od Atlantika do Urala, ili će izvan nje ostati Rusija i deo Balkana. Je li moguće ujedinjenje Evrope bez Rusije i bez Balkana? Mora se jasno reći ono što je očigledno, a neki na to namerno žmure, da Evropa, bez Rusije i Balkana, ne može biti ujedinjena Evropa. EU je unija dela Evrope. Ujedinjenje samo zapadne i srednje Evrope, i to nazvati ujedinjenom Evropom – veliko je istorijsko sektašenje koje može u nekim budućim vremenima Evropi i evropskim narodima naneti veliko i nepotrebno zlo.

Naravno, moramo poštovati različita mišljenja o ujedinjenju Evrope. Neki kazuju, ima izgleda i razloga za takav govor, da će ujedinjenje zapadne i srednje Evrope, i pored evra i pored principa i delimične prakse o evropskoj integraciji, i pored evropskih institucija (Savet Evrope, EU) – ići sa mnogo muka koje se danas ne vide, uz mnogo suprotnosti, moguće i uz konflikte i raskole. Relevantno je i mišljenje da su razlike između zapadne i srednje Evrope, na jednoj strani, i istočne i jugoistočne, na drugoj strani takve, da bi se moglo olako verovati i očekivati da će se u doglednoj budućnosti ujediniti cela Evropa. Poznati jugoslovenski diplomata Vladimir Velebit je nedavno izneo mišljenje: da će se možda stvoriti – ako se nekim slučajem situacija stabilizuje – dve Evrope, koje će među-

sobno komunicirati, možda i uspešno trgovati no ne verujem da će se ujediniti i imati istu razvojnu i socijalnu politiku.

Ne sme se, i kada se ima u vidu mogućnost balkanske zajednice naroda, olako prelaziti pored ovih mišljenja. Naime, nije sasvim izvesno da EU ima koherentnu strategiju za Balkan. Prebrz je sud da se više ne može govoriti o različitim nacionalnim politikama na Balkanu. Zajednički evropski pristup Balkanu je tek zadatak a ne stvarnost. Ne treba Balkan ubeđivati da je deo Evrope već Evropu treba naterati da se ne odnosi dušebrižnički prema Balkanu. Nije naime tačno da su razvijene evropske zemlje izlečene od istorijskih relikata, bilo da su bile pobednice u ratovima ili poražene zemlje. To se upravo na primeru Balkana vidi, posebno prema Srbiji, gde se jedan narod demonizira. Ko uspe da potisne ili još bolje zaboravi "mržnju iz prošlosti", mora taj princip proširiti i na balkanske zemlje i ne tražiti u pojedinim balkanskim narodima Satanu odnosno žrtvenog jarca.

Balkanska zajednica naroda mogla bi se razvijati i na iskustvima EU, ali bez njihove apsolutizacije. Nužna je fleksibilnost u odnosu na nacionalno pitanje ali ne i njegovo apriorno poništenje, posebno kada je reč o duhovnosti, kulturi, vrednostima. Zajednica je šira od nacije ali nije antinacionalna. Slobode ličnosti i lična prava jesu temeljne vrednosti i EU i moguće balkanske zajednice naroda ali se ne može verovati u naredbodavni prekid s etničkim, verskim, jezičkim i istorijskim dimenzijama naroda. Moguća je plodna sinteza univerzalnih i nacionalnih vrednosti. Ostalo bi bilo nasilje. A ono ni danas nije iskorenjeno. Ni u zapadnoj i srednjoj Evropi ni na Balkanu. Ovde bi se složili sa onima koji misle da se moramo naći sa druge strane unilaterizma i politike svršenog čina, od strane velikih i jakih. Prekrajanjem granica balkanskih zemalja, a situacija sa Kosovom ka tome ide, ne može garantovati mir. Relativizacija i prevazilaženje granica u smislu slobodnog protoka ljudi, ideja, roba, novca, kulture – je nužna. Ali ne i ona relativizacija koja se odvija protiv istorije, u ime dnevnog pragmatičkog interesa. Ne može se nacionalnim manjinama dopustiti, od strane EU i SAD, osamostaljivanje državnog tipa po principu samoodređenja. Samoodređenje nije prava vrednost, ako nije data sa celinom ljudskih prava. Moramo se naći na putu stvaranja balkanske zajednice naroda. Balkanske zemlje, u ravnopravnoj saradnji sa zemljama zapadne i srednje Evrope, imaju tu veliku odgovornost. Biće to nužan ulog da Evropa zaista postane, posle mnogo vekova, kontinent slobode a ne razjedinjeno poluostrvo na bogate i siromašne. Treba imati u vidu i sve gorke pouke i Evrope i Balkana iz epoha sukoba, raskola, ratova i na tom iskustvu u budućnosti izbeći deobe između razvijene Evrope i manje razvijenih balkanskih naroda. Dobro je uočeno: institucionalni i privredni opstanak Balkana zavisi od regionalne saradnje. Tu Evropa mora napustiti praksu da satanizuje pojedine zemlje Balkana ili da favorizuje jednu grupu zemalja na račun druge grupe. Evropa mora prestati sa huškanjem balkanskih naroda jednih na druge, igrajući na nacionalnu kartu. Tu je Romano Prodi potpuno u pravu. A bez takve evropske politike neće biti ni balkanske saradnje, još manje balkanske zajednice naroda. Ovde se mora reći cela istina: pre svega je Evropa izmislila "Veliku Srbiju", "Veliku Bugarsku", "Veliku Albaniju" a ove opasne ideje bile su dobro postolje za nacionalne elite vlasti. Mora se zato stati sa tom besmislenom pričom. Balkanska zajednica naroda ne može se zasnivati na ovim manipulacijama.

EU neće moći da "evropizuje" Balkan ako se ne oslobodi iskušenja da po njemu interesno dnevno politički i mafijaško ekonomski mešetari. Balkanska zajednica naroda će po definiciji biti pluralistička zajednica, zasnovana na principu jednakosti i takvog međusobnog novog društvenog ugovora gde će pojedinac, individua, ličnost, a ne grupa po sebi, biti osnov oko koga se organizuje savremena država i postoji nacionalna duhovnost.

Balkanska zajednica naroda predstavljaće takvo udruživanje u kome će slobodan razvitak svakog pojedinca na Balkanu biti uslov slobodne zajednice Balkana, Evrope i sveta.

Dobro zvuče sentence Romano Prodiya: "Balkan je doveo do toga da Evropa odraste i da se suoči sa svojim odgovornostima" – "Balkan mora ponovo postati mesto integracije i saradnje umesto fragmentacije i sukoba" – "...Svi smo mi u Evropi manjina". Ali, one moraju postati sastavni deo dugoročne vizije Balkanske zajednice naroda.

Ovim predlažem da se pokrene inicijativa da se institucionalizuje ideja i vizija *Balkanske zajednice naroda*. Zato je nužna dobro pripremljena Konferencija svih balkanskih zemalja. Prvi korak bi mogao biti da naučne (balkanološki instituti) institucije i nevladine organizacije koje se bave saradnjom balkanskih zemalja, organizuju, u srcu Evrope i Balkana, vrednosni skup na temu slobodnog Balkana u slobodnoj Evropi.

UDC 327(497)+339.9(497+4-672EU)

Ljubivoje Prvulović

Miroslav Antevski

Institut za međunarodnu politiku i privredu
Beograd

PERSPEKTIVE REGIONALNE SARADNJE BALKANSKIH ZEMALJA I INTEGRACIJE SA EVROPSKOM UNIJOM

Rezime

Glavna briga međunarodne zajednice na Balkanu je bila i ostala bezbednost. Pitanja i problemi na Balkanu su regionalnog karaktera i zahtevaju regionalna rešenja. Regionalna saradnja se odvija kroz regionalne integracije i inicijative (SECI, CEI, BSEC, CEFTA, SEECP, AII, SP) i bilateralne odnose. Ona je bila unapređena posle Zagrebačkog samita i njenog uključanja u SAP. Posebno je ubrzana tokom zadnje godine u okviru aktivnosti SEECP.

Uzajamna trgovina na Balkanu se smatra ugaonim kamenom regionalne saradnje. Mreža sporazuma o slobodnoj trgovini je kompletirana i vodiće formiranju jedinstvenog tržišta od oko 55 miliona potrošača. U skladu s tim, realno je očekivati dostizanje održivog ekonomskog rasta u regionu i pojačan priliv FDI.

Regionalna saradnja je jedan od preduslova za evropski integracioni proces. Rumunija i Bugarska su od ranije uključene u integraciju sa Evropskom unijom kao zemlje kandidati iz grupe CEEC-10, i postaću nove članice EU 2007. Zapadni Balkan je uključen u integraciju sa EU preko SAP; Makedonija i Hrvatska imaju potpisane SAA, a Albanija je otvorila pregovore o SAA početkom ove godine. Evropska komisija je predložila unapređenje SAP i uvođenje Evropskog integracionog partnerstva za Zapadni Balkan. Realno je očekivati usvajanje takvog Predloga na Evropskom savetu u Solunu (jun 2003.) i ubrzanje SAP.

Ključne reči: Balkan, Zapadni Balkan, Evropska unija, regionalna saradnja, regionalne inicijative, regionalna trgovina, evropska integracija, SAP

THE PERSPECTIVES OF REGIONAL COOPERATION IN THE BALKANS AND INTEGRATION WITH EUROPEAN UNION

Summary

The main concern of the international community in the Balkans was and is security. The issues and problems in the Balkans are regional in character and require regional solutions. The regional cooperation is realising through regional integrations and initiatives (SECI, CEI, BSEC, CEFTA, SEECP, AII, SP) and bilateral relations. It has been improved after Zagreb summit and its involvement to SAP. It was accelerated particularly during last year in scope of SEECP activities.

The mutual trade in the Balkans is recognised as a cornerstone of regional cooperation. The FTA network is completed which would bring to the formation of a single 55 million consumers market. Accordingly, it would be realistic to expect the achievement of sustainable economic growth in the region and higher FDI inflow.

The regional cooperation is one of prerequisite for european integration process. Romania and Bulgaria have already been included in integration with European Union as a candidate

countries of CEEC-10 group, and they would be the new members of EU in 2007. The Western Balkans are involved in integration with EU through SAP; Macedonia and Croatia have signed SAA and Albania has opened negotiations on SAA early this year. The European Commission has proposed the improvement of SAP and introduction of European integration partnerships for Western Balkans. It can be realistic to expect the adoption of such Proposal on Thessaloniki European Council (June 2003) and acceleration of SAP.

Keywords: Balkans, Western Balkans, European Union, Regional Cooperation, Regional Initiatives, Regional Trade, European Integration, SAP

Uvod

Balkan¹ ima neslavnu viševjekovnu istoriju sukoba i ratova, kao i mnogi evropski regioni, dok su duži periodi mira, slobode i saradnje bili retki. Posleratni period mira je početkom devedesetih prekinut, i pet od sedam zemalja su bile poprište lokalnih i međusobnih sukoba i međunarodne vojne intervencije. To ne stvara dobre preduslove za razvoj međusobne saradnje, i da zavisi samo od dobre volje zemalja u pitanju, ona bi bila na nižem nivou nego što jeste.

Osnovni prioritet Evropske unije (European union - EU) i ukupne međunarodne zajednice u regionu je mir i bezbednost, počev od devedesetih pa do danas. Tom cilju su služile sve njihove aktivnosti u regionu, manje ili više koordinisane. Danas se može konstatovati da međunarodni faktori neće dozvoliti pojavu ratnih sukoba u regionu, i pored mogućih lokalnih aspiracija, tako da se postojeći stepen bezbednosti smatra zadovoljavajućim i pod kontrolom. To svakako jeste osnovni preduslov bilo kakvog razvoja i saradnje među balkanskim zemljama.

Svih sedam balkanskih zemalja kao svoje osnovne spoljnopolitičke prioritete imaju: članstvo u EU, Partnerstvu za mir (i NATO) i razvoj regionalne saradnje. One su pri tome u različitim stadijumima postizanja tih ciljeva, neke bliže, neke dalje. Razvoj regionalne saradnje čini integralni deo postizanja ovih ciljeva, i ne može se zaobići niti izostaviti. Međunarodna zajednica, a posebno EU, je takav razvoj podsticala, usmeravala i u dobroj meri finansirala. To je činjeno preko široke mreže regionalnih inicijativa i integracija, uglavnom sa polovičnim rezultatima. Tek kada je regionalna saradnja postala sastavni deo Procesu stabilizacije i asocijacije (Stabilisation and Association Process - SAP), njoj su zemlje regiona pristupile ozbiljnije. U tom smislu bi 2000. bila godina od kada regionalna saradnja postaje intenzivnija; značajni događaji su pri tome Zajednički samit EU-Zapadni Balkan u Zagrebu i potpisivanje Memoranduma o razumevanju o liberalizaciji trgovine u Jugoistočnoj Evropi u Briselu 2001. Aktivnosti u okviru Procesu saradnje u Jugoistočnoj Evropi (South East Europe Cooperation Process – SEECP), autohtonoj regionalnoj inicijativi, u protekloj godini posebno intenzivirane, su značajno doprinele zajedničkom nastupu zemalja regiona. Ovaj rad je usmeren na pitanja perspektive regionalne saradnje na Balkanu, njenog značaj za SAP i sam proces integracije regiona sa EU koji je u toku.

¹ Ovom prilikom će predmet razmatranja biti sedam zemalja Jugoistočne Evrope (SEE-7): Hrvatska, Srbija i Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Albanija, Rumunija i Bugarska, dok će Grčka i Turska biti delom obuhvaćene

Ključni problemi zemalja regiona i regionalna saradnja

Kao ključne probleme zemalja Jugoistočne Evrope možemo odrediti: ekonomsku nerazvijenost, visok stepen nezaposlenosti (a time i bede), mlade i nestabilne demokratije, nedovoljno razvijene tržišne privrede, neizgrađene institucije i visok nivo korupcije i kriminala. Međunarodni faktori su podsticali razvoj sveukupne regionalne saradnje, u početku radi (ponovnog) uspostavljanja međusobnog poverenja među susedima i stabilizacije mira. Kasnije se došlo do zaključka da su mnogi od problema sa kojima se susreću zemlje regiona po svojoj prirodi regionalnog karaktera, pa da treba tražiti rešenja adekvatna takvom okviru. I na kraju, EU je, na osnovu vlastitog pozitivnog iskustva, posebno insistirala na regionalnoj saradnji, da bi je uključila kao obavezan deo u SAP. U argumentaciji EU, pri tome, ima mnogo logike, ali ono što je najvažnije je činjenica da je regionalna saradnja prethodni uslov svake evropske integracije regiona.

Instrumenti koji su služili sprovođenju tako zamišljene i formulisane politike su bili raznovrsni i brojni, pa je region prekriven i premešten čitavim nizom raznih inicijativa, asocijacija i integracija. Da je od njihovih aktivnosti bilo koristi za zemlje regiona sasvim je izvesno, ali je takođe sigurno da je trošenje za to izdvojenih finansijskih sredstava bilo u velikoj meri neracionalno, te su tako i efekti takvih aktivnosti u najboljem slučaju polovični. Najbolji dokaz za to je stanje u zemljama regiona, naročito ako se uzmu u obzir zaista značajna izdvojena finansijska sredstva.

Može se oceniti kao pozitivna sadašnja politika EU u delu koji se odnosi na regionalnu saradnju, i njena uključenost u SAP. Takođe se može očekivati da ukupnim razvojem saradnje deo ključnih problema zemalja regiona bude rešen lakše, dok drugi deo ostaje unutrašnja stvar pojedinih zemalja. Saradnja među susedima na Balkanu sigurno u dobroj meri može dovesti do sprečavanja ilegalne trgovine ljudima i robom, olakšavanja prekograničnog prometa putnika i robe, povećanja obima međusobne trgovine a time i podsticanja ekonomskog rasta, rešavanja niza problema koje svaka od njih ima a lakše se rešavaju regionalno, kao što su: razne infrastrukturne mreže (putne, železničke, gasovodne, naftovodne, elektroprenosne), ekološki problemi, upravljanje vodenim resursima itd. Interparlamentarna, i uopšte interinstitucionalna saradnja sigurno doprinose učvršćivanju i razvoju demokratskih institucija u svakoj od njih. Moglo bi se reći da je polje za saradnju gotovo neograničeno, ali i da ona ne rešava ključne probleme pojedinih zemalja; ona im u dobroj meri pomaže, što opravdava napore na njenom razvijanju.

Regionalna saradnja i evropska integracija

Sedam balkanskih zemalja nisu u istoj fazi evropske integracije: Rumunija i Bugarska su zemlje kandidati za članstvo, i najavljen je njihov prijem 2007.; ostalih pet, zemlje Zapadnog Balkana, su uključene u evropsku integraciju preko SAP, gde Makedonija i Hrvatska imaju zaključene Sporazume o stabilizaciji i asocijaciji (Stabilisation and Association Agreement - SAA), Albanija je proletoš započela pregovore o njegovom zaključenju, dok za Bosnu i Hercegovinu i Srbiju i Crnu Goru tek predstoji izrada studija o izvodljivosti. Međutim, EU uslovljava svih sedam zemalja na razvoj regionalne saradnje. Pored njih, Grčka je članica EU, dok je za Tursku 2002. EU otvorila jedan poseban okvir: tzv. pristupanje bez pregovaranja. Za sve zemlje, kandidate i one potencijalne, važi isto pravilo individualnog priključenja EU, zavisno od ispunjavanja kriterijuma koje im je ona postavila.

U takvoj situaciji regionalna saradnja ima uslovljenu perspektivu, jer bez nje nema ni priključenja EU. To sigurno vodi intenzivnijoj saradnji, ali bi do nje u nešto manjoj meri došlo i bez takvog uslovljavanja, iz prostog razloga geografske i istorijske upućenosti suseda jednih na druge. U EU se smatralo, uz širu međunarodnu podršku, da je razvoj i liberalizacija međusobne trgovine ključni faktor za oporavak privreda, pa je takav proces i započeo 2001. On bi trebao biti okončan do kraja 2003. formiranjem mreže bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini (Free Trade Agreement - FTA) i njihovom ratifikacijom sedam zemalja (osam sa Moldavijom), svake sa svakom. Time bi se dobila jedna kvazi zona slobodne trgovine od oko 55 miliona stanovnika. Kao praksa EU sa trećim zemljama, u svim tim sporazumima je predviđeno bilateralno priznavanje kumulacije porekla robe. Uvidelo se izgleda da to nije najbolje rešenje, pa je nedavno² Evropska komisija predložila: prvo, proširenje panevropske (dijagonalne) kumulacije porekla robe (Pan-European Cumulation of Origin Agreement) i na zemlje Zapadnog Balkana, i to one koje imaju zaključen SAA i efikasno kontrolišu procedure utvrđivanja porekla robe na svojoj teritoriji, i drugo, prerastanje mreže sporazuma o slobodnoj trgovini u pravu, multilateralnu zonu slobodne trgovine za izvesno vreme. Kada se to desi, imaćemo adekvatan oblik regionalne integracije. Pored toga, još dve stvari će pomoći razvoju regionalne saradnje i približavanju EU: prvo, predloženo proširenje Internog tržišta električne energije EU na Zapadni Balkan³, i drugo, Atinskom poveljom iz novembra 2002. predviđeno otvaranje regionalnog tržišta električne energije od početka 2005. (za koje EU predlaže da se proširi i na gas).

Dosadašnji rezultati procesa liberalizacije regionalne trgovine se ne mogu oceniti značajnim; oni to u formalnom smislu jesu, ali nisu praćeni većim povećanjem obima međusobne trgovine. Razlog je jednostavan, i važi i u slučaju ostalih tržišta: izvozna snaga privreda je slaba, kao i apsorpciona i kupovna moć. Isti problem se javlja i kod njihovog izvoza u EU, kao glavnog spoljnotrgovinskog partnera. Možda bi bilo pravednije reći da su ti rezultati dobri, ako se ima u vidu u kakvom su stanju privrede zemalja regiona⁴. Pored toga, ni mreža FTA još nije u punoj meri zaživela.

Kada je u pitanju izabrani oblik liberalizacije trgovine i regionalne integracije, postojalo je nekoliko dosta sličnih predloga, ali je izgleda u EU preovladao stav da je mreža FTA najprikladnija postojećim odnosima među susedima. Pošto se videlo da je ona u regionu prihvaćena, i posle određenih primedbi u stručnoj i političkoj javnosti na politiku EU prema regionu, dolaze predlozi o njenom unapređenju. Možemo očekivati da će za nekoliko godina mreža FTA prerasti u multilateralnu zonu slobodne trgovine. Pored ovoga, mogu se često sresti i predlozi o stvaranju regionalne carinske unije sa jedne strane, i carinske unije između regiona i EU, sa druge⁵. To se, između ostalog, najčešće argumentuje mogućnošću izbegavanja strogih pravila EU o poreklu robe, što je jedan od najvećih problema izvoznika

² European Commission (2003d) – Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: *The Western Balkans and European Integration*, Brussels, 21.5.2003, COM (2003) 285 final

³ (*The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving toward European integration*), tekst sadržan u: Council of the European Union – General Affairs and External Relations (2003) – 2518th Council meeting, External Relations, Luxembourg, 16 June 2003, 10369/03 (Presse 166), 1-43.

⁴ O efektima regionalne (preferencijalne) liberalizacije trgovine postoje različiti stavovi u teoriji, takode potvrđeni različitim rezultatima u praksi. Dobar kritički osvrt na tu temu se može naći u: Kaminski, B. and de la Rocha, M. (2003)

⁵ World Bank (2003) - Trade Policies and Institutions in the Countries of South Eastern Europe in the Stabilization and Association Process: Regional Report, Report No. 24460, March 28, 2003, Washington, D.C., 1-91.

iz regiona. Kako carinska unija nosi sobom daleko veće implikacije od toga, ovaj stav nema mnogo pristalica, pogotovo ne u regionu.

Očekujući izvesno prerastanje mreže FTA u multilateralnu zonu slobodne trgovine, i imajući u vidu da su sve zemlje u procesu pristupanja Svetskoj trgovinskoj organizaciji (World Trade Organization - WTO)⁶ značajno smanjile nivo carinske zaštite, najčešće usaglašene preporuke⁷ za postizanje optimalnih efekata se svode na tri: prvo, da liberalizacija trgovine u regionu treba da bude praćena multilateralnom liberalizacijom (prema ostatku sveta), tj. smanjenjem MFN⁸ carina na industrijske proizvode na nivo EU, drugo, uklanjanjem carina na uvoz industrijskih proizvoda iz EU, i treće, proširenjem fiskalne osnovice i efikasnijom naplatom poreza u zemlji, kako bi se nadoknadili smanjeni prihodi od carina. Smatra se da bi u ovom slučaju ukupni efekti liberalizacije trgovine bili najveći, odn. da bi trade creation znatno premašio trade diversion efekat. Na taj način bi se postigli pozitivni efekti slični onima koje bi dala carinska unija, a izbegle obaveze koje ona podrazumeva. Da li će taj proces izgledati u potpunosti ovako, pitanje je, ali je izvesno da će ići u tom pravcu.

Pored saradnje na regionalnom (međudržavnom) i evropskom nivou, postoji i saradnja koja se odvija na subregionalnom nivou, uglavnom preko formiranja euro ili transgraničnih regija. Iako je započeta u tom obliku pre desetak godina, ona je po svojim rezultatima još u početnoj fazi. Očigledno da je za njihov uspešniji razvoj i ekspanziju neophodna podrška država i međunarodnih faktora, bar u početku. Zbog toga i saradnja u Podunavlju i basenu reke Save ima ozbiljnije šanse zbog određene međunarodne podrške.

Paralelno sa smanjivanjem važnosti državnih granica i povećanjem njihove propustljivosti, značaj subregionalne saradnje će se povećavati. Ona ima svoj pandan u euro regijama u okviru EU, odakle može crpiti bogato iskustvo u rešavanju lokalnih problema, ali i očekivati podršku. Može se očekivati da će i države regiona, posle rešavanja važnih i većih pitanja u odnosima sa EU, ovom obliku saradnje pružiti značajniju podršku. Ovo tim pre što je subregionalna saradnja i sama deo SAP, i može znatno olakšati međudržavnu saradnju.

Proširene perspektive evropske integracije regiona

Od balkanskih zemalja nečlanica EU, Rumunija i Bugarska će verovatno postati punopravne članice 2007, dok je za Tursku EU tokom 2002. otvorila jedan poseban okvir asocijacije: tzv. pristupanje bez pregovaranja; na taj način je Turskoj omogućeno korišćenje sredstava pokrivenih predpristupnom strategijom za zemlje kandidate, a da pregovori o pristupanju nisu ni započeti. Ostalih pet zemalja, tzv. Zapadni Balkan, su na drugom zajedničkom samitu EU-Zapadni Balkan u Solunu (Porto Karas) 21. 06. 2003. dobile jedan unapređen i poboljšan SAP. Očekivanja među njima uoči samita su bila velika, i nadali su se zvaničnoj promeni statusa, koji bi bio sličan onom koji ima Turska. Pokazalo se da su ona bila nerealna, ali i da je intenzivna diplomatska aktivnost koja traje od prošle jeseni

⁶ Od sedam zemalja, četiri su punopravne članice WTO, Makedonija u procesu ratifikacije, a Bosna i Hercegovina i Srbija i Crna Gora su podnele zehteve za prijem, i nalaze se u procesu pregovora

⁷ Kaminski, B. and de la Rocha, M. (2003) – "Policy-Induced Integration in Balkans: Policy Options and Their Assessment", u: World Bank – *Trade Policies and Institutions in the Countries of South Eastern Europe in the Stabilization and Association Process: Regional Report*, Report No. 24460, March 28, 2003, Washington, D.C., 62.

⁸ Najpovlašćenija nacija (Most Favoured Nation - MFN)

urodila plodom. Svakako da bi Zapadnom Balkanu mogućnost korišćenja sredstava iz određenih fondova EU znatno pomoglo u ekonomskom razvoju, ali takva mogućnost mu ovom prilikom nije pružena. Osnovu za traženje ovakve mogućnosti lideri zemalja regiona su mogli naći u činjenici da su odluke EU o zvaničnom statusu zemalja kandidata za članstvo u dobroj meri političke po svom karakteru; tako ni određene zemlje Centralne i Istočne Evrope nisu bile u potpunosti ispunile zahtevane kriterijume pri zaključenju Evropskih sporazuma (pa čak ni prilikom odluke o prijemu u punopravno članstvo).

EU je ovom prilikom pokazala i uzdržanost i spremnost da postojeći okvir asocijacije unapredi i proširi, ostajući tako u suštini u okvirima svoje strategije prema regionu. Zadržan je zvanični status potencijalnih kandidata za članstvo u EU, ali je SAP obogaćen određenim elementima predpristupne strategije.

"Evropski savet, podsećajući na svoje zaključke iz Kopenhagena (Decembar 2002.) i Brisela (Mart 2003.), potvrđuje svoju odlučnost da u potpunosti i efektivno podrži evropsku perspektivu zemalja Zapadnog Balkana, koje će postati integralni deo EU, jednom kada ispune postavljene kriterijume."⁹ Dalje se naglašava da Solunska agenda treba da osnaži privilegovane odnose Zapadnog Balkana sa EU.

U *Deklaraciji Samita EU - Zapadni Balkan* "Evropska unija ponovo ističe da nedvosmisleno podržava evropsku perspektivu zemalja Zapadnog Balkana. Budućnost Balkana je u Evropskoj uniji."¹⁰ Međutim, "brzina napredovanja leži u rukama zemalja regiona"¹¹. Takođe se ističe da SAP ostaje okvir evropskog kursa sve do punog pristupanja EU. Na ovaj način su zemlje regiona ponovo dobile osnaženu potvrdu svoje evropske perspektive i okvira u kojem će se ona realizovati.

U *Solunskoj agendi za Zapadni Balkan*, pored isticanja prioriteta koji ima za EU, "EU naglašava da tempo približavanja zemalja Zapadnog Balkana Evropskoj uniji zavisi od njih samih i od toga kako svaka pojedina zemlja bude sprovodila reforme i na taj način poštovala kriterijume koje je postavio Evropski savet u Kopenhagenu 1993. te uslove Procesa stabilizacije i asocijacije"¹². Navešćemo ovom prilikom još samo one elemente SAP čija poboljšanja i unapređenja Solunskom agendom smatramo ključnim:

- uspostavljanje političkog dijaloga visokog nivoa na multilateralnom (Forum EU-Zapadni Balkan) i bilateralnom nivou (ministarski nivo), kao i parlamentarne saradnje;
- uvođenje u SAP elemenata predpristupne strategije: evropska partnerstva; podrška izgradnji institucija - twinning program (vec u primeni u Hrvatskoj i Albaniji), TAIEX, ojačani monitoring i otvaranje određenih programa EU za zemlje regiona;
- povećanje budžeta CARDS za više od EUR 200 mil za period 2004-2006.;
- intenziviranje saradnje u oblastima: zajedničke bezbednosne i spoljne politike, pravosuđa i unutrašnjih poslova;
- u cilju unapređenja ekonomskog razvoja: održavanje redovnog ekonomskog dijaloga, planirano proširenje dijagonalne kumulacije porekla robe na region (posle aprila 2004.), omogućeno učešće na tenderima predpristupnih programa, proširenje Internog tržišta energije na region;

⁹ European Council (2003a) – Thessaloniki European Council, 19 and 20 June 2003 – *Presidency Conclusions*, 12.

¹⁰ European Council (2003b) – *EU - Western Balkans Summit – Declaration*, Thessaloniki, 21 June 2003

¹¹ *ibid.*

¹² Council of the European Union - General Affairs and External Relations (2003a) - 2518th Council meeting, External Relations, Luxembourg, 16 June 2003, 10369/03 (Presse 166), 1-43.

- podrška regionalnoj saradnji u cilju uspostavljanja multilateralne zone slobodne trgovine u dogledno vreme i regionalnog tržišta električne energije i gasa.

Poboljšanja SAP koja su zemlje regiona ovom prilikom dobile se mogu oceniti kao dovoljna i primerena trenutku. Ne treba zaboraviti da širi okvir koji EU pruža znači i veće obaveze. Bilo bi najbolje kada bi ovako formulisan okvir iskoristile u potpunosti, i tada tražile adekvatan status. Kako god razmatrali ovo pitanje, uvek se (što se iz EU takođe redovno čini) vraćamo na pitanje obaveza koje su pet zemalja preuzele na sebe. One se jednostavno ne mogu izbeći iz nekoliko razloga: prvo, EU će se držati Kopenhagenskih kriterijuma iz 1993., koji su važili i za dosadašnje kandidate, drugo, ne postoji način da se obaveze izbegnu ili samo delimično ispune, i treće, najveću štetu bi pretrpele zemlje regiona ako bi nespemne bile izložene konkurenciji u EU. Može se reći da vremenom u regionu jača svest o tome da je sveukupan vlastiti razvoj najveći vlastiti interes. Na taj način i ciljevi koje podrazumeva SAP postaju bliži i prihvatljiviji. Na kraju bi se moglo reći da uspešna regionalna saradnja i SAP podrazumevaju i uspešno rešavanje ključnih unutrašnjih problema zemalja. To se ne može u ovakvoj situaciji postići ni brzo ni lako, a izgleda da kraćeg i bržeg puta nema.

Literatura

Anastasakis, O. & Bechev, D. (2003) - "EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process", European Studies Centre, St. Anthony's College, Oxford, April 2003, 1-22. <http://sant.ox.ac.uk/areastudies/Euconditionality.doc>

Astrov, V. (2001) - "Structure of Trade in Manufactured Products between Southeast European Countries and the European Union", The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Vienna, Working Paper, 2001

Christie, E. (2002) – "Potential Trade in Southeast Europe: a Gravity Model Approach", The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Vienna, Working Paper No. 21, March 2002, 1-14.

Christie, E. (2003) - "Foreign Direct Investment in Southeast Europe", The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Vienna, Working Paper No. 24, March 2003. 1-22.

Council of the European Union - General Affairs (2002) - 2425th Council meeting, Brussels, 13 May 2002, 8649/02 (Presse 124), 1-25.

Council of the European Union - General Affairs and External Relations (2003) - 2518th Council meeting, External Relations, Luxembourg, 16 June 2003, 10369/03 (Presse 166), 1-43.

European Commission – DG for Economic and Financial Affairs (2003a) - "The Western Balkans in Transition", *European Economy*, Occasional Papers, No. 1, Jan. 2003, 1-58.

European Commission (2003b) – Report from the Commission: The Stabilisation and Association Process for South East Europe – Second Annual Report, Brussels, 26.3.2003, COM(2003) 139 final, /SEC(2003) 339-343/,

http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/sap/rep2/com03_139_en.pdf

European Commission (2003c) – Commission Staff Working Paper: Serbia and Montenegro – Stabilisation and Association Report 2003, Brussels, 26.3.2003, COM(2003) 139 final, SEC(2003)343, http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/sap/rep2/com03_343_en.pdf

European Commission (2003d) – Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: *The Western Balkans and European Integration*, Brussels, 21.5.2003, COM (2003) 285 final, http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/2003.pdf

European Council (2003a) – Thessaloniki European Council, 19 and 20 June 2003 – *Presidency Conclusions*, 1-40., http://europa.eu.int/futurum/documents/other/oth200603_en.pdf

European Council (2003b) – *EU - Western Balkans Summit – Declaration*, Thessaloniki, 21 June 2003, http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/sum_o6_03/decl.htm

Garcia-Vega, M. and Herce, J.A. (2002) - "Interdependent Growth in the EU: The Role of Trade", CEPS, Brussels, Working Document No. 184, August 2000, 1-16.

Jovičić, M., red. (2002) – *Merenje komparativnih prednosti i strategija unapređenja spoljnotrgovinske razmene Srbije*, Ekonomski fakultet, Beograd

Kaminski, B. and de la Rocha, M. (2003) - "Policy-Induced Integration in Balkans: Policy Options and Their Assessment", u: World Bank - *Trade Policies and Institutions in the Countries of South Eastern Europe in the Stabilization and Association Process: Regional Report*, Report No. 24460, March 28, 2003, Washington, D.C., 23-72.

Lopandić, D., ed. (2002) – *Regional Cooperation in South Eastern Europe – The Effects of Regional Initiatives (Conference Proceedings)*, European Movement in Serbia, Belgrade

Lopandić, D. i Bajić, V., prir. (2003) - *Srbija i Crna Gora na putu ka Evropskoj uniji* - zbornik radova, EPuS i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd

Melitz, M.J. (2002) - "The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocation and Aggregate Industry Productivity", NBER, Cambridge, Mass., Working Paper 8881, April 2002, 1-42.

Taylor, A.M. (2002) - "Globalization, Trade and Development: Some Lessons from History", NBER, Cambridge, Mass., Working Paper 9326, Nov. 2002, 1-37.

World Bank (2003) - *Trade Policies and Institutions in the Countries of South Eastern Europe in the Stabilization and Association Process: Regional Report*, Report No. 24460, March 28, 2003, Washington, D.C., 1-91.

UDC 338.1/2(497.11)+332.14(497.11):339.923(4-672EU)

Pero Petrović

Institut za međunarodnu politiku i privredu

Beograd

EKONOMSKI PRIORITETI I MODALITETI UKLJUČIVANJA SRBIJE U PROCES EVROINTEGRACIJE I REGIONALIZACIJE

Rezime

U radu se ukazuje na ekonomske aspekte modaliteta i prioriteta prilagođavanja privrede Srbije evropskim integracijama a prvenstveno Evropskoj Uniji. Osim toga ukazuje se na paralelan proces regionalizacije Balkana odnosno zajednički pristup. Ekonomski kontekst prilagođavanja podrazumeva niz pripremnih radnji usaglašenih sa normama i zahtevima funkcionisanja savremenih integrisanih privrednih prostora. U radu se analiziraju preduslovi za pristupanje Evropskoj Uniji kao i mogući modaliteti prilagođavanja zajedno sa drugim balkanskim zemljama. U tom procesu neophodno je odrediti i prioritete pa potom uskladiti mere, instrumente i red poteza. Osnovni cilj ekonomske politike, osim makroekonomske stabilnosti, je stvaranje privrednog ambijenta koji je na putu prilagodljivosti evropskom ekonomskom prostoru. Ekonomski položaj, odnosno stanje privrede zemalja Jugoistočne Evrope, predstavlja fundamentalnu osnovu za stabilnost i saradnju u regionu.

Ključne reči: prilagođavanje, integracija, preduslovi, modaliteti, prioriteti, institucionalizacija, kretanje kapitala

THE PRIORITIES AND MODALITIES OF SERBIA'S INVOLVEMENT IN THE PROCESS OF EUROINTEGRATION AND REGIONALIZATION

Summary

In this paper it is pointed out the economic aspects of modalities and priorities of harmonization of Serbia's economy to european integrations especially to European Union. Additionally, it is stressed out a parallel process of Balkans regionalization. The economic context of harmonization comprise a lot of preparatory activities in accord with the rules and demands of functioning of contemporary integrated economic areas. In the paper is analysing the preconditions of accession to European Union as well the possible modalities of harmonization together with other Balkan countries. It is necessary to define the priorities in that process and accordingly harmonize the measures, instruments and agenda. Except macroeconomic stability, the main purpose of economic policy is a creation of economic environment able to harmonize with european economic area. Economic position and development stage of South European countries economies represent a fundamental base for stability and cooperation in the region.

Keywords: Harmonization, Integration, Preconditions, Modalities, Priorities, Institutionalization, Capital Movement

Uvod

Osnova za saradnju zemalja Jugoistočne Evrope predstavlja njihov ekonomski položaj, odnosno stanje privrede, pa time i stabilnost društva u celini. To naročito dolazi do izražaja ako se imaju u vidu ukupne evropske integracije odnosno nastojanje za članstvom u EU. Proces integracije u EU predstavlja daleko veći poduhvat od unutrašnjih privrednih i društvenih reformi, zahteva brojne nove institucije i institucionalna prilagođavanja, koja prevazilaze isključivi domen tržišta i ekonomskih odnosa. Kreiranje i usvajanje odgovarajućih zakona tek je početni korak na tom dugom putu, koga moraju da prate odgovarajuće administrativne i organizacione strukture, kako bi se oni mogli, inače, sprovesti¹. Sa ekonomskog aspekta na proces približavanja značajno utiču ocene o brzini i karakteru promena u svim bitnim privrednim oblastima: razvoj ukupnog a posebno finansijskog tržišta, bankarskog sistema, budžet i budžetska politika, javni dug, izvozna konkurentnost, platni bilans i carinska i necarinska ograničenja, karakter strukturnih promena, tok i tempo procesa privatizacije, tretman stranih investitora, proces standardizacije;

Pri tome je naročito bitno ispunjavanje obaveza na osnovu zaključenih sporazuma o pridruživanju sa Evropskom Unijom. U procesu prilagođavanja, svakako, treba imati strategiju priprema, jer usaglašavanje sa unutrašnjim tržištem trebalo bi da podstakne privrednu reformu i prestrukturiranje industrije, te da ojača trgovinu. Smatra se da bescarinski režim predstavlja približavanje uslovima koje postavlja EU, međutim opsežne studije o makroekonomskim efektima, postojećih i budućih ugovora o slobodnoj trgovini u nas još nema² (za razliku od studija o efektima liberalizacije na budžet) tako da se tek očekuje apostrofiranje ekonomskih prioriteta i načina prilagođavanja procesima globalizacije i procesima regionalnih integracija³. Osm toga neophodan je paralelan proces uključivanja zemalja Balkana u regionalnu integraciju, odnosno zajednički nastup u naporima pridruživanja EU. Međutim, ekonomski kontekst prilagođavanja podrazumeva niz pripremnih radnji, usaglašanih sa normama i zahtevima funkcionisanja savremenih integriranih privrednih prostora.

U određivanju ekonomskih prioriteta i modaliteta uključivanja Srbije u proces evrointegracije i regionalizacije neophodno je sagledati kvalitativne i kvantitativne efekte ovih procesa. To se odnosi na primenu propisa ne samo na pojedine privredne grane i oblasti nego na privredu u celini, te i na privredu svih zemalja u regionu jugoistočne Evrope. Osim toga treba sagledati i šire društvene efekte koji mogu biti posledica određivanja ekonomskih prioriteta.

¹ Upravo sporazum o stabilizaciji i pridruživanju predstavlja ključni element Procesu stabilizacije i pridruživanja, kojim EU nastoji da obezbedi zajednički okvir za mir, stabilnost i ekonomski napredak zemalja zapadnog Balkana, a istovremeno ovaj Sporazum predstavlja prvi korak ka punopravnom članstvu ovih zemalja u EU, jer obuhvata političke, ekonomske i trgovinske odnose između EU i zemlje potpisnice, s naročitim težinom na oblast trgovine.

² Sredinom juna 2003 godine Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom prezentiralo je studiju: "Analiza efekata pridruživanju EU" u kome je dat sektorski pristup privrede (poljoprivreda i agroindustrija, energetika, metalurgija i mašinogradnja, proizvodnja saobraćajnih sredstava i proizvodnja električnih mašina i aparata, industrija vlakana, tekstila, odeće, koše i obuće, hemijska industrija) gde nisu sagledavani efekti novih mera i odnosa u spoljnotrgovinskoj razmeni, stranim direktnim investicijama, privatizacioni efekti, finansijsko tržište, saobraćaj i turizam itd.

³ Za sada samo sa četiri zemlje imaju potpisan ugovor o spoljnoj trgovini (Makedonija, Mađarska, Rusija i BiH), zato cena naših proizvoda raste za određenu carinsku dažbinu. U 2002 godini zbirni rezultati izvoza SRJ, Makedonije, BiH i Hrvatske, manji su od izvoza Slovenije.

Spoljnotrgovinski odnosi

Osnovni prioritet u naporima da se poveća izvoz je ukupno prestrukturiranje naše privrede. To između ostalog znači i izgradnju odgovarajućih institucija za podršku izvozu⁴. Finansiranje izvoza direktno pojačava izvoznu konkurentnost privrede. U 2002 godini najveći deficit je ostvaren sa Rusijom (696 mil.USD), Nemačkom (586 mil.USD) i Italijom (223 mil.USD), tako da deficit u razmeni sa ove tri zemlje iznosi čak 39,7 % ukupnog deficita spoljnotrgovinske razmene.

Posmatrano po grupama zemalja, najviše robe je izveženo na tržišta zemalja u tranziciji Centralne i Istočne Evrope, i na tržišta razvijenih zemalja, pre svega na tržište EU. Tako od zemalja EU najveće učešće u spoljnotrgovinskoj razmeni sa našom zemljom imaju Nemačka, Italija, Francuska, Austrija i Grčka. Izvoz u ove zemlje čini 84,3% ukupnog izvoza u Uniju, a uvoz 75,2 % celokupnog uvoza iz Unije. Detaljniji pregled dat je u narednoj tabeli.

Tabela br.1

Spoljnotrgovinska razmena SCG sa pojedinim zemljama u 2002.g.

Rang	Zemlja	Izvoz	Uvoz	Saldo	Struktura u %	
		(u milionima USD)			izvoza	uvoza
	Ukupno	2275	6320	-4045	100,0	100,0
1	Austrija	65	194	-129	2,9	3,1
2	BiH (sa RS)	331	231	100	14,5	3,7
3	Bugarska	33	111	-78	1,5	1,8
4	Grčka	83	169	-86	3,6	2,7
5	Italija	330	653	-323	14,5	10,3
6	Mađarska	79	276	-197	3,5	4,4
7	Makedonija	207	136	71	9,1	2,2
8	Nemačka	243	829	-586	10,7	13,1
9	Rumunija	53	150	-97	2,3	2,4
10	Rusija	91	787	-696	4,0	12,5
11	Slovenija	82	242	-160	3,6	3,8
12	Francuska	62	182	-120	2,7	2,9
13	Švajcarska	170	113	57	7,5	1,8
	Ukupno (1-13)	1829	4073	-2244	80,4	64,4

Izvor: SZS, Saopštenja br.013/2003 i 014/2003;

Nepovoljni rezultati spoljnotrgovinske razmene imaju korene u neadekvatnoj strukturi izvoza i uvoza. Za razliku od aktuelnih tendencija u strukturiranju svetske robne trgovine, pod uticajem procesa globalizacije svetskog tržišta i fragmentacije proizvodnje, robna struktura izvozne ponude Srbije ukazuje na pretežan udeo primarnih i industrijskih proizvoda niže faze prerade. Zato je neophodno kreirati i operacionalizovati adekvatnu

⁴ Na kraju 2002.godine robni deficit je dostigao 4045 miliona USD, što znatno nadmašuje vrednost izvoza (2275 miliona USD), a to je za 1100 miliona USD (37,9 % veći deficit nego u 2001 godini. Visok spoljnotrgovinski deficit ostvaren je sa svim regionima sveta, pri čemu najveće, u ukupnom deficitu, učešće ima region razvijenih zemalja (čak 52% ili 2104 mlrd.USD).

izvoznu strategiju sa tendencijom da dominira intrasektorska specijalizacija⁵. S druge strane jedna specijalizovana institucija za kreditiranje izvoza može podići izvoznu konkurentnost. Podržavajući izvoznu strategiju, nacionalna ekonomija kreira uslove za bolje korišćenje raspoloživih kapaciteta, rast zaposlenosti, prestrukturiranja privrede, povećanje deviznog priliva, dakle doprinose unutrašnjoj i spoljnoj ekonomskoj stabilnosti. Upravo ovi rezultati upućuju na zaključak da se u vođenju ekonomske politike mora voditi računa o potrebi povećanja izvoza. U tom smislu posebnu pažnju zaslužuje kreditiranje i osiguranje izvoznih poslova (sistem finansiranja izvoznih aktivnosti je konstituisan iz dva pod-sistema: finansiranje izvoznih kredita i osiguranje izvoznih kredita); Značaj rada ovakve Agencije potkrepljuje i činjenica da značajan broj preduzeća i pored gubitka izvoznih tržišta, tokom godina sankcija, ima dugogodišnje iskustvo u izvozu i strane partnere, a često se najveći problemi ovih preduzeća odnose na finansiranje obrtnih sredstava i nabavku savremene opreme. Pospešivanje ali i ograničenje obima transakcija, uslova otplate ili ukupno angažovanje po zemljama su metodi koje izvozno kreditne agencije koriste za kontrolu tokova novih poslova.

Međutim, mnogi eksperti predviđaju da, ako se spoljnotrgovinski deficit i dalje bude uvećavao, taj jaz pretili da izazove tešku dužničku krizu, sa izuzetno teškim posledicama. Uz to je prisutna izuzetno nepovoljna struktura izvoza i uvoza. Masovna ponuda inostrane robe široke potrošnje, na našem tržištu, smatraju neki eksperti, ukazuje na to da se naša privreda svrstala među najotvorenije na svetu. Smatraju da postojeća struktura uvoza i sve veći deficit u robnoj razmeni sa inostranstvom, potvrđuju da se preteralo sa liberalizacijom spoljne trgovine, odnosno da je naša privreda, posle svega, izložena žestokoj inostranoj konkurenciji, i da uvoznicima ide na ruku zamrznuti valutni kurs, što dodatno onemogućava naša preduzeća da izvoze, jer su njihovi troškovi enormno porasli. Kad ih na izvoz primora niska domaća tražnja, zarađene devize potroše na uvoz repromaterijala ili robe široke potrošnje. Zbog toga se učešće domaće supstance, u našem izvozu smanjuje, pa se sve više svodi samo na prodaju jeftine radne snage.

Zona slobodne trgovine

Uspostavljanje zone slobodne trgovine zasnovano je na Memorandumu o liberalizaciji trgovine u regionu⁶. Insistirajući na stvaranju zone slobodne trgovine osam zemalja u regionu, EU posredstvom Pakta za stabilnost podstiče njihov privredni razvoj i proces stabilizacije i pridruživanja. Pored toga, liberalizacija i olakšavanje trgovine između osam zemalja u regionu, ima za cilj da ubrza ulazak, neki od njih, u STO i poveća sposobnost regiona da privuče strane investicije. Zona slobodne trgovine na prostoru od preko 650.000 kilometara kvadratnih i sa oko 60 miliona stanovnika sigurno će predstavljati privlačno tržište robe, usluga i kapitala. Za strane investitore Srbija i Crna Gora je još interesantnija zbog toga što jedina sa Rusijom (van ZND) ima potpisan sporazum o bescarinskoj razmeni određene robe. Ova činjenica otvara mogućnost da se ulaganjem u našoj zemlji proizvedena roba, sa domaćim poreklom, lakše i sa većim profitom plasira na veliko

⁵ Evidentno je da se struktura svetske razmene i domaćeg izvoza sve više razilaze, naročito ako se tu uključe faktori tehnološke intenzivnosti, marketing elementi ili investicioni aspekti međunarodnog poslovanja.

⁶ Potpisali su ga, u junu 2001 godine u Briselu, predstavnici Albanije, BiH, Bugarske, Makedonije, Rumunije, Moldavije i SRJ; u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope SRJ je krajem 2002 godine potpisala o slobodnoj razmeni roba i sa Hrvatskom, a takvi bilateralni sporazumi parafirani su i sa Albanijom, Bugarskom, Rumunijom, Slovenijom i Moldavijom;

rusko tržište. Svim sporazumima o slobodnoj trgovini je zajedničko da važe samo za robu proizvedenu u zemljama ugovornicama. Osnovni princip je da se liberalizuje najmanje 90 odsto vrednosti uzajamne razmene i tarifnih stavova u prelaznom periodu koji nije duži od šest godina. U nekim slučajevima ovi sporazumi su asimetrični.⁷ Uobičajeno, pored lista na režimu kvota dogovaraju se i liste čija bi razmena bila bez carina (Slovenija, Albanija, Bugarska). Pri svemu ovome treba imati u vidu da je postojanje jedinstvenog trgovinskog i carinskog sistema u Srbiji i Crnoj Gori osnov sporazuma o slobodnoj trgovini na celoj teritoriji zemlje.

Ekonomski kontekst prilagođavanja

U nas još ne postoji sistem vancarinske zaštite kakav primenjuju najmoćnije članice Svetske trgovinske organizacije. Pored toga što je ostala bez zaštite, uobičajene i u najrazvijenijim zemljama Evropske Unije i SAD.⁸ Takve mere zaštite trebalo je uvesti istovremeno sa usvojenim prosečnim carinskim stopama (koje su sada svedene na najniži nivo). Pored toga naša privreda je dodatno izložena i pritisku inostrane robe koja ilegalno stiže na naše tržište. Dosta se kasni sa merama podsticanja izvoza, a Agencija za kreditiranje i osiguranje izvoza još nije proradila. Sve su to razlozi zbog kojih treba imati strategiju i politiku prilagođavanja.

Prvi zahtev koji se odnosi na prilagođavanje redosleda i dinamike zakonodavnog usklađivanja odnosi se na pospešivanje ekonomske reforme. Ekonomski proces privatizacije je klasični okvir za prilagođavanje.

Za uspeh reforme i strategije priprema, za pristupanje Evropskoj uniji od suštinske važnosti su zdrave makroekonomske politike. Progresivno usaglašavanje sa politikama unutrašnjeg tržišta Unije pojačaće konkurentnost privrede Srbije i povećaće pozitivne rezultate tranzicije. To će doprineti postizanju i konsolidaciji makroekonomske stabilnosti. Između ostalog, uključena su i druga tela kao što su firme, tržišta i regulatorna tela koja omogućavaju decentralizovano finansijsko posredovanje.

U okviru ekonomskih reformi neophodno je formiranje institucija koje obezbeđuju osnove tržišne privrede, a među njima je sistem zakonskih i trgovinskih propisa (kao što su trgovinski zakon, zakon o imovini, zakon o stečaju, ugovorno pravo, zakon o potrošačima) kojima se privrednim subjektima obezbeđuje pravna sigurnost i transparentnost. Dakle, cilj je da se postigne transparentnost i da se spreče sve prepreke u trgovini između dve strane. U tom smislu neophodno je da se ustanovi odgovarajuća struktura koja bi centralizovala razmenu informacija, usaglašavala stavove i prenosila informacije do ministarstva odgovornih

⁷ Sa BiH (primenjuje se od 1.juna 2002.g.) za uvoz proizvoda iz naše zemlje carine se smanjuju u fazama do 2004.god., tako što u prvoj godini važiće carine u BiH za našu robu umanjene za 40%, u 2003. za 60%, da bi se u 2004 uvozilo bez carine. Za proizvode iz BiH, sa izuzetkom nafte, derivata i polovnih guma, kod kojih se carina fazno snižava, odmah su ukinute carine.

Sa Mađarskom je primenjen model liberalizacije po kome će ona svoje carine, za uvoz naše industrijske robe, ukinuti postepeno do kraja 2004 godine a naša strana do kraja 2006 godine.

Sa Slovenijom, stupanjem na snagu sporazuma, carine na naše industrijske proizvode u potpunosti bi bile ukinute, a na uvoz slovenačkih proizvoda mi bi postepeno snižavali carine do početka 2007 godine. Razmena poljoprivrednih proizvoda obavljala bi se na osnovu uzajamnih koncesija, odnosno bescarinskih godišnjih kvota.

⁸ Na primer kao što je zabrana uvoza po dampinškim cenama, jer SRJ još nema antidampinšku komisiju a domaći potrošači se ne štite ni od uvoza nekvalitetne robe.

za primenu tehničkih odredbi (pre svega za slobodno kretanje i bezbednost industrijskih proizvoda).

S druge strane, strateški cilj Drugog radnog stola Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope vezan je za promovisanje bržeg ekonomskog razvoja i rasta poverenja u Regionu kako bi se ostvarila integracija ovih zemalja jugoistoka Evrope s evropskim i svetskim tržištem.

Neophodni uslovi za uključivanje u evropske integracione procese

Imajući u vidu relativnu homogenost kapitala, njegovu visoku mobilnost i uzajamnu zamenljivost različitih oblika protoka kapitala, prihvatanje liberalizacije i njene strategije treba da bude dovoljno dosledani i potpuni i da budu usmereni ne samo ka propisima o deviznoj razmeni nego i ka celom nizu propisa koji upravljaju pravnim i ekonomskim mogućnostima sprovođenja protoka kapitala.

Dakle, sa aspekta protoka kapitala neophodno je zakonodavno i opšte usklađivanje, a to znači stvoriti stabilnu makroekonomsku klimu, kako bi se izbegle opasnosti nesrazmernog oticanja kapitala, i kao posledica toga, problemi u platnom bilansu. Mere koje to omogućuju mogu se sistematizovati u pet setova:

- (1) ustanoviti jasnu i pouzdanu zakonsku osnovu za strana ulaganja, naročito jasne garancije za zaštitu investicija i druge parametre, bitne za strane ulagače, kao što su poreski propisi;
- (2) oformiti dovoljno efikasno i otvoreno finansijsko tržište, naročito bankarski sistem, i tržište hartija od vrednosti (kako bi se obezbedilo da tokovi kapitala budu usmereni ka produktivnim investicijama);
- (3) razvijanje instrumenata monetarne politike koji omogućuju da se monetarni agregati kontrolišu u uslovima otvorenih tržišta kapitala;
- (4) sprovođenje kontrole kapitala i prikupljanje podataka;
- (5) raspolaganje odgovarajućim političkim instrumentima za privredni rast, obuzdavanje inflacije i uravnoteženje tekućeg bilansa (pri odsustvu kontrole mogu da se dogode veliki odlivi ili prilivi kapitala koji komplikuju monetarnu politiku ili politiku deviznog kursa).

Međutim, stabilna makroekonomska klima onemogućava nesrazmerno oticanje kapitala i uravnotežuje platni bilans. Da bi se to ostvarilo treba realizovati sledeće mere:

- безусловna liberalizacija tekućih plaćanja, i svoja srednjoročna i dugoročna kretanja kapitala (sa dospećem od preko godinu dana) što je bitno za međunarodnu razmenu roba i usluga, vezati sa međunarodnim tržištima kapitala odnosno omogućiti priliv kapitala;
- za slobodno kretanje i bezbednost industrijskih proizvoda neophodna je standardizacija, koja predstavlja sponu između donosioca odredbi, proizvođača i evropskog tržišta.

To je proces zasnovan na konsenzusu zainteresovanih strana (a ne nešto što diktiraju centralne vlasti) a ekonomski subjekti ga primenjuju dobrovoljno, sa odgovarajućim članstvom u evropskim telima za standarde (CEN, CENELEC ili ETSI). U tom smislu od velikog značaja je razvijanje organa za procenu usaglašenosti, koji su kompetentni sa aspekta iskustva, ljudskih potencijala, sredstava i organizacije, i koji su nezavisni od regulativnih organa. Za nadgledanje tržišta, u cilju standardizacije neophodno je da industrija ima organizacionu infrastrukturu na visokom nivou (unutar evropskih industrijskih federacija kao sredstvo za saradnju) tako da preduzeća mogu da idu ukorak sa tehnološkim napretkom i promenama odredbi u tom sektoru. Osim toga, uvođenje politike konkurentnosti i njeno efikasno sprovođenje, jedan je od bitnih preduslova za pristupanje Uniji.

U oblasti trgovine, povećanje slobode delovanja, otklanjanje formalnih i/ili neformalnih prepreka ne obavlja se samo na osnovu deregulacije, nego je neophodno ustanoviti i primenjivati transparentna pravila koja će regulisati konkurenciju. Veza između liberalizacije trgovine i ojačane konkurencije je vrlo važna te se čine napori u cilju povećanja saradnje između tela koja se bave konkurencijom na međunarodnom nivou. Potrebno je uvesti detaljna pravila koja će obuhvatiti različite aspekte ugrožavanja konkurentnosti.

Modaliteti u procesu prilagođavanja

Proces odabira modaliteta, kao i sam proces prilagođavanja podrazumeva odgovarajući konsenzus svih društvenih, privrednih i političkih subjekata, kako njegova realizacija ne bi zavisila od, manje ili više, čestih promena vladajućih stranaka. Zato u tome značajnu ulogu treba da odigra administracija kao neophodan oslonac i instrument uvođenja i sprovođenja odgovarajućih propisa. Međutim, podrazumeva se da to nije dovoljno, nego treba angažovati i druge društvene faktore (posebno stručne i poslovne krugove, kao i pravosuđe). Priprema pridruženih zemalja CIE i zemalja kojima je u budućnosti, interes za prijem u EU je dugotrajan proces. U tom smislu to je dvosmerna inicijativa i procedura, koja ne zavisi samo od ekonomske situacije.

Treba imati u vidu da uspešno funkcionisanje unutrašnjeg tržišta se zasniva, kako na sveobuhvatnom skupu detaljnih propisa (kojima se usklađuju formalne prepreke) tako i na postojanju osnovnih ekonomskih preduslova koji se podrazumevaju (posebno uključuju i postojanje otvorene i poštene konkurencije između privrednih subjekata). To je složen proces (a ujedno vrlo ambiciozan i dugoročni zadatak) koji zahteva stvaranje ili prilagođavanje neophodnih institucija i struktura, i podrazumeva fundamentalne promene odgovornosti, kako nacionalnih administrativnih i sudskih sistema, tako i novog privatnog sektora.

Propisi o unutrašnjem tržištu Evropske unije koji su obuhvaćeni procesom usklađivanja zakonodavstva obuhvataju 23 oblasti (od konkurencije i slobodnog kretanja kapitala i industrijskih proizvoda do carinske unije i zaštite proizvođača). Upravo unutrašnje tržište predstavlja jednu od ključnih okosnica Unije i zato je prirodno da se Komisija posebno posvetila prikazu i davanju smernica za prilagođavanje zemalja u tranziciji na ovom planu.⁹ Međutim, ovo prilagođavanje nije, i ne sme biti, samo sebi cilj, nego je način da se:

- zemlja reformiše i transformiše u savremenu državu i društvo;
- privreda prilagodi novim uslovima poslovanja tržišne i međunarodno konkurentne privrede;
- uspostave osnove za stabilan rast privrede i prosperitet stanovništva;

Smatra se da je naša komparativna prednost, u odnosu na druge zemlje regiona, kompetentnost naših stručnjaka u oblasti ekonomskih reformi i regionalne saradnje (npr. sektori energetike, saobraćaja, telekomunikacija, carinski sistem, pravosuđe i unutrašnji poslovi, itd.) upravo ljudski resursi.

Usaglašavanje sa zakonodavstvom unutrašnjeg tržišta Unije prevazilazi reforme neophodne za uspostavljanje tržišne privrede. To zahteva više vremena za donošenje zakona, kao i za izgradnju institucija potrebnih za obezbeđenje konkretne primene novih zakona i praćenje napretka. Bez neophodnih institucionalnih promena, prihvatanje zakonodavstva

⁹ Osnovni izazov za pridružene zemlje, pri preuzimanju zakonodavstva unutrašnjeg tržišta, ne leži u približavanju njihovih pravnih tekstova već u prilagođavanju administrativnih mašinerija i društva uslovima neophodnim za funkcionisanje zakonodavstva.

unutrašnjeg tržišta može da bude samo formalno prenošenje propisa. To nije put za postizanje efikasnih privrednih rezultata i uspešnog prilagođavanja privredi Evropske unije.

Prioriteti prilagođavanja

Svaka zemlja Jugoistočne Evrope, pa tako i Srbija i Crna Gora, sopstvene prioritete i dinamiku prilagođavanja određuje prema svom privrednom, socijalnom i političkom stanju, odnosno do sada postignutim rezultatima u tom procesu. Efikasno funkcionisanje tržišta nije samo sebi cilj, već glavni instrument za ostvarivanje niza ciljeva, kao što su: uravnotežen i trajni rast (koji uvažava čovekovu okolinu), visok nivo zaposlenosti i socijalne zaštite, viši životni standard i kvalitet života i privredna i socijalna kohezija.

Da bi se realizovali ovi ciljevi neophodno je permanentno poboljšanje rezultata privrede a to se postiže:

- procesom privatizacije i industrijskim prestrukturiranjem;
- podsticanjem efikasnije alokacije proizvodnih faktora;
- omogućavanjem povećanja obima proizvodnje i korišćenjem postignutih ušteda;
- podizanjem konkurencije na viši nivo;
- podsticanjem investicija;
- liberalizacijom trgovine.

Međutim, da bi se to postiglo neophodno je do kraja sprovesti proces tranzicije i podići na viši nivo makroekonomsku stabilnost, odnosno prilagoditi dinamiku programa približavanju procesu privredne reforme.

Konkretan program prilagođavanja treba usmeriti ka konsolidaciji privredne reforme, a on bi obuhvatao:

- (1) zakon o preduzećima (ravnopravni tretman stranaca i inostranih kompanija),
- (2) finansijske usluge (regulacija: finansijski izveštaji i kontrola);
- (3) industrijsko oporezivanje i carine (porez na dodatu vrednost i akcize);
- (4) industrijski standardi;
- (5) poljoprivreda;
- (6) transport;
- (7) energetski sektor;
- (8) telekomunikacije (sa audiovizuelnim sektorom);
- (9) konkurentnost;
- (10) zaštita potrošača.

S druge strane, postupno prihvatanje zakonodavstva unutrašnjeg tržišta Evropske unije i formiranje struktura potrebnih za njegovu primenu i sprovođenje predstavlja podstrek procesu privredne reforme. Očekuje se povoljna klima i pogodnosti za preduzetništvo i trgovinu.

Kretanje kapitala

Preduslov da bi se omogućilo kretanje kapitala predstavlja stvaranje ambijenta za slobodan protok kapitala jer je danas protok kapitala u ogromnom porastu, najbrži od svih tipova međudržavnih transakcija. Osim toga uzajamnog delovanja postepeno se pomerio: sve više međunarodna raspodela kapitala određuje međunarodni devizni kurs i visinu kamata, a to sa svoje strane utiče na smer i strukturu međunarodne trgovine. Veliki, slobodni protok međunarodnog kapitala omogućava optimalnu međunarodnu raspodelu kapitala,

koja je manje zavisna od domaćih uslova štednje. Istovremeno, tako liberalizovani protok kapitala sudara se sa instrumentima domaće politike (naročito monetarne i fiskalne) i time sužava nacionalnu autonomiju. Nasuprot tome, mere liberalizacije postale su vrlo važne kad je u pitanju privlačenje stranog kapitala, priključivanje međunarodnoj ekonomiji i olakšavanje razvoja konkurentnog finansijskog sektora. Srbija i Crna Gora već treću godinu zaredom beleže rast priliva stranih direktnih investicija¹⁰.

Nema sumnje da su strane direktne investicije veoma važan faktor razvoja, a da bi privlačila više investicija naša zemlja mora da zaokruži reformu bankarskog sistema, poboljša rad, transparentnost i odgovornost državne administracije i sudstva¹¹ kao i da se iskoriste prednosti blizine EU.

Rast priliva direktnih stranih investicija ukazuje na postignutu stabilnost, ekonomsko i političko poverenje investitora, posebno u uslovima globalnog investicionog pada, te je neophodno permanentno unapređivanje investicione klime.

Međutim, treba imati u vidu da uspešna materijalna sloboda protoka kapitala zavisi od brojnih regulativnih parametara, odnosno mera koje se odnose na:

- oporezovanje kapitalne dobiti na nivou preduzeća i pojedinaca širom sveta (zaključenje delotvornih sporazuma o dvostrukom oporezivanju može efikasno da ukloni poremećaje iz sistema oporezovanja);
- sistem promišljenog nadgledanja institucionalnih investitora (naročito odredbe u vezi sa inostranom imovinom ili imovinom u stranoj valuti) treba uspostaviti da se postigne ravnoteža između opravdane promišljenosti i otvorenosti ka inostranim tržištima kapitala;
- uspostavljanje dovoljno delotvornih međudržavnih sistema plaćanja;
- obezbeđenje efikasnih materijalnih sloboda, uglavnom za priliv direktnih stranih ulaganja, uz preispitivanje postojećih javnih monopola, zahteva za zaključivanje ugovora o zaštiti investicija, a to podrazumeva i visok stepen liberalizacije i zaštite, olakšava priliv i odliv ovog tipa kretanja kapitala.

Isto tako, treba imati u vidu da se klasična razlika između dugoročnih i kratkoročnih kretanja kapitala gotovo izbrisala nakon pojave velikih novina na finansijskim tržištima (npr. derivati dugoročnih finansijskih ugovora). Takozvane dugoročne operacije danas se delom obavljaju na veoma kratkoročnoj osnovi, a s druge strane, ograničenja u kratkoročnim kretanjima kapitala sve više odvrćaju priliv stranog kapitala čak i dugoročnog. Dakle, prioritet sa aspekta kretanja kapitala je povezivanje sa međunarodnim finansijskim tržištem i ustanovljavanje pune konvertibilnosti računa kapitala. To je neophodno da bi se postigla efikasna raspodela kapitala, podstakla uspešnost finansijskog tržišta na osnovu odredaba o međudržavnim finansijskim uslugama i da bi nacionalni i internacionalni investitori stekli dovoljno poverenja u njihovu sposobnost da ponovo izvezu ta sredstva, bez kojeg ne bi mogao da se privuče kapital. Međutim, ova faza zahteva dovoljan nivo makroekonomske stabilnosti i istančanosti instrumenata monetarne politike.

Posebno je značajno i poučno iskustvo zemalja u tranziciji koje pokazuje da je priliv direktnih stranih investicija direktno vezan za stepen spoljnotrgovinske liberalizacije. Te strane direktne investicije, istovremeno bitno doprinose specijalizaciji proizvodnje i porastu izvoza.

¹⁰ Sa 25 miliona u 2000 godini, 165 miliona u 2001 godini, na 475 miliona dolara u 2002 godini, uz procene da bi u 2003 godini taj priliv, pre svega kroz privatizaciju, mogao da dostigne oko milijardu dolara.

¹¹ Izveštaj UNKTAD-a o investicijama u svetu za 2002 godinu.

Umesto zaključka

Dugoročni, strateški prioritet Srbije i Crne Gore predstavlja integracija u Evropsku Uniju. Modaliteti procesa prilagođavanja mogu biti razni, ali i specifični za naše uslove, međutim osim što čitav proces mora biti usklađen sa standardima EU on mora biti ubrzan i usklađen sa naporima i težnjama drugih država u regionu.

Pridruživanje evropskim integracijama podrazumeva ispunjenje dva bitna preuslova:

- ispunjenje političkih i socijalnih zahteva, kao i značajno unapređenje ekonomskih performansi zemlje,

- prestrukturisanje privrede u smislu komplementarnosti sa evropskom privredom.

Regionalne inicijative, u tom smislu treba shvatiti kao pripremnu fazu za uključivanje u EU. Jedan od najvećih prioriteta je prestrukturisanje privrede i podizanje nivoa njene konkurentnosti. Evidentno je da povećanje izvoza predstavlja jedan od ključnih faktora privrednog razvoja imajući u vidu malo domaće tržište, nizak nivo GDP-a per capita i visok nivo spoljnotrgovinskog deficita. Osim primene strategije spoljnotrgovinske liberalizacije, (favorizovanju izvozno orijentisanih sektora uz istovremeno veoma liberalan režim uvoza onih proizvoda u kojima zemlja nema komparativnih prednosti) zato je neophodno sagledati regionalni aspekt finansiranja i osiguranja izvoznih poslova. Uloga bankarskog sektora u tome je od presudnog značaja.

Prednost ovog regiona, u privlačenju stranih direktnih investicija, su visoko obučeni radnici te to treba imati u vidu jer se investicije sele iz sektora sa nekvalifikovanom u one sa visokokvalifikovanom radnom snagom.

U grupi srednjoročnih i dugoročnih mera za unapređenje izvoza su: pridruživanje (prijem) u EU i druge međunarodne ekonomske integracije, prijem u Svetsku trgovinsku organizaciju, prihvatanje međunarodnih standarda i podizanje nivoa kvaliteta i unapređenje ostalih necenovnih faktora konkurentnosti.

UDC 321.01(497)+316.422(497)+339.9

Dragan Petrović
Ekonomski fakultet
Niš

IZAZOVI DRŽAVE U TRANZICIONOM I BALKANSKOM REGIONALNOM PROCESU

Rezime

U poslednje vreme svedoci smo odredenih proizvoljnosti u raspravi o ulozi države u privredi i društvu. Dok stanovništvo od države očekuje aktivnu ulogu u reformi ekonomije i institucionalnog poretka, na teorijskom planu diskusija o tom pitanju prilično se zaoštrava. Sa jedne strane, postoje mišljenja da bi trebalo ojačati ekonomsku ulogu države, dok, sa druge strane, jača težnja ka liberalnom "revanšizmu" u njegovoj ultraradikalnoj varijanti. Konačno, uprkos napadima na državni intervencionizam sa pozicija neoliberalizma, empirijsko iskustvo pokazuje da su realne promene u cilju restrikcije državnih aktivnosti upravo inicirale same države osmišljavajući ih konceptualno, strategijski, programski i administrativno-pravnički. Pored neospornog angažovanja države na polju uspostavljanja pravnog poretka kojim se štite osnovne institucije i pravila ponašanja u tržišnoj privredi i garantuje svojina i ugovor za sve ekonomske učesnike, primetno je državno preuzimanje čitavog niza principijelno novih funkcija u savremenoj globalnoj ekonomiji kao što su: geopolitičko i geoekonomske strateško planiranje, usmeravanje integracionih procesa i njihovo usaglašavanje sa nacionalnim interesima, modeliranje optimalnog koncepta regionalizacije, obrazovanje regionalnih i međunarodnih institucija, uticaj na globalnu i nacionalnu konkurentsku sposobnost, diplomatsko i vojnopoliitičko sprovođenje važnih nacionalno-ekonomskih interesa itd.

Ključne reči: država, institucionalni razvoj, ugovor, budžetski rashodi

THE CHALLENGES OF THE STATE IN TRANSITIONAL AND BALKAN REGIONAL PROCESS

Summary

We have witnessed lately different discussions about the role of the state in economy and society. While people expect the state to take an active role in the reform of the economy and the institutional order, in the field of theory the discussion about this problem is culminating. On one side, there are opinions that economic role of the state should be strengthened, while on the other side a tendency towards liberal "revanshism" in its ultra radical variant is getting stronger. Finally, in spite of the attacks to the state interventionism from the positions of neoliberalism, empiric experience shows that the real changes in order of restriction of state activities have actually been initiated by the state itself. Beside the indisputable engagement of the state in the field of establishing the law which protects the basic institutions and the rules of behavior in the market economy, and guarantees property and contracts for each economic participant, we can notice the state undertaking a number of new functions in contemporary global economy, such as: geopolitical and geoeconomic strategic planning, direction of integration processes and their coordinating with national interests, modeling an optimal regionalization concept, forming regional and international institutions, influencing global and national competitiveness, diplomatic and military-politic realization of important national-economic interests, etc.

Keywords: State, Institutional Development, Contract, Government Expenditures

Uvod

Uspostavljanje kejnzijske ekonomske epohe predstavljalo je ogroman društveno-ekonomski napredak, ali je pod udarom empirijskih događanja u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka usledila neoliberalna revolucija sa svojim dobro poznatim opredeljenjima za deatizacijom, deregulacijom i deprivatizacijom. Taj proces je istovremeno praćen teorijskom idealizacijom vodeće neoklasične paradigme.

Zapadni eksperti, inspirisani teorijskim saznanjima neoklasike, počinju da nude recepte za brz ekonomski i društveni oporavak bivših socijalističkim zemalja. U tom kontekstu dominiraju poruke o "povlačenju" države iz reformskih procesa i prepuštanju "tržišnom veličanstvu" da razreši nagomilane probleme. U skladu sa tim nude se sugestije o smanjenju javne potrošnje i njenom dovodjenju na nivo koji je uobičajen za tržišne privrede.

Razvojna funkcija javnih rashoda

Pitamo se najpre, da li neoklasika kao dominirajuća ekonomska paradigma predstavlja relevantnu osnovu za definisanje uspešne transformacije od planskih ka tržišnim privredama. Nije sporno da su se zapadne države u procesu "neoklasične" transformacije u značajnoj meri oslobodile prekomerno širokih nadležnosti u oblasti socijalne preraspodele i zaštite. Međutim, socijalno-kulturna infrastruktura stvorena u prethodnom periodu, za razliku od iskustava većine zemlja u tranziciji, nije podvrgnuta totalnom rušenju i sveopštoj privatizaciji. Osim toga, ideje o socijalnoj pravdi ponovo stiču popularnost u zapadnim zemljama krajem XX veka. Socijaldemokratske partije su izradile nove koncepcije i programe, što im je 90-tih godina u nekim zapadnim zemljama pomoglo da osvoje vlast.

U skladu sa napred navedenim, stvara se utisak da dugim talasima socijalno-ekonomskog razvitka odgovara paradigmalni ciklus koji označava smenu naučnih paradigmi u oblasti društvenih nauka.¹ Stoga i navodni trijumf neoklasične paradigme verovatno ne predstavlja "teorijski kraj istorije". "Šta više, paradigmalne transformacije treba predvideti, povezati ih sa izazovima transformacije, kulturnim i tradicionalnim osobenostima i na toj osnovi formirati konceptualne i stratejske ' stubove ' sprovedljivih ekonomskih promena."²

Poslednjih godina vidnu ekspanziju i najširu popularnost stiče shvatanje o sistemskoobrazujućoj ulozi države u svim sferama društva, posebno u vreme procesa transformacije. Pobornici liberalne orijentacije propuštaju da kažu da do realnog smanjenja državnih funkcija ne dolazi činom jednostavnog povlačenja države. Jer, restrikcija državnih aktivnosti moguća je samo u slučaju kada taj proces inicira i osmisli (konceptualno, stratejski, programski i proceduralno) sama država. Osim toga, empirijski podaci ponekad dovoljno ne korespondiraju sa navodnom tendencijom intenzivne marginalizacije države. U tom kontekstu je jako zanimljiva studija Svetske banke iz 1997. godine,³ u kojoj se društveni i ekonomski napredak, između ostalog, dovodi u vezu sa državnim strategijom razvoja.

¹ Ti ciklusi se, po svemu sudeći, "zblžavaju" sa transformacionim ciklusima, što zajedno dovodi do smene društveno-ekonomskih epoha.

² А. Городецкий, Об основах институциональной трансформаций, Вопросы экономики, 10/2000, с. 129;

³ World Development Report, 1997, The State in changing World (World Bank), Oxford University Press, Oxford, N. Y., etc., 1997, p. 2 i.; "A Survey of the World Economy. The Future of the State". In "The Economist", September 20th, 1997, pp. 5-56;

U izveštaju je najpre konstatovano da je nakon decenijskog ubedjivanja o korisnim efektima "države blagostanja", krajem 80-tih i početkom 90-tih godina nastupio period propagiranja "bezdržavnog razvoja" (ekonomski i društveni razvitak bez značajnog udela države). Međutim, krajem 90-tih godina ostvaren je izvestan pozitivan pomak, pošto se u stručnim i političkim krugovima sve više istupalo protiv minimizacije uloge države.

Poslednjih godina empirijske činjenice pokazuju da do intenzivnije i trajnije deregulacije i deetimizacije zapravo nikada nije ni došlo, već da se radi o neostvarenoj želji liberalno orijentisanih teoretičara. Naime, ukupni državni rashodi zemalja, danas svrstanih u grupu OECD-a⁴, činili su 1870. godine približno 8% DBP. Do 1913. godine državni rashodi su uvećani za svega 1%, da bi posle prvog svetskog rata dostigli nivo od oko 15%. Nakon Velike svetske ekonomske krize – 1937. godine oni su premašili 21% DBP. Izgledalo je da će 60-tih godina doći do stabilizacije državnih rashoda na nivo ispod 20% (1960. godine oni su iznosili svega 18%). Međutim, to je bila samo iluzija jer je upravo u periodu između 60-tih i 80-tih godina došlo do prave ekspanzije državnih aktivnosti. Državni rashodi su recimo 1980. godine iznosili 43-44% DBP. Takva tendencija je nastavljena i tokom 90-tih godina (46% u 1990. i 48% u 1995. godini), upravo u vreme zahuktalog procesa globalizacije koji bi trebalo da rezultira "svrgavanjem" nacionalne države.

Relevantni podaci iznešeni u ovoj studiji pokazuju da je država tek okrnuta od strane globalnog tržišta. Interesantno je da su poruke o izumiranju "velike" države upućivane zemljama u razvoju u kojima su ovi pokazatelji bili daleko skromniji. Tako npr. 1960. godine ukupni državni rashodi u zemljama u razvoju iznosili su približno 15% DBP, 1980. godine nešto više od 26%, a 1990. godine dostigli su 27%. Interesantno je i iskustvo azijskih država koje pokazuje da je upravo država odigrala odlučujuću ulogu u formiranju birokratskih struktura državno-monopolističkog kapitalizma, što je tim zemljama omogućilo "sažimanje" istorijskih rokova prelaska u visokorazvijene privrede i završetak procesa industrijalizacije. Time je "azijatski model izvršio svoju istorijsku misiju "sustizuećeg razvoja" u okvirima industrijske paradigme.⁵

Kada su u pitanju zemlje u tranziciji autentični su podaci prezentovani u istraživačkom projektu IMPI RAN, posvećenom 10-godišnjici reformi u zemljama centralne i istočne Evrope. Osnovna poruka ove iscrpne studije je da su rezultati tržišnih reformi vidljivi tamo gde reformatori nisu podlegli "očaravajućoj" neoliberalnoj doktrini, odnosno njenom modelu pokušaja i pogrešaka. R. Grinberg⁶ smatra da je zemlje postsocijalističke Evrope moguće rangirati, između ostalog, i sa stanovišta korelacije stope privrednog rasta i učešća javnih rashoda u društvenom bruto proizvodu. U grupi zemalja sa ohrabrujućim ekonomskim pokazateljima - Poljska, Madjarska, Slovenija udeo državnih rashoda u društvenom bruto proizvodu kreće se u rasponu od 45%-50%, dok je kod manje uspešnih privreda – Bugarska, Rumunija nivo učešća javnih rashoda negde između 25% i 35%. U Rusiji je taj pokazatelj iznosio manje od 25%. Prva grupa zemalja se karakteriše pozitivnom dinamikom privrednog rasta počev od 1993/94. godine, a druga negativnom. Industrijska proizvodnja u periodu 1989-98. u Rumuniji je opala za 47,8%, Rusiji za 48,8%

⁴ "A Survey of the World Economy. The Future of the State". In "The Economist", Sempember 20th, 1997, p. 41,42;

⁵ Н. Симоний, О роли государства в общественном развитии: западные vs. незападные модели, Общество и экономика, Но 3-4, 2000;

⁶ Гринберг Р. Десять лет системной трансформации. Какие уроки следует извлечь России из сравнения экономической практики с результатами реформ в странах Центральной и Восточной Европы. ИГ, 1999, 22 декабря.

i Bugarskoj za 49,3% (u odnosu na baznu 1989. godinu)⁷. Interesantno je da udeo budžetskog kreditiranja u prvoj grupi zemalja nije opao; u nekim od njih se čak uvećao i to upravo zbog realnog straha od "šok-recesije". Istovremeno, u ostalim zemljama centralne i istočne Evrope naglo je opao obim državnog subvencioniranja privrede.⁸

Uloga države u institucionalnom razvoju

Privredni oporavak zemalja u tranziciji ekonomsku misao zaokuplja tematikom privrednog razvoja. Na žalost, pažnja naučne i političke javnosti nije bila dovoljno usmerena na fenomenologiju institucionalnog razvoja i njegovom uticaju na privredni razvoj. Danas se, međutim, institucionalni razvoj sve više posmatra kao prateći i determinišući činilac ekonomskog razvoja.

Institucionalni razvoj je posledica ljudskog a samim tim i institucionalnog nesa-vršenstva, što se vidno manifestuje u procesu tehnološkog dinamizma. Nort podseća da "tehnološke i demografske promene vode izmeni relativnih cena što rezultira izmenom pregovaračke moći različitih društvenih grupa, stvarajući pretpostavke za institucionalne promene".⁹ Niz institucionalnih promena dovodi do kvalitativnog pomaka - institucionalnog razvoja.¹⁰

Aktuelna istraživanja Svetske banke pokazuju da svojstva postojećih institucija u značajnoj meri opredeljuju performanse privrede i društva. Zemlje sa kvalitativno superior-nijim institucijama ostvarile su bolje rezultate od zemalja koje se mogu pohvaliti kompetentnijim vođenjem makroekonomske politike i izdašnjim ljudskim kapitalom, ali, na njihovu nesreću, hendikepiranih sistemom neefikasnih, nestabilnih i nestimulativnih institucija.

Proces institucionalne reforme započet u našoj zemlji suočava se sa nizom problema. Najpre, tržišni učesnici se nevoljno opredeljuju da poštuju pravila "igre", što je naj-očiglednije kod tržišne "svetinj" - ugovora. Sa druge strane, izgleda da ni naši državni činovnici nisu dovoljno spremni, obučeni i motivisani da se staraju o doslednom sprovođenju ugovora i besprekornom poštovanju zakona. Zato je posebno aktuelna administrativna i sudska reforma u čijoj osnovi je precizna razrada motivacionih stimulansa državnih činovnika, čime bi se u konačnom stvorile pretpostavke za uspostavljanje stabilne i efikasne saradnje države i građana.

Izgradnja efikasnog motivacionog sistema pretpostavlja da veću ekonomsku korist državni činovnici ostvare kada funkciju obezbedjenja pridržavanja i izvršenja ugovora vrše dobrovoljno, korektno i savesno, nego kada se rukovode sticanjem odredjenih privilegija po osnovu zloupotrebe funkcije garanta. U cilju efikasnog vršenja funkcije obezbedjenja izvršenja ugovornih obaveza treba formirati specijalne mehanizme kontrole u čijoj je osnovi:

⁷ Исро, п. 43;

⁸ O ulozi države u ekonomskom razvoju veoma interesantna je i diskusija Dž. Stiglica i D. Ellermana prezentovana na internetu u maju 2000 godine. Vidi: Дж. Стиглиц, Д. Эллерман (Всемирный банк). Макро и микроэкономическая стратегия для России. <http://www/ecaar - russia.org/stiglitz -ellerman - ru.htm>

⁹ Норт Д. Институтъ, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997;

¹⁰ Razlika između institucionalnog razvoja i institucionalnih promena slična je razlici između ekonomske dinamike i ekonomskog razvoja kao postupnog procesa.

- snižavanje troškova identifikacije zloupotrebe nosioca garantne funkcije. To je moguće postići ako se uspostavi jasna, razumljiva procedura otkrivanja zloupotreba sa razradom standardne identifikacije propusta i prekršaja (dokazivanje, pribavljanje informacija, korišćenje savremenih metoda kontrole, izmena strukture sankcija itd.)

- strogo kažnjavanje za nesavesno, tendenciozno i zlonamerno ponašanje državnih činovnika. To je moguće postići stvaranjem konkurencije na teritorijalnom i organizacionom principu (obraćanje u cilju zaštite svojih prava državnom organu na drugoj teritoriji), objavljivanjem preciznih i pravovremenih informacija o novčanim kaznama za slučaj zloupotrebe državne funkcije, uspostavljanjem mehanizma odgovornosti za povredu prava ekonomskih subjekata (ustanovljavanje "prozračne" procedure identifikacije odgovornog lica).

- izgradnja institucionalnog ambijenta u skladu sa međunarodnim principima i obavezama.
- porast konkurencije među državnim činovnicima. Poznato je da u uslovima snažne konkurencije motivi ekonomskih agenata ka rentno-orijentisanom ponašanju opadaju, (tada se i novčani iznos za ispravno rešenje spora takodje smanjuje).

Kako smo zemlja sa narušenim dužničko-poverilačkim odnosima, postavlja se pitanje da li je država u funkciji garantovanja izvršenja ugovora neprikosnovena, ili pak postoje i druge institucionalne alternative čije bi angažovanje u određenim situacijama bilo efikasnije i primerenije. Složena ekonomska situacija u našoj zemlji karakteriše se postojanjem monopolističko-lobističkih struktura, sa jedne strane, i ekonomske dezorganizovanosti, sa druge strane. U tako narušenom ekonomskom ambijentu moguća su dva nepovoljna scenarija u pogledu rešavanja brojnih problema vezanih za nepridržavanje ugovora:

Prvo, postoji realna bojazan od totalne i prekomerne primene represivnih metoda u cilju minimiziranja oportunističkog ponašanja;

Drugo, moguća je nesavršena, neprimerena i pogrešna primena sankcija; može se dogoditi da se u slučajevima i u vreme kada su neophodne sankcije ne primenjuju, odnosno, da se primenjuju ali ne prema stvarnim prekršiocima zakonskih i ugovornih normi. Otežavajuću okolnost predstavlja i visok iznos troškova potreban za ustanovljavanje stabilnog i efikasnog pravnog poretka. Ponekad se pak tendenciozno "naduvava" troškovnik organa zaduženih za kontrolu zakonposlušnosti ponašanja privrednih i ostalih društvenih činilaca. U slučaju nedovoljne finansijske podrške od strane države, delioci pravde mogu primenjivati pravila na štetu privrednih subjekata, odnosno ustanovljavati nova pravila kojima se pogoršava njihov ekonomski položaj. U savremenoj pravnoj i ekonomskoj literaturi ovaj fenomen je poznat pod nazivom "ucenjivačka renta" (rent extortion).

Pozivajući se na obimne empirijske podatke predstavnici nekih teorija, posebno institucionalizma, nastoje da relativiziraju uvreženo mišljenje o neprikosnovenoj efikasnosti državnih organa u sferi donošenja i sprovođenja pravila, imajući u vidu njihovo delovanje bazirano na primeni represivnih mera. U tom kontekstu se iznosi, metodološki posmatrano, veoma važna teza¹¹ - jedna institucionalna alternativa ne može po definiciji biti efikasnija od druge. Teorijski gledano, moguće je da izostanak državnog angažovanja i mešanja daje bolje rezultate u odnosu na slučaj da ono postoji.¹²

¹¹ Nosiocima funkcije vladanja time se šalje poruka o celishodnosti sinhronizovanog i paralelnog odvijanja institucionalnih promena. U suprotnom, "institucionalni monizam" baziran na razvoju "privilegovanog" i namernom zapostavljanju ostalih instituta, po pravilu, rezultira nepovoljnim ekonomskim i socijalnim posledicama.

¹² А. Шаститко, Механизм обеспечения соблюдения правил (экономический анализ), Вопросы экономики, 1/2002, с. 43;

Prihvatanje teze o višestrukim opcijama donošenja i sprovođenja pravila ne znači njihovo međusobno isključivanje, već, naprotiv, mogućnost uzajamnog prožimanja i dopunjavanja. O tome svedoči ekonomska istorija razvijenih zemalja. Na primer, pravni sistem SAD je još u XIX veku afirmisao različite forme obezbeđenja pridržavanja ugovora kao što su: brendi, eksterni javni tužilac, biro biznisa, regulatorne agencije, akreditacija profesionalaca, arbitraže itd.¹³ Time je realizovano osnovno načelo institucionalnog razvoja - koegzistencija različitih institucionalnih formi na osnovu prepoznavanja i uvažavanja njihovih uporednih prednosti.¹⁴

Korak napred u razvoju institucionalnih formi čini teorija sporazuma (ugovora), inače jedan od osnovnih istraživačkih pravaca u sklopu institucionalne paradigme. Pristalice ove teorijske orijentacije smatraju da je, u uslovima perspektivne tržišne ekonomije, sasvim opravdano i prihvatljivo postojanje različitih oblika ugovora. Među njima jesu i tzv. "fleksibilni" (*nepotpuni*) ugovori koji dopuštaju formalno narušavanje prvobitnog sporazuma izazvanog nepredvidjenim okolnostima u okruženju. Deo političke i naučne javnosti smatra da bi intenzivnija primena takve ugovorne forme za našu zemlju bila jako korisna, pošto bi se time legalizovala "nametnuta" fleksibilnost privrednih subjekata, prisutna još iz vremena sankcija i ratova. Naime, ukoliko ugovorom nije predviđen mehanizam reagovanja na bilo kakav spoljašnji šok, to je stranama potpisnicama možda korisnije da raskinu ugovor i povedu ponovne pregovore. Postavlja se pitanje: Da li je sud dužan da se umeša u situaciji kada su obe strane izrazile želju da za angažovanjem suda i drugih instanci nadležnih za rešavanje sporova nema potrebe? Pri tom su evidentne dve mogućnosti: prva je da postoji, a druga da nepostoji pravo na ponovnu specifikaciju relativnih prava svojine. Ukoliko (ne)realizacija ugovora nema spoljašnje efekte, i ako se smatra da preispitivanje ugovornih odredbi ne bi bilo praćeno prostom preraspodelom koristi među ugovornim stranama, već upravo njenim uvećanjem, onda se postavlja pitanje da li ima smisla da sud pribegne merama prinude u cilju realizacije prvobitnog ugovora.

Zaključak

Izraženi trend regionalnih i globalizacionih tokova našu državu stavlja pred novim iskušenjima. Osim nesporne sistemskoobrazujuće uloge, evidentno je da se država mora baviti pitanjem regionalnih integracija, geopolitičkim i geoekonomskim strateškim planiranjem, učešćem u međunarodnim institucijama, diplomatskim i vojno-političkim sprovođenjem važnih nacionalno-ekonomskih interesa itd. U svemu tome, po značaju i aktuelnosti, nameće se posao na izradi strateških studija vezanih za mogućnost harmonizacije ekonomskih sistema balkanskih zemalja i njihovog svestranog povezivanja.

Literatura

"A Survey of the World Economy. The Future of the State". In "The Economist", September 20th, 1997.

Городецкиј А. Об основах институциональной трансформаций, Вопросы экономики, 10/2000.

¹³ Greif A., Contracting, Enforcement, and Efficiency: Economics beyond the Law. In: annual World Bank Conference on Development Economics, 1996, p. 245-246;

¹⁴ А. Шаститко, Механизм обеспечения соблюдения правил (экономический анализ), Вопросы экономики, 1/2002 с. 48;

Greif A., Contracting, Enforcement, and Efficiency: Economics beyond the Law. In: annual World Bank Conference on Development Economics, 1996.

Гринберг Р. Десять лет системной трансформации. Какие уроки следует извлекать России из сравнения экономической практики с результатами реформ в странах Центральной и Восточной Европы. НГ, 1999, 22 декабря.

Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997.

Симоний Н., О роли государства в общественном развитии: западные vs. незападные модели, Общество и экономика, Но 3-4, 2000.

World Development Report, 1997, The State in changing World (World Bank), Oxford University Press, Oxford, N. Y., etc., 1997.

А. Шаститко, Механизм обеспечения соблюдения правил (экономический анализ), Вопросы экономики, 1/2002.

UDC 330.322.1/.5(1-87)(4-191.2+4-11)

Milorad Božić
Srđan Golubović
Pravni fakultet
Niš

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE I EKONOMSKI OPORAVAK U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE*

Rezime

Zemlje Jugoistočne Evrope (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Rumunija, Srbija i Crna Gora) suočavaju se sa ozbiljnim preprekama u procesu transformacije i izgradnje tržišno orijentisanih privreda. Politička nestabilnost, spor razvoj tržišnih institucija, makroekonomska nestabilnost su samo neki od razloga kašnjenja u tržišnoj transformaciji. Prevladavanje ovih prepreka zahteva konzistentan reformski pristup u kome važno mesto pripada stranim direktnim investicijama (SDI). U radu se razmatra uloga SDI u transformaciji zemalja Jugoistočne Evrope. Ozbiljna ograničenja sa kojima se ove zemlje suočavaju u izgradnji tržišne privrede podstakli su dodatno interesovanje za strane direktne investicije od kojih se očekuje da povećaju efikasnost postojećih preduzeća, smanje tehnološki jaz, olakšaju prenošenje novih znanja i osvajanje novih tržišta. Nakon toga, u radu se analiziraju tokovi SDI i aktuelne mere koje se koriste u ovim zemljama radi njihovog podsticanja.

Ključne reči: strane direktne investicije, tranzicija, prestrukturiranje, ekonomski oporavak

FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ECONOMIC RECOVERY IN SOUTHEASTERN EUROPE

Summary

Countries of Southeastern Europe (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Macedonia, Romania, Serbia and Montenegro) are confronted with serious obstacles in the process of transformation and building of a market oriented economy. Political instability, slow development of market institutions and macroeconomic instability are some of the reasons for the delay of transition process. Consistent reform approach, in which important place belongs to foreign direct investment (FDI), is necessary to overcome these obstacles. This paper analyses the role of FDI in the transformation of Southeastern European countries. Serious constraints with which these countries are faced during transformation stimulate additional interest in foreign direct investments, from which it is expected to raise efficiency of existing enterprises, reduce technological gap, facilitate transfer of new knowledge and enable conquest of new markets. Also, this paper analyses flows of foreign direct investments and actual measures that are used for their encouragement.

Keywords: Foreign Direct Investment, Transition, Restructuring, Economic Recovery

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

Uvod

I pored značajnog progressa ostvarenog poslednjih godina, region Jugoistočne Evrope po ekonomskim pokazateljima još uvek znatno zaostaje u odnosu na zemlje Centralne Evrope. Nakon decenije konflikta, stagnacije i ekonomskog opadanja, ovim zemljama je potreban ekonomski rast koji će omogućiti hvatanje koraka sa zemljama koje su ostvarile najveći progres u razvoju tržišne privrede i bržu ekonomsku integraciju sa Evropskom unijom. Put do održivog razvoja su strukturne promene koje se ne iscrpljuju u promenama u svojinskoj strukturi i veličini preduzeća, već sadrže i tehnološko-strukturno prilagođavanje - usvajanje nove tehnologije, razvoj grana zasnovanih na visokoj tehnologiji i izgradnju konkurentnog, visokoproduktivnog izvoznog sektora. Dok su sistemske promene rezultat jake političke volje i konzistentnih reformskih aktivnosti, tehnološko-strukturno prilagođavanje zahteva više od toga. Iako dobra ekonomska politika može svakako doprineti ovom procesu, uspešno prilagođavanje i uključivanje na svetsko tržište nije moguće bez stranih direktnih investicija. One ne samo da, u uslovima niske akumulativne sposobnosti domaćih privreda, dovode do priliva svežeg kapitala, već omogućavaju transfer tehnike, tehnologije i znanja, kao i uvođenje novih organizacionih formi i metoda upravljanja preduzećem. U radu se razmatra uloga stranih direktnih investicija u transformaciji bivših socijalističkih zemalja. U prvom delu rada pojmovno se određuju strane direktne investicije. Tokom poslednje decenije evidentiran je priliv kapitala u zemlje Jugoistočne Evrope, ali to ipak nije bilo u očekivanom obimu. Tokovi stranih direktnih investicija i njihov uticaj na privredu analiziraju se u drugom delu rada. U trećem delu daje se pregled podsticajnih mera kojima se može uticati na priliv stranih direktnih investicija.

Strane direktne investicije (SDI)

Pod stranim direktnim investicijama podrazumevamo sva ulaganja rezidenta u inostranstvu i nerezidenta u zemlji, koja se obavljaju sa namerom uspostavljanja kontrole nad aktivnošću određenog privrednog subjekta. Ono po čemu se SDI razlikuju od drugih oblika stranog ulaganja je namera ulagača o uspostavljanju trajnih ekonomskih odnosa i ostvarivanju znatnog uticaja na upravljanje preduzećem. Nasuprot stranim direktnim investicijama stoje portfolio investicije koje se najčešće vezuju za mogućnost ostvarivanja profita u kraćem roku, bez namere uspostavljanja značajnijeg uticaja na poslovanje preduzeća. Prema metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda strana direktna investicija postoji kada određeni ulagač (nerezident) dođe u posed 10 ili više procenata učešća u osnovnom kapitalu privrednog subjekta (rezidenta).¹

Strane direktne investicije mogu se klasifikovati prema različitim kriterijumima. Ukoliko za kriterijum uzmemo svojstvo ulagača (rezident, odnosno nerezident) onda možemo razlikovati ulazne (*inward*) SDI - gde se kao investitor javljaju nerezidenti, od izlaznih (*outward*) stranih direktnih investicija, kojima se nazivaju ulaganja domaćih pravnih i fizičkih lica (rezidenti) u strane privredne subjekte. Suočene sa niskom akumulativnom sposobnošću zemlje u tranziciji su zainteresovane za ulazne strane direktne investicije budući da u njima vide način za brže povećanje efikasnosti postojećih preduzeća. Obezbeđenjem većeg priliva stranog kapitala u zemlju postiže se:²

¹ Vidi opširnije: A. Babić et. al, Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku, Pregled HNB, Zagreb, 2001, str. 1.

² M. Božić, Ekonomska politika, Niš, 2002, str. 390.

1. smanjenje limitiranosti kapitala kao faktora razvoja;
2. mogućnost ekonomskog i razvojnog aktiviranja ostalih faktora sa kojima zemlja raspolaže (prirodnog bogatstva i radne snage, na primer)
3. sa inostranim kapitalom obično se uvoze savremena tehnika, tehnologija i znanje;
4. dolazi do šireg uključivanja zemlje u međunarodnu podelu rada.

U teoriji se, takođe, pravi razlika između SDI kojima se stvaraju potpuno novi privredni subjekti tj. investicija poznatih pod nazivom "investicije u ledinu" (tzv. *greenfield* investicije) i ulaganja u već postojeća preduzeća kojima se stiče vlasnička kontrola nad njima *merger*. Kupovina postojećih postrojenja i preduzeća i preuzimanje kontrole u njima mogu da se jave kao "*mergers/acquisition* (M&A) investicije" ili "*take-over* investicije", odnosno "*brownfield* investicije" u koje spadaju i strane direktne investicije po osnovu privatizacije.

Strane direktne investicije moguće je klasifikovati i prema motivu ulagača. Polazeći od ovog kriterijuma možemo razlikovati:

- 1) SDI motivisane potragom za novim tržištem (*market-seeking*)
- 2) SDI motivisane potragom za resursima (*resource-seeking*)
- 3) SDI motivisane potragom za strateškom imovinom (*strategic asset-seeking*).

Ova podela je izuzetno važna za zemlje u tranziciji. Naime, od motiva ulagača zavise i efekti koje može da očekuje zemlja primalac investicija. Tako u slučaju investicija koje imaju za cilj povećanu prodaju na lokalnom tržištu ne može se očekivati da će takvo ulaganje povećati izvoz zemlje primaoca. Ova vrsta investicija uvećava konkurenciju na tržištu čime se unapređuje ponuda, obaraju cene i uvećava blagostanje svih potrošača. Suprotni efekti se javljaju u slučaju kada motiv ulagača čini potraga za resursima koji se koriste kao sirovine u proizvodnji izvan zemlje primaoca. Takvo ulaganje podrazumeva značajan transfer kapitala, tehnologije i znanja i generiše povećanje prihoda od izvoza. S druge strane, faktorski orijentisane strane direktne investicije usmerene su ka što je moguće lakšem pristupu sirovinama ili jeftinom radu uz zanemarljive veze sa domaćim privrednim subjektima i lokalnim tržištem. Sa stanovišta ulagača, strane direktne investicije mogu, između ostalog, poslužiti i ostvarivanju strateških ciljeva. Pojedini autori³ ulaganja koja su povezana sa procesom privatizacije svrstavaju u treću grupu. Naravno, pomenuta kategorizacija ne isključuje postojanje više različitih motiva pri istom ulaganju.

Tokovi SDI i njihov uticaj na privredu zemalja Jugoistočne Evrope

Strane direktne investicije zauzimaju izuzetno značajno mesto u strategiji razvoja zemalja Jugoistočne Evrope. Nakon decenije konflikta, stagnacije i ekonomskog opadanja, ovim zemljama je potreban ekonomski rast koji će omogućiti hvatanje koraka sa najnaprednijim tranzicionim zemljama ali i bržu ekonomsku integraciju sa Evropskom unijom. Održivi ekonomski rast presudno zavisi od količine i kvaliteta investicija. Niska akumulativna sposobnost glavni je razlog što preduzeća u ovim zemljama svoj koncept razvoja temelje na nekom od eksternih izvora finansiranja. Za preduzeća postoje tri izvora eksternog finansiranja⁴: 1) bankarski krediti, 2) tržište kapitala i 3) strane direktne investicije. Imajući u

³ G. Vukšić, Izravna inozemna ulaganja i fiskalna decentralizacija, Forum o fiskalnoj decentralizaciji u Hrvatskoj, 2002, www.ijf.hr

⁴ Vidi opširnije: V. Cvijanović i S. Kušić, Izravna strana ulaganja kao izvori financiranja investicija: uspo- redna analiza tranzicijskih ekonomija s primjerom Republike Hrvatske, Financijska teorija i praksa 26(4), 2002, str. 880.

vidu težak položaj bankarskog sektora u ovim zemljama, kao i nerazvijenost tržišta kapitala (nizak nivo tržišne kapitalizacije) razumljivo je što se daje prednost ovoj formi stranih ulaganja. Šta više SDI se u ovim zemljama tretiraju kao superiorna forma priliva kapitala budući da stimulišu ekonomski rast, kao i da pored kapitala omogućuju prenos proizvodnih i organizacionih znanja (*know how*) stranih preduzeća.⁵ Za zemlje u tranziciji je naročito važno što SDI ubrzavaju proces prestrukturiranja preduzeća i jačaju konkurentnost domaće privrede.

Strane kompanije mogu biti rukovođene različitim motivima kod donošenja odluke o investiranju. One žele da eksploatišu prednost od niskih nadnica kvalifikovane radne snage, što je prilično retka kombinacija u manje razvijenim zemljama. Niske nadnice su veoma važan faktor privlačenja SDI, posebno u radno-intenzivnim granama. Pored toga, zemlje Jugoistočne Evrope imaju i druge prednosti: obilni prirodni resursi, povoljan geografski položaj ovih zemalja, niska cena preduzeća koja se privatizuju i sl. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su strani investitori, i pored pogodnosti kojim zemlje Jugoistočne Evrope raspolažu, pokazali značajnu opreznost kada je u pitanju plasman kapitala. Prema podacima EBRD-a početak tranzicionog procesa u zemljama Jugoistočne Evrope karakteriše izuzetno nizak nivo SDI - svega 1/3 kumulativnog SDI priliva *per capita*, odnosno svega 462 miliona US\$ naspram 1,623 miliona US\$ u zemljama Centralne Evrope.⁶ Priliv SDI tekao je uporedo sa unapređenjem političke stabilnosti u regionu i ostvarivanjem progressa u sprovođenju tržišnih reformi. Nizak nivo SDI zadržava se sve do 1997. godine. Od 1998. godine registruje se povećani priliv kapitala, da bi 2001. godine priliv SDI dostigao iznos od 4.265 miliona US\$. Iako značajno, ovo poboljšanje nije dovoljno, posebno ako imamo u vidu veličinu ovih zemalja i njihove investicione potrebe.

Podaci dati u tabeli br. 1. pokazuju da su SDI neravnomerno raspoređene. Obim SDI je u direktnoj vezi sa ostvarenim progresom u procesu ekonomske transformacije. Zemlje koje su ostvarile najveći progres u razvoju tržišnog sistema (Češka, Mađarska, Poljska), visok stepen makroekonomske i političke stabilnosti su istovremeno bile i najuspešnije u privlačenju SDI.⁷ Ilustrativan je primer Mađarske koja je zahvaljujući velikom prilivu SDI tokom devedesetih godina uspela da ostvari značajan ekonomski rast. Tako je u periodu 1993-2001. godine u ovoj zemlji zabeležen rast izvoza od 241%. Preduzeća u stranom vlasništvu u Mađarskoj učestvuju sa 86% u izvozu proizvodnog sektora.⁸ U poređenju sa zemljama Centralne Evrope region Jugoistočne Evrope bio je manje uspešan u privlačenju stranih direktnih investicija. Glavni razlozi su politička nestabilnost i sukobi, sporo napredovanje reformi, kašnjenje u procesu privatizacije i sporo prilagođavanje standardima EU. Druga bitna karakteristika SDI tokova je da su one uglavnom bile vezane za privatizaciju velikih preduzeća, što objašnjava njihov rast u 2000. i 2001. godini. Najveći deo ovog priliva bio je usmeren na bankarski sektor, telekomunikacije i farmaceutsku industriju. Tako je u Albaniji 2000. godine došlo do privatizacije preduzeća *Albanian Mobile Communications* koje je prodato konzorcijumu preduzeća *Norwegian Telenor* i *Greek Cosmote* za 96 miliona US\$. Iste godine turska *Kentbank* kupila je drugu po veličini

⁵ P.Nunnenkamp and J.Spatz, Foreign Direct Investment and Economic Growth in Developing Countries: How Relevant are Host-Country and Industry Characteristics?, Working Paper, Kiel Institute for World Economics, No.1176, jul 2003, p. 1-2

⁶ European Bank for Reconstruction and Development, Transition Report Update, 2003, London.

⁷ Jedino u Sloveniji, koju takođe svrstavamo u grupu zemalja koje su ostvarile najveći napredak, nije došlo do značajnijeg priliva stranih direktnih investicija, što se može objasniti primenjenim konceptom privatizacije u ovoj zemlji.

⁸ Navedeno prema: V.Cvijanović i S. Kušić, op.cit. str.887-888.

banku (*National Commercial Bank*). U Bugarskoj početkom 2002. godine udeo države u komercijalnoj banci (*Biochim*) prodat je austrijskoj banci (*Bank Austria*). U bankarskom sektoru Bugarske investirano je oko 800 miliona US\$, što je stranim ulagačima omogućilo sticanje više od 70% udela ukupne bankarske aktive. U Hrvatskoj tri sektora (telekomunikacije, bankarski sektor, farmaceutska industrija) obuhvataju 62,1% SDI priliva. Slična je situacija i u Rumuniji gde je od 4,6 milijardi ukupnih SDI više od 45% usmereno u prerađivački i finansijski sektor.

Tabela 1.

*Priliv SDI u zemljama Centralne I Jugoistočne Evrope
u milionima dolara*

Zemlja	2000	2001	2002	Priliv SDI <i>per capita</i> u 2001
Češka	4,986	4,916	3,500	478
Slovačka	2,075	1,475	3,500	274
Mađarska	1,649	2,443	1,000	240
Poljska	9,342	8,000	6,000	207
Slovenija	176	442	600	222
Centralna Evropa	18,228	17,276	14,600	260
Albanija	143	200	200	58
Bugarska	1,002	689	600	86
Rumunija	1,040	1,137	1,000	51
Hrvatska	1,126	1,502	1,100	343
Makedonija	176	442	500	20
Bosna i Hercegovina	150	130	200	35
Srbija i Crna Gora	25	165	500	20
Jugoistočna Evropa	3,662	4,265	4,100	79

Izvor: WIIW-WIFO Database on foreign DirECTInvestment

Rat na prostoru bivše SFRJ, ekonomske sankcije i politička nestabilnost usporile su dinamiku priliva SDI u SRJ (danas Zajednica Srbije i Crne Gore). Najveća strana investicija tokom devedesetih godina bila je prodaja Telekoma u proleće 1997. godine. Početkom 2000. godine u Zajednici dolazi do povećanja priliva SDI. Slično ostalim zemljama, najveći deo prispelih SDI usmeren je u proizvodnju cementa a tokom 2003. godine i u oblast duvanske i naftne industrije.⁹ Praksa pojedinih zemalja u tranziciji (Mađarska) pokazuje da SDI imaju pozitivnu ulogu u prestrukturiranju i da rast proizvodnje u industrijskim sektorima sa velikim udelom stranog kapitala ima atribut održivog. Nakon preuzimanja preduzeća od strane strateškog stranog investitora dolazi do određenih promena: poboljšanja kvaliteta proizvoda usled promena u proizvodnom i tehnološkom procesu; promena proizvodnog programa; promena organizacione strukture u skladu sa tržišnim principima; stalnog obučavanje rukovodioca i radnika; novijeg sistema računovodstva i finansijskog izveštavanja koji odgovara međunarodnim računovodstvenim standardima; rasta zarada radnika što doprinosi rastu njihove produktivnosti; uvođenja ekološki pogodnih proizvoda i procesa i sl. Ne doprinose, međutim, sve SDI prestrukturiranju. Neke od njih poslužile su

⁹ Više o strukturi SDI vidi: G.Hunya, FDI in South-Eastern Europe in the early 2000s, The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Vienna, July 2002, str.4-10.

samo da se proširi tržište investitora. Uprkos kratkoročnim prednostima po osnovu priliva investicija i znatnog obogaćivanja ponude, na dugi rok osvajanje domaćeg tržišta suzilo je tržište za domaća preduzeća i zato je kontraproduktivno sa stanovišta zemlje primaoca.

Podaci dati u tabeli br.1 pokazuju da 2002. godine dolazi do smanjenja SDI priliva za 18% u odnosu na 2001. To, međutim, ne znači i manje interesovanje investitora za ovaj region. U narednom periodu očekuje se da će u ovim zemljama biti okončana privatizacija još nekih strateških preduzeća i banaka u Albaniji (*Savings Bank*), Bugarskoj (*Bulgarian Telecommunication Company* i *Bulgartabac*), Hrvatskoj (*Croatian Telecom*) i Rumuniji (*Banca Comerciala Romana*), što će rezultirati značajnim prilivom kapitala u ovaj region. Na srednji rok, međutim, glavni izazov za zemlje u tranziciji u regionu Jugoistočne Evrope predstavljaju privlačenje tzv. *greenfield* investicija, posebno kada budu privatizovana sva strateška preduzeća. Iskustvo zemalja Centralne Evrope pokazuje da se u drugoj fazi tranzicije, okončanjem procesa privatizacije, relativan značaj ovih investicija povećava. To nameće potrebu osmišljavanja odgovarajuće strategije za privlačenje stranih direktnih investicija.

Mere ekonomske politike za privlačenje SDI

Strani investitori prilikom procene atraktivnosti jedne zemlje za ulaganje kapitala rukovode se ne samo potencijalnim prinosima, koji se na osnovu ulaganja mogu ostvariti, već i ograničenjima i rizicima sa kojima se suočavaju tokom investicionog poduhvata. Mada je nesporno da su zemlje Jugoistočne Evrope ostvarile značajan napredak u razvoju tržišnog sistema (liberalizacija spoljne trgovine, liberalizacija cena, razvoj institucija i sl.) još uvek postoje ozbiljna ograničenja, posebno kada su u pitanju investicije u novoosnovana preduzeća. Ograničenja sa kojima se strani ulagači suočavaju na stranom tržištu mogu se svrstati u tri šire celine¹⁰. Prvu grupu ograničenja čine pravne prepreke, pod kojima se podrazumeva drugačiji pravni status stranih u odnosu na domaće ulagače, i to u vidu ograničavanja udela stranog vlasnika, drugačijeg poreskog tretmana kapitalnih dobitaka i dividendi u odnosu na domaće investitore, uvođenja administrativnih prepreka transferu dividendi i kapitalne dobiti van granica zemlje itd. Drugu grupu čine tzv. posredna ograničenja kao što su: neadekvatni računovodstveni standardi, nepouzdana finansijski izveštaji emitenata i neefikasna kontrola njihove tačnosti, nekompatibilnost poreskih i trgovačkih propisa sa zakonodavstvom države iz koje dolazi investitor i sl. U treću grupu ograničenja ubraja se makroekonomska nestabilnost i odsustvo vladavine prava. Strani investitori naročito pažljivo prate kretanje kamatnih stopa i cena, budući da je isplativost ulaganja osetljiva na promene kamatne stope i inflaciju. Takođe, za strane investitore od velike je važnosti stepen finansijske discipline u zemlji, kao i efikasnost pravnog sistema u naplati neizvršenih obaveza. Nesposobnost države da obezbedi poštovanje ugovora i neefikasnost pravosuđa deluje vrlo obeshrabrujuće na potencijalne investitore. Ne treba posebno naglašavati da učestale izmene propisa kojima se definiše investicioni ambijent mogu negativno da se odraze na ugled države koja želi da privuče strani kapital.

Ključni ekonomski problem sa kojim se balkanske zemlje u tranziciji suočavaju je visoka stopa nezaposlenosti. U 2001. godini stopa nezaposlenosti u Albaniji iznosila je 16,8%, u Bugarskoj 19,7%, Bosni i Hercegovini 39,5%, Hrvatskoj 23,1, Makedoniji 30,5 i

¹⁰ Berend T. I, From Plan to Market: From regime Change to Sustained Growth, Economic Survey of Europe, No.2/3, UN/ECE, Geneva, 2000, str.2.

Srbiji i Crnoj Gori 27,9%.¹¹ U nastojanju da problem visoke nezaposlenosti umanje, poslednjih godina se u ovim zemljama pristupa odgovarajućim stimulativnim merama koje treba da povećaju zapošljavanje, investicionu aktivnost i podstaknu priliv stranog kapitala.

Zemlje mogu podsticati SDI na razne načine, vodeći računa o tome da društvene koristi budu veće od društvenih troškova. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su veličina i kupovna moć tržišta zemlje primaoca, makroekonomska stabilnost, razvijenost infrastrukture i bogatstvo prirodnih resursa glavni činioci privlačenja SDI. Unapređenjem opštih uslova može se uticati na stvaranje ambijenta pogodnog za investiranje. U prilog tome govore i nedavna empirijska istraživanja koja pokazuju da efekti stranih ulaganja uveliko zavise od karakteristika zemlje primaoca.¹² Zemlje koje su imale razvijene institucije, i koje je odlikovala vladavina prava, nizak nivo korupcije, efikasna javna uprava i efikasna zaštita svojinskih prava imale su znatno veći priliv SDI koji je uključivao i značajan transfer moderne tehnologije i znanja.

U nastojanju da stvore povoljne uslove za investiranje zemlje regiona tokom devedesetih donose zakone kojima se reguliše oblast stranih ulaganja (na primer, Albanija 1994, Bosna i Hercegovina 1998, Bugarska 1997, Hrvatska 1995. i 2000, i Srbija i Crna Gora 1994. i 2002. godine). U zakonodavstvo ovih zemalja unose se odredbe kojima se garantuju prava stranih ulagača poput: slobode stranog ulaganja, princip nacionalnog tretmana, pravna sigurnost i pravna zaštita prava stečenih stranim ulaganjima, pravo na transfer dobiti i imovine i sl. Značajno mesto u tom paketu mera pripada poreskim podsticajima poput oslobađanja od plaćanja poreza na dobit za određeni period, sniženja poreskih stopa i drugih poreskih olakšica. Tako se krajem 2000. godine u Hrvatskoj pristupa značajnim promenama u porezu na dohodak i porezu na dobit uvođenjem brojnih olakšica (neoporezivane zadržane dobiti, umanjeње poreske osnovice za iznos sredstava uložene u razvoj, snižavanje stope poreza na dobit). Krajem 2002. godine i u poresko zakonodavstvo Srbije¹³ unose se mere koje treba da podstaknu zapošljavanje novih radnika i rast investicija. Značajno je smanjena stopa poreza na dobit (od 20% na svega 14%), tako da je sada među najnižim u regionu (npr. u Bugarskoj - 15%, Hrvatskoj - 20%, Rumuniji -25%). U cilju stvaranja povoljnije investicione klime i posebno, privlačenja stranog kapitala slične mere se preduzimaju i u drugim zemljama regiona.¹⁴ Analiza ugrađenih mera ukazuje na to da među balkanskim zemljama u tranziciji postoji svojevrсно takmičenje u privlačenju stranih ulaganja, pri čemu se poreski podsticaji koriste kao glavno sredstvo. Međutim, iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da sama po sebi ni jedna poreska olakšica ne može biti dovoljna za privlačenje stranih investicija, ukoliko nisu prethodno ispunjeni drugi uslovi.

Region Jugoistočne Evrope u budućnosti može biti izuzetno zanimljiv za SDI, posebno zbog aktivnosti u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Kao ekonomske prioritete u narednom periodu Pakt je definisao:

¹¹ Izvor: The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW) , www.wiiv.at

¹² P. Nunnenkamp, op. cit. str.3.

¹³ Više o drugoj fazi poreske reforme u Srbiji vidi: D. Popović, Druga faza poreske reforme u Srbiji: više investicionih podsticaja i novi poreski postupak, str 230-243. i G. Ilić-Popov, Poreska reforma u Srbiji: porezi, podsticaji, postupak i administracija, Strategija reformi, str. 244-266. red. Z. Vacić, B. Mijatović, Centar za liberalne demokratske studije, Beograd, 2003.

¹⁴ Vidi: A. Babić et. al, Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku, Pregledi, HNB, No 9/2001, str.15-17.

- Razvoj infrastrukture (uključujući i energetiku), što podrazumeva znatna ulaganja u razvoj putne i železničke infrastrukture, izgradnju gasovoda, naftovoda. Na taj način bi se potpunije ekonomski valorizovali Dunav i širok izlazak Balkana na Sredozemno more.

- razvoj trgovine i povećanje investicija (posebno potpisivanje i sprovođenje međusobnih ugovora o slobodnoj trgovini i poboljšanje investicione klime). Uspostavljanjem zone slobodne trgovine na prostoru Balkana umanjuje se limitiranost unutrašnjeg tržišta kao razvojnog faktora kod svih zemalja koje učestvuju u njenom formiranju. Umesto malih i zatvorenih tržišta, stvara se tržište sa oko 70 miliona stanovnika što, pod pretpostavkom ispunjenosti ostalih uslova, čini ovaj region izuzetno atraktivnim za SDI. Svoju spremnost da izgrade adekvatan ambijent zemlje Jugoistočne Evrope manje su, između ostalog, potpisivanjem od strane OECD-a iniciranog Sporazuma za reformu, investicije i rast (tzv. *Investment Compact*), kao instrumenta koji treba da identifikuje i otkloni ključne prepreke investicionoj aktivnosti. Druga važna činjenica koja takođe utiče na atraktivnost ovog regiona je proces stabilizacije i pridruživanja Evropskoj uniji. Prihvatanje pravila EU i regulacije smanjuje ulagački rizik stvaranjem poslovnog okruženja sličnog onom koji postoji u Uniji

Zaključak

Tokom devedesetih godina region Jugoistočne Evrope nije karakterisao značajniji priliv stranih direktnih investicija. Ratni sukobi i politička nestabilnost, kašnjenje u sprovođenju tržišnih reformi su ključni razlozi zaostajanja ovog regiona. Jedini način za premošćavanje jaza koji je tokom devedesetih stvoren između zemalja Centralne i zemalja Jugoistočne Evrope je povećana investiciona aktivnost. U uslovima skromnog obima domaće akumulacije i kada je tržište kapitala tek u začetku, strane direktne investicije ispoljavaju se kao veoma bitan faktor razvoja. Strani kapital u vidu novčanih sredstava, kao i tehnologije, veštine upravljanja, znanja i dr., može značajno doprineti ekonomskom rastu ovih zemalja. I njihovom približavanju Evropskoj uniji. Ključni izazov za ove zemlje je zadržavanje dinamike priliva SDI i nakon okončane privatizacije. To, međutim, podrazumeva i preduzimanje odgovarajućih mera koje će ukupni ambijent učiniti pogodnim za investiranje.

Literatura

1. Babić A, Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku, Pregled HNB, Zagreb, 2001.
2. Berend T.I., From Plan to Market, From Regime Change to Sustained Growth, Economic Survey of Europe, No.2/3, UN/ECE Geneva, 2000.
3. Božić M, Ekonomska politika, Niš, 2002.
4. Cvijanović V. i Kušić S, Izravna strana ulaganja kao izvori financiranja investicija: usporedna analiza tranzicijskih ekonomija s primjerom Republike Hrvatske, Financijska teorija i praksa 26(4), 2002.
5. EBRD, Transition Report Update, London, 2003.
6. Hunya G, FDI in South-Eastern Europe in the early 2000s, The Vienna Institute for International Economic studies, Vinna, July, 2002.
7. Nunnenkamp P. Spatz J., Foreign Direct Investment and Economic Growth in Developing Countries: How Relevant are Host Country and Industry Characteristics?, Working Paper, Kiel Institute for World Economics, No 1176, jul 2003.
8. Popović Dejan, Druga faza poreske reforme u Srbiji: vipe investicionih podsticija i novi poreski postupak u: Strategija reformi, red. Z. Vacić i B. Mijatović, CLDS, Beograd, 2003.
9. Vukšić G. Izravna inozemna ulaganja i fiskalna decentralizacija, Forum o fiskalnoj decentralizaciji u Hrvatskoj, 2002.

UDC 341.24:330.322(100+467)

Predrag Cvetković
Pravni fakultet
Niš

NAČELA PRAVNOG TRETMANA STRANIH INVESTICIJA U MEĐUNARODNIM IZVORIMA I INVESTICIONIM ZAKONODAVSTVIMA ZEMALJA BALKANA*

Rezime

Potreba ujednačavanja pravnog standarda postupanja prema stranim ulagačima i investicijama uslovljena je integrativnim procesima različitog karaktera (ekonomskog, političkog, socijalnog) i nivoa (regionalni, kontinentalni, univerzalni). U prilogu se identifikuju osnovna načela pravnog tretmana stranih investicija u izvorima međunarodnog porekla (Međunarodno investiciono pravo) i korespondentnim normama investicionih zakonodavstava nekih balkanskih zemalja. Cilj rada je da ustanovi do koje mere su ova načela Međunarodnog investicionog prava suštinski prisutna u investicionim zakonodavstvima. Predmet analize jesu: načelo pravičnog i jednakog tretmana; princip nediskriminacije; načelo najpovlašćenije nacije; načelo nacionalnog tretmana..

Ključne reči: investicije, tretman stranih investicija, međunarodno investiciono pravo, Povelja o energiji, TRIMs, bilateralni sporazumi o zaštiti investicija, Vodiči Svetske banke

THE PRINCIPLES OF LEGAL TREATMENT OF FOREIGN INVESTMENT IN INTERNATIONAL LEGAL DOCUMENTS AND IN INVESTMENT'S LEGISLATION OF BALKAN COUNTRIES

Summary

The need for the harmonization of foreign investors' and foreign investments' legal treatment is preconditioned the integrative processes of different character (economical, political, social) and level (regional, continental, universal). In this paper the author has identified the basic principles of foreign investments' treatment in the legal documents of international origin (International Investment Law) and in correspondent the rules of national legislations in some Balkan Countries. The objective of the paper is to establish the level of essential presence of this principles (established by international documents) in foreign investments' legislations. The object of this analysis are: the principle of fair and equitable treatment; non-discriminatory principle; "most-favoured nation" (MFN) principle; "the national treatment" principle.

Keywords: Bilateral Investment Treaties, Energy Charter Treaty, Investment, International Investments Law, Treatment of Investment, TRIMs, World Bank Guidelines

* Rad sa projekta *Kulturni i etički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

Potreba ujednačavanja pravnog standarda postupanja prema stranim ulagačima i investicijama uslovljena je integrativnim procesima različitog karaktera (ekonomskog, političkog, socijalnog) i nivoa (regionalni, kontinentalni, univerzalni). U prilogu se identifikuju osnovna načela pravnog tretmana stranih investicija u izvorima međunarodnog porekla (Međunarodno investiciono pravo) i korespondentnim normama investicionih zakonodavstava nekih balkanskih zemalja. Cilj rada je da ustanovi do koje mere su ova načela Međunarodnog investicionog prava suštinski prisutna u investicionim zakonodavstvima. Predmet analize jesu: načelo pravičnog tretmana; načelo zaštite i sigurnosti investicije; princip nediskriminacije; načelo najpovlašćenije nacije; načelo nacionalnog tretmana.

Uvod

Pravni tretman stranih investicija je pojam koji obuhvata sva pravila primenljiva na inostrano ulaganje. Ove se norme se mogu podeliti na: a) norme koje uređuju mogućnosti i uslove za strane investicije, kao i postupak odobrenja za realizaciju strane investicije (faza koja prethodi samom investiranju; e. "pre-establishment phase" i b) norme primenljive na već učinjenu investiciju, poput obaveza stranog investitora u odnosu na poštovanje propisa države u koju se ulaže (država domaćin, receptivna država, e. "host state") i propisa o pravnoj zaštiti stranog investitora (faza nakon odobrenja strane investicije; e. "post-establishment phase").

U investicionim zakonodavstvima i međunarodnim izvorima koji regulišu različite pravne aspekte stranih investicija prihvaćeni su određeni opšti principi pravnog tretmana stranih investitora. Cilj ustanovljavanja i primene ovih principa je da se obezbedi jednakost mogućnosti stranih investitora da ulažu u državu domaćina. Ovim principia ustanovljava se standard postupanja koji obuhvata kako sadržinu zakonskih i drugih propisa države domaćina, tako i primenu ovih propisa od strane nadležnih državnih organa.

Sadržina opštih načela (principa, standarda) primenjenih na konkretnu stranu investiciju i stranog investitora može biti utvrđena objektivno (objektivni standard tretmana) i subjektivno, to jest u odnosu na tretman investicija koje čine pravni subjekti iz trećih država ili tretman domaćih investicija (relativni standard tretmana).¹

U principe koji sadrže objektivni standard tretmana ubrajaju se:

- a) Princip pravičnog tretmana investicije (e. "fair and equitable treatment")
- b) Princip pune zaštite i sigurnosti investicije (e. "full protection i security")
- c) Princip nediskriminacije (e. "non-discrimination")

Principi koji ustanovljavaju relativni standard tretmana su:

- a) Načelo najpovlašćenije nacije (e. "most-favoured nation clause"-MFN)
- b) Načelo nacionalnog tretmana (e. "national treatment clause")

navedeni principi su prihvaćeni kao metod uređivanja pravnog tretmana stranih investicija u međunarodnim izvorima koji se isključivo ili delom bave materijom pravnog regulisanja inostranih ulaganja. Reč je o dokumentima koji pripadaju tzv. "međunarodnom investicionom pravu" (MIP)². Ovi izvori se, prema svojoj pravnoj prirodi, dele na:

¹ Videti: Zagel, Gudrun, *Auslandsinvestitionen in Lateinamerika*, Duncker&Humblot Berlin, 2000, str. 158-166; Dolzer, Rudolf, Stevens, Margarete, *Bilateral Investment Treaties*, International Centre for Settlement of Investment Disputes, 1995, str. 82.

² Više o ovim izvorima u: Cvetković, Predrag, „Međudržavni sporazumi kao izvori međunarodnog investicionog prava“, *Pravo i privreda* br. 5-8/2003, str. 516-530.

- a) Izvore sa karakterom *ius conventionis* (konvencijsko pravo)
- b) Izvore sa karakterom *lex mercatoria*.

a) Izvori sa karakterom *ius conventionis* mogu se, prema kriterijumu teritorijalnog važenja, podeliti na univerzalne, regionalne i bilateralne.

U univerzalne izvore MIP ubrajaju se: 1. Konvencija svetske banke o osnivanju multilateralne agencije za garantovanje stranih investicija-MIGA konvencija (seul, 1985)³; 2. Konvencija o rešavanju investicionih sporova između država i državljana drugih država - ICSID konvencija, (Vašington, 1965)⁴; 3. Multilateralni sporazum o merama regulisanja investicija koje se odnose na trgovinu-TRIMs sporazum (makariš, 1994).⁵

Regionalni sporazumi o liberalizaciji tržišta odnosno stvaranju jedinstvenog ekonomskog prostora takođe sadrže odredbe o tretmanu stranih investicija. Ovakvih sporazuma ima više. Najpoznatiji od njih su: Severnoamerički sporazum o zoni slobodne trgovine (eng. "North American Free Trade Agreement")⁶ iz 1992. Godine, četvrta "Lomé" Konvencija⁷, koja sadrži osnovne principe ekonomskih odnosa između država EU i zemalja ACP (zemlje Azije, Kariba i države Pacifika)⁸; Odluka "Andean grupe" ("Decision No. 291

³ e. „*Convention establishing the Multilateral Investment Guarantee Agency*“. Pun tekst dokumenta dostupan je na sajtu www.miga.org. Konvencija je na snagu stupila 12. aprila 1988. godine. Prema podacima iz decembra 2002. godine MIGA ima 160 država članica. Od tog broja 138 država su zemlje u razvoju a 22 su razvijene zemlje. U procesu ispunjavanja uslova za članstvo je 11 zemalja. SFRJ je Konvenciju prihvatila 1991. godine, ali Savet guvernera agencije nije prihvatio ratifikaciju obrazlažući to političkim stavom o nepriznavanju Jugoslavije. SR Jugoslavija je primljena u članstvo aprila 2002. godine i svrstana je u države u razvoju, kao i većina država u tranziciji. Više o ovom i nacionalnim programima osiguranja investicija u: Čirić, Aleksandar, Pravni okviri zaštite stranih direktnih investicija, Pravo i privreda br. 5-8/2002, str. 471-490.

⁴ e. „*Convention on the Settlement of Investment Disputes Between States and Nationals of Other States*“; pun tekst dokumenta dostupan je na sajtu: www.worldbank.org; Prema stanju od 29. januara 2003 godine (podaci sa sajta www.worldbank.org/icsid) Konvenciju su potpisale 153 države. Od tog broja, 138 zemalja je deponovalo instrumente ratifikacije. SR Jugoslavija je, prema ovom izvoru, Konvenciju potpisala 31. jula 2002. godine, ali još uvek nije deponovala instrument ratifikacije.

⁵ e. "Agreement on Trade Related Investment Measures"-TRIMs. Ovaj sporazum je sastavni deo Sporazuma o Svetskoj trgovinskoj organizaciji (e. "World Trade Organisation"-WTO). Pun tekst sporazuma nalazi se na sajtu WTO: www.wto.org. TRIMs sporazumom države članice odriču se primene bilo koje mere u oblasti regulisanja stranih investicija koja nije u skladu sa odredbama člana III i člana XI GATT-a.

⁶ e. „*North American Free Trade Agreement-NAFTA Agreement*“. Sporazum je zaključen 17. decembra 1992. godine između Amerike, Kanade i Meksika. Tekst sporazuma dostupan je na sajtu www.nafta.org. Sporazumom se u načelu regulišu pitanja trgovine, dok je materija pravnog regulisanja investicija predmet uređivanja u meri u kojoj "zavisnost trgovine i investicija zahteva istovremeno definisanje pravnog režima investicionih barijera" (navedeno prema Šihata, Ibrahim, The World Bank in a Changing World, Selected Essays and Lectures, Vol. II, 1998, str. 407-415.). Pravni tretman i zaštita investicija predmet su poglavlja XI Sporazuma. Sadržinom i principima NAFTA Sporazum sledi liberalni trend američkih bilateralnih sporazuma o tretmanu i zaštiti investicija (Shihata, ibidem, str. 409).

⁷ e. „*Fourth ACP-EEC Convention*“; Konvenciju su 15. decembra 1989. godine potpisale država članica EU (tada Evropske zajednice) i ACP (eng. "Asian, Carribian and Pacific Countries") zemalja. Tekst Sporazuma dostupan je na adresi: http://www.oneworld.org/acpsec/gb/lome4_e.htm. Konvencija sadrži odredbe o slobodnoj trgovini i mehanizme pospešenja ekonomske saradnje, ali i pravila o merama i principima čije sprovođenje doprinosi promociji i podršci investicija iz zemalja EU u privrede ACP država. Pravila o standardu tretmana ovih investicija sadržana su u članovima 258-273 Konvencije.

⁸ Kada je reč o pravnom režimu zaštite investicija iz država EU u države Istočne i Centralne Evrope, treba napomenuti da sporazumi o asocijaciji koje je EU zaključila sa nekim o ovih država (e. „*Europe Agreement Establishing an Assocation between the European Communities and their Member States, of the one Part , and.....of the other part*“) sadrže određene okvirne i načelne norme o uslovima investiranja i potrebi pružanja

of the Commission of the Cartagena Agreement, 21. March 1991") kojom je zamenjen tzv. "Kartagena" sporazum iz 1969. Potpisnici ovog sporazuma, odnosno članovi "Andean grupe" su Bolivija, Čile, Ekvador i Peru.

Bilateralni sporazumi o zaštiti i unapređenju investicija (e. „Bilateral Investment Treaties"-BITs) smatraju se, po kriterijumu stvarne primene i teritorijalne rasprostranjenosti, najvažnijim izvorom MIP. Ovim sporazumima strane ugovornice obezbeđuju određeni standard postupanja i tretmana investicija koje čine subjekti pod suverenitetom jedne države ugovornice na teritoriji druge države ugovornice. Cilj ovih sporazuma je uzajamna zaštita kapitala i postizanje pravne sigurnosti za strani kapital čije je poreklo iz druge države ugovornice.⁹

Poseban izvor MIP sa karakterom konvencije jeste povelja o energiji (Lisabon, 1994).¹⁰ Reč je o sporazumu čiji je predmet uređivanja ograničen na pravno regulisanje investicija u oblasti energetike.

b) Izvori MIP sa karakterom *lex mercatoria* ne sadrže obavezujuća pravila, već uputstva i preporuke za investitore i državu porekla kapitala, odnosno državu domaćina

generalne zaštite strana ugovornica. Tekst ovih sporazuma nalazi se u publikaciji „International Investment Instruments: a Compendium", UNCTAD/DITE/3/(Vol. I-IX), United Nations, New York and Geneva, 2002.

⁹ Definicija preneti iz Dolzer-Steevens, op. cit, str. 81. Broj ovih ugovora je u decembru 2002. bio preko 2100 (podatak preuzet iz: "World Investment Report 2003: FDI Policies for Development: National and International Perspectives, United Nations, New York and Geneva, 2003, str. 89).. Najveći broj zaključila je Nemačka (112). Prema ICSID centra (www.worldbank.org/icsid), SR Jugoslavija je sklopila sedam ovakvih ugovora: sa Austrijom, Kinom, Egiptom, Francuskom, Nemačkom, Holandijom i Švedskom. Nakon političkih promena oktobra 2000. godine sklopljeni su, pored pomenutih, i sporazumi sa Bosnom i Hercegovinom ("Zakon o potvrđivanju sporazuma o zaštiti ulaganja između Savezne Republike Jugoslavije i Bosne i Hercegovine", "Službeni list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori" br. 12 od 2. decembra 2002. godine), Italijom ("Zakon o potvrđivanju sporazuma između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Italijanske Republike o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja, sa protokolom", "Službeni list SRJ", dodatak Međunarodni ugovori br. 1. od 11. maja 2001. godine), Ukrajinom ("Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne vlade Republike Jugoslavije i Kabineta ministra Ukrajine o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja", "Službeni list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori". br. 4. od 27. januara 2001. godine), Turskom ("Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Republike Turske u vezi sa uzajamnim podsticanjem i zaštitom ulaganja", "Službeni list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori". br. 4. od 27. januara 2001. godine), Republikom Hrvatskom ("Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Republike Hrvatske o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja", "Službeni list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori" br. 10. od 9. novembra 2001. godine), Sjedinjenim Američkim Državama ("Zakon o potvrđivanju Sporazuma o podsticanju investicija između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Sjedinjenih Američkih Država", "Službeni list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori" br. 12. od 23. novembra 2002. godine), i nov Sporazum sa Austrijom ("Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Savezne vlade Republike Jugoslavije i Vlade Republike Austrije o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja"; "Službeni list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori" br. 1. od 18. januara 2002. godine).

¹⁰ Engleski naziv Povelje je „Energy Charter Treaty" (ECT). Pun tekst dokumenta dostupan je na sajtu www.encharter.org. Inicijativu za donošenje ovog dokumenta dao je bivši premijer Holandije, Rud Lubers, na sastanku Evropskog saveta juna 1990. godine. Potrebu za postojanjem ovog sporazuma obrazložio je neophodnošću pružanja pomoći zemljama bivšeg SSSR-a, putem podrške oporavku najznačajnijeg sektora privrede-energetike. ECT se sastoji od tri instrumenta: teksta Povelje, Finalnog akta i dokumenta pod nazivom "Protokol o energetske efikasnosti i odnosni ekološki aspekti". (eng. Energy Charter Protocol on Energy efficiency and related environmental Aspect). Cilj ECT je "ustanovljavanje pravnog režima u cilju promovisanja dugoročne saradnje u oblasti energetike, zasnovan na komplementarnosti i uzajamnoj koristi, u skladu sa ciljevima i principima Povelje." (čl. 2. ECT).

investicije. Primer ovakvog izvora su Vodiči Svetske banke za tretman stranih direktnih investicija (1992).¹¹

U nastavku će biti date osnovne karakteristike načela pravnog tretmana stranih investicija u izvorima MIP-a, uz upoređenje normi ovih izvora sa korespondentnim odredbama investicionih zakonodavstava Srbije i Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Bugarske.

NAČELA PRAVNOG TRETMANA STRANIH INVESTICIJA

Načela objektivnog tretmana stranih investicija

Načelo pravičnog tretmana strane investicije

Načelom pravičnog tretmana investicije utvrđuje se opšti standard postupanja sa stranom investicijom. Ovo načelo sadržano je u samostalnoj klauzuli ili u kombinaciji sa klauzulom o zabrani eksproprijacije, odnosno sa klauzulom kojom se utvrđuje načelo pune zaštite i sigurnosti investicije. Sadržina ovog načela nije jasno definisana. Ono, poput svih pravnih načela, ima korektivno dejstvo u odnosu na primenu određenih odredbi nacionalnih zakonodavstava, odnosno služi za popunu lacunae u pravnim izvorima primenljivim na strane investicije.

Kada je reč o izvorima MIP-a, ovo načelo nalazi se u Vodičima Svetske banke¹². MIGA konvencija usvaja načelo kao pretpostavku za izdavanje garancija stranim investitorima. Agencija će izdati garanciju samo ukoliko je "zadovoljna investicionim uslovima u državi domaćinu, što uključuje i postojanje pravičnog tretmana i pravne zaštite investicije".¹³ NAFTA sporazum predviđa da načelo "pravičnog i ravnopravnog tretmana" treba da bude u skladu sa "međunarodnim pravom".¹⁴ Lomé IV konvencija propisuje obavezu država ACP da obezbede "pravičan i jednak tretman privatnim investitorima koji investiraju u skladu sa odgovarajućim propisima države u pitanju, i čijim se investicijama ostvaruju ciljevi saradnje Evropske unije i država ACP".¹⁵ Kao što se vidi, NAFTA sporazum vezuje primenu navedenog principa poštovanjem okvira međunarodnog prava. Lome Konvencija princip ograničava potrebom poštovanja "ciljeva saradnje EU i država ACP". Ovakvo postavljene kriterijum (usaglašenost sa ciljevima saradnje država EU i ACP) može se različito tumačiti, sa posledicom ograničavanja primene načela pravičnog tretmana zavisno od ekonomskih, političkih i socijalnih potreba država receptora kapitala. ECT takođe predviđa načelo pravičnog tretmana¹⁶.

¹¹ Inicijativa za donošenje Vodiča nastala je u okviru Grupe Svetske banke, sa ciljem da se, "barem na nivou preporuke, postigne konsenzus o opštem pravnom okviru i suštinskim pravnim principima tretmana stranih direktnih investicija", čime bi se "doprinelo promociji ovih investicija". Njihova rešenja rezultat su sveobuhvatne analize nacionalnih i međunarodnih normi koje se primenjuju na pravni režim inostranih ulaganja, kao i precedenata međunarodnih i nacionalnih foruma pred kojima su rešavani investicioni sporovi. Stav Komiteta Svetske banke koji je koordinirao rad na pisanju Vodiča je da oni sadrže "opšte prihvaćeni međunarodni standard" pravnog regulisanja stranih ulaganja (Šihata, Ibrahim, Legal treatment of foreign investments, Dordrecht, 1992, str. 193).

¹² Videti Vodič III, tač. 2: „Each State will extend to investments established in its territory to the standards recommended in these Guidelines”.

¹³ Videti čl. 12 d) pod IV MIGA Konvencije.

¹⁴ Videti čl. 1105. tač. 1. NAFTA Sporazuma.

¹⁵ Videti čl. 258. b) i c) Lome Konvencije.

¹⁶ Videti čl. 10. st. 1. ECT.

Načelo pravičnog tretmana prihvaćeno je i u većini BITs. Američki model BITs ovo načelo stavlja u okvir međunarodnog prava, kao i NAFTA Sporazum.¹⁷ Načelo pravičnog tretmana može se naći i u modelima BITs Austrije,¹⁸ Nemačke¹⁹, Velike Britanije.²⁰ Ono se nalazi i u BITs ugovorima koje je zaključila Srbija i Crna Gora.²¹

Samo načelo nije bilo čest predmet rasprave pred sudovima i tribunalima u investicionim sporovima. Izuzetak je odluka Iransko-Američkog tribunala²² u slučaju Rankin v. Iran. Tribunal je smatrao da je "anti-američka izjava iranskih zvaničnika u nestabilnim revolucionarnim uslovima, koja je dovela do uništenja i krađe američke imovine inkonzistentna sa principom obezbeđivanja pravičnog tretmana stranih investitora"

Zakon o stranim ulaganjima SCG²³ ne sadrži načelo pravičnog tretmana stranog investitora. Ovo načelo je, kako je već rečeno, sadržano u pojedinim BITs koje je zaključila naša država. I sam Zakon u čl. 13. Predviđa da strani investitor ima pravo na tretman povoljniji od onog utvrđenog u zakonu, ukoliko je taj povoljniji tretman sadržan u "međunarodnom ili bilateralnom sporazumu čije su članice država stranog ulagača i Jugoslavija". Norma identičnog karaktera nalazi se u Zakonu bugarske o poslovnim aktivnostima stranaca i zaštiti stranih investicija.²⁴ Ovo načelo će se, dakle, primenjivati ukoliko je sadržano u BITs zaključenom između SCG i države investitora. Teško je naći razloge zbog čega se načelo pravičnog tretmana nije našlo u tekstu Zakona o stranim ulaganjima. Prisustvo ovog načela u većini međunarodnih izvora koji se bave tretmanom stranih investicija govori o njegovoj etabliranoj vrednosti za prosuđivanje o adekvatnosti pravnog tretmana inostranog ulaganja.

¹⁷ Odlučujući uticaj SAD na sadržinu teksta NAFTA sporazuma isključivi je razlog njegove sličnosti sa odredbama američkih BITs.

¹⁸ Videti čl. 2. Modela BITs Austrije (e. „Agreement between the Republic of Austria and the...for the Promotion and Protection of Investments"); tekst modela štampan je u Dolzer/Steevens, op. cit, str. 167.

¹⁹ Videti čl. 2. st. 1. Modela BITs Nemačke (e. „Treaty between the Federal Republic of Germany and...Concerning the Encouragement and the Reciprocal Protection of Investment"); tekst je štampan u Dolzer/Steevens, op. cit, str. 187.

²⁰ Videti čl. 2. Modela BITs Velike Britanije (e. „Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of...for the Promotion and Protection of Investments"); tekst modela štampan je u Dolzer/Steevens, op. cit, str. 228).

²¹ Videti: čl. 3. st. 1. Sporazuma o podsticanju i uzajamnoj zaštiti ulaganja između Savezne Republike Jugoslavije i Kraljevine Holandije („Službeni list SRJ", dodatak „Međunarodni ugovori" br. 12 od 20. decembra 2002. godine), čl. 2. stav 2. Sporazuma Savezne Vlade SRJ i Vlade Republike Turske u vezi sa uzajamnim podsticanjem i zaštitom ulaganja, čl. 2. st. 2. Sporazuma između SRJ i BIH o podsticanju i zaštiti ulaganja, čl. 2. st. 2. Sporazuma između Savezne Vlade SRJ i Vlade Italijanske Republike o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja.

²² Iransko-američki tribunal (e. „Iran-U.S. Claims Tribunal") ustanovljen je 19. januara 1981. godine sa ciljem rešavanja sporova državljana SAD i Vlade Irana proistekle iz eksproprijacije svojine američkih državljana nad kompanijama koje su delovale u Iranu. Pravni osnov je Deklaracija Vlade Alžira u vezi sa rešavanjem zahteva Vlade SAD i Vlade Islamske republike Irana (eng. „Declaration of the Government of the Democratic and Popular Republic of Algeria Concerning the Settlement of Claims by the Government of the United States of America and the Government of the Islamic Republic of Iran"). Tribunal ima jurisdikciju nad sporovima između američkih državljana (uključujući građane SAD i kompanije u kojima je najmanje 50% u vlasništvu građana SAD) i Iranske vlade (uključujući i političke organe, agencije i tela koje ova vlada kontroliše). Konvencija se odnosi na sporove koji nisu rešeni do 19. januara 1981. godine (čl. VII Deklaracije).

²³ „Službeni list SRJ", br. 3/2002

²⁴ Videti čl. 7. „Law on the Business Activity of Foreign Persons and on the Protection of Foreign Investments". Tekst zakona nalazi se na <http://www.mac.doc.gov/ceeibic/countryr/bulgaria.htm>

Ovo načelo se ne nalazi ni u Zakonu o stranim investicijama Bosne i Hercegovine,²⁵ niti u Zakonu Bugarske o poslovnim aktivnostima stranaca. Njegovo prisustvo u bilateralnom sporazumu SCG i BiH govori o tome da se države lakše odlučuju za prihvatanje ovog načela kada je njegova primena ograničena na državljane određene države.

Načelo zaštite i pravne sigurnosti investicije

Funkcija načela pune zaštite i sigurnosti strane investicije slična je funkciji načela pravičnog tretmana. Njome se, dakle, ustanovljava opšti standard tretmana koji država domaćin garantuje stranoj investiciji. Receptivna država mora pokazati dužnu pažnju u odnosu na stranu investiciju i poštovati prava stranog investitora, kao i garantovati zaštitu u "razumnim okvirima".²⁶ To znači da se zaštita ne može garantovati apsolutno, već u datim ekonomskim, socijalnim i političkim okolnostima. Suprotno gledište imalo bi za posledicu da strani investitor ima veći nivo zaštite nego domaći privrednici. Mora se zapaziti da su zaštita investicije i pravna sigurnost principi koji leže u osnovi odredbi investicionih zakonodavstava i međunarodnih izvora o eksproprijaciji, odnosno uslovima vršenja eksproprijacije i obavezi i načinima isplate nadoknade za eksproprijisanu imovinu. Stoga ima mišljenja da se ovim načelom samo naglašava obaveza koju je država domaćin već preuzela obavezujući se na vršenje eksproprijacije pod tačno određenim uslovima i uz isplatu odgovarajuće kompenzacije.²⁷

Ova klauzula sadržana je i u izvorima MIP-a²⁸. Kada je reč o BITs, američki model sadrži načelo zaštite i sigurnosti strane investicije.²⁹ Načelo sadrže i modeli ugovora Austrije (čl. 2. st. 2), Danske (čl. 3. st. 1), Holandije (čl. 3. st. 1), Velike Britanije (čl. 2.) i Nemačke (čl. 4. st. 1.). Ono se nalazi i u sporazumima o zaštiti investicija koje je zaključila SCG.³⁰

Načelo zaštite i pravne sigurnosti za stranu investiciju sadrži i naš Zakon o stranim ulaganjima³¹ u odredbi koja, između ostalog reguliše uslove eksproprijacije i način obračuna i isplate kompenzacije za eksproprijisanu imovinu. Zakoni Bugarske i BiH ne sadrže pomenuto načelo. Ovakav tretman pomenutog načela u investicionim zakonodavstvima SCG, Bugarske i BiH ide u prilog tezi da je ono prihvaćeno kao kao standard postupanja države domaćina prilikom eksproprijacije, ali da izostaje njegova uloga opšteg standarda tretmana stranih investicija. Međunarodni izvori koji bez izuzetka usvajaju načelo pravičnog tretmana i sigurnosti kao standard postupanja države prema stranoj investiciji u tom pogledu su korak ispred navedenih nacionalnih propisa.

²⁵ „The Law on Foreign Investments”, 21. 05. 1995. godine, Number PR 1803/95. Tekst zakona nalazi se na adresi www.ohr.int.

²⁶ Šihata, *The Law on Foreign Investments*, str. 353.

²⁷ Videti: Dolzer/Steevens, op. cit, str. 60. Načelo zaštite i sigurnosti strane investicije bilo je predmet rasprave pred međunarodnim forumima koji su rešavali investicione sporove. Tako je u sporu „Asian Agricultural Products LTD v. Republic of Sri Lanka” (ICSID Case No ARB/87/3, odluka Tribunala od 21. juna 1990. godine; odluka štampana u : ICSID Rev. 6, 1991, str. 526-548) tribunal smatrao da država koja se ugovorom sa stranim investitorom obavezala da pruži „punu zaštitu i sigurnost” odgovara za bilo koju štetu na investiciji, i ne može se eskulpirati ni u slučaju da je štetu prouzrokovalo lice čije se radnje ne mogu pripisati državi.

²⁸ Videti: čl. 10. st. 1. ECT; čl. 1105. st. 1. NAFTA Sporazuma; čl. 3. a) Vodiča III Svetske banke;

²⁹ Videti čl. 2. st. 3. Modela BITs SAD.

³⁰ Videti: čl. 2. st. 2. Sporazuma SRJ i BiH; čl. 3. st. 1. Sporazuma SRJ i Holandije; čl. 3. st. 1. Sporazuma SRJ i Republike Hrvatske; čl. 2. st. 2. Sporazuma SRJ i Turske; čl. 2. st. 2. Sporazuma SRJ i Italije.

³¹ „Strani ulagač uživa punu pravnu sigurnost i pravnu zaštitu u pogledu prava stečenih ulaganjem” (čl. 9. st. 1. Zakona o stranim ulaganjima).

Načelo nediskriminacije

Načelo nediskriminacije znači zabranu različitog tretmana stranih investicija u odnosu na investicije državljana receptivne države, kao i u odnosu na investicije državljana trećih država. Suština ovog načela nije da u potpunosti izjednači tretman svih stranih investicija, odnosno stranih investicija sa domaćim ulaganjima. Njegov cilj je da definiše jednakost mogućnosti za strane investitore. Treba naglasiti da je u međunarodnom pravu načelno dozvoljen različit tretman stranaca od domaćih lica. Stoga nije svako različito tretiranje stranaca od domaćih državljana kršenje principa nediskriminacije. Da bi jedan akt predstavljao diskriminaciju u smislu međunarodnog prava, moraju se ispuniti dva uslova: prvi je da akt ima za posledicu stvarnu povredu prava stranog investitora, odnosno nanošenje štete; drugi je da akt mora biti učinjen sa namerom da se stranom investitoru nanese šteta. Dakle, diskriminacija postoji ukoliko je uperena protiv stranih investitora zbog njihove nacionalnosti i ukoliko za rezultat ima povredu njihovog interesa.³² Načelo zabrane diskriminacije primenjuje se ne samo u slučajevima pravne, već i u slučajevima faktičke diskriminacije: namerno odugovlačenje sa izdavanjem dozvola stranom investitoru za rad i slično.

Načelo nediskriminacije realizuje se i primenom dva načela kojima se ustanovljava relativni standard tretmana: načelo najpovlašćenije nacije (MFN) i načelo nacionalnog tretmana (NT). Ipak, njegov značaj je posebno izražen u situacijama kada se odredbe kojima se krše prava stranih investitora nalaze u normama koje se ne primenjuju na državljanu domaću državu, te se primenom NT strani investitori ne mogu zaštititi.³³

Klauzule o zabrani diskriminacije nalaze se i u modelima BITs Danske (čl. 3. St. 1), Nemačke (čl. 2. st. 2), Švajcarske (čl. 3. st. 1.), Velike Britanije (čl. 2. st. 2.), SAD (čl. II 2 b). Načelo nediskriminacije sadržano je i u BITs koje je zaključila SCG (bivša SR Jugoslavija).³⁴

Princip nediskriminacije nalazi se i u ECT (čl. 10. st. 1.)³⁵ Vodičima Svetske banke³⁶ i NAFTA sporazumu.³⁷ TRIMs Sporazum upućuje na primenu odredbe čl XVIII Generalnog sporazuma o carinama i trgovini kojim se predviđa "nediskriminatorno sprovođenje kvantitativnih restrikcija".

Naš Zakon o stranim ulaganjima ne sadrži načelo nediskriminacije kao eksplicitnu normu. Nediskriminatorni tretman strane investicije obezbeđuje u Zakonu obezbeđuje se načelom nacionalnog tretmana (čl. 8). Načelo ne sadrže ni Zakon Bugarske o poslovnim aktivnostima stranaca, kao ni zakon BiH o stranim investicijama. Izostanak načela nediskriminacije iz pomenutih investicionih propisa u nesaglasnosti je sa tendencijama prisutnim u izvorima MIP. Sem toga, nepostojanje načela diskriminacije kao opšteg principa pravnog tretmana stranih investicija može predstavljati izvor nedoumica i sumnji stranih investitora koji žele da investiraju u privrede SCG, BiH i Bugarske.

³² Dolzer/Steevens, op. cit, str. 61.

³³ Na primer, ukoliko se odredbama države domaćina o boravku inostranog personala predviđaju strogi uslovi za odobravanje boravka stranih lica čiji je rad od značaja za vođenje investicije, strani investitor ne može reklamirati kršenje NT, jer se radi o propisu koji nije primenljiv na domaću državljanu.

³⁴ Videti: čl. 2. st. 2. Sporazuma SCG i BiH; čl. 3. st. 1. Sporazuma SCG i Holandije; čl. 3. st. 1. Sporazuma SCG i Hrvatske. U sporazumu SCG i Italije ovo načelo se nalazi u čl. 5, kojim se predviđaju uslovi eksproprijacije.

³⁵ Princip nediskriminacije u ECT važi samo u odnosu na investicije koje su odobrene, odnosno prošle su proceduru odobrenja (e. „post-establishment phase“). U postupku odobravanja investicije (e. „admission procedure“), odnosno „pre-establishment“ fazi, obaveza države receptora je da učini „najveći mogući napor“ (e. „best effort“; videti čl. 19. st. 2. ECT) u cilju obezbeđenja nediskriminatornog tretmana. Radi se, dakle, o obavezi sredstva a ne obavezi rezultata, kao kod tretmana u „post-establishment“ fazi.

³⁶ Videti čl. 3 a) Vodiča III.

³⁷ Videti čl. 1105. st. 1. NAFTA Sporazuma.

NAČELA KOJIM SE USTANOVLJAVA RELATIVNI STANDARD TRETMANA

Načelo najpovlašćenije nacije

Načelo najpovlašćenije nacije je sadržano u odredbi (MFN klauzula) međudržavnog multilateralnog ili bilateralnog sporazuma kojim se svaka od strana ugovornica obavezuje da drugoj ili drugim stranama ugovornicama u određenoj oblasti uzajamnih odnosa prizna prava, preimućstva, povlastice i olakšice koje je dala ili će ubuduće dati bilo kojoj trećoj državi.³⁸

MFN klauzula kao predmet poređenja tretmana stranih investicija postavlja tretman investicija koje čine državljani drugih država. dakle, strani investitor može tražiti povlastice koje su odobrene ili će biti odobrene investitorima iz trećih država. Klauzulu najvećeg povlašćenja sadrže izvori MIP-a,³⁹ kao gotovo svi moderni BITs.⁴⁰ Ona se nalazi i u sporazumima o zaštiti investicija koje je zaključila SCG.⁴¹

Naš Zakon o stranim ulaganjima ne sadrži MFN klauzulu. Ova klauzula se ne nalazi ni u Zakonu Bugarske o poslovnim aktivnostima stranaca niti u Zakonu BiH o stranim investicijama.

Klauzula MFN trpi određenja ograničenja i izuzetke od primene.

U literaturi se ograničenja MFN sistematizuju na sledeći način:

- a) Teritorijalna ograničenja
- b) Stvarna ograničenja
- c) Vremenska ograničenja
- d) Institucionalna ograničenja.

Od primene MFN klauzule mogu biti izuzete sledeće oblasti:

- a) Pogranični i malogranični promet
- b) Povlastice date na osnovu članstva u carinskoj uniji
- c) Izuzeci zbog razloga domaćeg javnog poretka i međunarodnog javnog poretka.

Ograničenja primene MFN klauzule

a) Teritorijalna ograničenja

Primena MFN klauzule može se ograničiti time što se njena primena isključuje u odnosu na treće države. Naime, država koja se obavezuje da garantuje MFN tretman stranoj investiciji iz druge zemlje, u klauzuli može isključiti garantovanje prava koje daje određenim, tačno navedenim državama. Strani investitor može tražiti prava i povlastice data državljanima bilo koje druge države, osim one navedene u MFN klauzuli.

b) Stvarna ograničenja

Stvarna ograničenja MFN klauzule sastoji se u tome što se dejstvo klauzule isključuje u pogledu određene materije i u određenim privrednim odnosima (agrarne proizvode i

³⁸ Više o klauzuli najvećeg povlašćenja u : Đurović, Radomir, Međunarodno privredno pravo sa obrascima ugovora, Beograd, 2001, str. 47-54.

³⁹ Videti: čl. 10. st. 7. ECT; čl. 1103. NAFTA Sporazuma; čl. 3. st. a. Vodiča III Svetske banke.

⁴⁰ Videti: čl. 3. st. 1. Modela BIT Austrije; čl. 3. st. 1. Modela BIT Nemačke; čl. 3. st. 2. Modela BIT Švajcarske; čl. 3. st. 1. Modela BIT Velike Britanije; čl. II st. 1. Modela BIT SAD;

⁴¹ Videti: čl. 3. st. 1. Sporazuma SCG i Austrije; čl. 3. st. 2. Sporazuma SCG i BiH; čl. 3. st. 2. Sporazuma SCG i Holandije; čl. 4. Sporazuma SCG i Hrvatske; čl. 3. st. 2. Sporazuma SCG i Turske; čl. 3. st. 2. Sporazuma SCG i Italije;

sirovine, etc). U širem smislu, u stvarna ograničenja spadaju ona ustanovljena iz razloga zaštite adekvatnog ekonomskog razvoja države (e. "development Clause")

c) Vremenska ograničenja

Vremenska ograničenja sastoje se u tome što se dejstvo MFN klauzule ograničava u pogledu vremenskog važenja. Opšte je pravilo da, ako nema posebnih ograničenja, MFN klauzula važi ne samo u odnosu na povlastice koje treće zemlje imaju u momentu zaključenja ugovora, nego i za ubuduće.

d) Institucionalna ograničenja

Institucionalno ograničenje primene MFN klauzule odnosi se na isključenje njene primene na odnose koji se stvaraju unutar multilateralnih, regionalnih i bilateralnih integracija. Treće države ne mogu se koristiti povlasticama koje važe samo za države članice određene međunarodne organizacije. One mogu te povlastice steći samo ukoliko i same postanu članice te regionalne integracije.

Ovo ograničenje nalazi se i u modelima BITs razvijenih zemalja, kojima se dejstvo MFN klauzule isključuje za povlastice date investitorima iz druge države na osnovu članstva te države u carinskoj ili ekonomskoj uniji, zajedničkom tržištu ili zoni slobodne trgovine. Suštinski identična ograničenja nalaze se i u ECT,⁴² kao i u Vodiču IV Vodiča Svetske banke. Modeli BITs isključuju dejstvo MFN klauzule i na povlastice dobijene na osnovu sporazuma o zabrani dvostrukog oporezivanja.⁴³ Na isti način kao i modeli BITs razvijenih zemalja primena MFN klauzule ograničena je i u sporazumima o unapređenju i zaštite investicija koje je sklopila SCG.⁴⁴

Izuzeci od primene MFN

a) Pogranični ili malogranični promet

Pograničnim ili malograničnim prometom ustanovljava se niz pogodnosti koje susedne zemlje čine jedna drugoj u pograničnom pojasu s jedne i druge strane granice. Ratio ovih pogodnosti je da se državnim granicama ne dele oblasti koje predstavljaju ekonomsku celinu, te da se očuva mogućnost njihovog optimalnog privrednog razvoja, što ne bi bilo moguće ukoliko bi se carinski režim striktno primenjivao. Ove se povlastice redovno izuzimaju iz oblasti primene MFN.

b) Carinske unije

Povlastice koje uzajamno jedna drugoj odobravaju države članice carinske unije, a po osnovu članstva u takvoj uniji, takođe su izuzete od dejstva klauzule najvećeg povlašćenja

c) Izuzeci zbog razloga domaćeg javnog poretka i međunarodnog javnog poretka

Ovi izuzeci su brojni. Može se ograničiti ili zabraniti uvoz ili izvoz određenih proizvoda zbog zaštite zdravlja i bezbednosti, zato što je to protivno moralu etc. Ograničenje se može odnositi na promet proizvoda iz oblasti kulture, umetnosti itd. Ovi izuzeci se smatraju legitimnim i jedini uslov je da se primenjuju bez diskriminacije.

⁴² Videti čl. 24. st. 4. ECT;

⁴³ Videti modele BITs Austrije (čl. 3. st. 2. pod a), Nemačke (čl. 3. st. 3.), Holandije (čl. 3. st. 2.), Velike Britanije (čl. 7), SAD (čl. II st. 1.).

⁴⁴ Videti: čl. 3. st. 2. a) Sporazuma SCG i Austrije; čl. 3. st. 3. a) Sporazuma SCG i BiH; čl. 3. st. 3. Sporazuma SCG i Holandije; čl. 4. st. 3. Sporazuma SCG i Hrvatske; čl. III st. 3. Sporazuma SCG i Turske; čl. 3. st. 4. Sporazuma SCG i Italije.

Ovako profilisani izuzeci mogu se naći i u izvorima MIP. U ECTse predviđa da se MFN princip ne primenjuje u slučajevima potrebe zaštite ljudskog života i zdravlja, biljnog i životinjskog sveta, kao i u slučajevima energetske krize. Sem toga, ECTpredviđa da se MFN klauzula neće primenjivati ukoliko je to neophodno zbog zaštite javnog interesa ili poretka.⁴⁵

Načelo nacionalnog tretmana

Načelo nacionalnog tretmana ima za cilj da država domaćin strane investicije tretira na isti način kao i domaće. Dok najveće povlašćenje treba da obezbedi jednakost svih stranih investicija, nacionalni tretman ide za obezbeđenjem jednakosti stranih i domaćih investitora.

Načelo nacionalnog tretmana sadrže i izvori MIP. Načelo se nalazi najvećem broju BITs⁴⁶. Ono se nalazi i u sporazumima koje je zaključila SCG, po pravilu zajedno sa MFN klauzulom⁴⁷. Načelo nacionalnog tretmana sadrže i ECT (čl. 10. st. 7)⁴⁸, Vodičima Svetske banke (čl. 3. a Vodiča III) i NAFTA sporazumu (čl. 1102. st. 1. i 2.). TRIMs ne predviđa izričito primenu NT, ali upućuje na primenu čl. III Generalnog sporazuma o carinama i trgovini (e. "General Agreement on Tariffs and Trade"-GATT), koji sadrži ovo načelo.

Primena klauzule NT trpi određena ograničenja. Često se u BIT predviđa da se ovakav tretman primenjuje kada se strani investitor i domaći investitor nalaze u "identičnoj" ili "sličnoj" situaciji, odnosno investicije u "slične privredne delatnosti".⁴⁹

Princip nacionalnog tretmana sadržan je i našem Zakonu o stranim ulaganjima⁵⁰, Zakonu Bugarske o poslovnim aktivnostima stranaca⁵¹ i Zakonu BiH o stranim investicijama⁵².

Zaključak

Na međunarodnom planu prisutan je proces ujednačavanja pravnih pravila kojima se ustanovljava tretman stranih investicija. U ovim pravilima prisutni su određeni opšti pravni principi primenljivi na pravni režim inostranih ulaganja. Neki od ovih principa ustanovljavaju objektivni standard tretmana (princip pravnog tretmana investicije; princip pune zaštite i sigurnosti investicije; princip nediskriminacije), dok drugi standard tretmana utvrđuju relativno, to jest u odnosu na pravni režim domaćih investicija (princip nacionalnog tretmana) odnosno investicija državljana trećih država (princip najpovlašćenije nacije).

⁴⁵ Videti čl. 24. st. 2. ECT.

⁴⁶ Videti: čl. 3. st. 1. Modela BIT Austrije; čl. 3. st. 2. Modela BIT Holandije; čl. 3. st. 2. Modela BIT Švajcarske; čl. 3. st. 2. Modela BIT Velike Britanije; čl. II st. 1. Modela BIT SAD;

⁴⁷ Videti: čl. 3. st. 1. Sporazuma SRJ i Austrije; čl. 3. st. 1. i 2. Sporazuma SRJ i BiH; čl. 3. st. 1. i 2. Sporazuma SRJ i Holandije; čl. 4. st. 1. i 2. Sporazuma SRJ i Hrvatske; čl. 3. st. 1. i 2. Sporazuma SRJ i Turske; čl. 3. st. 1. i 2. Sporazuma SRJ i Italije.

⁴⁸ ECT primenu ovog načela ograničava samo na investicije koje su već odobrene (investicije u „post-establishment“ fazi). U postupku odobravanja načela nacionalni tretman se ne primenjuje. U toku su pregovori o novom aneksu Povelje kojim bi trebalo da se utvrde uslovi priznanja nacionalog tretmana i u „pre-establishment“ fazi.

⁴⁹ Videti primere u: Dolzer/Steevens, op. cit, str. 64.

⁵⁰ Videti čl. 8. Zakona.

⁵¹ Videti čl. 3. st. 1. i 2. Zakona.

⁵² Videti čl. 7. Zakona.

Investiciona zakonodavstva balkanskih država koja su bila predmet analize u prilogu (SCG, BiH i Bugarska) samo delimično prate tendencije prisutne u izvorima Međunarodnog investicionog prava. Zakon o stranim ulaganjima SCG sadrži načelo zaštite i sigurnosti investicije i princip nacionalnog tretmana, dok je princip nediskriminacije inkorporisan u odredbe o uslovima eksproprijacije imovine stranog investitora, a ne kao samostalno načelo. Zakoni BiH i Bugarske sadrže samo odredbe o nacionalnom tretmanu. Činjenica da su navedena načela bez rezerve prihvaćena u međunarodnim dokumentima koji se bave regulisanjem pravnog režima stranih investicija, govori da je reč o principima čija adekvatna primena ima jasan značaj za prosuđivanje stranih investitora o mogućnosti ekonomski isplative eksploatacije investicije i njene pune pravne zaštite. Stoga je neophodno pomenuta i druga načela tretmana stranih investicija inkorporisati u investiciona zakonodavstva balkanskih zemalja. Time bi se pomoglo izgradnji poverenja stranih investitora u pravnu sigurnost države u koju se investira (država domaćin), što bi mogao biti jedan od faktora povećanja stranih ulaganja u ekonomije zemalja Balkana.

Objašnjenje skraćenica:

- BITs-bilateralni sporazumi o zaštiti investicija (e. "Bilateral Investment Treaties")
- ECT-Povelja o energiji (e. "Energy Charter Treaty")
- GAAT-Opšti sporazum o carinama i trgovini (e. "General Agreement on Trade and Tariffs")
- LOMÉ Konvencija-Konvencija o osnovnim principima ekonomskih odnosa između država EU i ACP zemalja (zemlje Azije, Kariba i Pacifika).
- MFN-klauzula najvećeg povlašćenja (e. "Most Favoured Nation Clause")
- MIGA-Međunarodna agencija za garantovanje stranih investicija (e. "Multilateral Investment Guarantee Agency")
- MIP-Međunarodno investiciono pravo
- NAFTA-Severnoamerički sporazum o zoni slobodne trgovine (e. "North-American Free Trade Agreement")
- NT-klauzula nacionalnog tretmana (e. "National Treatment Clause")
- ACP- zemalje Azije, Kariba i Pacifika
- TRIMs-Multilateralni sporazum o merama regulisanja investicija koje se odnose na trgovinu (e. "Agreement on Trade-related Investment Measures").
- WTO-Svetska trgovinska organizacija (e. "World Trade Organisation")

UDC 342.724/.725:340.132(4-672EU+497.11)

Jovan Živković
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

KOMPLEMENTARNOST ZAKONA O LOKALNOJ SAMOUPRAVI I EVROPSKE POVELJE O REGIONALNIM MANJINSKIM JEZICIMA PREMA PRAVIMA MANJINA U KORIŠĆENJU JEZIKA*

Rezime

Pošto jezik nije samo identitetna karakteristika, već i opštekulturni elemenat jednog podneblja, posebno se ispostavlja relevantnim da se u regionu prema jeziku manjinskih zajednica odnosimo i kao primarnom identitetnom etničkom odlikom. Međutim, znajući da je ovaj proces dvosmeran, najpre kao zakonsko pravo manjinskih zajednica, a potom da je i sama primena zakonske regulative promocija regiona sa značajnim kulturnim nasleđem, to je analiza primene i ostvarenost ovog aspekta čovekovog sveta relevantna za oba polariteta – i pojedinačni i opšti. Ali, imajući u vidu tradicionalno nasleđe ovog geopolitičkog podneblja, te da su demokratski procesi na početku, to je nužna konkretna analiza između postojećih zakona i preporuka. Da bi i došlo do ukaza na elemente koje treba tek usvojiti u cilju demokratizacije i obogaćenja svakidašnjosti, nužno je uporediti sadašnje zakonske akte – one koji se odnose na lokalni nivo, sa dokumentima koje u vidu preporuka sugerišu međunarodna zajednica. U to ime je i nastao rad kojim se analizira Zakon o lokalnoj samoupravi sa datim načelima u Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima.

Ključne reči: jezik, demokratija, identitet, tolerancija, sloboda, participativnost

AGREEMENT OF THE LAW ON LOCAL SELF-GOVERNMENT AND EUROPEAN CHARTER ON REGIONAL AND MINORITY LANGUAGES WITH THE RIGHTS OF MINORITIES ABOUT THE USING OF LANGUAGES

Summary

For the language it is emphasized to be the basic characteristic of every minority, but it is also a special cultural element of every region in which many minorities live. In time of democratic processes the regions are asked to act in two directions: first, to carry out the application of the law towards minorities in order to strengthen their position, and second, to promote the heritage of the region where life of many nationalities is possible. But, since the practice of democracy in reality is still at the beginning, there is also a dose of traditional inheritance. Therefore it is important to emphasize that the region is meeting low quality of existing laws and levels of application of existing rules in practise. In order to get good suggestions about things that should be altered or accepted from remarks coming from international community, this text compares the existing Law on local self-government with advices given in European charter on regional and minority languages.

Keywords: Language, Democracy, Identity, Tolerance, Freedom, Participation

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

ad 1.

Kako jezik nije samo identitetna karakteristika, već i opštekulturni elemenat određenog podneblja, posebno se ispostavlja relevantnim da se u regionu prema jeziku manjinskih zajednica odnosimo i kao primarnoj identitetnoj etničkoj odlici. Međutim, znajući da je ovaj proces dvosmeran, najpre kao zakonsko pravo manjinskih zajednica, a potom da je i sama primena zakonske regulative promocija regiona sa značajnim kulturnim nasleđem, to je analiza primene i ostvarenost ovog aspekta čovekovog sveta relevantna za oba polariteta – i pojedinačni/kolektivni i opšti. Ali, imajući u vidu tradicionalno nasleđe ovog geopolitičkog podneblja, te i da su demokratski procesi na početku, to je nužna konkretna analiza između postojećih zakona i preporuka. Da bi došlo do ukaza na elemente koje treba tek usvojiti u cilju demokratizacije i obogaćenja svakidašnjosti, nužno je uporediti sadašnje zakonske akte – one koji se odnose na opšti (savezni) i posebni (lokalni) nivo, sa dokumentima koje međunarodna zajednica sugeriše u vidu preporuka.

Dokumenat prema kome bi trebalo da se uskladi svaka savremena društvena zajednica, do lokalne samouprave, pogotovo ako je njeno opredeljenje - ulazak u demokratsku zajednicu evropskih zemalja, jeste *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima*, doneta 05.11.1992. u Strazburgu. Pored *preambule*, prvog (*Opšte odredbe*) i drugog dela (*Ciljevi i načela*), ovaj dokumenat se u trećem i operacionalom delu fokusira na: a) *obrazovanje* (čl. 8), b) *sudska ovlašćenja* (čl. 9), c) *upravnu vlast i javne službe* (čl. 10), d) *sredstva javnog informisanja* (čl.11), e) *kulturnu aktivnost i pogodnosti* (čl. 12) i f) *ekonomski i društveni život* (čl. 13). Navedena područja su, istovremeno, posebni segmenti kroz koje se implementiraju zahtevi ove *Povelje*, tj. opsežne tačke kojima se implicite preciziraju institucionalne promene svake regionalne i lokalne sredine. Zbog obimnosti praćenja ove materije, mogući pristup bio bi fokusiranje na jedan aspekt i njegovo prosljeđivanje kroz postojeća dokumenta. Ali, kako Srbija tek ulazi u tranzicione promene, jer je njena ozbiljnost na tom putu tek prihvaćena od Evropske unije – pisanjem studije o izvodljivosti radi ispunjenja obaveza koje donosi sporazum o stabilizaciji i asocijaciji¹, to je za naš slučaj relevantno da se utvrdi nivo početka prilagođenosti zakonske regulative na opštem i lokalnom nivou, shodno ovom dokumentu koji za sada ne slovi kao obavezujući, ali će biti. Odatle se ovaj osvrt i odnosi na prikaz obuhvaćenih sugestija u *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* i *Zakonu o lokalnoj samoupravi*, tj. nivou korespondiranja sa predloženim evropskim standardima preciziranih u *Povelji*.

ad 2.

I pored toga što pravi rezultati, predviđeni *Poveljom*, mogu da se očekuju kroz primenu *Zakona o lokalnoj samoupravi*, jer se njime reguliše neposredna konkretnost u odnosu na specifičnost srpske društvene zajednice, važno je apostrofirati i one odredbe koje su date u *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*.

¹ Tek se 29.08.2002, kada je i Parlament SCG usvojio Akcioni plan, stavilo na znanje EU da smo zemlja koja ozbiljno misli da se standardizuje i pridruži razvijenim zemljama, i od kada može da počne pisanje studije o izvodljivosti. Njome se procenjuju politički (obaveze vezane za demokratiju i vladavinu prava), ekonomski i regionalno integrišući elementi kao faktori koji bi trebalo da se se usklade sa sporazumom o stabilizaciji i asocijaciji. Ističemo da je sa padom prošlog režima međunarodna zajednica dala ogromne sugestije u donošenju *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, tako da je "rad" na demokratizaciji društva započeo znatno ranije.

Počev od definicije nacionalnih manjina², *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* podrazumeva da njihovi pripadnici imaju pravo na slobodan izbor i korišćenje podataka³ prema jeziku i pravopisu nacionalne manjine. To znači, odatle, da manjinske zajednice "mogu slobodno upotrebljavati svoj jezik i pismo, privatno i javno". Međutim, ono što je u ovom *Zakonu* već usklađeno sa *Evropskom poveljom o regionalnim i manjinskim jezicima*, dato je u članu 11, a on glasi: "Na teritoriji jedinice lokalne samouprave gde tradicionalno žive pripadnici nacionalnih manjina, njihov jezik i pismo može biti u ravnopravnoj službenoj upotrebi." Da takva odredba nije ostala samo mogućnost, već da je na delu i primena takvih zakonskih odredbi, svedoče najnovije vesti da je "mađarski jezik, kao jedan od zvaničnih jezika sredine, uveden u više od polovine vojvođanskih opština..."⁴ Ovim primerom je, u skladu sa drugim delom navedenog člana⁵, počeo da se ispunjava i njen peti stav: "na teritorijama iz stava 2. ovog člana, imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju se na jeziku dotične nacionalne manjine, prema njenoj tradiciji i pravopisu". S obzirom da je treći deo *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* sav posvećen pravima na očuvanju posebnosti (a) *Izbor i upotreba ličnog imena* (čl. 9), b) *Pravo na upotrebu maternjeg jezika* (čl. 10), c) *Službena upotreba jezika i pisma* (čl. 11), d) *Pravo na negovanje kulture i tradicije* (čl. 12), e) *Školovanje na maternjem jeziku* (čl. 13-15), f) *Upotreba nacionalnih simbola* (čl. 16) i g) *Javno obaveštavanje na jezicima nacionalnih manjina* (čl. 17), evidentno je – odatle, da se struktura ovog *Zakona* može razumeti u potpunosti samo kao usklađenost sa *Evropskom poveljom o regionalnim i manjinskim jezicima*. Odnosno, razradom ovih aspekata još u samom *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, srpska demokratska političko-pravna opcija je ispoštovala preambulska određenja *Povelje*, tim pre što su se njime stvorile pretpostavke za:

1) *jedinstvo* između delova društvene zajednice, tj. da su etničke zajednice na entitetu SCG stekle demokratsku pravnu osnovu kojom se prevazilaze sve dosadašnje instrumentalizacije;

² U čl. 2. *Zakona*, usvojenog 27.02.2002, definiše se da je: "Nacionalna manjina svaka grupa državljana SRJ (SCG - nap. J.Ž), koja je po brojnosti dovoljno reprezentativna, iako predstavlja manjinu na teritoriji SRJ (SCG - nap. J.Ž), pripada nekoj od grupa stanovništva koje su u dugotrajnoj i čvrstoj vezi sa teritorijom SRJ (SCG - nap. J.Ž) i poseduje obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest, po kojima se razlikuje od većine stanovništva, i čiji se pripadnici odlikuju brigom da zajedno održavaju svoj zajednički identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju".

³ U korišćene podatke ubrajaju se lična imena, imena dece, upisivanje imena u sve lične isprave, službenu evidenciju, i zbira ličnih podataka. Istovremeno, manjinama nije uskraćeno pravo na paralelan upis imena i po srpskom pravopisu i pismu.

⁴ Prema: "Politika", 30.08.2003, s. A7.

Realizacija ovih i drugih prava nacionalnih manjina omogućena je, najpre, time što su na prostoru Srbije sve nacionalne manjine formirale *Nacionalne savete*, koji pokreću inicijative, ali su i relevantno telo za uspostavljanje oficijelnog dijaloga sa državom: "Savet predstavlja nacionalnu manjinu u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, informisanja na jeziku nacionalne manjine i kulture, učestvuje u procesu odlučivanja ili odlučuje o pitanjima iz tih oblasti i osniva ustanove iz ovih oblasti" (čl. 19, stav 7), "Savet se finansira iz budžeta i donacija" (čl. 19, stav 5), "Savet se može obratiti organima vlasti iz stava 8. ovog člana u vezi sa svim pitanjima koja utiču na prava i položaj nacionalne manjine (čl. 19, stav 9). A u stavu 8. ovog člana stoji: "Organi države, teritorijalne autonomije ili jedinice lokalne samouprave, prilikom odlučivanja o pitanjima iz stava 7. ovog člana, zatražiće meišljenje Saveta".

⁵ Drugi deo ovog člana odnosi se na procentualnu zastupljenost manjinskog stanovništva, što je uslov za sprovođenje stava 5. ovog člana, i on određuje da će: "Jedinica lokalne samouprave obavezno uvesti u ravnopravnu službenu upotrebu jezik i pismo nacionalne manjine ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva".

2) zaštitu *bogatstva* regiona od potiranja ili nestanka manjinskih jezika kao kulturne tradicije ne samo na prostoru SCG, već i Evrope;

3) dodatno zaokruživanje relacije *jezik* (upotreba) = *svest* (praksa) = *biće* (osubjekćenje), čime se samo potvrdilo *pravo* građanskog provenijentnog pristupa, što u potpunosti odgovara i duhu *Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava* i osnovnim slobodama potenciranih u Savetu Evrope;

4) *interkulturalnu* komunikaciju, budući da se iz ugla manjinskog položaja etniciteta njihov osnovni identitetni element diže do najviše moguće ravnopravnosti sa oficijelnim ili zvaničnim jezicima i

5) ostvarenje posebnosti manjinskih identitetnih odlika bez da se *suverenitet* i *integritet* državne celovitosti dovodi u pitanje, jer se ovim pretpostavkama ne stvara jezgro koje će na teritorijalnoj ili bilo kojoj drugoj zaokruženosti da predstavlja i osnovu za bilo koji vid separacije ili secesije. U tom kontekstu je član 5. *Povelje* eksplicitan: "Ništa u ovoj Povelji ne može se tumačiti da podrazumeva pravo na upuštanje u kakvu aktivnost ili na vršenje kakve radnje koji su u suprotnosti sa ciljevima Povelje Ujedinjenih nacija ili drugim obavezama prema međunarodnom pravu, uključujući tu i načela suvereniteta i teritorijalnog integriteta država"⁶

U skladu sa izvedenim zaključcima, makar kada je u pitanju ovaj nivo zakonske regulative, dodatno se fokusira razrađenost dela *Zakona* koji precizira *školovanje pripadnika nacionalnih manjina na maternjem jeziku*, pošto se iz zakonskih predočenja, u članovima 13, 14. i 15. (kojima se ustoličava pravo na dugoročno kulturno i obrazovno osveščivanje nacionalnih manjina kroz institucije predškolskog, osnovnog i srednjeg vaspitanja i obrazovanja) izvode i one pretpostavke koje se realizuju unutar *Zakona o lokalnoj samoupravi*. Smatramo potrebnim da posebno apostrofiramo ove obrazovne sfere, tim pre što u *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina ne stoji, a pre svega u stavu 1. ovog člana, obavezno fakultetsko obrazovanje na maternjem jeziku*. Ali, ako se ima u vidu stav 1. iz člana 14, gde se navodi: "Za potrebe obrazovanja na jeziku nacionalnih manjina iz člana 13. stav 1. u okviru višeg i visokog obrazovanja obezbediće se katedre i fakulteti gde će se na jezicima nacionalnih manjina, ili dvojezično, obrazovati vaspitači, učitelji i nastavnici jezika nacionalnih manjina"⁷, onda je nesumnjivo da je u sadašnjoj SCG političko-pravna sfera, posmatrano s opšteg stanovišta, takvog karaktera i nivoa da se svaka floskulnost ovog pitanja iz ranijeg perioda prevazilazi, a savremena praksa pridružuje demokratskom otvorenom svetu. U tom kontekstu potrebno je pomenuti i mogućnosti pospešivanja međunarodne saradnje po pitanju daljeg obrazovanja – pošto postoji otvorena relacija da "se omogućiti pripadnicima nacionalnih manjina da studiraju u inostranstvu na maternjem jeziku i da se tako stečene diplome priznaju u skladu sa zakonom" (čl. 14, stav 4), čime se državna zajednica SCG pridružuje evropskim zemljama i po transparentnosti.

⁶ Prema: *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima*, u: "Sandžak multietnička regija", Zbornik radova, Centar za regionalizam Novi Pazar, NIŠP "Sandžačke novine", Novi Pazar, 2002, s. 109.

Inače, i u "Evropskoj povelji o regionalnoj autonomiji", što je u skladu sa demokratizacijom društvenog prostora po raznim aspektima, stoji da cilj "afirmacije regionalne autonomije pretpostavlja, prema državi kojoj te regije pripadaju, njihovu lojalnost po pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta iste" (nav. zbornik radova, s. 125, tačka 8. u Preambuli).

⁷ U članu 14, stavu 2. dodaje se: "Pored višeg i visokog obrazovanja iz prethodnog stava ovog člana, fakultet će organizovati lektorat na jezicima nacionalnih manjina, gde će studenti pripadnici nacionalnih manjina moći da savladaju stručne termine i na jeziku nacionalne manjine".

ad 3.

Upoređivanjem člana 11. *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* sa ciljevima i načelima u *Povelji*, može se konstatovati podudarnost sa stavovima kojima se afirmiše identitetni položaj pripadnika nacionalnih manjina. S obzirom da se identitetnost najbolje izražava »očuvanjem unutrašnje istovetnosti« kada su u pitanju nacionalne manjine, a tu je jezik i njegovo ravnopravno korišćenje⁸ neprikosnoveni elemenat, to se u cilju demokratskog potvrđivanja »vremenskog kontinuiteta« potpuno uklapa stav 4. ovog člana *Zakona*, jer izričito precizira da "službena upotreba jezika nacionalnih manjina podrazumeva naročito: korišćenje jezika u upravnom i sudskom postupku i vođenje upravnog postupka i sudskog postupka na jeziku nacionalne manjine, upotrebu jezika nacionalne manjine u komunikaciji organa sa javnim ovlašćenjima sa građanima; izdavanje javnih isprava i vođenje službenih evidencija i zbirki ličnih podataka na jezicima nacionalnih manjina i prihvatanje tih isprava na tim jezicima kao punovažnih, upotreba jezika na glasačkim listićima i biračkom materijalu, upotreba jezika u radu predstavničkih tela". Ako u identitetnost ubrojimo i »permanentno priznavanje različitosti« na okvirnom planu u jednoj sredini, onda je i stav 5. istog člana *Zakona* primer potpune implementacije *Povelje*, s obzirom da se u njemu određuje kako se "na teritorijama imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju i na jeziku dotične nacionalne manjine, prema njenoj tradiciji i pravopisu." Respektujući navedene stavove, a oni su u skladu sa 9. i 10. članom *Povelje*⁹, evidentno je da je državna zajednica Srbija i Crna Gora izvršila obavezu uklanjanja neopravdanog ugrožavanja, isključivanja ili ograničavanja manjinskih etničkih kolektiviteta u sredinama u kojima kao izvesne celovitosti žive i rade njihovi pripadnici¹⁰. Odnosno, inaugurisanjem *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* ispunjeni su zahtevi i uputstva iz *Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima*, pa se stvaranjem takvog pravnog ambijenta podstiče i ohrabruje svaki vid unapređenja i izjednačavanja kolektiviteta koji koriste manjinske jezike. U pomak funkcionisanja društvenog ustrojstva može se smatrati što je "novim *Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* u SR Jugoslaviji (sada SCG – nap. J.Ž) formulisana politika multikulturalnosti utemeljena na liberalnoj društvenoj paradigmi"¹¹. Time je, definitivno, otklonjena osnovna mogućnost asimilacije i svake velikodržavne instrumentalizacije manjinskih etničkih zajednica s jedne strane, a sa druge stvoreni su preduslovi za istinsko aktiviranje individualnosti svakog njihovog člana koji bi ličnim angažovanjem trebalo da realizuje sebe, da afirmiše manjinski kolektivitet, ali i da, ništa manje, prezentuje državu kojoj pripada. Za ovako stvoren društveni ambijent može se konstatovati da je pravac razvoja, makar u pojedinim područjima, ušao u treću fazu

⁸ U čl. 11. (prvi stav) precizira se: "Na teritoriji jedinice lokalne samouprave gde tradicionalno žive pripadnici nacionalnih manjina, njihov jezik i pismo može biti u ravnopravnoj službenoj upravi."

⁹ Čl. 9. odnosi se na *Sudska ovlašćenja* (u: krivičnom postupku, građanskim parnicama i postupku pred sudovima koji se tiču upravnih stvari), a čl. 10. razrađuje obaveze *Upravnih vlasti i javnih službi* (u okviru administrativnih oblasti države, po pitanju lokalnih i regionalnih vlasti, javnih službi koje obezbeđuju upravne vlasti i obezbeđenje mera za sprovođenje tačke 1, 2. i 3 od strane države).

¹⁰ U ciljevima i načelima *Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima* (čl. 7), sugerise se da "Države članice preuzimaju obavezu da uklone ... bilo koje neopravdano ugrožavanje; isključivanje, ograničenje ili nepovoljni tretman koji bi se odnosio na upotrebu regionalnog ili manjinskog jezika i koji bi imao za cilj da obeshrabri ili dovede u pitanje njegovo održavanje i razvoj..."

¹¹ Goran Bašić, *Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji*, u: "Demokratija i nacionalne manjine", Zbornik radova, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002, s. 34.

razvojnosti lokalne samouprave – tj, kada je moguća institucionalna kooperativnost svih aktera u cilju ostvarenja i daljeg razvoja demokratičnosti na lokalnom nivou.¹²

ad 4.

Neposredna realizacija zahteva koji proizilaze iz *Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima* prema lokalnom nivou ima prvu modernu kopču preko saveznog *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*¹³. I pored toga što se u njemu generalno određuje ravnopravna upotreba jezika, čl. 11, stav 2. izričito predviđa da "jedinica lokalne samouprave obavezno uvede u ravnopravnu službenu upotrebu jezik i pismo nacionalne manjine ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva." Počev od ove inaugurativne odrebe, *Zakon o lokalnoj samoupravi* preuzima ostale samoupravne i upravne ingerencije, po osnovu izvornih i prenesenih poslova, u cilju afirmacije nacionalnih manjina. Među njima je i eksplicitno izrečena briga za "utvrđivanje jezika i pisma nacionalnih manjina koji su u službenoj upotrebi na teritoriji opštine" (tačka 29), čime se na savremen pristup teži oživotvorenju i korišćenju manjinskih jezika. Radi dalje sveobuhvatne realizacije prava etničkih entiteta *Zakon o lokalnoj samoupravi* je, uz uvođenje sintagme "nacionalno mešovite opštine", precizirao da se takvim opštinama smatraju one "u kojima jedna nacionalna zajednica čini više od 5% od ukupnog broja stanovnika ili sve zajednice čine više od 10% prema poslednjem popisu u Republici Srbiji" (čl. 63, stav 2). Stavljajući akcenta na "zaštiti i ostvarivanju ličnih i kolektivnih prava nacionalnih manjina i etničkih grupa" (čl.18, tačka 28), opština je u skladu sa prinadležnostima iz *izvornog* delokruga potpuno na tragu racionalnog odnosa prema drugostima, ali i na konceptu komunitarnosti, prezentujući/stvarajući društvo sa građanskim duhom u kome su pravna jednakost i ravnopravnost osnova za pozicioniranje odnosa između karaktera lokalne zajednice (sa jačanjem uloge i položaja građanina i manjinskih kolektiviteta) i mesta koje će u njemu da imaju izvršioc vlasti¹⁴.

Doprinos većoj demokratičnosti lokalne zajednice, ali i manjinskih entiteta unutar nje, može se identifikovati i kroz pravo na formiranje *Saveta za međunacionalne odnose* "koji čine predstavnici svih nacionalnih i etničkih zajednica" (čl. 63, stav 1). Pravo na formiranje *Saveta*, kako se precizira stavom 3. ovog člana, "mogu imati zajednice sa više od 1% učešća u ukupnom stanovništvu opštine". Time se zakonskim automatizmom institucionalno aktivira više nacionalnih zajednica, jer je njime ustanovljen delokrug

¹² O dometima i fazama demokratizacije lokalne vlasti više u: Mijat Damjanović, *Realiteti lokalne demokratije*, u: *Lokalna demokratija – stanje i perspektive*, Zbornik radova, MAGNA AGENDA, Beograd, 2001, s. 11-22.

¹³ Potrebno je istaći da je ovaj *Zakon* saveznog karaktera, ali da se on vezuje isključivo za Srbiju, budući da CG manjinsko pitanje razrešava prema svom Ustavu (i formiranjem posebnog tela – *Republički savet za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa*, kojim predsedava predsednik republike). Kako je sada savezni ustav u drugom planu, pa se u praksi dešava da ga niko ne poštuje – makar u onim odedbama koje ne odgovaraju strukturama moći, a kako ni u Srbiji nije donesen novi Ustav, to je onda na delu potpuna diskrepančnost u (ne)zaokruženosti zakonske regulative na ukupnom prostoru državne zajednice SCG. Ono što bi moralo tek sada da se usklađuje sa ovim *Zakonom*, zato što je on dokumenat od veće važnosti nad ostalima, jeste: položaj verskih zajednica, predškolsko, srednje i univerzitetsko obrazovanje, informisanje, regulacija udžbenika, delokrug i funkcija biblioteka, ali i sfera kulture.

¹⁴ Šire o značaju i konceptima lokalne samouprave u: Vučina Vasović, *Lokalna zajednica i demokratija*, u: "Lokalna demokratija – stanje i perspektive", Zbornik radova, MAGNA AGENDA, Beograd, 2001, s. 39-80.

"razmatranja pitanja ostvarivanja, zaštite i unapređivanja nacionalne ravnopravnosti..."¹⁵ (stav 4). Sva ova određenja govore o "pozadini" koja bi trebalo aktivno da podrži i realizuje i bilo koji identitetni činilac nacionalnih manjina, pogotovo kada je po sredi afirmacija i korišćenje manjinskih jezika. Da u ovim stavovima može da se prepozna i izvestan stepen ostvarivanja autonomnosti lokalne uprave, govori to što u slučaju spora *Savet* može da "pred Ustavnim sudom pokrene postupak za ocenu ustavnosti i zakonitosti odluke ili drugog opšteg akta skupštine opštine ako smatra da su njime neposredno povređena prava nacionalnih i etničkih zajednica ..." (stav 7). Prohodnost do Ustavnog suda, pa i od strane *Saveta*, upravo označava da u okviru lokalne samouprave mora da postoji deo samostalnosti i ingerentnosti, a pravo na svaku dalju zaštitu je institucionalna mogućnost ili demokratska obezbeđenost ukoliko se neki od standarda prenebregne iz ugla opšte idejne paradigme koja je i platforma za saživot na lokalnom nivou. U tom kontekstu i G. Bašić apostrofira da se u skladu "sa članom 19. *Zakona* opštinama može poveriti 'obavljanje određenih poslova iz okvira prava i dužnosti oblika teritorijalne autonomije' ukoliko su oni u 'interesu efikasnijeg i racionalnijeg ostvarivanja prava i dužnosti građana i zadovoljavanju njihovih interesa'. Kako u SR Jugoslaviji (sada SCG – nap. J.Ž) pojedine nacionalne manjine homogeno nastanjuju pojedina područja u budućnosti bi im se mogli preneti izvesni poslovi koji se odnose na oblike teritorijalne autonomije."¹⁶

ad 5.

Međutim, upravo zbog nezaokruženosti mnogih zakonskih i podzakonskih akata – i, time, nesinhronizovanog sagledavanja određenih pitanja, pogotovo onih koja se odnose na realizaciju prava manjinskih nacionalnih i etničkih zajednica, slede i protivurečnosti koje se bolje uočavaju kada nam međunarodna zajednica ispostavi neki od dokumenata koji je deo opštih standarda. Jedan od tih momenata je što realizacija predškolskog i srednjeg obrazovanja za pripadnike nacionalnih i etničkih manjinskih zajednica ne može da se realizuje doslednije, a kao izvornu kompetenciju ih nema lokalna vlast, budući da je to i dalje u delokrugu republičkih institucija.

Kada se zna da po *Zakonu o lokalnoj samoupravi*¹⁷ u izvorni delokrug poslova jedinice lokalne samouprave (čl. 18) spada "osnivanje ustanova i organizacija u oblasti osnovnog obrazovanja (podv. J.Ž), kulture ...", to je ova odredba, u isto vreme, i dobar primer kako principi koje sugeriše *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* ne mogu konsekvantno da se primene kroz sve obrazovne nivoe u okviru lokalne samouprave, budući da se i po ovom, nedavno donetom *Zakonu*, predškolsko i srednje obrazovanje i dalje svrstavaju u delokrug ingerencija republičke administracije. Početni nivo u vaspitno-obrazovnom procesu za decu nacionalnih manjina za sada ne može oficijelno da reguliše lokalna samouprava, te u praksi ona ostaju nesagledana kao posebna grupa. Treba istaći da na prostoru južne Srbije, po našim saznanjima, državni organi (republičkog i

¹⁵ Da uloga *Saveta za međunacionalne odnose* nije *pro forma*, već da je predviđen sa značajnim ingerencijama, evidentno je po stavovima 5. i 6, jer se u *Zakonu o lokalnoj samoupravi* precizira da: "Savet svojim stavovima i predlozima obaveštava skupštinu opštine koja je dužna da se o njima izjasni na prvoj narednoj sednici, a najkasnije u roku od 30 dana.", te da je "Skupština opštine dužna da predloge svih odluka koje se tiču prava nacionalnih i etničkih zajednica prethodno dostavi na mišljenje savetu za međunacionalne odnose".

¹⁶ G. Bašić, nav. delo, s. 28-29.

¹⁷ Ovaj zakon je izglasan u Narodnoj skupštini Republike Srbije 14. 02. 2002. godine.

lokalnog nivoa) ne prave pitanje ukoliko pripadnici neke nacionalne manjine otvore vrtiće, zabavišta ili "male škole". To je slučaj sa romskom populacijom koja je, zahvaljujući sredstvima međunarodnih fonderskih organizacija, u skoro svim većim gradovima otvorila po jedno ili više odeljenja ove vrste. Svakako, takav rad je i dalje bez pravih stručnih planova rada, propisanih uslova i drugih potrebnih kriterijuma, ali je tačno i to da su već mnoga deca osetila blagodeti vaspitnog, obrazovnog i, pre svega, socijalnog rada sa njima. Kada nema zakonskih mogućnosti na lokalnom nivou, onda je i odredba o *pravu na vaspitanje i obrazovanje za decu predškolskog uzrasta iz Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina samo deklarativnog karaktera*, pogotovo zato što u spletu povezanosti instituta i institucija ne postoji aktivna veza sa Ministarstvom prosvete i sporta Srbije kao nadležnog tela koje se brine i iz ugla javnog vaspitanja. Ista se poteškoća pojavljuje i po pitanju nastave u srednjoj školi, s aspekta zahteva po međunarodnim standardima, a čija je realizacija još kompleksnija po svakom osnovu.

Dodatni objektivni i višedecenijski problem predstavlja i činjenica da romska zajednica nema standardizovan jezik i ustoličeno znanje o maternjem jeziku, čime se otvara niz novih neusaglašenosti sa potrebama: blagovremeno uključivanje u obrazovni sistem, stvaranje nastavnog kadra, izgrađivanje uslova za institucionalizaciju učenja maternjeg jezika, kulturnih tekovina na maternjem jeziku i bilo kog drugog vida obrazovanja na maternjem jeziku. Zato, pored toga što sama romska manjinska zajednica nije u mogućnosti da na ispravan sadržinski način komunicira unutar nje same (a ovih dana je u javnosti prezentovan podatak da je 80% Roma funkcionalno nepismeno), to nije ništa manji problem sa kojim se sreće i lokalna uprava u nameri da sprovede ono što je u njenoj moći.

ad 6.

Budući da u izvorni delokrug aktivnosti opštine (čl. 18), a "u skladu sa Ustavom i zakonom", spada i da "utvrđuje jezike i pisma nacionalnih manjina koji su u službenoj upotrebi na teritoriji opštine" (stav 29), a po *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* u čl. 11. stav 2. predviđa se da će "jedinica lokalne samouprave obavezno uvesti u ravnopravnu službenu upotrebu jezik i pismo nacionalnih manjina ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva", onda prema izabranim opštinama, primera radi, opština Niš nije ni nacionalno mešovita – pošto ni jedan manjinski etnicitet ne dostiže više od 5%, kao što ih ni u njihovom ukupnom zbiru nema više od 10%. Isti zaključak sledi i za opštinu Surdulica, jer na ukupan broj stanovnika ova opština ispunjava cenzus samo po pitanju određenja da je "nacionalno mešovita opština" (Bugari 4,52% + Romi 9,55% = 14,92%), ali ne i da se može primeniti odredba po navedenom *Zakonu* o uvođenju jezika i pisma u ravnopravnu službenu upotrebu. Ova dva primera skreću pažnju na neprincipijelni odnos prema položaju (statusu) manjinskih etničkih zajednica, tj. da bi on mogao biti i sa širim afirmativnim pristupom prema njima, tim pre ako se zna da uprkos njihovom značajnom nominalnom broju (npr. 5.242 Roma u Nišu ili 1.004 Bugara i 2.119 Roma na 22.190 stanovnika u Surdulici, videti tabelu 1 – što je 3.311, videti tabelu 2) njihov položaj ne može da se reguliše izvan kompetencija *Saveta za međunacionalne odnose*. Ovakav pristup polazi od namere da se istakne kako osim statističkog sagledavanja ovog pitanja (koji je dat unutar standardizacije), treba prići i iz ugla da iza tih značajnih brojki ipak stoje ljudi sa specifičnim i velikim problemima u socijalnoj, pravnoj, političkoj i drugim sferama života, a da svi oni skupa imaju svoj prauzrok upravo u neposredovanju prava

na korišćenje i implementaciju njihovog jezika i pisma u cilju autentičnog razvoja njihovog društvenog bića. Takva se ideja može braniti pogotovo u Nišu, kao velikom centru, u kome su Romi kao značajna brojka prinuđeni da i dalje žive svoj paralelni svet i da, zbog cenzuskog pristupa, nemaju veća prava nego što bi mogli imati.

Tabela 1.

Stanovništvo opština Niš, Surdulica i Bujanovac prema etničkoj pripadnosti po popisu 2002.

	Niš		Surdulica		Bujanovac	
	N	%	N	%	N	%
UKUPNO	235.159	100,00	22.190	100,00	43.302	100,00
Srbi i Crnogorci	221.771	94,33	18298	82,46	14.789	34,15
Jugosloveni	653	0,28	106	0,48	2	0,00
Albanci	98	0,04	2	0,01	23.681	54,69
Bošnjaci	22	0,01	4	0,02	9	0,02
Bugari	781	0,33	1004	4,52	33	0,07
Goranci	75	0,03	0	0,00	10	0,02
Mađari	56	0,02	5	0,02	2	0,00
Makedonci	697	0,29	33	0,15	36	0,08
Muslimani	87	0,03	6	0,03	6	0,01
Romi	5.242	2,23	2119	9,55	3.867	8,93
Rusi	36	0,01	4	0,02	1	0,00
Slovenci	90	0,04	8	0,03	2	0,00
Ukrajinci	25	0,01	1	0,00	2	0,00
Hrvati	407	0,17	11	0,05	4	0,01
Ostali	232	0,09	6	0,03	182	0,42
Region.pripadnost	44	0,02	2	0,01	39	0,10

Tabela 2.

Manjine, neizjašnjeni i neopredeljeni, nepoznato – prema popisu 2002.

	Niš		Surdulica		Bujanovac	
	N	%	N	%	N	%
Manjine	8.545	3,63	3.311	14,92	27.876	64,37
Neizjašnjeni i neopredeljeni	1.428	0,60	316	1,42	48	0,11
Nepoznato	3.402	1,44	264	1,19	589	1,36

Za razliku od prethodno navedene dve opštine, u Bujanovcu je drugačija situacija, pogotovo kada se ovo pravo prelama preko zastupljenosti Albanaca kojih je 23.681 ili 54,69% (videti tabelu 1), odakle je mogućnost za uvođenje jezika i pisma u ovom slučaju neosporno. Status romske etničke zajednice ostaje i ovde isti, jer se situacija ponavlja kao i u prethodne dve opštine (broj Roma je u Bujanovcu 3.867 ili 8,93% - tabela 1).

Napred navedeni primeri nas upućuju, a i u drugim opštinama Srbije brojno stanje romske populacije nije različito, da uprkos prisutnosti Roma u zemlji – 108.193 stanovnika ili 1,44% (videti tabelu 3), jedino ovom etnikonu ne može da se obezbedi zakonska upotreba jezika i pisma zbog nekompaktne naseljenosti. I dok je u Srbiji Albanaca (bez Kosmeta) znatno manje (61.647 ili 0,82%, a od toga većina u Centralnoj Srbiji 59.952 ili 1,10%) i, pogotovo, Bugara (20.497 ili 0,27%, a od toga većina u Centralnoj Srbiji 18.839 ili 0,34%) – sa kompaktnom naseljenošću (videti tabelu 3), pa njihov postojeći broj na jednoj ili dve opštine može da se dovede u vezu sa naznačenim potrebnim procentom za

korišćenje prava na jezik i pismo, dotle Romi tu pogodnost ne mogu da realizuju ni u kom slučaju¹⁸. Zato je potrebno "igru" brojki zakonskim ili podzakonskim aktima drugačije rešiti u narednom periodu, da bi se izbegla sadašnja pozicija "nemoći" i omogućilo da i oni uživaju demokratska prava u korišćenju jezika i pisma sa zakonskim pokrićem.

Tabela 3.

Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti po popisu 2002. (selektivni podaci)

	Republika Srbija					
	Ukupno		Centralna Srbija		AP Vojvodina	
	Svega	%	Svega	%	Svega	%
UKUPNO	7.498.001	100,00	5.466.009	100,00	2.031.992	100,00
Srbi i Crnogorci	6.281.887	83,78	4.924.567	90,09	1.357.320	66,80
Albanci	61.647	0,82	59.952	1,10	1.695	0,08
Bošnjaci	136.087	1,82	135.670	2,48	417	0,02
Bugari	20.497	0,27	18.839	0,34	1.658	0,08
Mađari	293.299	3,91	3.092	0,06	290.207	14,28
Romi	108.193	1,44	79.136	1,45	29.057	1,43

ad 7.

Iz izloženog može se konstatovati da su promene u političkoj i pravnoj sferi u državnoj zajednici Srbija i Crna Gora počele da se realizuju od opšteg ka posebnom i prema pojedinačnom, te da se u narednom periodu očekuju promene koje se moraju odraziti i na bolji status manjinskih etničkih zajednica u okviru lokalne sredine. Takav proces je neminovan, baš zato što se zaokruživanje demokratskog koncepta ne može da realizuje bez promena u lokalnoj zajednici, s obzirom da je ona deo politike koja mora da vodi većem stepenu autonomije od regionalnih delova, pa do njenog sastavnog dela – demokratije na lokalnom nivou, pošto "... demokratija mora da počne kod kuće, a njena kuća je okolna zajednica" (J. Dewey).

Sa tim ciljem se u mnogim tekstovima sreću kritički osvrti i predlozi o mogućim modifikacijama u sadašnjim zakonskim i drugim društvenim aktivnostima. Jedan od njih su napomene iz publikacije "Nacionalne manjine i pravo"¹⁹, u kojoj su prezentovani rezultati empirijskog istraživanja o položaju manjina. Drugi osvrt je proizašao iz pera akademika Vojislava Stanovčića koji će, rezimirajući o značaju demokratizacije lokalne samouprave, istaći: "Ona je u praksi sužavana ili olako ograničavana ne samo putem zakona, već i arbitramim odlukama pojedinih organa izvršne vlasti."²⁰ Takođe bi trebalo, iz brojne literature, podsetiti i na zaključak G. Bašića u predgovoru knjizi "Demokratija i nacionalne

¹⁸ "Slovački jezik i pismo su u službenoj upotrebi u 12 vojvođanskih opština i u gradu Novom Sadu" (sa 59.021 stanovnika ili 0,79% zastupljenosti), "rumunski jezik i pismo su u službenoj upotrebi u 9 vojvođanskih opština" (sa 34.576 stanovnika ili 0,46% zastupljenosti), "rusinski jezik i pismo su u službenoj upotrebi u 5 vojvođanskih opština i u gradu Novom Sadu" (sa 15.905 stanovnika ili 0,21% zastupljenosti), a "češki jezik i pismo su u službenoj upotrebi u opštini bela Crkva" (sa 2.211 stanovnika ili 0,03% zastupljenosti) – prema: *Nacionalne manjine i pravo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i Humanitarni centar za integraciju i toleranciju, Beograd, 2002, s. 33.

¹⁹ Izdata od strane Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji i Humanitarnog centar za integraciju i toleranciju, Beograd, 2002, s. 5-145.

²⁰ Prema: Vojislav Stanovčić, *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava*, u: "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet, Subotica, 2000, s. 43.

manjine", u kome rezimira: "... ostala su sporna brojna pitanja u vezi sa međuetničkim odnosima na lokalnom nivou, posebno u južnoj Srbiji i Sandžaku, zatim sa položajem Roma i naravno statusom Kosova, koje pretežno nastanjuju Albanci, a nad kojim država ne ostvaruje ingerencije."²¹

U zaključke koji bi morali da opomenu političku, pravnu i drugu stručnu javnost ubrajamo:

1. Da komplementarnost zakonske regulative funkcioniše delimično, samo na opštem nivou kada su u pitanju zaštita prava i sloboda manjinskih etniciteta.
2. Nesinhronizovanost zakonskih akata na saveznom nivou i jedinica državne zajednice – Srbije i Crne Gore, jer će veoma brzo međunarodna zajednica zahtevati da se potpuno usaglase sa *Evropskom poveljom o regionalnim manjinskim jezicima*.
3. Neusklađenost republičkih zakonskih akata sa *Zakonom o lokalnoj samoupravi* (zakoni o predškolskom i srednjem obrazovanju), ali i da bi trebalo da usledi prebacivanje određenih nadležnosti iz "prenetih poslova i delatnosti" u delokrug "izvornih poslova i delatnosti" na lokalnu samoupravu.
4. Neutvrđenost pravog broja pripadnika nacionalnih manjina i etničkih zajednica, ali i zastupljenost većinskog stanovništva (Srba i Crnogoraca), zbog toga što nije izvršen i popis u Crnoj Gori.
5. Izvesne nepreciznosti u definisanju položaja izbeglih i raseljenih, te privremeno raseljenih sa Kosmeta, odakle postoji znatan broj lica koja se nisu izjasnila o nacionalnoj pripadnosti (107.732, tj. 1,44%) ili su neopravdano ubrojani u kategoriju "ostali" (11.711, tj. 0,16%), odnosno svrstani u "nepoznato" (75.483, tj. 1,01%), pa je njihov broj dostigao cifru od 194.926 stanovnika, što je 2,61% onih koji bi sigurno doprineli drugačijijoj slici o nacionalnoj zastupljenosti (videti tabelu 4). Tu se misli, između ostalih, i na Rome, koji i danas kažu kako ih ima znatno više no što sledi iz popisa, svesni da je priličan broj njihovih sugrađana koji smatraju da su postali "nešto drugo" zbog i do sada prisutne mimikrije

Tabela 4.

*Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti po popisu 2002.
(selektivni podaci)*

	Republika Srbija					
	Ukupno		Centralna Srbija		AP Vojvodina	
	Svega	%	Svega	%	Svega	%
UKUPNO	7.498.001	100,00	5.466.009	100,00	2.031.992	100,00
Ostali	11.711	0,16	6.400	0,12	5.311	0,26
Neizjaš. i neopredelj.	107.732	1,44	52.716	0,97	55.016	2,71
Nepoznato	75.483	1,01	51.709	0,95	23.774	1,17
Zbir triju vrednosti	194.926	2,61	110.825	2,04	84.101	4,14

6. Potrebu da se drugačije sagleda pravo Roma na korišćenje jezika i pisma, pošto ova populacija nije lokacijski grupisana, odnosno što je disperzivno raspoređena na prostoru Srbije (ali u Crnoj Gori) od ostalih manjinskih zajednica.

²¹ Nav. delo, s. 11.

Literatura:

1. Bašić, Goran, *Položaj nacionalnih manina u SR Jugoslaviji*, u: zbornik radova, "Demokratija i nacionalne manjine", Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002, s. 15-68.
2. Dokumenta: *Evropska povelja o regionalnim manjinskim jezicima*
3. Dokumenta: *Zakon o lokalnoj samoupravi*
4. Dokumenta: *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*
5. Mijat Damjanović, *Realiteti lokalne demokratije*, u: zbornik radova, "Lokalna demokratija – stanje i perspektive", MAGNA AGENDA, Beograd, 2001, s. 11-22.
6. Stanovčić, Vojislav, *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava*, u: zbornik radova, "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet, Subotica, 2000, s. 9-44.
7. Stanovčić, Vojislav, *Vladavina prava i modernizacija lokalnih zajednica*, u: zbornik radova, "Lokalna demokratija – stanje i perspektive", MAGNA AGENDA, Beograd, 2001, s. 159-188.
8. Vučina Vasović, *Lokalna zajednica i demokratija*, u: zbornik radova, "Lokalna demokratija – stanje i perspektive", MAGNA AGENDA, Beograd, 2001, s. 39-80.
9. Zbornik radova, *Autonomija i multietnička društva*, Otvoreni univerzitet, Subotica, 2000.
10. Zbornik radova, *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002.
11. Zbornik radova, *Lokalna demokratija – stanje i perspektive*, MAGNA AGENDA, Beograd, 2001.
12. Zbornik radova, *Nacionalne manjine i pravo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i Humanitarni centar za integraciju i toleranciju, Beograd, 2002.
13. Zbornik radova, *Sandžak multietnička regija*, Centar za regionalizam Novi Pazar – NIŠP "Sandžačke novine", Novi Pazar, 2002.
14. Živković, Jovan, *Nacionalni identitet i građansko društvo*, u: "Zbornik radova Filozofskog fakulteta", Kosovska Mitrovica, 2001, s. 109-126.

UDC 342.24/.25+323.1

Olivera Marković
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

REGIONALIZAM I MANJINSKO PITANJE*

Rezime

Etnička heterogenost predstavlja potencijalni izvor nestabilnosti za savremena društva, posebno za nove demokratije Centralne i Istočne Evrope. Stoga se u akademskoj literaturi razvila intenzivna debata o pogodnim institucionalnim mehanizmima za regulaciju međuetničkih sukoba. Poseban značaj se pridaje federalizmu i regionalizmu. U članku smo pošli od teze da su regionalizacija i status nacionalnih manjina u jednoj heterogenoj nacionalnoj državi vrlo blisko povezani. Oba pojma rešavat će se pod dvostrukim uticajem, jedan je uticaj EU, a drugi je spremnost političkog establišmeta da prilagodi problem uslovima svoje zemlje.

Ključne reči: regionalizam, nacionalne manjine, nacionalna država, bezbednost

REGIONALISM AND THE MINORITY ISSUE

Summary

Ethnic heterogeneity is a potential source of instability in contemporary societies, especially in case of new democracies of the Central and Eastern Europe. Scholarly literature recommends a number of institutional means for ethnic conflict management, especially federalism and regionalism. This article is considering the regionalism and position of national minorities in a heterogenous national state as very close problems. Both of them will be resulting under double influence, first of them is influence of EU and second is readiness of political establishment to adapt this problem on their country.

Keywords: Regionalism, National Minorities, National State, Security

Ovaj rad nema za svrhu studioznu debatu o mogućim konceptima regionalizma u multikulturalnom društvu, više se odnosi na promišljanja o osnovnim pretpostavkama koje bi trebalo usvojiti pre nego što se krene sa izradom jedne konkretne studije izvodljivosti. U radu će se prevashodno zastupati stav da je promišljenje o pojmu regionalizacije i njegovoj primenjivosti u višenacionalnom društvu neodvojivo od promišljanja o multikulturalizmu, autonomiji i zaštiti manjina koja leži u osnovi ovog pojma.

Savremena država sreće se sa mnogim problemima sa kojima kao centralistička tvorevina nije u stanju da se nosi, iz tog razloga izlaz se traži u federalnoj organizaciji. Iza brani oblik federalnog uređenja u EU jeste regionalizacija. "Regionalna država je u suštini među oblik između dva klasična oblika državnog uređenja: unitarne države i federacije."¹

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

¹ Sandžak- multietnička regija; zbirka međunarodnih dokumenata, 2002:40.

Podeljenošću na regione zemlje u Evropi mogu lakše sarađivati, a sama saradnja može se odvijati na više nivoa. Najvažnija funkcija ovakvog uređenja jedne zajednice jeste u tome da on pomaže da se otklone sumnje kod onog dela građanstva koje strahuje od centralizacije u Evropskoj Uniji, a koji je jedan od glavnih razloga za pad prihvatljivosti EU.

Podrazumeva se da one zemlje koje imaju ambicije da percipiraju u EU, moraju da prate ovaj trend. Dakle, Srbija i Crna Gora moraju jasno i nedvosmisleno rasčistiti sa centralističkim političkim modelom. Posebno ako se ima u vidu da je centralističko uređenje u nacionalno heterogenim državama dovelo do secesionističkih pokreta u više slučajeva i na taj način direktno ugrozilo bezbednost u regionu. Stoga se iz dosadašnjeg iskustva može zaključiti da centralistički model ne predstavlja sigurnosni sistem za očuvanje suvereniteta države, kakvim ga prikazuju protivnici regionalizacije.

Centralizmom nisu zadovoljni ni predstavnici većine koji žive u unutrašnjosti zemlje, a koji svojim poreskim davanjima nisu u mogućnosti da upravljaju po svojoj savesti i uprkos istim poreskim obavezama njihovi regioni spadaju u siromašnije u odnosu na centar. Kako pod ovim okolnostima tek mogu biti zadovoljni pripadnici nacionalnih manjina?

Kako su Srbija i Crna Gora višenacionalne države, u kojoj čak više od trideset procenata stanovništva čine pripadnici manjina, tako je veoma usko sa problemom regionalizma povezan problem odnosa nacionalnih manjina prema državi čiji su građani. Štaviše u našem slučaju ova dva problema ne dozvoljavaju odvojeno posmatranje. I to je ono što ja smatram ključnim kada se raspravlja o problemu regionalizma, kako kod nas tako i u Balkanskom regionu uopšte.

Postoje dva nivoa sa kojih će se rešavati pitanje autonomije, tj. regionalizma i aktivnog učesća nacionalnih manjina u političkom životu zemlje. Prvi nivo će biti neposredan uticaj EU da ratifikujući razne konvencije naša zemlja primeni standarde EU po tom pitanju. Drugi nivo, bit će diplomatska i politička umešnost državnog aparata da uredi takav okvir koji će u socijalnim, kulturnim, geostrateškim, ekonomskim i drugim specifičnim okolnostima u kojima se nalazi naša zemlja osigurati funkcionisanje bezbednosti i etnokulturne pravde za sve njene građane i tako izgraditi heterogenu nacionalnu državu kao okvir za ostvarivanje jednakih prava za sve.

Ako pogledamo uslove koje su Srbija i Crna Gora morale ispuniti pred učlanjenje u Savet Evrope, onda je očigledno da se veliki deo zahteva odnosi na Zaštitu ljudskih i manjinskih prava u našoj zemlji. I to je samo početak. Sa stanovišta EU to je neophodno, budući da su upravo sve zemlje bivšeg komunističkog režima, a heterogene po svojoj nacionalnoj strukturi, upravo pokazale posebno osetljive po pitanju etničkih konflikata. Za pitanje Evropske stabilnosti i bezbednosti ovo je od ključnog značenja, kao i za zemlje Balkana.

Dakle kada se pokušavaju razumeti standardi kojima se rukovode zapadne institucije u rešavanju manjinskih prava u Centralnoj i Istočnoj Evropi, te dvostruki standardi prema različitim zemljama ovog regiona, ne sme se zaboraviti da se u tom slučaju zapad mnogo više rukovodi zahtevima bezbednosti u regionu nego zahtevima etnokulturne pravde. Bezbednost, nacionalne manjine i regionalizam nasuprot centrizmu su nerazdvojni pojmovi istog problema.²

Iskustva pokazuju da nije dovoljno samo načiniti institucije po meri demokratije. Potrebno je da se princip koji ide uz te institucije, sprovodi tako da svi građani mogu imati poverenja u njih i pružiti im legitimitet. Kako bi se ovo ostvarilo potrebna je takva politička

² Vidi u: Kimlika, Opalski; 2002.

elita koja ne samo govori jezikom evropeizma i reformi, već i razume šta to uistinu znači, i kolika praktična i kulturna prilagođavanja ti procesi zahtevaju. Takođe, mislim da je potrebno razgraničiti između principa i sadržaja, u smislu da se demokratski principi moraju uvažavati i sprovesti ali sam sadržaj nije nigde nedvosmisleno, eksplicitno dat, on je ostavljen da svaka zemlja sledstveno svojim kulturnim, istoriskim i društvenim okolnostima uobliči konkretne sadržaje. Ali na principu raspodele vlasti koja bi umanjila ranjivost manjina na ekonomsku i političku moć većine.³ U tom smislu regionalizacija nije statičan, već dinamičan proces koji podrazumeva prilagođavanje jedne zemlje njenom okruženju.⁴

Ovo je bitno kada je reč o upitnosti primene anglosaksonskog modela demokratije na zemlje Balkana a posebno kada se primenjivost evropskih modela institucionalne zaštite manjina dovode u pitanje.

Ima tendencija da u državama koje čekaju na prijem u EU i većinska nacija, tj. državni aparat i manjinska nacija čekaju da ulazak u EU reši njihove međusobne probleme. Većinska nacija se nada nacionalnom rešenju kakvo imaju zapadne demokratije, a manjine se nadaju autonomiji kakvu imaju razvijene manjine u EU kao Katalonci, Baski, itd. Na taj način neko drugi (u ovom slučaju Evropa) bi brinuo o pitanju bezbednosti i posledica koje mogu proizaći iz donetih rešenja.⁵ Plašimo se da ovakav stav neće doneti dugoročno rešenje, ni po pitanju bezbednosti u regionu, ni po pitanju zadovoljenja etnokulturne pravde. Takođe, mislimo da rad na rešenju ovog problema treba da bude jedan od prioritarnih projekata kako državnih institucija, nadležnih po tom pitanju, tako i institucija fakulteta i naučnih elita koje se bave ovom problematikom u nas i u regionu.

Ne smemo zaboraviti na svekolike mogućnosti da Zapad nametne zemljama Centralne i Istočne Evrope čak i one standarde o zaštiti prava nacionalnih manjina, koja prelaze granice Okvirne konvencije, a preko Kancelarije visokog komesara za pitanja nacionalnih manjina koja je glavni instrument za sprovođenje onih mera koje su upućene u pravcu bezbednosti u regionu. Na ovakve mogućnosti, pred kojima stoji velika verovatnoća moraju političari i ostali relevantni faktori biti spremni i dočekati ove predloge sa već pripremljenom strategijom za razgovore o tim temama.

Kako političari na Balkanu dobro barataju retorikom demokratije, a slabo primenjuju njene principe u svakodnevnoj praksi, tako se, a naročiti po pitanju manjina i regionalizacije može očekivati jak pritisak EU ka doslednosti u sprovođenju proklamovanih stavova.

Stvaranjem EU ili ulaskom u nju, ne samo što nije došlo do nestanka nacionalne države, već tako nešto nije ni na pomolu, bez obzira na ukidanje granica, stvaranja regiona ili uvođenjem zajedničke valute. Heterogena nacionalna država i dalje ostaje ona istanca koja garantuje prava i slobode svim svojim nejednakim građanima i to u mnogo većoj meri nego što im ta prava mogu garantovati međunarodne institucije. Sloboda, liberalizam, jednakost, sve su to epiteti koji predstavljaju prestiž u komparaciji nacionalnih država i dok EU kao takva, još uvek, predstavlja više fiktivnu težnju nego što ta zajednica zaista ima institucije koje mogu obezbediti slobodu i ravnopravnost, kakvu im može obezbediti određena nacionalna država. Nema mesta strahu da je došao kraj nacionalne države dok ona predstavlja garanciju za ostvarivanje prava svih njenih građana. U tom smislu, u današnjem svetu, nemamo bolju tvorevinu od heterogene nacionalne države.

³ Kimlika, Opalski; 2002:325.

⁴ Sandžak-multietnička regija; zbirka međunarodnih dokumenata, 2002: 9.

⁵ Kao kada premijer Živković kaže: "Ja vidim konačan status Kosmeta u našem ulasku u Evropsku uniju. To je cilj i rešenje" (Danas, 8.09.03).

Društvo u kojem su emocije, usled ratnih razaranja, još uvek jake ima uz mnogo veći napor i mnogo više strpljenja izgrađivati svoju spokojniju budućnost. To praktično znači da ako je zemljama bez ratnih potresa, za političku i ekonomsku tranziciju trebalo oko deset godina teškog ali uspešnog perioda, onda znači da će nama trebati minimum duplo više. To što će ovaj proces teško i sporo ići ne znači da se neće ni ostvariti. Sama dužina ostaviće i više prostora da se duhovi prošlosti i sumnje zadrže mnogo duže i koče razvoj novog društva.

Proces uspostavljanja poverenja među sukobljenim narodima, te njihovo poverenje u državne institucije uporedo sa demokratizacijom društva bit će najvažniji uporedni procesi u ovom vremenskom razdoblju. Jedan bez drugog ovi procesi neće se moći ostvariti u društvu kao što je naše.

Literatura

- V. Kimlika, M. Opalski: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam*, Beogradski centar za ljudska prava, 2002, Beograd.
- V. Vajdenfeld, V. Vesels: *Evropa od A do Š*, Fondacija Konrad Adenauer, 2003 Beograd.
- *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, JUNIR i CBS, 2002, Niš.
- *Sanžak multietnička regija*, Centar za regionalizam Novi Pazar i NIŠP «Sandžaške novine», 2002, Novi Pazar.
- R. Darendorf: *U močvari kulturnog pluralizma*, u Književnost, Prosveta 1994/12, Beograd.
- R. Darendorf: *Budućnost nacionalne države*, u Časopis za književnost i kulturu, IV/38, 1997, Beograd.
- N. Arvanits: *Balkanski čvor*, ANDA info, 2002, Beograd.

III

**KULTURA U DRUŠTVENIM PROMENAMA NA
BALKANU I U PROCESIMA REGIONALNE I
EVROPSKE INTEGRACIJE**

**CULTURE IN THE SOCIAL CHANGES AT THE
BALKANS AND IN THE PROCESSES OF THE
REGIONAL AND EUROPEAN INTEGRATION**

UDC 316.722(497)+316.32:316.734(4+73)

Zagorka Golubović

Institute for Philosophy and Social Theory

Belgrade

BALKAN CULTURES AND THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Summary

Culture in anthropological terms assumes a sum of ways of thinking, believing and human practices, i.e. understood as a way of life of one peoples, so one needs to consider what is it that characterizes Balkan cultures and whether they are specific and to certain extent unique vis-a-vis the other cultures in Europe. And also whether certain common traits can be found that make it possible to speak of the penetration of Balkan cultures, or to establish what they share and in what dimensions they are different. In such a light one can evaluate the possibilities for eurointegration, but keeping in mind a need of sustaining their identities, opposite to assimilation in terms of the strictly understood demands leading to unification (e.g. the way in which the Bologna Declaration on higher education is postulated), losing sight of the cultural traditions and experiences of the Balkan countries, and thus of the specificity of their transition.

Balkan cultures nowadays find themselves under a twofold pressure: due to the demands for the Balkans to become a part of Europe (as if it is not) and harmonize their standards and values with those proclaimed by EU; and to adapt to the transnational standards postulated by the process of globalization, with domination of American culture. Under such a twofold pressure Balkan cultures have to find their own way without losing their identities, by selectively accepting the international norms which would not jeopardize sovereignty of their societies.

Being that the process of globalization is controversial, Balkan will face a great challenge - what one needs to accept, and what is necessary to avoid. A brief analysis of the contradictions of globalization will be included, as well as the answer to the question: which way of life Balkan societies may offer as their unique heritage.

Key words: Europe, Balkan, Balkans Cultures, Cultural Identity, Assimilation, Globalization

KULTURE BALKANA I PROCES GLOBALIZACIJE

Rezime

Ako se pod kulturom u antropološkom smislu podrazumeva ukupnost načina mišljenja, verovanja i ljudske prakse, odnosno "način života", treba razmotriti šta odlikuje kulture Balkana i da li one imaju specifičnosti koje ih čine svojevrsnim u odnosu na druge kulture u Evropi. Ali isto tako, i da li postoje izvesne zajedničke crte koje dozvoljavaju da se govori o prožimanju Balkanskih kultura, tj. da se ustanovi šta ih povezuje a šta razlikuje. U tom svetlu može se procenjivati uspešnost evrointegracije Balkanskih kultura, ali naglašavajući potrebu očuvanja njihovih svojevrsnosti, nasuprot zahtevima asimilacije u smislu striktno standardizacije prema evropskim normama, te ujednačavanja i unifikacije (primer, način na koji se postulira Bolonjska Deklaracija o visokom obrazovanju), ne vodeći računa o kulturnim tradicijama i iskustvima zemalja na Balkanu, te specifičnostima njihove tranzicije.

Balkanske kulture se danas nalaze pod dvostrukim zahtevima: prvo, da Balkan postane deo Evrope (što podrazumeva da on to nije) i uskladi svoje standarde i vrednosti sa onima koje proklamuje EU; i drugo, da se prilagode transnacionalnim standardima koje postavlja proces globalizacije, sa dominacijom Američke kulture. Pod tim dvostrukim pritiskom, često postavljenim u formi ultimatum, Balkanske kulture treba da pronađu svoj put razvoja, a da ne izgube svoj identitet, selektivno prihvatajući međunarodne norme koje ne ugrožavaju suverenitet tih zemalja.

Budući da je proces globalizacije kontroverzan, Balkan se nalazi pred mnogim izazovima šta prihvatiti a šta izbeći. Sledi kratka analiza protivrečnosti procesa globalizacije. Takođe razmatranje pitanja: koji "način života" predstavlja neotuđivo nasleđe Balkanskih društava.

Ključne reči: Evropa, Balkan, Balkanske kulture, kulturni identitet, asimilacija, globalizacija

Introduction

When speaking about culture it should be remarked that in anthropological terms it assumes the ways of thinking, of believing and human practices, in brief, it is defined as a "way of life" of certain peoples; and from that standpoint one needs considering what characterizes the Balkan cultures, i.e. whether they are specific and to a certain extent unique vis-a-vis the other cultures in Europe. In such a context one can evaluate their possibilities of Eurointegration, but keeping in mind the need for sustaining their identities, opposite to the assimilation which is usually implied when the demands for an international standardization are strictly understood in terms of "gleichhaltung" and unification (e.g. the manner how the Bologne Declaration, concerning the reforms of the higher education, are postulated), losing sight of cultural traditions and experiences of the Balkan countries, as well as the specific nature of their transition.¹

Another aspect which has to be considered refers to the fact that Balkan cultures find themselves nowadays under a twofold pressure: firstly, it concerns the demande to the Balkans to become a part of Europe (as if it is not) and harmonize its standards and values with those proclaimed by the European Union; and secondly, it refers to the demand to adopt transnational standards postulated by the global associations in the process of globalization, with the dominance of super-powers.

But before proceeding with the topic, it is necessary to define the main concepts: the term Balkans and the concept of globalization.

Balkans is here used as a cultural concept, not a geographical one, and the question asks: why one may speak and in what sense of the "Balkan cultures"? It should be remarked that it does not assume unification of the cultures across the Balkans, nor does it imply ignorance of the existing differences. However, it is based on the premise of the existence of a common historical background of the Balkan societies, whose issues may be enumerated as follows:

- a strong impact of traditionalism and the lack of civilizational roots, and what goes with it, fall behind modernization, as well as a low level of literacy;

¹ Tradition is taken as cultural continuity which provides a common background for the growth of the next generations and their adaptation to the given society. In such a meaning tradition is a constitutive part of historical development of any society, thus should be taken into account when the project of social development is in question. As such it should be distinguished from traditionalism which is dogmatically comprehended as non-selective acceptance of entire cultural production of the past that is to be unchangably followed by the next generation.

- a patriarchal legacy creating the resistance to the modern industrial development, producing patriarchal/traditional mentality that has made a serious obstacle to the new ways of thinking and acting;
- national romanticism, having its roots in a delayed constitution of the nation-states which marked the whole Balkan history, constantly producing inter-nations' clashes and wars; and stimulating a nationalistic flavour of education that has promoted heroization of the nation and a low critical stance to the national histories;
- certain similar national mythologies as a product of such a romantic image of the nation and ethnification of the Balkan states, being particularly intensified in the hard times and social crisis;
- collectivistically-minded values which have undermined the worth of individuals, having accepted as a principle the sacrifice of personalities to the collective interests (to "national cause");
- some common stereotypes about themselves, as well as stereotypes from without; while the former came out from the long-lasting frustrations, the latter emerged from an Eurocentric outlook;
- and last, but not least, belonging to the periphery vis-a-vis the center that has determined a subordinate position of the Balkan societies to the most developed nations.

Within such a background the transition process under the impact of globalization is to be considered.

What is problematic at first glance is how to overcome the burdens of the historical past without losing one's own identity; and how to follow the trends of globalization while avoiding its negative aspects, which are likely to be manifested in the underdeveloped and developing countries.

The process of globalization, even though not quite a new phenomenon, has been intensified during the second half of the 20th century and the new millenia, meaning, first and foremost, transnational transcendence of the nation-states' policies and their localized and fragmented outlooks. That assumes the creation of a world-wide economy and the market, transnational institutions and associations, as well as universalization of values and standards of behaviour in regards, primarily, to human rights and liberties.

Globalization removes the frontiers between the nation-states and opens rooms to a cultural interchange among different nations; thus it gives rise to the intercultural communication, which has been assumable lacking, that the slogan "Balkanization" indicates. By spreading information across the world, globalization makes the entire universe closer to the Balkans as well, and supports its feeling of belonging to the world-wide community. Thus it challenges the attitudes of the Balkan societies towards the new products and achievements and change their world-view in terms of getting rid off the provincial/local mentality.

However, when viewed from another angle, globalization restricts cultural identities of particular societies, as well as their creative capacities, when the demands put forth by the transnational forces and corporations are very strong and often undisputable, without seriously taking into account differences and specific traditions of the Balkan countries and without asking the population in question what are their real needs and interests.² Therefore, Balkan societies have to oscillate, in an already difficult process of

² Referring to the analysis of the Nobel price winner, Joseph Stiglitz in his book *Contradictions of Globalization*, 2002.

transition, between their traditions and established identities, and the global needs and demands being sometimes in confrontation in-between European and American standards.

That is the reason why they face a sharp identity crisis and are caught up between a pure assimilation and a hard resistance, risking the badly needed help from the powerful nations. And the main problem is to protect the specific nature of the Balkan cultures (manifested in a mixture of Ottoman, Bizantien and Western influences) and preserve identities in the course of their alteration (as a dynamic category) while adapting themselves to the trends of globalization. That is to say, the question reads: how to remain on its own ground, but not to be imprisoned in one's own exclusiveness?

Belonging to the developing societies, the Balkan countries have to surmount both the hard paths to industrialization and modernization, and postmodernity and post-industrial development, within one not coherently conceptualized project of transition, accelerated by the globalizing impact. The experiences analyzed by Stiglitz provide evidence of the counter-effects of globalization in the transitional societies, which have been pushed very hard by the transnational organizations (International Monetary Fond, World Bank, etc.) towards institutionally non-prepared liberation of the market economy, that have resulted in an enlargement of unemployment and poverty.

Transition of the Balkan societies

How the Balkan societies can avoid the Scila and Haribbda's trapps of globalization in order to be better prepared for coping with the difficulties of transition within the scope of globalization? Intercultural cooperation, which may strengthen capacities of each individual country to fight for a more adequate concept of transition, may be one of the ways out of the puzzle. Because it could make it possible for the Balkans to express the specific needs and values of this region which have some valuable historical legacy that should not be neglected. This does not indicate a defence of the closed nation-states' sovereignty which disregards the need for opennness, but meaning a natural promotion of the uniqueness which is worth while of been preserved.

Thereby, what is needed as far as the Balkan pace towards globalization is concerned is more mutual understanding, based on a better knowledge of each Balkan culture and a recognition of what they share but in what aspects they are different as well, in order to learn from one another how to cope with the difficulties brought about by the process of globalization. This is the meaning of intercultural communication in terms of giving and receiving to and from another culture, i.e. the enrichment of culture by the diffusion of cultural elements and values from one culture to the other.

In the process of transition the Balakn societies have to come face to face with two opposite demands: one is the challenge of the past and selective treatment of cultural tradition in order to accomodate themselves to the integration into the international standards; while the other question is what might be integrated from the European/international standards into the Balkan cultures without violating their integrity. In regards to the former we should come back to the common legacy of the past, of which traditionalism, patriarchal mentality and the ethnification of the nation play the most negative role, as the obstacles to societies' democratic transformation.

As to the latter, the following quests stay in front of the Balkan societies/cultures:

1. A quest for modernization: of economy with developing the market mechanisms that would be regulated by the state (the institutioin of welfare state); of social

institutions so as to transcend traditional tribalism and become political instrument of stability of modern society; of education, in particular in the field of history, in order to reread historical past, taking more into account the historical facts, instead of relying upon historical myths.

2. A need for creating the nation as a modern political unit, transcending its ethnification as a source of national conflicts and wars.
3. A quest for overcoming fragmentation and isolation (as the attributes of "Balkanization") through the recognition of international Conventions and laws, which will contribute to the Balkan integration into the international community.
4. Demanding respect of human rights and liberties that give rise to the individuals as free and autonomous personalities, but without losing sight of a need for solidarity, both intra-national and international ones.

However, preconditions of those steps are: a/ a more intensified social and economic development which will minimize poverty as the main difficulty of the process of modernization; and b/ actions toward raising cultural level of the population in order to open space for its mental transformation in terms of the growth of a "citizen's approach" to society's problems and dilemmas and their active participation in the public affairs.

The dilemmas of globalization

What dilemmas the Balkan societies face under the impact of globalization?

According to the well known analyses we may indicate the following:

- double standards: one imposed through the perspective of the European integration, and another enforced by transnational organizations and the USA;
- discriminating criteria in regards to the possibilities of the international integration that are more demanding than those applied to the countries that have already become the members of EU;
- a quest for a hard standardization of economic mechanisms, social institutions and values which disregard historical and cultural tradition and threaten the sovereignty of the Balkan peoples;
- a problem of reconciliation of the old and a new identity within the realm of globalization which is likely to demand unification;
- a quest of thinking over the question under which conditions the integrative forces of transnational association may have a positive connotation, i.e. how to make integration possible without falling in trapp of assimilation;
- a confrontation with the imposed model of transition, created by the most developed societies which ignores the actual conditions of the Balkan countries and disregards the real needs and interests of these societies (the manifestation of which is enforced acceleration of the market development and intensified privatization without the necessary institutional grounds - the model that has shown the negative results in the countries of transition).

When striving to achieve a properly designed project of transition, what is necessary for the Balkan societies is to work on a development of the sense of individual rights and responsibilities, as against an exclusively collectivistically-minded perspective. The needs and interests of the individual members of society, as citizens, should become a point of departure vis-a-vis glorification of "social interests" under which individuals are subordinated. Such an orientation is to be opposed to the nationalistic glorification of nation

as well which provokes national hatred and intolerance, and to adopt the policy that treats all nations equal and propagate their peaceful cooperation.

Because in order to cope with the mentioned problems, the Balkan societies have primarily to solve their inner conflicts (in particular those produced by nationalism) and provide conditions for social, economic as well as political stabilization. For that purpose they should also define their common needs and interests so as to resist international requirements which do not fit the latter. That is the reason why the Balkans, as the region, has to define its political and cultural profile and to come forward to the international community with more congruent demands on their own. Competition between Balkan cultures, although having its positive connotation should allow a necessary compromise in its inclination to achieve a better goal-directed development towards modernization and democratization. Only then their specific nature will be more respected by the EU and USA, when recognized as a region with its own identity that cannot be ignored.

In this age of turbulence when the rapid changes press all societies to alter all the institutions as well as old standards and values, the developing countries, to whom the Balkan societies belong, are in a particularly difficult position. Being overburdened by the past historical legacy and backwardness, they have, first of all, to get rid of the conditions and old values which prevent their road to the future, and have to create much more accelerated pace through the new possibilities and standards that will enable their integration into the more developed international community.

However, the integration of the Balkan countries into international community must not be accepted under any conditions without a critical position in relation to the dominant neo-liberal conception of globalization. In their aspiration for creating such a model of transition within the scope of globalization, that will be more suitable to the Balkans historical traditions and actual social conditions, Balkan societies might play the role of a herald of one more human concept of globalization that will provide just distribution of the benefits of globalization, without discrimination of poor and less developed regions (manifestation of which is the fact that the gap between poor and rich countries and developed and underdeveloped societies increases).

Bibliography

Taylor Ch. 1992, *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton.

Multikulturalizam i moderna država, 2001, Treći program br. 111.

Beck U. "Šta je globalizacija?" i "Zablude globalizacije", in Miloradović A./ed/, *Globalizacija*, Pan Liber, Osijek-Zagreb, 1999.

Bourdier P. 1999, *Signalna svetla, Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Chomsky N. 1999, *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, "Svetpvo", Novi Sad.

Friedman J. 1994, *Cultural Identity and Global Process*, SAGE, London.

Giddens A. 1992, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Oxford.

Kastoriadis K. "Zaustaviti plimu bezumlja", *Mostovi*, br.115, 1998.

Lošonc A. "Multikulturalnost u Evropskom zajedničkom prostoru: 1989 kao izvor mita", *Habitus*, mart 1999, Novi Sad.

- Polany K. 1999, *Velika preobrazba, Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Naklada Jesenski i Turck, Zagreb.
- PRESTON p.w. 1997, *Political/Cultural Identity, Citizens and Nations in a Global Era*, SAGE, London.
- Robertson R. 1992, *Social Theory and Global Culture*, SAGE, London.
- Scott A./ed/, 1997, *The Limits of Globalization*, Routledge, London.
- Sen A. 2002, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd.
- Held D. & A.McGrew/eds/, 2000, *The Global Transformation*, Polity Press, London.
- Stiglitz J. 2002, *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd.
- Walzer M. 2000, *Područja pravde*, Filip Višnjić, Beograd.
- Waters M./ed/, 1995, *Globalization*, Routledge, London.
- Wilkinson R.G. 1996, *Unhealthy Society, The Application of Inequality*, Routledge, London.

UDC 316.752.4(497)+327.2-029:008

Vihren Bouzov
Philosophical Faculty
St. Cyril and St. Methodius University
Veliko Turnovo
Bulgaria

THE BALKANS: CLASH OF CULTURES OR CONFRONTATION OF CIVILIZATIONS (Rejection of Cultural Relativism: Some Arguments)

Summary

In the paper are analyzed the Balkan conflicts in the context of the Popper's idea of critical rational discussion. The main problem is how to minimize negative consequences of the real domination of one culture (cultural imperialism). The main tools are: critical discussion and pluralism of views (cultural values); these have equal rights of expression. The imperialist conception of Huntington is an object of critical rejection.

Key words: Balkan, Cultural Relativism, Critical Rational Discussion

BALKAN: SUDAR KULTURA ILI KONFRONTACIJA CIVILIZACIJA (Odbacivanje kulturnog relativizma: Neki argumenti)

Rezime

U ovom radu analizirani su balkanski konflikti u kontekstu Popperove ideje kritičke, racionalne rasprave. Glavni problem jeste način minimizacije negativnih posledica istinske dominacije jedne kulture (kulturni imperijalizam). Glavna sredstva su: kritička rasprava i pluralizam gledišta (kulturne vrednosti); oni imaju podjednaka prava izražavanja. Hantingtonova kritička koncepcija je predmet kritičkog odbacivanja.

Ključne reči: Balkan, kulturni relativizam, kritička racionalna rasprava

Present-day irrationalism continues seems to dominate in the social, political and intellectual life of mankind. Even to this day it has not succeeded in devising any means of solving its problems effectively. Free critical discussion is the most reliable instrument in the drive against irrationalism. It could hardly make it retreat, but it can shatter the positions of irrationalism in the minds of reasonable people.

Here in this paper I am trying to expose and to illustrate the most damaging aspect of irrationalism - cultural relativism. As known, it is doctrine upholding the view that mutual understanding and conciliation between different cultures are impossible. Thus, it makes senseless endeavours for integration and dialogues in the search of acceptable solutions to the controversial issues. It champions a policy of confining cultural and ethnic communities within their boundaries. Cultural relativism substitutes tolerance for violence and cultural imperialism. As an extravagant doctrine of philosophers, linguists and ethnologists it is not so harmful, indeed; yet it becomes harmful when justifying vile political

prophecies. The most eloquent example here is the hypothesis of S. Huntington of 1993 - that far-reaching cultural differences between cultures (civilizations) will kindle future world wars.¹ Cultural relativism is a generalization of epistemological relativism. It claims that mutual understanding and translation between different theories and hypotheses is impossible. The meanings of the terms and laws are different. They change in transition to new theory. Theories cannot achieve objective truth – their results are determined by some historical and psychological factors.

The critical rejection of cultural relativism is very important for us - people of the Balkan societies in a period of transition to democracy and market economy. Dishonest political thinkers and journalists repeatedly depict us as hostile to the West Slavic-Byzantine Orthodox civilization; they consider us to be dangerous people living in a "powder-keg", Russian-dominated area or in a sanitary cordon area facing the aggressive Islam. The moral is that Europe should not trust these strange "new-comers". The Balkans are considered as a region of ethnic and religious wars. Different civilizations are in confrontation here and our future is an age of wild conflicts and total destruction. Our cultural achievements and contributions to European civilization are totally ignored. A natural response to this approach is the revival of some mystic anti-Western and nationalist ideas in East-European societies at present.

In our countering cultural relativism we should look for support from some of the most eminent contemporary rationalist philosophers: Karl Popper, Donald Davidson and Hilary Putnam. We shall add some new arguments to their anti-relativist criticism. In fact, our critical approach will lead to the deconstruction of the doctrine of cultural relativism by means of illustrating the impossibility for its reasonable formulation and corroboration.

1. The first argument comes from Karl Popper, he says²:

"The proponents of relativism put before us standards of mutual understanding which are unrealistically high; and when we fail to meet those standards, they claim that understanding is impossible".

Popper believes that understanding is possible with "common goodwill and a lot of effort". The "unrealistically high" standards of its achievement are expressed by the so-called "myth of the framework":

"A rational and fruitful discussion is impossible unless the participants share a common framework of basic assumptions or, at least, unless they have agreed of such a framework for the purpose of discussion."³

This "framework itself is always beyond rational argument". It means that all discussions or confrontations between peoples with different frameworks (cultures) are "vain and pointless".⁴ Relativism is the point of view that truth is determined by our intellectual background or framework. "The Myth of the Framework" presumes that rational discussion is possible only between participants who uphold almost identical views. In that case it cannot have reference to the fundamental principles, because they are accepted with the sole purpose of avoiding an infinite regress. In this kind of discussion the truth of certain

¹ Huntington, S., 1993, Sblusakut na civilizaciite [The Clash of Civilizations] - in Mejdunarodni otnoshenia [International Relationships] Nr. 5, p. 13 (in Bulgarian).

² Popper, K., 1987, The Myth of the Framework - in: Pitt, J., M. Perra (eds.) Rational Changes in Science, D. Reidel, BSPS, V. 98, p. 35.

³ Popper, K., Op. cit., p. 36.

⁴ Popper, K., 1996, Knowledge and the Body - Mind Problem. In Defence of Interaction / M. Notturmo (ed.), Routledge, p. 137.

thesis is proved or justified in a logical way. This is the mistaken method of critical discussion - according to Popper its domination is a "great intellectual evil". This method institutes dogmatism or it leads to relativism.

The correct method of criticizing starts from critical testing of the consequences of the competing theories or frameworks. No statement can be justified or accepted in this way, because it will be logically false. Knowing the fallibility of all our methods, we are seeking to replace the accepted theories with better ones. The discussion is so much fruitful at least in common the participants have. Starting from extremely different frameworks, the participants can learn very much from it, they can find the answers of hard and interesting questions. The agreement around common framework is an impediment; difference and criticism are the means of getting to intellectual satisfaction and progress. The most important thing in discussion is the leaving of limits through critical questions. It does not seek an absolute decision and justification. Popper identifies rationality and critical approach.

He applies this theory of rationality to relation between cultures:

"...our Western civilization is the result of the clash, or the confrontation, of different cultures, and therefore of the confrontation of frameworks."⁵

The culture clash stimulates criticism, shakes the frameworks and in this way it allows of different sides to liberate themselves slowly from their unconscious prejudices. It makes way for mutual understanding and fruitful cooperation. Cultural relativism cannot be justified through pointing to the impossibility of an ideal rational discussion based on common framework. This is a false idea. The cultural communication is a clash of different intellectual backgrounds and frameworks.

2. Let us put the problem of cultural relativism thus: how do we know that two cultures are so much different that neither mutual understanding between them, nor the translation of their fundamental norms and values are possible? To compare them, we need a general co-ordinate scheme as a metasytem. We can prove even the incomparableness only by this means. The general scheme determines the limits of difference, however deep it may be. It indicates a logical paradoxicality at the root of relativist doctrine.

3. Donald Davidson shows convincingly that the absolute impossibility of translation cannot be reasonably asserted. A partial failure of translation presupposes an understanding of changes of meaning and the contradictions in conceptual schemes through appeal to some their common part. Reasonable disagreement depends on the existence of some base of agreement. Relativism relies on the tenet of dualism: conceptual scheme and uninterpreted content, organized by it (reality, sense experience, etc.). Davidson does not see arguments for its upholding. He would not give up the concept of objective truth as attributed to certain conceptual scheme.⁶

Davidson considers W. Quine, B. L. Worf, T. Kuhn and P. Feyerabend to be proponents of this tenet. Quine's thesis of indeterminacy of translation is proped up by means of rejecting the old concept of meaning of words and sentences. At certain point there are many equally acceptable versions of translation and there are no additional observable data for definite choice of one of them.⁷ The ontologies (conceptual schemes) of speaker and interpreter are different in principle.

⁵ Popper, K., 1987, *The Myth of the Framework*, p. 39.

⁶ Davidson, D., 1993, *Ob idee conceptualnej shemi [On the Idea of Conceptual Scheme]* - in: *Analiticheskaja filosofija [Analytical Philosophy]*, MGU, M., p. 144-159 (in Russian).

⁷ Quine, W. V., 1987, *Indeterminacy of Translation Again* - in: *Journal of Philosophy*, Vol. 74, Nr. 1, p. 5-10.

An adequate translation can never be realized with blank mind, it is dependent on very important assumptions, indeed. One of them is the so-called principle of charity, which requires that we presuppose that at least the better part of the words and sentences, used by the other person are true. This holds good also for his beliefs.

If we apply it to interpretation of the norms of other cultures, it would take us to the natural expectation that they can be described and explained, safely, in terms of our own culture. Quine's denial of the empirically justified approach to language makes his conception drift away from the objective studies of language in modern linguistic theories. He does not prove the subjectivity of public meanings and rules. Popper is, indeed, completely right in saying that "ontological relativity" is overcome in a clash of cultures.

Cultural relativist often use - as an argument - the hypothesis of E. Sapir and B. Worf speaking of language as a determining and forming scheme of our experience. P. Feyerabend brings it forward as the first grounding in support of the conception of incommensurability of theories and cultures.⁸ But E. Sapir himself acknowledges that language development and the development of culture are two unparalleled and not interconnected (including causally) process.⁹ If we accept the point of view of realism and the possibility to assign truth to conceptual schemes, the problem put forth by the two great linguists drops out altogether.

Countering conceptual relativism, Davidson notes that language - which organizes similar things and phenomena - should be like our own language.¹⁰ This is also valid for two genetically connected theories. When their conceptual apparatuses reflect the same ontic essences, they cannot be incommensurable.¹¹ Language is a mediator of communication. Scientific realism is not an ideology - it is a rational and justified view of science and its general aims.

4. Let us now assume that norms of a given culture are valid and understandable for its bearers, only. The sentence "X ought to do D" is adequately perceived of by those X's that have accepted the respective cultural tradition. It corresponds to their expectations, intentions and experience. We can describe this norm by deontic sentence; only on the basis of empirical observation we can assert that it is valid in a given system of cultural norms. There are no real holdbacks for an observer from the outside to resort to reflection on a given normative system. Inevitably, he has to rely on his own experience, but he must put to an objective and all-embracing trial the hypothesis describing the normative structure of studied culture. The clash of different mental backgrounds, of different cultures is, indeed, the best instrument to attain this.

5. In his magnificent paper "*Why Reason Can't be Naturalized*" Hilary Putnam tries to prove that cultural relativism is inconsistent. We must acknowledge that the analogy with "methodological solipsism" is fully warrantable. For cultural relativism other cultures

⁸ Feyerabend, P., 1986, Protiv metodologicheskogo prinujdenia [Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge] - in: Izbranie trudi po metodologii nauki [Selected Papers], M., Progress p. 372 (in Russian).

⁹ Sapir, E., 1993, Izbranie trudi po ezikoznaniu i kulturologii [Selected Papers in Language Studies and Cuturology], M., Progress, p. 193 (in Russian).

¹⁰ Davidson, D., Op. cit., p. 154.

¹¹ Stefanov, A., 1985, Kam kritikata na filosofskia relativism v zapadnata filosofia na naukata [Criticism of the Philosophical Relativism in Western Philosophy of Science] - in: Filosofia i estestveni nauki [Philosophy and Natural Sciences], V. 6, Sofia, p. 76 (in Bulgarian).

become "logical constructions out of the procedures and practices" of his own culture. Putnam continues this analogy in another respect:

"Just as the methodological solipsist can become a real solipsist, cultural relativist can become a cultural imperialist."¹²

For the cultural imperialist, all notions - reason, truth, proof - are his own constructions, because they can only be thought of in terms of his culture. This doctrine could lead to very dangerous social and political consequences.

Cultural imperialism creates S. Huntington's nightmare: the West is left alone against all the others. This makes us think of the final episode in a famous movie: hidden in a smallshed, P. Newman and R. Redford are beating off the attack of the whole Bolivian army outside...

In our day the aggressive hoisting of principles and norms of modern European culture - with its liberalism, rationalism, openness to new ideas, free market economy - comes up against resistance in many countries. No doubt, "culture clash" has a negative aspect, too. The problem here is how to minimize negative consequences of the real domination of one (the American modern liberal) culture. The main tools here are: criticism, rational discussion, pluralism of views; these have equal rights of expression.

6. Cultural relativism is, basically, acritical and therefore irrational concept. If we could not quit the prison of our own culture, its foundations would be beyond criticism. The presuppositions of this criticism are predetermined by the some culture. Even the content of relativist philosophy can only be grasped in terms of our own culture. Then it is also excluded from criticism.

7. Cultural relativism is also acritical, because it is a new form of traditional epistemological naturalism. Postmodernist relativist philosophers are against the treatment of natural science as the sole form (paradigm) of scientific rationality; but they themselves behave in the same way. According to Putnam, they have "the same desire for harmony with the world-version of some science"(not "hard science", but certain humanitarian "soft science" - anthropology, linguistics, psychology or history).¹³ Now, where is the difference in respect of the modernist foundationalism here?

8. Niels Bohr assumes that the relationships between cultures can be analyzed with the help of the principle of complementarity. Different human cultures are reciprocally complementary; besides the word 'complementary' keeps almost the same meaning from the nuclear physics. He, the great physicist, believes that the close contact between different human communities is conducive to gradual fusion of traditions and creates an entirely new culture.¹⁴

This new culture is the result of fruitful communication between different cultures; it arises out of their clash in a free critical discussion.

Indeed, all people are committed with certain cultural tradition. Its history, customs, norms, language have an unique unity. We are able to reason about them - about or customs, history etc., for our and foreign ones; we can criticize them, we can accept some of them and can reject another ones. We are able to study the history, the customs, the norms, the language of a nation and we can change them. Technologies of our day have

¹² Putnam, H., 1982, Why Reason Can't be Naturalized? - in: *Synthese*, V. 52, pp. 10-14.

¹³ Putnam, H., *Op. cit.*, p. 9.

¹⁴ Bohr, N., 1987, *Estestvoznaniето i tchoveskata cultura* [Natural Philosophy and Human Cultures] - in: *Niels Bohr i atomnata fizika* [N. Bohr and Nuclear Physics], Sofia, p. 328 (in Bulgarian).

transformed the one-time boundless world into a "vast village". The social problem can be resolved on this basis. The dynamic clash of cultures and free communications as well, are erasing lines of demarcation today. It is valid for our Balkan "powder-keg", too. Social practice itself rejects philosophical fictions and political nightmares. The Balkans are a great field of fruitful cultural communication, which is a result of culture clash.

Cultural relativism is now on the agenda for elimination. And the cultural imperialism - this brutal enemy of the whole mankind, must be removed, too. It is our dreadful acquisition from the past.

UDC 316.4.052(4:497)+316.722(497)

Nikola Božilović
Filozofski fakultet
Niš

EVROINTEGRACIJA BALKANA I OČUVANJE IDENTITETA (Kulturno-sociološki aspekti)*

Rezime

U radu se postulira teza da Balkan danas, u XXI veku, može otvoreno ući u proces evrointegracije, bez bojazni da izgubi regionalnu i kulturnu posebnost, kao ni etničku prepoznatljivost. Raznovrsni projekti integracije (regionalne, evropske, globalne) ne mogu, naime, biti u potpunosti realizovani bez uključivanja jedinstvenog balkanskog prostora. Sa kulturološkog stanovišta, ovde su najpre obrađena pitanja kulturne komunikacije, multikulturnog društva i identiteta (socijalnog, nacionalnog, kulturnog). Na kraju, egzemplifikacija teze pokazaće da uključivanje Balkana u evroatlantske strukture može doprineti bržem, svestranijem i kvalitetnijem razvoju, demokratizaciji i pacifikaciji konflikata na području jugoistočne Evrope. Balkanski društveno-kulturni prostor će očuvati sopstveni identitet, a pri tom dostići evropski standard i kvalitet života, kao svojevrsnu garanciju daljeg prosperiteta.

Ključne reči: Balkan, identitet, integracija, evrointegracija

EUROINTEGRATION OF THE BALKANS AND THE IDENTITY PRESERVATION (Cultural and Sociological Aspects)

Summary

The paper states the thesis that today, in the 21st century, the Balkans can openly enter the Eurointegration process without any fear that it might lose its regional and cultural peculiarities or its ethnic identity traits. Various integration projects (regional, European, global) cannot be fully realized without the involvement of the unique Balkan area. From the culturological standpoint, the paper firstly discusses the issues of cultural communication, multicultural society and identity (social, national, cultural) while, finally, the thesis exemplification would show that the Balkan inclusion into the Euro-Atlantic structures can contribute to a much faster, more comprehensive and qualitative development, democratization and pacification of the conflicts at the East European territory. The Balkan socio-cultural area would preserve its own identity while, at the same time, it would achieve the European standards and life quality as a specific form of guarantee of its future prosperity.

Keywords: Balkan, Identity, Integration, Eurointegration

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

Uvod

Balkan danas, u XXI veku, može otvoreno ući u proces evrointegracije, bez bojazni da izgubi regionalnu i kulturnu posebnost. Postuliranjem ove teze polazim od činjenice da Balkan, uprkos svim raznolikostima kultura koje ga sačinjavaju, ipak predstavlja jedinstven kulturni prostor u kome obitava, hegelovski rečeno, nekakav opšti, zajednički duh. Proces svetske globalizacije, evropske i regionalne integracije uveliko je otpočeo. On ne može biti realizovan u potpunosti bez aktivnog uključivanja balkanskih zemalja i naroda, to jest balkanske kulture. Evrointegracija se zasigurno može usmeriti u prilog afirmacije regionalne kulture Balkana – dakle integralno, ali uz uvažavanje svih nacionalnih i subkulturnih specifičnosti.

Ovako optimistički intonirana prolegomena, makoliko izgledala utopijski, ipak je realna i ostvarljiva. Polazim od pretpostavke nužnosti akulturacije, to jest bliskog prožimanja kultura. Na drugoj strani, protivnici ovakvog kulturološkog projekta ujedno su i neprijatelji evroatlantskih integracija Balkana. Dovoljno je reći da se radi o lažno zabrinutim braniteljima nacionalnih vrednosti (osećanja, duha i tradicije), o konzervativnim ksenofobima i ekstremnim levodesničarima koji zarad "viših" (a zapravo separatnih) ciljeva vrše opstrukciju sprovođenja ideja i programa međukulturne saradnje naroda, tolerancije i altruizma. Oni na balkansku evrointegraciju gledaju sa pozicija isključivosti, nepremostivih razlika, podela i antagonizama, gubeći iz vida neophodnost uzajamnosti kultura, kulturnog komuniciranja i prožimanja, a time i realnost paralelnih i jedinstvenih kulturno-civilizacijskih tokova.

Kultura kao komunikacija

Kultura se ne može definisati izvan komunikacijskog konteksta. Komunikacija je osnova i srž svake kulture, u tolikoj meri da se sa razlogom može reći: kultura je komunikacija/komunikacija je kultura.

Jedno klasično, maltene stereotipno, sociološko određenje kulture pod tim pojmom podrazumeva skup jedinstvenih odlika, materijalnih i duhovnih, intuitivnih i emotivnih. Sve to veže se za jedno društvo ili društvenu grupu. Kultura, kao ukupnost simboličkih sistema, obuhvata jezik, umetnost, filozofiju, nauku, mitologiju, religiju, a ništa manje životne stilove, ekonomske odnose, sisteme vrednosti, bračna pravila, tradicije, običaje i ljudska prava. Ona određuje forme ponašanja, uspostavlja vrednosti i reguliše norme, te kroz kulturu ljudi vrše izbor, tragaju za novim značenjima i stvaraju dela koja ih generacijski prevazilaze. Ova odredba kulture je zapravo, s moje strane dopunjena, parafraza definicije koju je formulisao UNESKO u Meksiku još 1982. godine. Navedenoj definiciji valja priključiti još neke odrednice (kulturna demokratija, kulturni razvoj, kulturni projekti) kako bi se istakao dinamički i humanistički karakter kulture.

U pravu je Argentinac Huan Oktavio Prens (Octavio Prens) po kome ne postoji kultura bez susreta. Kulturnim susretima omogućava se dijalog i vlastito obogaćenje različitostima. Shvatanje kulture kao ograđenog, zatvorenog prostora, a ne kao integracije, znači poricanje stvarnog smisla njenog bića. Ovaj iskaz bi bez potrebne eksplikacije mogao zazvučati suviše kabinetski i kao izopšten iz stvarnosti. Autor, međutim, ozbiljno upozorava na posledice zatvaranja kulture kod onih naroda koji stvaraju mitove od svoje prošlosti, događaja i ličnosti, i koji su spremni da za njih umiru. Narodi ovakvog kova na taj način zaustavljaju istorijski tok. Koje su prednosti komunikacije? Kulturna komunikacija omogu-

čava otvaranje naroda prema kompleksnijim i bogatijim odnosima, bez odustajanja od vlastitih prava i identiteta. Zatvaranje zapravo znači sukob s mnogostrukim savremenim razvojem i s velikim komunikacijskim i interpretacijskim mogućnostima današnjeg sveta. Kritike da su kulture zatvoreni totaliteti koji se, kao takvi, ne mogu bitnije međusobno prožimati, upućuju se Semjuelu Hantingtonu (Huntington), koji bi mogao biti inspirator izolacionističkim strategijama politike koja vodi ratnom sukobu kao fatalnoj posledici grupisanja po osnovu prijatelj-neprijatelj. Valja naglasiti da kulturna komunikacija nije umiranje u lepoti, već da ona često predstavlja uslov opstanka, način održanja, produženja i napretka jednog društva. Rečju, kultura i komunikacija nemaju samo estetski, nego i egzistencijalni smisao.

Izumiranje lokalne kulture koje se može dogoditi iz ekonomskih razloga može se sprečiti njenim uvođenjem u globalne procese. Poučno deluju reči Edgara Morena (Morin) da se lokalna kultura ne može zaštititi izolacijom od ostatka sveta i da jednom globalnom fenomenu ne smetaju lokalne razlike. Znameniti filozof i antroposociolog navodi, kao karakteristične, primere rok muzike (francuski, ruski, japanski rok), zatim argentinskog flamenka nastalog u Parizu ili Madridu, etnodžeza i, napokon, prevoda na francuski jezik "tri diva svetske književnosti XX veka" - Iva Andrića, Miloša Crnjanskog i Dobrice Ćosića. Sasvim dovoljno da zaključimo kako je jedna kultura bogatija time što je raznovrsnija i otvorenija za uticaje drugih kultura.

Komunikacija je integralni deo kulture i njena najznačajnija funkcija. Kultura je okvir i uslov komunikacije; ona određuje pravila komuniciranja. Kultura i komunikacija, međutim, nisu samo dijalektički bliski pojmovi već se oni, zamenjujući mesta, stalno prelivaju i prelaze jedan u drugi. Sve pojave u kulturi jesu faktori komunikacije, a komunikacija se, u smislu u kojem je određuje Umberto Eko (Eco) može shvatiti kao celina društveno kulturnih pojava. U praksi, može se razlikovati unutar kulturna (intrakulturna) i međukulturna (interkulturna) komunikacija. Reč je o opštenju relativno homogenih i relativno heterogenih učesnika. U oba slučaja radi se o pluralističkim društvima i multikulturalizmu kao ideji (a želi se i stvarnosti) iskrenog i skladnog saživota različitih etničkih i kulturnih grupa. Čemu i kako multikulturalno društvo?

Multikulturalizam i drama identiteta

Istorijska prethodnica multikulturalizma bio je kulturni pluralizam, koji je, kao termin, nastao u prvoj polovini XX veka. Terminom kulturni pluralizam označavan je ravnopravan i tolerantan odnos između nacionalnih kultura. Za odnos između kultura na subnacionalnom nivou docnije je bio formulisana termin multikulturalizam, koji se, za razliku od prethodnog termina, odnosio na problematiku razvijenih zemalja.

Kanada se smatra državom koja je najviše postigla u afirmaciji ideje multikulturalizma i, uopšte, multikulturalnog društva. Koicidencijom ili ne, svejedno, ovaj termin je izgovoren na području ove države, kada je tadašnji kanadski premijer (1971) Trido reč bikulturalizam zamenio rečju multikulturalizam, ne bi li bolje dočarao aktuelni kulturni trenutak svoje zemlje. Na taj način multikulturalizam postaje smernica državne politike sa ciljem da uredi odnose između različitih etničkih grupa, postavi ih na građansku (civilnu) osnovu i afirmiše pravo na kulturnu različitost. Takozvani kulturni mozaik čine grupe sa izraženim kulturnim osobenostima na kojima one grade saživot, zajedništvo i sa-odnošenje puno poštovanja. Nešto, dakle, potpuno suprotno "loncu za pretapanje", čuvenoj frazi koja stvara sliku o realno otvorenoj zemlji, sa jednakim šansama i pravima za sve narode ne-

protestantske veroispovesti koji žele da ostvare svoj deo američkog sna. "Lonac" je uistinu mnogo zgodnija metafora za dugogodišnju politiku asimilacije etničkih manjina u SAD.

Multikulturalizam je, po rečima A. Semprinija, ilustracija i otelotvorenje duboke promene koja se zbiva u postindustrijskim društvima. On se pojavljuje kao "snažan indikator krize moderniteta" i, polazeći od prava na različitost kao jednog od osnovnih građanskih prava, multikulturalizam nadilazi specifičnosti svako pojedinačnog nacionalnog konteksta i svim savremenim društvima upućuje "veličanstven civilizacijski izazov". Upravo kao izazov, on se, po autoru, predstavlja dvostruko: kao simptom i kao indikator znatne društvene promene.

U svakom slučaju, multikulturalizam se ne sme ograničiti na samo deklarativno priznavanje postojanja više različitih kultura na subnacionalnom nivou, zbog moguće zloupotrebe društvene moći i dominacije određenih društvenih grupa. Kao politički ideal, on mora težiti takvom uređenju odnosa među etničkim grupama koji se zasnivaju na stvarnoj koegzistenciji, uzajamnoj toleranciji i, iznad svega, jednakosti. Treba znati i to da, kada je reč o zemljama sa neutemeljenom demokratskom tradicijom (kakve su neke zemlje Balkana i sve države bivšeg Yu prostora) još uvek postoje jaki otpori prema odnosima zajedništva i tolerancije, na kojima počiva koncept multikulturalne izgradnje društva. U ovom trendu dominira nastojanje da se kulturne razlike interpretiraju u etničkom ključu i odatle izvede zaključak o nemogućnosti multikulturalnog društva. Reč je o procesu anakulturacije, o kome je među prvima pisao Mišel Levi (Loewy). Bez obzira na određene slabosti multikulturalizma i različite forme rezistencije prema njemu, ipak je on jedno od vrlo prihvatljivih rešenja, kada su u pitanju posebnosti malih društvenih grupa i izolovanih sredina u kojima treba rešiti problem kulturnog diverziteta.

Uporedo sa političkim projektima koji se danas u svetu izgrađuju kroz ideju o prožimanju kultura (multikulturalizam, interkulturalizam) i kroz razne nivoe integracije (regionalne, evropske, planetarne) postavlja se pitanje mogućnosti očuvanja identiteta - kulturne posebnosti, svojevrsnosti, drugosti, prepoznatljivosti, individualnosti, originalnosti, sopstva (*self*). To pitanje postoji čak i kod onih ljudi koji su građanski opredeljeni, koji su nacionalno neostrašćeni i potpuno otvoreni za različite forme multikulturalnog komuniciranja. Pa onda, da li je moguće živeti u multikulturalnom društvu, a ostati "isti, poseban, slobodan, biti samo svoj", kako se kaže u pesmi "Hoću da znam", srpskog rok benda *Partibrejkers*?

Najpre, kada je reč o identitetu, ne treba postavljati pitanja koja zahtevaju isključiv odgovor. Pogrešno je pitanje zasnovati alternativno kroz relaciju "ili-ili". U kontekstu problematike prožimanja kultura, deplasirano je, recimo, pitati: da li ući u evrointegraciju Balkana ili izgubiti vlastiti identitet. Kao da je gubljenje identiteta bezuslovno, automatski i direktno povezano sa uključivanjem (u ovom slučaju regiona Balkana) u šire strukture, kakva je, na primer, Evropska unija. Ispravnije je na tu temu razmišljati u okviru relacije "i (jedno) - i (drugo)". Problem se, dakle, može formulisati oko integracije svoga društva/kulture u globalne strukture, sa intencijom da, sopstvenim kulturnim senzibilitetom, ne samo sačuvamo dostojanstvo i vlastitost (sopstvo, identitet), već i to da vrednosti svoje kulture uključimo u fond civilizacijskih, univerzalnih ili opšteljudskih vrednosti. Uzimanje u tom slučaju podrazumeva i davanje, a to je već novi kvalitet integracije.

Pojam identiteta nije jednostavno odrediti, s obzirom na njegovu multidimenzionalnost. Identitet (lat. *idem* = isto) u sociološkom smislu predstavlja proces poistovećenja pojedinca sa određenim društvenim skupinama (od porodice, preko lokalne zajednice i regije, pa sve do čovečanstva), po osnovu prihvatanja pogleda na svet, vrednosti ili

obrazaca ponašanja. Radi se, dakle, o pronalaženju nečega što je stalno, postojano i nepromenljivo usred svih različitosti i istorijskih varijabilnosti.

Sa aspekta filozofske antropologije, problem identiteta mogao je postojati oduvek, budući da je čovek kao društveno biće osećao stalnu potrebu za Drugim. Iz sociološko-istorijskog ugla, međutim, ovaj problem probija izrazitije tek sredinom XX veka, kada dolazi do tzv. gubitka identiteta u kulturi masovnog društva. Prevrat u sistemima vrednosti, kriza smisla i niz novih nedaća dolaze do izražaja tek u najnovijoj epohi postmodernizma i kemp mitologije. U uslovima savremenih kulturnih previranja aktuelizuje se problem pronalaženja personalnog identiteta unutar kolektiva. Kolektivna dimenzija ličnog identiteta naprosto postaje zamagljena.

No, sociologija je više zainteresovana za druge vrste identiteta a pre svega za *kolektivni, socijalni, nacionalni i kulturni identitet*. Kod kolektivnog identiteta radi se o tome da "ja" pripadam nekom "mi", a to "mi" može biti klasa, nacija, generacija, partija, profesija, region, kontinent, pa i celo čovečanstvo (mondijalizam). Socijalni identitet često se povezuje s prethodnim, ali je pojmovno širi – taman onoliko koliko je pojam društva u njegovoj totalnosti širi od pojma zajednice, odnosno kolektiva. U svakom slučaju, ovde se radi o vidu utapanja tzv. kolektivnog individuuma u šire društvene strukture.

Kulturni identitet, u odnosu na socijalni, može biti nešto užo, ali, sa stanovišta multikulturalizma, prihvatljiviji pojam. Njega čine vrednosni sadržaji koji konstituišu kulturu, a to su istorija, tradicija, jezik, religija, pravo, običaji, folklor, mitologija, umetnost. Može se govoriti o svojevrsnom "inventaru identitetskih obeležja" (B. Stojković) koji u svakom narodu predstavlja neku vrstu ekskluzivnosti i osnove po kojoj se taj narod (društvena grupa) razlikuje od drugih.

Na kulturni identitet se u UNESKO-voj deklaraciji o kulturnim pravima gleda kao na kulturni odnos društvenih grupa i pojedinaca koji u univerzalnom ne gube svoju posebnost i različitost. Reč je, dakle, o fenomenu koji ima istorijski karakter i koji se formira u intergrupnim odnosima.

Pojam nacionalnog identiteta proističe iz starijeg pojma "nacionalnog karaktera", stvorenog u Evropi XVII veka, za koji se, kao i za pojam "nacionalnog duha", vrlo lako i zgodno vežu razni stereotipi i predrasude. Margaret Mid (Mead), antropološkim istraživanjima, utvrdila je "određene pravilnosti" u ponašanju svih pripadnika jedne kulture, a odatle je moguće govoriti i o "kulturno ispravnom karakteru". Kultura, odnosno zajednička tradicija, mitovi, simboli i vrednosti, ima u ovom slučaju značajnu funkciju integracije i socijalizacije pripadnika nacije. Treba imati u vidu da dela koja nose uz sebe pridev nacionalnog mogu imati pozitivnu ulogu u konstituisanju nacionalnog identiteta, ali i krajnje negativnu i destruktivnu, u smislu podsticanja onih vulgarnih i animalnih (u suštini anti-kulturnih) crta koje se formiraju pod uticajem ekstremnog nacionalizma kao društvene pojave i njegovih derivata (šovinizam, ksenofobija, etnocentrizam, homofobija).

Treba respektovati mišljenja koja opominju na rizik impersonalizacije, a ona je sasvim moguća u procesu interkulturnog prožimanja. Jedno od takvih mišljenja-opomena je i ono Aleksandra Solženjicina, po kome su nacije – "boje čovečanstva". Kada bi one iščezle, veli on, čovečanstvo bi postalo "dosadno jednoobrazno". Opasnost leži u "nive-lirajućem klatnu" koje sve žešće prelazi preko osobnosti, karakteristika svesti i običaja nacionalnih kultura, pokušavajući da uskladi te individualne osobine sa svetskim (američkim, anglosaksonskim) standardima. Po Solženjicinu, delovanje tog klatna pretilo da pogasi sve raznovrsnosti čovečanstva, što predstavlja proces "duhovne standardizacije" sa svim znacima entropije. Uz sve poštovanje za zabrinutost koja može postojati u vezi oču-

vanja nacionalnog identiteta, odnosno duhovnog bića i dostojanstva nacije, ipak mi se ovakva viđenja čine nepotrebno pesimističnim, čak apokaliptičnim, jer ona latentno blokiraju svaki vid kulturne saradnje i interkulture komunikacije.

Na kontroverze globalizacije posebno je ukazivao Džozef E. Stiglic (Stiglitz), dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 2001. godine. Uz priznanje da je globalizacija smanjila osećaj izolovanosti, da je zahvaljujući njoj životni standard ljudi u svetu danas daleko bolji, a obrazovanje i pismenost prisutniji u nerazvijenim područjima, Stiglic ipak ističe narastajuću nestabilnost i ostale negativne aspekte globalizacije. On zdušno podržava kritičare globalizacije koji optužuju zapadne zemlje zbog licemerja, smatrajući da se tržišna ekonomija u zemljama u tranziciji od komunizma ka tržištu pokazala čak i gorom od predviđanja komunističkih lidera. Osluškujući "jauke siromašnih" koje Zapad ne čuje, ovaj nobelovac kritikuje "kondicionalnost", tj. uslove koje zapadni zajmodavci nameću u zamenu za njihovu pomoć. Po njemu, reč je o potkopavanju nacionalnog suvereniteta. A to je već blizu onoga što se zove ugrožavanje identiteta.

Ima, naravno, i originalnih mišljenja, poput onog Klaudija Magrisa, po kome se identitet gradi tek prelaskom svih granica – nacionalnih, kulturnih, lingvističkih, psiholoških: granica u spoljnoj realnosti, ali i granica koje postoje unutar individue. Geslo autora glasi: pobediti strah i odbijanje Drugog, naći se "s druge strane". Granica jeste nužnost, bez nje i različitosti nema identiteta, individualnosti, čak ni stvarne egzistencije. Ali, tu je dijalog koji spaja različite sagovornike, pretpostavljajući da između njih postoji "mala, ali plodna distanca" - piše Magris u knjizi "*Utopija i otrežnjenje*".

Nacionalni karakter u Evropi, posebno u eri romantizma u XIX veku, postao je istaknuto obeležje kvaliteta umetnosti. J. G. Herder je još 1880. godine govorio da je istorija čovečanstva zapravo istorija pojedinih naroda, pa da onda i umetnost u svom karakteru mora biti nacionalna. Međutim, poljski muzikolog Zofija Lisa (Lissa) nije tako isključiva. Ona navodi primere koji potvrđuju da se kulturni i nacionalni identitet ne gube uključivanjem u šire kulturne tokove. Naprotiv, Lisa uverava, na primeru Frederika Šopena (Chopin), da proširenje naših muzičkih predstava na muziku teritorijalno i istorijski vrlo udaljenih područja pomaže univerzalizaciji muzičkih sklonosti i potreba, i da se time takozvani nacionalni muzički osećaj ne uklanja niti se on umanjuje.

Preterana vezanost za nacionalno, po B. Stojkoviću, može se prevazići tzv. *nad-nacionalnim identitetom*, što bi mogao biti *evropski kulturni identitet*, a takođe i *subnacionalnim identitetom* koji se označava kao *regionalizam (regionalni identitet balkanskih naroda)*. Ovim se ponovo vraćamo regionu Balkana (i još uže Zapadnog Balkana), koji sa margine polako korača ka središtu geopolitičkih i geokulturnih interesovanja, i koji se značajnije integriše u evropske standarde.

Teorijsko pitanje sada i ovde prerasta u praktični problem, a on se svodi na sledeće: kako do evrointegracije Balkana, a da se pri tom očuva vlastiti identitet?

Evropski izazov i let balkanskih orlova

Nerealno je očekivati da stavovi povodom evrointegracije Balkana budu jedinstveni. Naprosto zato što ni evropski političari nisu kristalno jasno promovisali evropsku ideju, koja podrazumeva bolju organizaciju, zajedničku spoljnu politiku, pa i zajedničke snage bezbednosti. Evropska civilizacija je, kao i sve dosadašnje velike civilizacije, ranjiva i smrtna, te njeni politički ciljevi i kulturna stremljenja moraju biti jasno artikulisani. Pri tome, na Evropu ne treba gledati kao na nekakvo usamljeno ostrvo. Svet je danas prilično ujedinjen,

a države su povezane kulturnim, političkim i ekonomskim nitima. Vreme usamljenika i robinzona je prošlo, a prožimanje kultura je u velikom uzletu. Nije naodmet podsetiti da se mnoga velika dostignuća evropske kulture danas nalaze u SAD.

Generalno uzevši, na delu je proces globalizacije i njegovo reflektovanje na bezbednost uvek uzburkanog regiona Balkana. Jer, globalizacija/evroatlantska integracija regiona jugoistočne Evrope ne podrazumeva samo ekonomske odnose. Na području Zapadnog Balkana, ona se odražava pre svega kroz proces približavanja Evropskoj uniji. To podrazumeva usklađivanje zakonodavstva, institucija i procedura sa evropskim standardima. Za približavanje EU potrebno je, naravno, napraviti akcione planove. Balkanske države treba da same sagledaju šta je u njihovom interesu a šta nije, da, u vezi sa sopstvenom procenom, odrede dinamiku i način pristupa evropskim standardima i, napose, uključe se u tranziciju na globalnom nivou.

U balkanskom delu Evrope, poznato je, cela problematika interkulture saradnje dobija nove dimenzije. I suviše je prisutna svest da procesi globalizacije u celini donose određene koristi, ali i rizike. Strah od gubitka sopstvenog identiteta ovde (ali ne samo ovde) porađa novi nacionalizam i šovinizam, koje nije moguće jednom zasvagda poraziti. Izgleda paradoksalno, ali uporedo sa proširenjem Evropske unije, na balkanskom prostoru se uvećava strah od EU. Ili, što je još gore, i u zemljama EU dolazi do novih polarizacija (oko etničkog porekla, tradicije, jezičkih i dijalekatskih razlika) tako da na delu imamo paralelan proces sa *boomerang* dejstvom, koji se može nazvati "balkanizacija Evrope". Da ne bude kao u jednom "svežem", nedavno sročenom aforizmu: "Evropa se temelji na Balkanu! On je njeno podzemlje" (S. Dučić). Malo karikirano, ali to se aforističarima prašta. Jedno je sigurno: Balkan bi izvan Evrope izgubio orijentaciju i perspektivu u vremenu i prostoru, a Evropa bi, kao orijentir Balkana, bez njega ostala kao kontinent lišen važne duhovne supstance.

Čitava stvar okreće se oko bitnog problema očuvanja identiteta – ličnog i društvenog (kulturnog, nacionalnog). Pojam identiteta, kao nečeg što je konstantno i nepromenljivo, jednim delom odnosi se na individualizam ili očuvanje "sopstva". Frensis Fukujama (Fukuyama) upozorava da etnička raznovrsnost može predstavljati ozbiljnu prepreku razvoju zajedničke kulture, ilustrujući to primerima uzetim iz iskustva multietničkih društava u Istočnoj Evropi, Južnoj Aziji i Bliskom istoku. Problemi etničke raznovrsnosti i zajedničke kulture otvaraju i problem individualizma. Meni se, u vezi sa tim, javlja asocijacija na zgodnu i duhovitu parolu jednog ranijeg nezavisnog predsedničkog kandidata u Americi, a koja je možda primer najboljeg vida američkog individualizma. Ona glasi: "*Orlovi ne lete u jatu; morate ih tražiti jednog po jednog*".

Prebacimo li se namah na teren Balkana, videćemo da je on u kulturnom smislu samo relativno homogen (jezički, bar u svom južnoslovenskom delu) i sa puno nacionalnih samosvojnosti. Tranzicija i evrointegracija Balkana biće bezbolnija i uspešnija, ako Evropa na vreme shvati da Balkan nije amorfnu masu koju treba mesiti i vajati. Zemlje Zapadnog Balkana, na primer, imaju zajedničko kulturno jezgro, ali te iste zemlje poseduju i punu osobenost i individualnost. Bez toga ne bi ni bilo onog jedinstvenog i prepoznatljivog duha Balkana (muzika, folklor, verski običaji, rituali). Kamičci tog, nazovimo ga, balkanskog mozaika su neodoljivo različiti, tako da ih možemo uporediti sa orlovima iz pomenute američke priče. Orlovi Balkana na evropskom nebu ne lete u jatu, bar ne uvek. Zato je evropeizacija Balkana svojevrsan izazov i poduhvat sa transkulturacionim učinkom, pri čemu kulturni davaoci i primaoci sukcesivno zamenjuju mesta.

U analizi integracionih procesa ne sme se poći od predrasuda, niti se dovesti u pitanje samobitnost učesnika u komunikaciji. Integracija koja podrazumeva očuvanje identiteta u kulturi, u našem slučaju odvija se na dva nivoa. Na jednoj strani, reč je o evropskom kulturnom identitetu, a na drugoj o identitetu Balkana u regionalnom smislu. Značajno je identifikovati istorijsku i kulturnosociološku dimenziju ove problematike.

Evropa, koja je dobila ime po imenu kćerke feničanskog kralja iz grčke mitologije, bila je kulturno izvorište koje se pomeralo od istoka prema zapadu (reč "ereb" na sumerskom jeziku znači "zapad"). Ergo, krenulo se iz Grčke, preko Rima do centralne i zapadne Evrope, zaključno sa Amerikom (pod uslovom da ovu shvatimo izdankom evropske civilizacije i apstrahujemo autohtonu osnovu američke civilizacije). Kao politička celina, Evropa se javlja prilično rano, najpre kao Rimsko carstvo. U kulturno-duhovnom kontekstu, Evropa je religijska, odnosno hrišćanska celina. Zapadnoevropsko područje prevashodno je katoličko i protestantsko. Pravoslavna Evropa, pak, sa izuzetkom Grčke, ne pripada tim velikim evropskim integracijama. Konačno, granicom Evrope praktično se može smatrati prostor gde prestaje hrišćanska Evropa i započinje islamski svet.

Jedinstvena evropska civilizacija iznutra je složena i protivrečna, ali ona sadrži i neke zajedničke vrednosti. Evropski identitet karakteriše "složeno jedinstvo" (Moren) ili "pluriidentitetska pripadnost" (B. Stojković), što znači da se njen identitet ne iscrpljuje u jednoj ravni, već da on ima i nacionalnu, a u novije vreme sve više i nadnacionalnu dimenziju.

Nužne su neke napomene. Najpre, sve podela Evrope valja shvatiti uslovno. Recimo, naziv Istočna Evropa je neprikladan jer proizilazi iz imperativa Drugog svetskog rata. Uz to, on je pre politički i ideološki nego geografski i kulturni. Srednja Evropa, pak obuhvata i zemlje koje nisu bile pod "komunističkim" režimima, a koje se (poput Švajcarske i Austrije) smatraju sastavnim delom Zapadne Evrope!? Naziv Druga Evropa jednako je neodređen, jer se neki delovi te Evrope mogu svrstati i u tzv. treći svet - delovi nekadašnjeg Sovjetskog Saveza, pokrajine Rusije, Belorusije i Ukrajine, osiromašeni delovi bivše Jugoslavije i zaostala područja Balkana.

Dobro je zapazio P. Matvejević da se malo ko odlučuje misliti Evropu na osnovama vrednosti koje sadrže i na koje se pozivaju njena kultura i civilizacija. Ne treba zaboraviti da je Evropa često gajila predstavu o sebi kao univerzalnoj civilizaciji. Zato i dalje ostaje aktuelno pitanje: "Kakva Evropa?" Matvejević na to pokušava nenametljivo odgovoriti. On se opredeljuje za onu Evropu koja je: manje eurocentrična i nekolonijalistička, a više otvorena takozvanom trećem svetu; više "Evropa građana" koji saraduju, a manje "Evropa nacija" koje su međusobno vodile tolike ratove; Evropa više svesna same sebe, manje podložna amerikanizaciji; a onda, u skorijoj budućnosti više kulturna nego komercijalna, više kosmopolitiska nego regionalna, više uvidavna, a manje arogantna, više susretljiva, a manje ohola. To je ideal, možda utopija. Ali, svaki projekat počinje nekom vrstom utopije. U tu priču ulazi i sadašnji Balkan, razapet između prošlosti i sadašnjosti, između nagoveštaja demokratije i zaostataka diktature. Reč je o hibridu za kojeg Matvejević nalazi odgovarajući termin: *demokratura*. I projekat o evrointegraciji Balkana je jedna vrsta utopije. Nadam se, ostvarljive.

Balkanska društva (narodi) nalaze se u nejednakim i specifičnim istorijskim, socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima, što čini da se proces tranzicije ovih društava ne može zasnivati na potpuno istim osnovama. Tendencije razvoja, tranzicije i evrointegracije moraju počivati na prilagođavanju realnim uslovima koji postoje u zemljama ovog kompleksnog regiona.

Istorijski posmatrano, Balkan je predstavljao most između naroda i kultura. Ali, nije tu bilo nikakve idile. Naprotiv. Susreti kultura i naroda na Balkanu neretko su završavali sukobima. Balkansko poluostrvo je, naime, odvajkada predstavljalo "bure baruta", tj. zonu stalne nesigurnosti i nestabilnosti. U blagodeti njegovog geografskog položaja politika je često unosila pometnju, usled čega su se javljali sukobi, podele, zatvaranja i razni faktori dezintegracije. Od evropskih integracija regiona jugoistočne Evrope može se očekivati da one podstaknu ekonomski i kulturni prosperitet i time spreče nove balkanske podele i ratove.

No, i Balkan mora ući pripremljen na duh vremena koje neumitno dolazi, na tranziciju i integraciju, u smislu poštovanja novih društvenih pravila. *Regionalizacija* je zato danas najvažniji interes naroda sa ovih prostora - siguran put demokratizacije i snažna prepreka narastanju etničkih i religijskih konflikata. Pre uključivanja Balkana u moderne evropske i svetske (evroatlantske) strukture, na ovom prostoru treba izgraditi strategiju stabilnosti preko regionalnog razvoja. Ovo nije sasvim nova ideja. Nova regionalna politika začela se onda kada su ljudi i narodi u regionu Balkana počeli da bivaju svesni sebe, naročito od raspada bipolarnog sveta (Sovjetski Savez i NATO pakt). Multipolarnost je imperativ novog svetskog poretka zato što je novi svet isuviše kompleksan i okrenut ka integracijama. Komunikacioni lanac na ovim prostorima ima dve osnovne karike. Tu je ujedinjena Evropa, ponosna na svoju staru kulturu ("stara dama"), kao i evropski Balkan sa raznovrsnim kulturnim sadržajima. Integralno, oni čine tipičan kulturni kompleks sa obiljem različitosti. Nijedna akcija ne bi smela ugroziti poštovanje identiteta niti negirati realnost koju čine kulturne razlike. Rečju, Balkan u toku tranzicionog hoda ka ujedinjenoj Evropi mora imati aktivnu ulogu. Jedino tako on za svoj lik u ogledalu Evrope ne može kiriti ogledalo.

Autentični regionalizam proizilazi iz razvojnih interesa svih koji žive na ovom prostoru. Regionalna integracija je put ka evrointegraciji. Postoje realne pretpostavke (a takođe i interesi) za ujedinjenjem balkanskih naroda, a hoće li se ono provoditi neposredno ili preko Evrope, o tome postoje različita shvatanja. Evropa može poslužiti kao uzor Balkanu jer je ona nastala i gradi se na različitostima. Ona se pre svega politički ujedinjuje, kako bi se prevazišle vekovne razlike koje su prirodne u onoj meri u kojoj su to ipak različiti narodi sa svojim kulturama.

Na odnos Balkan - Evropa, inače, gleda se vrlo različito. Neki teoretičari taj odnos vide kao patronatski i kao takav koji sputava nastajanje krize. Po drugima, Balkan postaje drugost Evrope, njeno tamno lice, u toj meri da uzroci koji su razjedinili bivšu SFRJ tek predstoje Evropi. U vezi sa tim, E. Moren pokušava da postavi neki opšti istorijski okvir. Balkan je, po njemu, imao specifičnu istoriju u odnosu na Evropu. Dugo prisustvo Vizantijskog carstva ostavilo je neizbrisive tragove u pravoslavnoj religiji. Još veći pečat utisnula je petovekovna dominacija Turskog carstva, čiji je raspad ostavio tragične posledice po Balkan (provincijalizam, nedovršeni identiteti, neizgrađene nacionalne svesti). Nakon raspada imperija nastajale su nove države. One su bile nacionalne, a prvi efekat video se u onome što danas nazivamo etničkim čišćenjem - Turci su proterali Grke iz svoje zemlje, a ovi su uzvratili istom merom. Moren se ovom prilikom priseća reči kulturnog istoričara Arnolda Toynbija (Toynbee) koji je bio svedok Drugog grčko-turskog rata: "Taj pokušaj da se nametne kultura Zapada na Balkan, to je tragedija".

Balkanskim tragedijama uvek su prethodili teški nesporazumi i nerazumevanja, što je dovodilo do neverovatnih obrta, poput onog da bogatstvo različitosti na Balkanu posluži kao osnova za raspad, umesto za opštu dobrobit. Eks Jugoslavija je tipičan primer razdva-

janja etničkih zajednica u cilju formiranja nezavisnih država. Multinacionalna i multikulturalna zajednica ovakvog tipa može se ponoviti, ali sada isključivo u okvirima ujedinjene Evrope. Postavlja se suvislo pitanje da li je to uopšte moguće. U potrazi za odgovorom citiraću uvek duhovno svežeg Morena koji, u pogledu ujedinjavanja sveta, nastupa sa parolom "očekuj neočekivano", i lucidno dodaje: "Treba imati nadu u neverovatno, ja sam optimista".

Hipoteza koju sam na početku postavio relativno se potvrdila, uz nagoveštene uslovnosti. Balkan, pa dakle i region Zapadnog Balkana, može nesmetano postati ravnopravni član evropskog društva, pod uslovom da izgradi snažan regionalni identitet koji će mu pomoći da premosti jaz između tradicije i savremenosti, prošlosti i budućnosti, konzervacije i modernizacije. Aktivni regionalni identitet biće sigurna brana od negativnih efekata globalnih procesa iz kojih se mogu iznedriti nosioci neravnopravnih odnosa ili pojačati nečiji imperijalni apetiti. Šanse balkanskih zemalja kao budućih prosperitetnih članica Evropske unije biće izglednije ako "kulturni kapital" nadjača nečije političke želje. Različitošć balkanskih kultura na taj način postaje ključna poluga razvoja Balkana. A opet, kulturna matrica kao zajedničko jezgro naroda sa ovog prostora omogućiće lakši tranzicioni iskorak na putu ka Evropi. Uprkos razlikama, ovde se može govoriti o zajedničkom kulturnom nasleđu i pogledu na svet, oličenom u sistemu verovanja, ideja, ponašanja i očekivanja, svojstvenim "prosečnom" Balkancu. Na drugoj strani, ni Evropska unija ne može se smatrati kompletnom bez zemalja regiona Balkana. Proces proširenja EU biće zaokružen tek sa učvršćivanjem partnerskih odnosa EU i Balkana. Put ovih zemalja ka Evropi mora biti zaključen evropskim integracijama, u okviru kojih bi one postale punopravne članice Unije. Teško je očekivati potpunu stabilizaciju Evrope bez članstva balkanskih zemalja u EU.

Sve ovo ne treba shvatiti kao nekakvo uterivanje evropskog duha u balkansku bocu. Sve je odviše stvarno, neumitno, teško i sumorno da bi se filmskim putem projektovalo na atmosferu bajki iz 1001 noći, na Aladina i čarobnu lampu. Radi se naprosto o tome da Balkan prihvati standarde civilnog društva i izgradi institucije koje će garantovati vladavinu zakona, poštovanje ljudskih prava, jednakost i ravnopravnost građana, slobodne i otvorene medije. Uz slobodno kretanje robe, ljudi, ideja i kapitala, kultura naroda Balkana ostaće njihova privatnost, njihov izbor, vlasništvo i garant svekolikog identiteta.

Literatura

- Abrams, D - Hogg, M.A (1991) *Social Identity Theory*. New York: Spriner Verlag.
- Asurmendi, Mikel (2002) *Identitet i nasilje*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Božilović, Nikola (1998) *Sociologija kulture. Prolegomena*. Niš: JPNIRTV INFO Niš - Narodne novine.
- Božilović, Nikola (2000) "Kultura kao komunikacija". Niš: *Gradina*, br. 10-12, str. 53-67.
- Božović, Ratko (1999) *Uzaludna knjiga*. Beograd/Nikšić: Čigoja štampa/Onogošt.
- Eko, Umberto (1973) *Kultura. Informacija. Komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Fukujama, Frensis (1997) *Sudar kultura. Poverenje - Društvene vrline i stvaranje prosperiteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Fuše, Mišel (2000) *Evropska republika*. Beograd: Stubovi kulture.
- Gidens, Entoni (1998) *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Golubović, Zagorka (1999) *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Hantington, Semjuel (2000) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica/Banjaluca: CID/Romanov.

- Keduri, Eli (2000) *Nacionalizam*. Podgorica: CID.
- Lissa, Zofia (1977) *Estetika glazbe*. Zagreb: Naprijed.
- Lopandić, Duško (2001) *Regionalna integracija u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Magris, Klaudio (2002) "S druge strane". Beograd: *Danas*, 28-29. decembar.
- Major, Federiko (1991) *Sutra je uvek kasno*. Beograd: Jugoslovenska revija.
- Matvejević, Predrag (2003) "Evropa i druga Evropa". Beograd: *Danas*, 10. jul.
- Mid, Margaret (1972) "Nacionalni karakter". U: *Antropologija danas*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Morin, Edgar (1983) *Kako izići iz XX stoljeća*. Zagreb: Globus.
- Morin, Edgar (1989) *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Morin, Edgar - Nair, Sami (1997) *Une politique de civilisation*. Paris: Arlea.
- Pavlović, Stevan (2001) *Istorija Balkana*. Beograd: Clio.
- Semprini, Andrea (1999) *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Seth, Asumah N - Ibipo, Anumonwo J (2002) *Diversity, Multiculturalism and Social Justice*. Binghamton, NY: Global Publications, Binghamton University Press.
- Smith, Anthony D (1991) *National Identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Solženjicin, Aleksandar (1999) *Rusija u provaliji*. Beograd: Paideia.
- Stiglic, Džozef E (2002) *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBMx doo.
- Stojanović, Trajan (1995) *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Stojković, Branimir (1993) *Evropski kulturni identitet*. Niš/Beograd: Prosveta/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Stojković, Branimir (1999) "Evropski, nacionalni i regionalni identitet". U: *Škola za demokratiju*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Stojković, Branimir (2002) *Identitet i komunikacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Tester, Keith (1992) *Civil Society*. London: Routledge.
- Toynbee, Arnold (1970) *Istraživanje istorije (I-II)*. Beograd: Prosveta.

UDC 316.722+316.42+316.4.052](4)

Srđan Vukadinović
Filozofski fakultet
Nikšić

KULTURA, RAZVOJ I PROCESI INTEGRACIJE

Rezime

Tumačenje sadržinskog okvira kulture i razvoja, a kroz takvu interakciju i kulturnog povezivanja obuhvata kulturne promjene koje se dešavaju u pojedinim konkretnim evropskim društvenim realitetima. Kao rezultat odnosa kulture i razvoja javlja se društveni fenomen koji bitno utiče na karakter kulturne saradnje, a koji se ogleda u koegzistiranju dvije kontradiktorne tendencije prisutne u određenim društvima, prije svega, onima Jugoistočne Evrope, odnosno Zapadnog Balkana gdje jednu dimenziju konstituiše odnos prema stvaranju i funkcionisanju globalne kulture, a drugu odnos prema akcentovanju, odnosno naglašavanju kulturnog partikularizma određenih posebnih kultura. Kulturne politike evropskih zemalja imaju puno zajedničkih komponenti, a strateški cilj Evrope je u konstituisanju kulturnog razvoja i kulturne politike zasnovanih na interkulturalnim odnosima.

Ključne reči: kultura, razvoj, integracija, kulturna politika, Evropa

CULTURE, DEVELOPMENT AND INTEGRATION PROCESS

Summary

A spokesman contents basic the culture and development through that kind of interaction and cultural link to put one s arms around cultural change somewhat happened in some concrete social reality Europe. As result relations culture and development to inform social phenomenon which essence influence in character cultural collaboration in which to reflected in coexistence two contradictory tendency those present in certian societys Southeast Europe where ones dimension constituted relation toward creative and to function culture global but second relation to accent in regard to emphasize cultural particularism certian separate culturas. The cultural politics countries Europe have to much together componentes but strategy target Europe is in constituted cultural development and cultural politics to found in interculturac relations.

Keywords: Culture, Development, Integration, Cultural Politics, Europe

Uvod

Savremene tendencije u kulturi cjelokupnog evropskog prostora rezultat su nastojanja za demokratizacijom konkretnih društvenih realiteta, prije svih, onih u Jugoistočnoj Evropi. S obzirom da se struktura pomenutih društvenih ambijenata preobražava na kulturnom kodu čije prepoznatljive specifičnosti determinišu slobodne građanske inicijative i organizovano djelovanje države i njenih institucija, uz pomoć nevladinih organizacija, fondacija i asocijacija, to je ova oblast čovjekovog djelovanja ključna u (ne)uspješnosti sprovođenja procesa tranzicije. Sfera kulture i njen preobražaj najvažniji su segmenti ukupne tranzicije jugoistočnoevropskih društava. Bez uspješno izvedene tranzicije u kulturi nije moguće uspješno izvesti ni političku, ni ekonomsku tranziciju, a o tranziciji svijesti u takvim

(ne)okolnostima nije moguće ni govoriti. I pored značaja koji ima kultura (pojedinci i institucije) zatečeni su ušli u košmar tranzicije. Ciljeve tranzicije u kulturi nije moguće ostvariti ukoliko za polazište imaju nesistematizovana znanja i iskustva političara, menadžera i stručnih činovnika. Za tako nešto neophodna je i formalna i suštinska tranziciona strategija okrenuta razvoju kulture, a preko nje i cjelokupnom razvoju društva.

Strategija Evrope u konceptu kulturnog razvoja

Razmatranje kulturnog razvoja i strateških zakonitosti u jednom heterogenom prostornom realitetu kao što je Evropa izuzetno je složeno i kompleksno i nameće mnoge dileme. Evropa je u geografsko-civilizacijskom smislu konglomerat različitih ambijenata koji čine nordijske, zapadno-evropske, srednjo-evropske, istočno-evropske, mediteranske, balkanske i druge zemlje. Svaka od ovih zemalja u sadržinsko-kulturološkom okviru ima svoje specifičnosti prošlosti i sadašnjosti, kao i zahtjeve budućnosti. Na osnovu takvih pretpostavki evropske zemlje definišu svoju kulturnu politiku kao sistematizovani okvir aktivnosti institucija organizacije vlasti u sferi kulture. Svaka kulturna politika ima svoje ciljeve i svoje planove.

Pored sadržinsko-kulturoloških nesaglasnosti, protivrječnosti strateškim pravcima evropskih nastojanja razvoja u kulturnoj sferi predstavlja i nejednakost u razvojnim kapacitetima po svjetsko-sistemskim projekcijama. Naravno, periferijski i poluperiferijski društveni razvoj kao i ekonomski, odnosno društva koja po konceptu svjetskog sistema stvaraju ono što spada u periferiju ili poluperiferiju svjetsko-sistemskih zakonomjernosti, ne čine identične strukturne segmente kada je u pitanju kultura.

Zbog navedenih razvojnih egzistirajućih različitosti otežano je sprovođenje evropske strategije u kreiranju kulturnog razvoja i kulturne politike. Na razmeđu dva milenijuma problemi se još više usložnjavaju zbog toga što u bliskoj prošlosti nisu identifikovani na pravi način. Naročito je tako nešto značajno poslednjih desetak godina XX vijeka u kojima većina zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope nije sveobuhvatnije i temeljitije prišla problemu kulturnog razvoja i kulturne politike, kao određujućih pretpostavki tranzicije društvene strukture. Društva koja pripadaju ovim regionima na izvjestan su način bila uključena u šira društvena, a i kulturna dešavanja. Jedan je to od ključnih razloga zbog kojih Evropa preko svojih institucija, prije svega, Savjeta Evrope i UNESCO-a insistira na standardizaciji kulturne politike i projekcija kulturnog razvoja. Proučavanja i istraživanja kulturnog razvoja zasnivaju se na vezi tradicijskog i savremenog. Zahtjev evropskih institucija je na povezivanju planiranja kulturne budućnosti sa kulturnom prošlašću, što je, zapravo, i misija svake kulturne politike.

Poslednjih godina drugog i prvih trećeg milenijuma posebnu aktivnost na planu kulturne politike evropskih zemalja ispoljavao je Savjet Evrope. Značajni projekti koji su se bavili pitanjima kulture i razvoja, evaluacijom kulturnih politika pojedinih zemalja članica, kao i privatizacijom i deetatizacijom u kulturi bili su u razdoblju tranzicijskih dešavanja u velikom dijelu evropskog ambijenta pokušaj i nastojanje prevazilaženja dnevnih i specifičnih konkretnih problema vizijom sadržajnije, potpunije i kvalitetnije kulturne, a samim time i svekolike budućnosti.

Specifičnost djelovanja u strateškim područjima u kulturi

Politiku Savjeta Evrope kreira i određuje Evropski parlament i godišnja Konferencija ministara evropskih zemalja za kulturu i obrazovanje. Svoju aktivnost na planu kulture Savjet Evrope ostvaruje kroz višegodišnje projekte i *ad hoc* akcije.

Sve evropske zemlje moraju ispuniti određene zahtjeve u evaluaciji kulturne politike koji se zasnivaju na modernizacijskim tendencijama razvojnosti kulture. Na jednoj strani, to znači da je neophodno prilagoditi se izazovima razvoja kulture evropskog prostora i, na drugoj, upoznati se sa kulturnim politikama zemalja članica Savjeta kako bi se konceptijski i metodološki okvir univerzalnosti evropske kulturne strategije inkorporirao u balkanski kulturni sistem. Na tako nešto obavezuje i Evropska kulturna konvencija Savjeta Evrope koju je bivša Jugoslavija potpisala i ratifikovala još 1954.godine, iako nije bila član Savjeta. Pomenuta Konvencija i početkom trećeg milenijuma predstavlja osnovu za međudržavnu saradnju na području kulture. Iskustvo je pokazalo da je kulturni razvoj najintenzivniji u ambijentu u kojem postoji cirkulacija umjetnika, umjetničkih djela i institucija. U takvim društvenim realitetima kreirale su se idejno i sadržinski najbogatije kulture. Samim time, to su prostori intenzivnog društvenog razvoja.

Strategija evropskih institucija po pitanju kulturnog razvoja zasniva se, prvenstveno, na rješavanju ključnih tema kada je u pitanju zakonodavstvo, zatim nekim vječitim dilemama kulturnog bitisanja, kao što je odnos kulturno nasljeđe – savremeno kulturno stvaralaštvo, kao i razvoj kulture evropskog kontinenta u tranziciji. Dakle, tranzicija u kulturi je specifičnost Evrope kao cjeline, a ne samo bivših socijalističkih zemalja i nju odlikuje integracija/harmonizacija kulture svake evropske zemlje na skladan i harmoničan način u evropski kulturni prostor.

Specifičnost djelovanja na ključnim strateškim područjima kulturnog razvoja je u tome što na zakonodavnim pitanjima i na "vječitim" dilemama baština-savremenost, kao i ostalim razvojnim segmentima, nisu angažovani političari i činovnici iz ministarstava kulture ili drugih državnih, političkih i izvršnih tijela. Pitanjima strateške prirode bave se institucije koje su svojevrsni stručni "servisi" odgovarajućih organa, kao što su centri ili zavodi za ispitivanje i izučavanje kulturnog razvitka. Prilikom integracije tranzicijskih zemalja koje prestrukturiraju cjelokupnu društvenu strukturu u evropski kulturni prostor, jedan od osnovnih zahtjeva sadržan je upravo u konstituisanju svojevrsnih "servisnih" i ekspertnih institucija. Preko ovih institucija angažuju se zakonodavni eksperti, menadžeri u kulturi i istraživači kulture, koji na terijsko-empirijski utemeljen način, a ne kroz politiku, razrješavaju pitanja strateških interesa Evrope na polju kulture u svakom konkretnom društvu pojedinačno.

Veoma zanimljiv je način na koji se vodi postupak evaluacije kulturnih politika zemalja koje su članice Savjeta Evrope, i onih koje imaju takvu namjeru i pred koje se postavljaju određeni zahtjevi. Specifičnost djelovanja tih zemalja u evaluaciji kulturne politike sastoji se u angažmanu kroz tri nivoa. Prvi nivo predstavlja mišljenje nacionalnih eksperata svake zemlje pojedinačno o kulturnoj politici u dotičnom realitetu. Poslije toga, svoje stavove iznosi grupa međunarodnih eksperata iz različitih zemalja, da bi se na kraju organizovala rasprava u kojoj učestvuju članovi Komiteta za kulturnu saradnju Savjeta Evrope, predstavnici ministarstava kulture evropskih zemalja i grupa evropskih eksperata koja je učestvovala u drugom nivou evaluacije kulturne politike ili kulturnih politika pojedinih zemalja.

Kulturno povezivanje i savremeno društvo

Poslije jedne decenije konfliktosti i kulturne izolacije zemalja Jugoistočne Evrope, savremena društvena ambijentalnost pruža mogućnosti za projekte većih internacionalnih kulturnih povezivanja. Kada je riječ o integracijama u kulturi u prostornom realitetu Evrope treba naglasiti da se ne može govoriti o nekom univerzalnom povezivanju zemalja Jugoistočne Evrope sa svim evropskim zemljama. Diferenciranost kulturne razmjene naspram kulturnog univerzalizma u Evropi određuju specifičnosti kulturnih dešavanja u različitim društvima. Region Sjeverne Evrope je strukturno različit od regiona Zapadne Evrope, kao i područja Južne Evrope.

Prilikom nastojanja tumačenja i interpretacije kompleksnosti procesa kulturne razmjene i kulturnog povezivanja imaju se u vidu, prije svega, kulturne promjene koje se dešavaju u pojedinim konkretnim evropskim društvima. Promjene u sferi kulturnog egzistiranja neophodno je tretirati kroz dva fundamentalna aspekta. Na jednoj strani, u nekim zemljama, naročito onima Jugoistočne Evrope, riječ je o dubokim promjenama koje su uslovljene društvenim relacijama sa simboličkim poretkom i na što posebnu pažnju treba da obrati sociologija kulture i umjetnosti koja proučava odnose društva i ovih djelatnosti. Na drugoj strani, javlja se jedan društveni fenomen koji bitno utiče na karakter kulturne saradnje, a koji se ogleda u koegzistenciji dvije kontradiktorne tendencije prisutne u nekim društvima Jugoistočne Evrope. Jednu tendenciju konstituiše odnos prema stvaranju i funkcionisanju globalne kulture, a drugu odnos prema akcentovanju, odnosno naglašavanju kulturnog partikularizma određenih posebnih kultura.

Specifičnost kulture u savremenom društvu u odnosu na istorijski poznata društva iz ranijih razdoblja je onaj faktor koji je, možda po prvi put, toliko očigledan u savremenim dešavanjima, a koji se može odrediti kao simbolički poredak. Ovaj faktor savremene kulture predstavlja ispoljavajući manifestni fenomen koji je obdaren sebi svojstvenom autonomijom u odnosu na stvarnost, odnosno realnost. Istovremeno je simbolički poredak i sastavna komponenta same stvarnosti. Tako se i priroda pokazuje u stvarnosti kao proizvod kulturnih dešavanja koja imaju svoj simbolički poredak. Različitost kulturnih formi i oblika ističe i naglašava konvencionalni i istorijski karakter neistovjetnih sistema značenja. Na taj način prikazuje se pristrasnim karakter svake kulture određenog duhovnog ambijenta. Ova specifičnost savremenog društva predstavlja limitirajući i ograničavajući, ali ne i negirajući faktor kulturne saradnje različitih evropskih strukturalnih segmenata.

Neprocjenjiv značaj i ulogu u prevazilaženju limitirajućeg ograničenja kulturnog povezivanja ima sociologija kulture i umjetnosti, kao disciplina koja analizira odnos između oblika simboličkog posredovanja i društva. Uloga ove discipline je izuzetno značajna i u preobražaju načina shvatanja kulture zasnovanog na kompleksnom iskustvu kulturnog procesa i promjena. Odnos prema simboličkom poretku, kao konstituentu šireg definicijskog obuhvata kulture, jedan je od ograničavajućih činilaca povezivanja kulturnih sadržaja.

Kreiranje kulturnog razvoja i strateški interes Evrope na početku trećeg milenijuma zasnivaju se na utvrđivanju zajedničkih imenitelja kada su u pitanju zakonodavstvo, ciljevi i planovi razvoja. Strateški interes Evrope je zasnivanje kulturne politike zemalja na nekoiliko ključnih principa, kao što su: promocija kulturnog identiteta, kulturne različitosti, kreativnost i aktivno učestvovanje većine populacije u kulturnim zbivanjima. Kulturne politike evropskih zemalja imaju dosta zajedničkih komponenti, a strateški cilj Evrope je u konstituisanju kulturnog razvoja i kulturne politike zasnovanih na interkulturalnim odnosima.

Savremeno shvatanje kulture determinišu širi socijalni i edukacioni fenomeni što, sasvim razumljivo, stvara određeni ambijent kvalitativno životnih različitosti koje utiču na intenzitet povezivanja. Kada se tome dodaju infrastrukturne i finansijske razlike, kao i mehanizmi političkog sistema i kulturne razmjene, jasno je zbog čega postoji mala medju-regionalna i unutarregionalna kulturna saradnja u Evropi. Radi toga je neophodno formulisati metode i principe kulturnog povezivanja u evropskom prostoru, kako bi se ostvario razvoj kulturne kooperacije između regiona, kao i unutar njih. Različitosti između pojedinih segmenata kulturnog povezivanja neće se time neutralisati, ali hoće smjestiti u red metodskih i strateških pravaca i prostora koji u savremenim društvenim uslovima stvaraju ambijent za jedan novi savremeni kulturni proces koji tek tada može zavisi od konkretnih želja i inicijativa.

Literatura

- Anonymous, *The European Cultural Convention*, Geneve, 1956.
Božović, Ratko, *Kulturteme*, "Čigoja", Beograd, 2001.
Grbac, Željko, *Kultura na društvenoj pozornici*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
Kloskowska, Antonina, *Sociologija kulture*, "Čigoja", Beograd, 2001.
Vukadinović, Srđan, *Strateško istraživanje i planiranje u kulturi kao instrumenti kulturne politike u tranziciji*, www.zaprokultursar.org.yu.
Vukadinović, Srđan, *Kultura i strategija razvoja*, *Stav*, 3, Tuzla, 2003.

UDC 323.1(=163.41)(497.5)+341.48: [06.03-029:008(=163.41)(497.5)
343.7(=163.41)(497.5)

Svetozar Livada
Poreč
Republika Hrvatska

KULTUROCID – KNJIGOCID U REPUBLICI HRVATSKOJ

Rezime

Istražujući pojavne oblike etničkog čišćenja bez ostatka, posebnu sam pažnju posvetio fenomenu kulturocida – knjigocida, jer on to doista zaslužuje. Kulturocid – knjigocid takvih razmjera nije nastao "uslijed ratnih sukoba" ili kao kolateralna šteta, nego kao dio strategije etničkog čišćenja bez ostatka. U svojoj učestalosti i raširenosti ovisio je o (ne)kulturi, snazi institucija, profesionalnosti službi, a donekle i o regionalnim karakteristikama integralnosti nacionalizma.

Opseg i sadržaj tog zločina ne može se zataškati ili sakriti prešućivanjem, jer je to pregolem i monstruozan fenomen. Radi se o tisućama spomenika, desetinama muzeja i stotinama tisuća naslova, knjiga o golemim unakaženim ili devastiranim prostornim rješenjima, kućama i neprocenljivom umjetničkom bogatstvu i općem dobru naroda i ovog prostora. U ime koje logike, koje politike, koje ideologije taj (ne)moralni čin može itko na ovom prostoru zanemarivati ili čak opravdavati? Očito je da tradicionalna hrvatska šutnja, preskupo hrvatski narod košta, jer potpuno onemogućava konstituiranje moderne države na nekažnjenom povijesnom zločinu.

Ključne reči: etničko čišćenje, knjigocid, kulturocid, povijesni zločin

CULTUROCID – BOOK-KILLING IN THE REPUBLIC OF CROATIA

Summary

While examining all forms that absolute ethnic cleansing takes on, I have devoted special attention to the phenomenon of culturocide or book-killing since it more than deserves it. The culturocide-book-killing of such a scope did not take place "due to war conflicts" or as a collateral damage; instead, it is a part of absolute ethnic cleansing. By its frequency and spread, it depended on (non)culture, institution power, professional attitude of the services and, in part, regional characteristics of nationalism integrality.

The range and contents of this crime cannot be pushed aside or hidden away by the refusal to talk about it since it is such an enormous crime and a monstrous phenomenon. We can speak about thousands of monuments, dozens of museums and hundreds of thousands of books, namely, the books about enormous damaged or devastated spatial solutions, houses and infinite artistic treasury and, in general, riches possessed by this people and this region. In the name of what logic, what politics, what ideology this (im)moral act can be neglected by anyone living here or even justified? It is obvious that the traditional Croatian silence costs Croatian people too much since it entirely prevents the modern state to be founded upon the historical crime that has not been punished..

Keywords: Ethnic Cleansing, Book-killing, Culturocide, Historical Crime

Istražujući pojavne oblike etničkog čišćenja bez ostatka, posebnu sam pažnju posvetio fenomenu kulturocida – knjigocida, jer on to doista zaslužuje.¹ U patologiji našeg društva, tu našem cinizmu na vlastitu štetu nema primjera. U posljednjih dvanaest godina učinjeno je toliko zločina, a nigdje nema zločinca. Paradigma "nema groba nema ni žrtve", iskazuje se javno. Ne može biti "groba, kada je glava u Sisku, a tijelo Savom u Dunavu".² Slijedi druga paradigmatična tvrdnja: "Što nije u javnosti, nije u stvarnosti", kliču zvaničnici, advokati zločina. Odgovaram im riječima Šekspirova junaka: "E, moj Horacije, život nije ono što ti se čini, nego ono što on u stvarnosti jeste".

Što se kulturocida tiče, naša je stvarnost surovija od najveće historijske brutalnosti. Riječ je o historijskom zločinu o kojem se šuti. Gospodo draga, nestali su gotovo svi spomenici na temu antifašizma, među njima i remek djela naše skulpture i javne plastike. Spominje se broj od preko 3000 obilježja. Negdje su razoreni cijeli trgovi i sva prateća hortikulturna rješenja. Objelodanjena je publikacija u dva izdanja Saveza antifašističkih boraca (SAB) pod naslovom: *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2001*.³ Prikazan je dokumentarni film Bogdana Žižića *Udar na sjećanja*. Doktor Ante Lešaja napisao je akribijalnu studiju, pod naslovom *Djevojčica sa žigicama*, u kojoj taksativno navodi 92 napisa o knjigocidu iz dnevnih novina i tjednika.⁴ Valjda je to dovoljno da prekine tragičnu "hrvatsku šutnju", da je javni tužilac oglasi. Rezultat tog povijesnog zločina, objelodanjen i svakom vidljiv na trgovima, po ulicama, "po šipražju i ševarju, svud oko naših njiva", završio je nepravomoćnom presudom *Feral Tribune-a*⁵ za prokazivanje ovog zločina i sudskim procesom protiv prof. Milana Kangrga⁶, što se usudio o tome javno prozboriti.

Prvostupanjsku presudu protiv Feral Tribuna negativno su ocijenili hrvatski PEN i Hrvatsko novinarsko društvo, ali i jedan broj građana od kojih zbog snažnog sadržaja posebno izdvajam onaj od S. Šnajdera: "Sudovanje, ludom radovanje", *Novi list* od 27. 07. 2002.

Nužno je istaći da su ratne okolnosti nanijele golemu štetu kulturi u Hrvatskoj, posebno bibliotekama i knjižnoj građi (ali ne samo njima). Skoro pravovremeno u toj pojavi javnosti je predočena osuda u publikaciji *Wounded Libraries in Croatia*, 1993, u izdanju Hrvatskog knjižarskog društva u Zagrebu. Ne ulazeći u točnost i potpunost fakto-

¹ Istraživanje ove pojave veoma je kompleksno, jer su napadnuti svi segmenti materijalne, institucionalne i duhovne kulture Srba. Suština je njihova negacija kolektivnom krivnjom. Tu pojedinac, i najakribijalniji, i uz najveću žrtvu, ne može mnogo. Potrebni su interdisciplinarni timovi. Sugerirao sam "menadžerima" tradicionalnog kulturnog društva Srba *Prosvjeta* da to učine sad i odmah, jer vrijeme zatire sve tragove. Mala su nadanja, zbog niske organizacije subfinanciranosti i kontekstualnog onemogućavanja da "istina sama sebi bude sudija". Odnosno: nalogodavci ne progone izvršitelje!

² Onaj tko se želi utemeljeno informirati o logici opsega i sadržaja povijesnog zločina etničkog čišćenja, mora pažljivo pročitati neku vrstu trilogije dr J. Mirića *Demokracija u postkomunističkim društvima*, *Demokracija i diskriminacija* i *Zločin i kazna* u izdanju SKD *Prosvjeta*, Zagreb.

³ Iako je nepotpuna, publikacija *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2001* (SAB Hrvatske, Zagreb), svojim faktima i slikama spada u red prvih empirijskih svjedočanstava ovog povijesnog zločina.

⁴ Bogdan Žižić i Ante Lešaja, svaki u svom fahu, najdalje su otišli u analizi pojave kulturocida i posljedica koje donose.

⁵ Tjednik *Feral Tribune* svojom perzistencijom prikazivanja i analitičke osude sveukupnog povijesnog zločina etničkog čišćenja, podredio je sve faktima da "istina bude sama sebi sudija", uprkos žrtve redakcije i suradnika.

⁶ Prof. Milan Kangrga, najstariji živući filozof tzv. *Praksisovske škole*, nije samo profesor etike, nego čovjek koji svoju profesiju živi a o ontologiji našeg nacional-šovinizma, napisao je tri knjige koje svakome preporučam: *Nacionalizam ili demokracija* (Razlog d. o. o., Zagreb, 2003), *Šverceri vlastitog života* (Feral Tribune, Split, 2002) i *Izvan povijesnog događanja* (Feral Tribune, Split, 1997).

grafije postavlja se pitanje kako se nije pojavila slična publikacija za uništavanje književnog fonda kao rezultat političke, etničke, jezičke i druge nacionalističke isključivosti. Barbarski nasrtaj na kulturu nije smio dobiti nekažnjenu koncesiju, niti bilo kakav popust.

Držimo nedopustivim prešućivanje, zataškavanje ili pak negiranje ove pojave uništavanja književne građe izvan ratnog djelovanja.

Više puta sam izgovorio tvrdnju da naše elite vlasti ne dozvoljavaju suočenje sa stvarnošću i kad je stvarnost suočena sa nama. To najbolje potvrđuje odgađanje objave cenzusnih podataka o stanovništvu, čiji su rezultati pokazali da su neke etničke manjine etničkim čišćenjem reducirane na jednu trećinu.

Stavom "Tko nije s nama, taj je protiv nas", bile su dovedene u pitanje i povijesne institucije (HAZU, Matica hrvatska i dr.). Prijetilo se alternativnim. Nacionalna revolucija (čitaj: šovinistička) napala je sve vrednote i sve institucije. Sintagma "Drugi je pakao" razorila je društvo, opustila sela i gradove. Povijesni zločin stoljeća ne može se sakriti, zataškati a najmanje negirati. Muk o tome i dalje traje. Da je toliki broj glodara, ptica, glista ili guja otrovnica nestao u Hrvatskoj kao Srba, ekolozi bi se bar zapitali u čemu je stvar.

Kulturocid – knjigocid takvih razmjera nije nastao "uslijed ratnih sukoba" ili kao kolateralna šteta, nego kao dio strategije etničkog čišćenja bez ostatka. Autor dokumentarnog filma *Udar na sjećanje* Bogdan Žižić, u jednom intervjuu obzirno i preblago tvrdi: "Vlast je možda katkad i poticala takva zlodjela, a poticala ih je u krajnjoj liniji već i time što ih nije kažnjavala. Rušenje kulturno-povijesnih spomenika podrazumijeva kršenje bar tri zakona. No za takve slučajeve, zakoni nisu vrijedili". Uzurpativno pravo, kao primijenjeno pravo praktične pravde, ovdje je "vladajuće pravo". Jer, za knjigocid izdani su *naputci*, skoro bezazleni, a primijenjivani snagom zakona, integralnim nacionalizmom.

Iako *naputci*, pa i onaj za NOB nisu bili izričiti za kulturocid, eufemističke formulacije "prilagođavanje, deideologizacija i dr., npr. učenje hrvatskog jezika", kao da su učenici do tada učili na nehrvatskom, urdu jeziku, stvaralo je sumornu isključivu atmosferu. Zatim Saborske rasprave o jeziku, i na kraju izjava ministra financija Škegre da će financirati "odstranjivanje knjiga na srpskom jeziku" dala je maha isključivosti. Napokon, Zakon o knjižnicama o "zastarjelosti knjiga", o kriteriju otpisa. Držanje serija predavanja o "nepotrebnim knjigama" stvorilo je sveukupnu atmosferu drske manipulacije, samovolju i totalitarnu isključivost. Tako su naši državni talibani u ime državotvorstva nasrnuli na umjetničke i kulturne vrijednosti, na povijest i ljude i njihova djela.

Neki primjeri institucionalne neciviliziranosti

Notorni zločinci, promovirani su do generalskih činova, do zastupničkih položaja u Saboru, do sudija Ustavnog suda. Jedan se u liku sveučilišnog profesora, izgleda tvrdnjom da "novac nije imovina" kvalificirao za predsjednika Ustavnog suda. Drugi je pak mračni tip, plaćeni falsifikator povijesnih činjenica, osnivač koncentracionih logora u BiH, osumnjičeni silovatelj Bošnjakinje, izabran za suca toga istog Ustavnog suda. Imamo sličan slučaj primitivnog i neobuzdanog šovinste parlamentarca, inače tajkuna, pljačkaša, kršitelja zakona, ubice vezanih zarobljenika s pokličem: "Tako se to radi!" Taj nasilnik prijeti državi, štiti bjegunce pred Haškim sudom i dr. Iako je stavljen na listu nepoželjnih u SAD s blokiranim računima i imovinom, iako ga se odriče vlastita desničarska stranka, on i dalje služi kao maskota Sabora. Treći je, pak, notornom krađom u znanosti, iliti plagijatom, podigao svoj ugled u Saboru. Ima jedna čudna logika, kad s pojedincima razgovaraš, svi se slažu da je uništavanje književnog fonda – zločin, a on je bio veoma raširena pojava, ali kad

je riječ o iznošenju tog fenomena u javnosti, onda su to izmišljotine. To je možda i razumljivo, jer kod nas krunske svjedoke, pa i one zaštićene od Međunarodnog suda, ubijaju nekažnjeno. Tko će onda svjedočiti?

Ovdje moram podvući da je u svojoj učestalosti i raširenosti knjigocid ovisio o (ne)kulturi, snazi institucija, profesionalnosti službi, a donekle i o regionalnim karakteristikama integralnosti nacionalizma.

Trendovi "duhovne obnove", "novi poredak", "purifikacija društva", "zla kob re-metilačkog faktora", činili su podlogu za političko-ideološku histeriju nasrtanja na sve vrijednosti drugog i drugačijeg. "Drugi je pakao!". No unatoč toga, iako ne znamo koliko je uništeno knjižnog fonda, njegova raširenost je bila očita i moguće ju je sagledati samo neposrednim istraživanjem. Dosadašnjim istraživanjem utvrdili smo da su njenu masovnost umanjivali samozatajni i odgovorni profesionalci, bibliotekari i knjižničari, ali i značajne javne reakcije uglednih pojedinaca. No, kod nastupa stanja "snađi se državotvorče" ili sintagme "zna se", sudbina fenomena je samovolja, isključivost, najgrublja drskost od nasrtaja na život čovjeka, imovinu, do nasrtaja na sva čovjekova djela. Dakle, što zakonom nije kontrolirano, zabranjeno, sve je dozvoljeno. A da je vladalo opće bezakonje, koje još uvijek traje, svjedoče o tome brojni nekažnjeni zločini kulturocida.

U svojoj akribijalnoj studiji o ovoj pojavi spomenuti dr Lešaja, ispisuje cijeli glosar pod kojim se ovaj vandalski čin odvijao. Evo tih stigmatizirajućih⁷ pojmova knjigocida: knjige su *nepodobne, ideološke, srpske knjige, saveznim jezikom pisane, ćirilicom pisane, zastarjele, od ustanova prošlog sustava naslijeđene*. Pored činjenice da nijedna od ovih atribucija nikakvom kauzalnošću, interesom, korisnošću i potrebama društva nije obrazložena, knjige su gotovo sistematski uništavane, odstranjivane i na razne načine bagatelizirane. Nema naslova u našim prostorima koji nije ovim činom bio pogoden. No, o tome ćemo nešto kasnije.

Zlokobna dva naputka, iako bezazlena, ponavljam, skoro sa snagom zakona i snažnijom ideologijom gotovo od svakog zakona, zapečatili su sudbinu desetina, pa i stotinama hiljada naslova. Utvrdio sam u razgovorima s brojnim stručnjacima različitih profila neke čudne pojmove bagateliziranja knjiga, na primjer, knjige su *opančarskog jezika, vučjeg zavijanja*, aludirajući valjda na Vuka Karadžića, ili knjige su za *hrvatski narod štetne i opasne, subverzivne, olinjale, pohabane* itd. Ovdje moram spomenuti, onima koji to ne znaju, da je pola hrvatske povijesti napisano glagoljicom, bosančicom i ćirilicom.⁸ Knjiga je, gospodo, poslije Zemlje na kojoj i od koje živimo, najveće opće dobro – našeg pamćenja, sjećanja, učenja i spoznavanja, otkrivanja i trasiranja budućnosti. Čovjek se ne rađa, nego radom i učenjem čovjekom se postaje (Kangrga). Nasrtaji su to na minuli rad generacija,⁹ u slučaju knjigocida na svekoliku povijest pisane kulture i najmukotrpnijeg posla najumnijih neimara civilizacije na našim prostorima.

Koliko je to mukotrpan posao podsjećam na mišljenje jednog od najutjecajnijih i najproduktivnijih stvaralaca našeg prostora, čija sam djela nalazio na smetlištu. Riječ je o

⁷ Teorijski i empirijski stigmatizacija drugog na nekad zajedničkom prostoru najbolje je opisana, skoro udžbenički poučno u *Ljetopisu SKD Prosvjeta* (Zagreb, 2002, str. 175-207), od autorice Mire Bogdanović.

⁸ O ovome je najizvornije svjedočio Miroslav Krleža u svom sveukupnom opusu. Šteta je što nije napisao povijest Hrvata, za čim je žalio. Međutim, postao je žrtvom preko svog remek-djela *Enciklopedije Leksikografskog zavoda u Zagrebu*, kojoj je bio urednik, a čijih je 40.000 kompleta bačeno u rezalište.

⁹ Tzv. pretvorbom (čitaj: nekažnjenom pljačkom stoljeća) uništen je, dobrim djelom, minuli rad generacija najproduktivnijeg razdoblja ovog prostora, pa i mnoga kulturna djela.

Mirosalvu Krleži. On tvrdi da je pisanje boks najteže kategorije, a knjige su nažalost najveće fukare uništavale. A o porušenim crkvama i mostovima da i ne govorim.¹⁰

U svojoj knjizi *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*, citirao sam pjesnika Zvonka Tarlea, u kojem on navodi povijesne primjere spaljivanja biblioteka. Zatim, naveo sam zlokobni inkvizitorski *index librorum prohibitorum*, i najzad javno spaljivanje knjiga nacista 1933. godine. Na ovaj čin T. Mann proročanski je zaključio: "Tko pali knjige, taj će spaljivati i ljude!". To zlokobno proročanstvo postalo je stvarnost industrijskog spaljivanja ljudi, poznat kao *dušegubke*.

Surovu stvarnost spaljivanja knjiga doživio sam kao dječak, i to kao nešto najuzasnije u životu. Godine 1941. dođu ustaše u selo da zapale moju roditeljsku kuću, jer je otac bio poznat kao narodni pjesnik i ljevičar. U kući je bila trgovina i pristojna biblioteka. Trgovinu su opljačkali, knjige su ispred kuće izbacili i zapalili. Knjige sporo gore, poput čovjeka se opiru. Moj otac u očaju, ispod glasa nama prestravljenim prozbori: "Država koja pali ljudski um nema budućnosti. Ovi će i ljude spaljivati dok nam ne dozvoljavaju da iz zapaljenih štala svezanu stoku pustimo".¹¹ Samo dva mjeseca iza toga, 02. 08. 1941. godine, spalili su selo Zečev Varoš, sve poklali, a u nekim kućama i porodice spalili. O tome svjedoči oskrvnjeni spomenik pored Slunja, danas pretvoren u improviziranu deponiju. Desetak kilometara od tih žrtava, javno se pišalo na spomen grobnicu u Veljunu, nekažnjeno. U istoj režiji podignut je spomenik Juri Francetiću, jednom od najvećih zločinaca NDH, što nigdje u Evropi ne bi bilo moguće.¹²

Istražujući ove fenomene kulturocida – knjigocida, konsultirao sam brojne bibliotekare, knjižničare, nastavnike, profesore, prevodioce, publiciste, predavače, pa i obične ljude koji bi mogli bilo šta posvjedočiti, i uvijek sretao isti "strah u kostima". Svi koji sve znaju, naslućuju, neće istinski svjedočiti. Boje se svog vlastitog glasaa, imena i svoje vlastite, spoznate istine. Jer znaju da je knjiga čovjek, i da svjeodke kod nas ubijaju nekažnjeno. Znaju, također, da je ideologija mržnje utemeljena na najopasnijoj reperkusiji. Da parafraziram Šnajdera: "Tko nije mrzio, bio je omražen. Tko nije progonio, bio je progonjen", a ja dodajem, tko nije etnički čistio, bio je etnički i ideološki očišćen.¹³

Ideologija mržnje, započela je jezičnim nacionalizmom. Tako je i jezik, pismo, govor, bio podloga integralnom nacionalizmu krvi i tla. Zbog toga su nasilja vlasti svoj vlastiti knjižni fond "pomjerali s polica" u uvjerenju da narod mogu maknuti iz povijesti. To nije moguće i to povijest ne oprašta. Jer "čini sreće u korist vlastite nesreće postaju vlastita nesreća, zločin".

Na primjer, miniranje deset tisuća objekata gdje nije bilo rata, lišilo je ovu zemlju dijela nadgradnje stambenog prostora, gdje je stan mislena imenica koji se ničim ne da

¹⁰ Samo istraživanje srušenih bogomolja, različitih vjerozakona, muzeja, domova kulture, škola, biblioteka itd. zahtijevalo bi posebnu studiju. Na primjer, rušenje pravoslavne crkve u Karlovcu pretvorilo se u urbanu, strukovnu i društvenu dramatičnu tragediju pomno opisanu od svjedoka vremena dr Đure Zatezala u: *Ljetopis SKD Prosvjeta* (Zagreb, 2002).

¹¹ Objavio sam jedno svjedočanstvo u *Hrvatskoj ljevici*, 2/2003 (Zagreb, str. 32-34), o podignutom spomeniku jednom od najvećih zločinaca NDH – Juri Francetiću, što nigdje u Evropi nije moguće.

¹² Ove pojave neofašizma konsterniraju javnost, čak je i oportunistički premijer "s figom u džepu" najavio da će Vlada donijeti Zakon o denacifikaciji, što je nužno, ali u sadašnjem sastavu Sabora skoro nemoguće.

¹³ Nitko u našem prostoru nije tako akribijalno kulturološki svestrano pokazao buđenje i reprodukciju fašizma od simbola do fašističkih radnji, tematizirano kao što je to S. Šnajder u svojim kolumnama *Opasne veze* u dnevniku *Novi list*.

nadoknaditi.¹⁴ S tim stanovima nestali su njihovi sadržaji, a ponegdje i stanari. Naravno, nestale su i knjige. Ako je u svakoj bilo po molitvenik, kuharica i kalendar, onda je riječ o nestanku trideset tisuća knjiga. A ako je iz nje bio i pokojni učenik, onda je riječ o stotinama tisuća naslova. Razaranjem 25.000 objekata nadgradnje u Krajini po istoj logici, jer smo narod pismene kulture, a u selu nestalo je i daljnjih nekoliko stotina tisuća naslova.

Koliko je meni poznato, kuća, stan, dom, pretpostavka je življenja i nije joj primaran etnicitet kao zlokobnost njezine sudbine. Neke od ovih devastiranih objekata namjeravaju rušiti "jer nagrđuju pejzaž", "ruže *image* pred turistima". Određena je i prosječna cijena po srušenom objektu. Meni kao istraživaču poznati su ti "degradirani pejzaži", ali za mnoge objekte sam uvjeren da bi namijenjena sredstva za rušenje skoro bila dovoljna da ih se stavi u funkciju, i "amortizira" dio povijesnog zločina i prema ljudima, i prema prostoru, i prema nadgradnji, jer svako dalje rušenje smatram kulturocidom, i pomoću ruina i otpada na drugom mjestu – degradiranje prostora. O tome ministar Čačić ima broj i lokacije i program zatiranja tragova.

Kao što se ponosimo svakim činom ljepote Lijepa naše, isto bi se tako morali stidjeti javno svakog čina koji je bestijalan. Po logici klasične latinske *laudamus laudanda – vituperamus vituperanda*. Međutim, svi istraživači i kritičari ovog fenomena tuže se kako je ovo teško istraživati (zbog nemuštog muka, zbog toga što nalogodavci ne progone počinitelje). Da navedem samo one istaknute: A. Lešaja, B. Žižić, I. Lasić, M. Kangrga, Z. Zima i 92 drugih koje Lešaja spominje.

U građanskom ratu nema i ne može biti heroja i pobjednika. To je još Cezar spoznao. Međutim, kod nas kad nismo mogli imati heroje u tom zločinačkom činu, strasno smo rušili monumente narodnog pamćenja, i veličanstvene spomenike da bi iskazali svoje "herojsko barbarstvo".¹⁵ Time smo po drugi put ubijene ubijali. Ako je to činjeno u ime novonastajuće države i državotvorstva na vlastitom tlu, neshvatljivo je da se danas u miru ne zgražamo i evidentne zločine i zločince ne progonimo. U svijetu se za ukradenu sliku, oštećenu ikonu, skulpturu, uzbuđuje cijela javnost, a kod nas se zbog tisuća razorenih spomenika, unakaženih trgova, ulica, fasada, spaljenih biblioteka, muzeja, niti reakcije javnosti primjerene zločinu kulturocida. Samo direktno pogođeni leleču, nemoćni u svojoj očajnoj rezignaciji. Oni su bez većeg utjecaja jer izostaju reagiranja nadležnih organa i službi, posebno u primjeni Kaznenog zakona čl. 222.

Da ilustriram ovu tvrdnju. Neposredno pred smrt posjetim vajara Vojina Bakića.¹⁶ Prijateljovali smo do zadnjeg njegovog časa, a i profesionalno se družili. Kao arhivar radio sam podlogu za njegove spomenike. Vidjevši da mu je kraj, pokušao sam ga utješiti, a on će pun rezignacije: "Ne sij iluzije – ja sam umro na Dotršćini, u Bjelovaru, u Gudovcu, na Kamenskom", i da ne navodim sve gdje je imao spomenike. "Ovo što je pred tobom više i nije Vojin nego užasno mučenje organske materije i duše. Pa nisu pošteđjeli ni postolja mojih spomenika, a njihove su makete u svim svjetskim galerijama i muzejima, pa koji sam ja to zločin napravio". Tom bolnom pričom porazio me više nego vijest o skoroj smrti, jer sam bio svjedok njegovog stvaralačkog grča kad je htio ovjekovječiti ujednoj skulpturi lik zaklanog brata u Drugom svjetskom ratu. Ta bol se ne može opisati i predočiti – mislim smrt brata i sudbine spomenika – nego doživjeti ispovijedi priznatog umjetnika. To me

¹⁴ "Najbolji" Tuđmanov ministar, G. Šušak, imao je primjedbu na razaranje nadgradnje "samo na tehničku stranu izvođenja miniranja".

¹⁵ Dok god se ne problematizira građanska strana rata, ne može biti suštinske strane spoznaje njegove naravi. O tome vidjeti: S. Dvornik, *Druga strana rata* (Argzin, Zagreb, 1998).

¹⁶ Vidjeti opširnije o vajaru u *Monografiji Vojin Bakić*, T. Maroević u suizdanju SKD Prosvjeta, Zagreb.

obvezalo da o tome i ovom prigodom svjedočim, tim više što znam da je isto tako bilo sa djelima drugih velikana naše skulpture, Kršinića, Radauša, Augustinčića, Sikirice, Murtića, Džamonje i svih drugih, da ne nabrajam, i to nekažnjeno!

Nisam kompetentan da ocjenjujem Bakićev umjetnički rad i njegov značaj za hrvatsku kulturu, zato navodim stajalište mjerodavnog Branka Siladina prema TV kalendaru od 18. 12. 2000. Evo te ocjene: "U Zagrebu je 18. prosinca 1992. godine umro Vojin Bakić, hrvatski kipar i pionir geometrijske apstrakcije. U našu umjetnost uveo je nova shvaćanja i oslobodio je svega konvencionalnog ili naukom zadanoga. Bio je temperamentan, sklon eksperimentu, riziku, hrabrosti. Izgubio je cijelu obitelj. Braća su mu u ratu streljana, supruga tragično stradala, sin umro od teške bolesti, atelje mu je izgorio, a s njim je nestao i Bakićev dvadesetgodišnji rad.

Taj čudesni kipar napravio je hrabar prijelaz iz figurativnog u nefigurativno. Tradicionalna kiparska forma nije ga zadovoljavala. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti i specijalni tečaj kod Kršinića, vrlo je brzo počeo pročišćavati formu i sažimati oblike do maksimuma. Polovicom prošlog stoljeća stvorio je poznatu skulpturu bika koja je na samoj granici figurativnog. Bik je otišao na bienale u Veneciju i s još desetak djela izazvao veliko zanimanje međunarodnih stručnjaka za tadašnju hrvatsku umjetnost.

Važan zaokret u svojim kiparskim traženjima Bakić je napravio početkom 60-tih kada je napustio čvrste i snažne 'bikovske' volumene i prešao na 'ispražnjene' oblike, folije, ljuste ili – kiparske negative. Te razvijene površine zrcalnih formi početak su pragmatičkih načela geometrijske apstrakcije, a izvedena u nerđajućem čeliku postat će Bakićev zaštitni znak.

Velika Bakićeva stvaralačka snaga potvrđivala se u narudžbama za spomenike, te u nizu izložbi, samostalnih i grupnih, u zemlji i svijetu. Djela mu se nalaze u istaknutim svjetskim muzejima, galerijama i privatnim zbirka, ali monografiju za života nije dočekaao".

Kao što je vidljivo, Bakić je bio inovator u umjetnosti, obilježio je epohu, ugradio svoje stvaralaštvo u našu kulturu postavši istinskim građaninom svijeta, a hrvatski talibani nasrnuli su na njegov goli život poremetivši mu biološki sat, prije svega nasrtanjem na njegovo djelo, samo zato što je Srbin po etničkom podrijetlu, iako pouzdano znam da se o nacionalnosti osjećao skulptorom. Nažalost, nije on samo bio jedina žrtva histerične mržnje, nego i brojni drugi. Npr., akademik Borojević – genetičar, F. Močanin – etnolog i antropolog, pokazali su mi pisane prijetnje kao građu za horor-roman. Akademik Čalić, osnivač i profesor Ekonomskog fakulteta mrtav došao je nevolje, jer mu je onemogućena komemoracija na dan smrti na Fakultetu što me dovelo u očaj kad se od mene zahtijevalo da to saopćim obitelji. "Komemoracija nije dozvoljena!". Slična je sudbina bila tisućama drugih. Sve je to bilo u funkciji snažnih i prijetećih poruka za etičko čišćenje. To je Srbe svelo ispod jedne trećine nekadašnjeg broja. Nekritičnost prema tome sumornom vremenu i antikulturalnim i nehumanim činima režima prolongira se povijesni zločin i nitko od progananih ne vraća se u gradove.

Čudne li države u nastajanju, protiv svojih veličina nacionalnom revolucijom (čitaj: kontrarevolucijom) i kulturocidom, najavljuje novi poredak. Ako se najproduktivnije razdoblje pregalaštva generacija proglašava *mrakom*, onda je ovo razdoblje pogrešno upaljeno svjetlo.

Kao što su uništavali spomenike, ista je sudbina zadesila neke knjige, neke autore, prevodioce i izdavače. Skamenio sam se kad sam na ogradi ugledao propucan Daničićev prijevod Biblije, poslasticu svakog bibliofila, ili razorene knjižnice u Lapcu gotovo svih

osmogodišnjih i područnih škola. Nisam ni slutio da će ista ili slična sudbina pogoditi 40 bibliotečnih fondova s manjim ili većim knjižnim fondom u Krajini. To me natjeralo da ovom fenomenu posvetim posebnu pažnju. Evo nekoliko primjera.

Godine 1992. dođe mi u posjetu, kao voditelju postdiplomskog studija iz gerontologije, studentica kojoj sam trebao biti mentor, i pokaže mi sliku gdje djeca okolo igraju a hrpa knjiga zapaljenih u dvorištu gori. Dobro se vide naslovi, fasade kuća i lica djece. Hoću sliku, po onoj kraljevstvo za konja, jer sam zgranut, a darovita doktorica-medikus: "Ne dam život. Ostatak sam, jedva preostali, iz porodice u Drugom svjetskom ratu. Knjige se štampaju, preštampavaju, reprintuju, a život je jedan, neponovljiv. Neću da ga gubim iako je zagubljen ovo gledajući. Ne spominji me kao da nisam nikad ti ovo svjedočanstvo pokazala". Upućuje me na sličan slučaj u Velikoj Gorici, i susrećem se sa sličnim iskazom, i gotovo istom ispovijedi. Razumio sam strah, jer se u takvim vremenima i takvim sredinama doista samo budala ne boji.

Ispričao mi prijatelj ovu istinu. Jedno jutro zatekne pred vratima hrpu knjiga u nekoliko paketa. Prevrćući i listajući nađe jednu dopisnicu u njima. Ode kod adresara s pitanjem: "Je li ti mene provociraš, ili knjige želiš spasiti?" "Ovo drugo, prijatelju, ali zaboravi me, moj je otac časnik na liniji".

Dok sam ovo pisao, daktilografkinja mi reče da je domar jedne škole, da ne baci knjige u kontejner, zamolio jednu radnicu otpuštenu s posla, da pokupi i sakrije knjige.

Sličan slučaj doživio sam od prijatelja koji je pobrao s ulice kompletne knjige Nazora, Ribara, Čolakovića i drugih.

Kad je bilo čišćenje tavana u Martićevoj usred Zagreba, pred kućom su bile cijele hrpe knjiga raznoraznih naslova.

Slikar Murtić u više izjava kazuje kako je svoju "knjižnicu popunio s ulice".

Zapaljena biblioteka u Pakracu, vandalski čin poduzeća *Kamrad* u Slatini s nekoliko kontejnera knjiga na deponiji, spaljivanje knjiga u školi "Nikola Hribar" u Velikoj Gorici nimalo ne peče našu (ne)kulturnu savjest ni javnost.

Zateknem se u kući jednog znanca i slušao sam drsku pripovijest kako je došao kraj Branku Radičeviću, Zmaj Jovi Jovanoviću, *Ježevoj kućici* i drugoj *čobanskoj* literaturi. I to profesorice srednje škole, slavista. Podsjetim je na ulogu glagoljice, bosančice i ćirilice. A ona će meni: "Tome je kraj. Jeste čuli prijedlog u Saboru da će biti izbačeno 30.000 pojmova srbizama". U to vrijeme izlazio je Šilićev riječnik, koji je sadržavao oko 90.000 pojmova. Upitam je: "Pa, kako ćete gospođo govoriti?" "Hrvatski! Jer smo svoji na svome". Stereotipija u Hrvata.¹⁷

Nekim drugim povodom bivam priveden na informativni razgovor. Slijedeći dan i ona to slučajno dozna. Ta brbljivica susjedi reče da me "treba ubiti, jer sam protiv hrvatske države". Kako vidite, život je doista bio jeftin, jer je jednakom mjerom, spaljivanjem knjiga – spaljivan i čovjek.¹⁸

Kad sam doznao od pouzdanog svjedoka da je izvršeno *čišćenje knjiga* i u biblioteci ondašnjeg Izvršnog vijeća Sabora i da su deponirane u dva kontejnera u dvorišnom dijelu, pokušao sam to provjeriti. Pošto sam posredovao za oko 100 naslova da se pokloni toj biblioteci dok sam radio u Arhivu za historiju radničkog pokreta, nijednog naslova od

¹⁷ O stereotipijama i stigmatizaciji "drugi je pakao" valjalo bi posebnu studiju napisati, da bi se naš sveukupni poraz borbe "krvi i tla" sagledao i spoznao koliko smo duboko historijski poraženi.

¹⁸ Osjetio sam u praksi da je u ratu naprije poražena istina, i svaki onaj učen, moralan, koji joj je služio bijaše "dopodne ustaša, popodne četnik", jer "nije s nama, pa je zato protiv nas". Tom logikom oni koji nisu mogli izdržati nasrtaj ideologije zločina, od nevinih zločinu su se priključili.

tih knjiga više nisam našao. Onda sam bio uvjeren da je to sistematski čin države prožete retrogradnom ideologijom, koja *naputcima*, snagom zakona, pogađa sve institucije. Zato me nije iznenadilo svjedočanstvo, da je zahtijevano čišćenje po *naputku* i od dekana fakulteta.

Svi moji napori da dođem do eventualnog teksta tog naputka bili su neuspješni pa se može pretpostaviti samo dvoje, ili se ljudi boje dati ga na uvid, ili kao pisani nije postojao, nego da je bio usmene naravi i da se "kapilarno" kao "usmena predaja" prenosio. Znam značaj naše usmene kulture u nekulturnom ponašanju preko samovolje tumačenja i primjene zakona. Nebrojeno puta utvrdio sam usmeni naputci imali su podlogu osnaženja zločina u funkciji etničkog čišćenja.

Kao empiričar naviknut da provjeravam činjenice, htio sam ovaj fenomen temeljitije istražiti na nekom području. Učinilo mi se da je za to najpogodniji Vrginmost,¹⁹ jer je to najveći toponim u Republici Hrvatskoj, prenominiran u Gvozd. Prenominaciju je inagurirao opunomoćeni integrator, nekadašnji profesor fizičke kulture, patološki tip sa dijagnostičiranom patologijom. Slučaj mi se učinio, s pravom, paradigmatičnim za ovu pojavu.

Vrginmost je imao za provincijalne prostore relativno pristojnu biblioteku, jer su je stvaralci entuzijasti upućeni. Ona je bila biblioteka Radio stanice Petrova Gora, narodna, sveučilišna, općinska itd. Poslije *Oluje* djelomično je demolirana, i knjige su razbacane. Po naputku vršena je selekcija za izdavanje. I danas selekcionirane knjige stoje na hrpi, ponekad i služe svojoj svrsi. Tragajući za sjećanjima o nazivu toponima Vrginmost, jer i danas tamo žive stanovnici koji se zovu Vrge, na putu za Vrginmlin, primjetim staricu da u tačkama vozi knjige. Začuden upitam: "Otkud i kamo voziš knjige?", a ona će: "S one rpe, na zavoju". Nemogavši pronaći "rpu", zamolim ratnog druga da ispita gdje je taj "zavoj i rpa". On pošalje unuka koji je znao gdje je to i ovaj se ubrzo vrati: "Upravo su odvezene traktorskom prikolicom u rudnik". Rudnik je toponim gdje se iskapao pjesak za *Vim*. Odem na to odlagalište, kad tamo traktorista, u užasu smrada, buldožerom zatrpava knjige iz Narodne biblioteke i brojne pakete udžbenika štampanih za krajinske škole. Kasnije mi je jedan umirovljeni sudija nekadašnjeg Vrhovnog suda ispričao da je sa te "rpe" popunio svoju biblioteku, koliko je moglo u njegov auto stati i reče kako je otišao kod integratora da protestira za ovu sramotu. Zaključim i to mu kažem: "Dobro je, ti ćeš mi svjedočiti", a on će: "Pa zar ne vidiš da sam već bliže kraju nego početku, a znaš da oni neće doći po knjige, nego po mene". Razumio sam strah, jer je on vječan i uvijek se ponavlja kod ovog fenomena u istom obliku. Seljaci su s ove "rpe", pa i "rudnika", odnosili knjige kući za loženje, pa i za čitanje. Ista je sudbina bila Šekspira, Servantesa, Cesarca, Krleža, Čopića, Zmaja Jove, Marksa, Zbornika narodnih heroja i Sjećanja na sestre Baković. Buldožer je sve to sredio na deponiju u "rudniku".²⁰

Vrginmost je inače imao šest ili sedam osmogodišnjih škola. Svaka je od njih imala knjižnicu i svaka je od njih imala područne škole, koje su također imale knjižnicu. Zatekao sam glasače u osmogodišnjoj školi u Boviću, kako prilikom glasanja čekajući u redu, sjede na knjigama kao na panjevima, a druge, kako s knjigama podlažu vatru za pečenje janjca na ražnju. Vidio sam demolirane škole sa standardnim kvinsliškim i fašističkim simbolima ispisanim na zidovima, demoliranim krovovima i prozorima i razbacanim knji-

¹⁹ Rat je vođen posvuda po istoj matrici, s naglaskom protiv čovjeka i za pljačku njegovih dobara. Sažeo sam to u tvrdnji "ne mrze se toliko entiteti, koliko se vole njihova oteta dobra". Npr. u Republici Srpskoj, prenominirano je 70 gradskih toponima i nerijetkok opljačkana sva dobra, izmijenjena struktura stanovništva itd., dokinuti svi identiteti krajeva. Tako se Foča zove "Srbinje".

²⁰ Sudbina knjiga, "srpskih posebno", bile su prepuštane bezakonju naciošovinizma i ovisile o stupnju (ne)kulture pojedinaca, sredine i ustanove.

gama. To svjedočanstvo i danas se može provjeriti u nekadašnjim školama u naseljima Čremušnica, Dugo Selo, Stipan, Kirin, Ostrožin, Blatuša, Pješčanica, Čemernica, Perna, Katinovac, Poljane, Staro Selo, Gređani, Desne Štefanke i dr. Slične stvari su se događale u dijelovima Benkovca, Gračaca, Lapca, Kostajnice, Dvora na Uni, Slunja, Vojnića itd. Kobna je sudbina knjiga u naseljima gdje su Srbi bili većina, a takvih je bilo 1.107 prema popisnim rezultatima iz 1991. godine u Hrvatskoj.

Kad sam 1992. godine išao u Benkovac ishoditi odobrenje "odleživanja" rada tradicionalne srpske institucije *Prosvjeta*, doznajući da je miniran Spomen muzej ZAVNOH-a u Topuskom, htio sam na svaki način vidjeti taj zločin na djelu. Tim više što je nalog za njegovo miniranje dao nekadašnji direktor nekadašnje zagrebačke filharmonije, kojeg sam lično nazvao "produhovljeni muzičar". Tako su nestali originalni rukopisi Nazora, Gorana, dokumenti Kongresa kulturnih radnika, ZAVNOH-a, i nekoliko hiljada knjiga različitih sadržaja, uključujući nekoliko stotina knjiga koje sam osobno poklonio, na primjer 100 kompleta društvenih časopisa, brojne knjige međunarodnih organizacija FAO i OECD, brojne komplete zbornika NOB-a. Iz "kratera" sam iskopao jedan dvobroj časopisa *Naše teme*, posvećen Kini. O tom može svjedočiti Petar Lađević.²¹ Zgrada je bila ukras Topuskog. Na njoj se nalazilo muralno rješenje Price i Murtića, pravljeno za Kongres kulturnih radnika Hrvatske. Kada sam to opisao slikaru Murtiću, rezignirano je sa suznim očima rekao: "Kakvim se propalitetima Tuđman okružio". Strategijom rata "spaljena zemlja", nije pošteđen ni Muzej Nikole Tesle,²² a rodni toponim je kompletno nestao sa tog prostora. Nedugo nakon ovog razaranja dobijem pismo iz gotovo istog Muzeja koji je podignut na Nijagarinim splavovima, u kojem se raspituju za sudbinu Muzeja u Smiljanu, moleći ima li što novo za "translaciju". Obratim se pomoćniku ministra za etničko čišćenje, a on će meni bez stida: "Pa profesore, Tesla je Srbin". Sablažnjen povičem: "Nije istina, on je neimar civilizacije", i prekinem svaki dijalog. Kada sam išao vidjeti taj zločin na djelu a ekspanate u pošti, sablaznila me četvrt Gospića Jasikovac. Ponovljeno (ne)djelo paradržave.

Na isti način su nestali svi zavičajni muzeji ili posebne zbirke. Na primjer, VI Ličke divizije u Končarevom kraju, zavičajni muzej u Brlogu²³ kod Otočca, kakav Lika nije imala niti će uskoro imati. Jednom sam odveo postdiplomante iz gerontologije u obilazak i bili su zadivljeni. Zatim su nestale spomen sobe USAOH-a, AFŽ-a u Otočcu, dokumentacija Zasedanja ZAVNOH-a u Plaškom, spomen izložba s dokumentacijom legendarne bolnice Petrova gora.²⁴ Čak je i partizansko groblje demolirano i posječena stabla na kojima su bili urezani inicijali sahranjenih partizana. Razoren je spomen aerodrom u Čemernici otkud su polijetali ranjeni partizani na liječenje u Italiju. Sve muzealne zbirke u Baniji i drugdje u Krajini.

²¹ Zločinac je poznat, ali je nekažnjen, jer je antifašizam u Hrvatskoj još samo u Ustavu, a čini se da ga uskoro neće biti ni tamo, jer se pretvara u prigodničarski ukras i nije civilizacijska tekovina ovog prostora.

²² Nisam primijetio da je bilo tko od pisaca, povodom 60-godišnjice smrti Nikole Tesle spomenuo uništeni Muzej i razoreni zavičaj ratom "spaljena zemlja".

²³ O ovom zavičajnom Muzeju priredio sam dokumentaciju osnivača i predložio objavljivanje u časopisu SKD Prosvjeta, kao markantno svjedočanstvo o tome što je u njemu bilo i kako je netragom nestalo.

²⁴ Legendarna bolnica Petrova gora, izraz martirstva ranjenih partizana, sažeta u pjesmi *Petrova mi gora mati* ili drugoj *Na Kordumu grob do groba*, gdje se 19% žive sile, kao jedinstveni primjer ratovanja, priključilo otporu. Izgubljeni su svi zapisi i sadržaji, osim kamene gromade. Istovremeno, uništeno je i groblje pored nje.

Kao što nisu identificirani rušitelji spomenika, uključujući i najveća skulptorska djela ili miniranu grobnicu narodnog heroja na Mirogoju, tako nisu identificirani i razarači muzeja, uključujući Muzej Pravoslavlja u centru Zagreba.

U stihiji građanskog rata, bilo je, što se knjigocida – kulturocida tiče, državotvornog sistema. S pravom Ana Arnet odgovara na pitanje u svojoj čuvenoj knjizi Ajhman u Jeruzalemu: "Jesu li Nijemci znali za logore i zločine?" "Znali su koji su to htijeli znati", "a kod nas ne znaju svi oni koji bi to po logici stvari, položaja i društvenoj ulozi morali znati – vlast, policija, javni tužitelji, kulturni radnici i kulturni ljudi".

Ponegdje je trebalo stotine kilograma eksploziva za razaranje spomenika, jer se gigantizmom htjela pokazati veličanstvenost NOB-e, negdje su angažirane komunalne službe da to "stručno urade", npr. u Osijeku, pa i Karlovcu. "Brisanje memorije" koštalo je trgove i okolne zgrade, ali nikad nigdje nijednog pojedinca. "Počinitelji nepoznati!". Sve je to završilo mukom ili vapajima "posljednjih Mohikanaca". Kada sam čitao studiju *Djevojčica sa žigicama* od pominjanog A. Lešaje koju je uputio predsjedniku Republike Stjepanu Mesiću, ministrici pravosuđa Antičević Marinović i ministru kulture Vujiću s navedena 92 raznolika javna napisa, na svakoj stranici sam si postavljao pitanje: "Koji smo to mi svijet, kakve su nam institucije, da ovako historijski neodgovorne vlasti hine da započinje vrijeme i prostor od njih".

Isprovociran, recentni, inače kontraverzni ministar kulture, leksičar da karikiram, koji o Jasenovcu izgovori tri radu a o Bleiburgu tri stranice, u intervjuu *Feral Tribune*-u 27. 07. 2002. ustrajava u svojoj proturječnosti izjavom: "Ipak se nadam da je vaša formulacija etničko čišćenje knjižnica bila malo prejaka... To je formulacija za Haag". Pa zašto ministre o našoj memoriji, spomenicima i knjigama, Haag da sudi. To je naše, o tom mi trebamo suditi i rasuđivati. Stidimo se i brinemo. Na drugom mjestu tvrdi: "Da se skine hipoteka sa cijelog društva koja nam je navaljena, primjerice slučajem Korčula". Pa gdje taj gospodin živi kad se usudi tako nešto drsko tvrditi, kod tako masovnog kulturocida i knjigocida, nazvavši to "navaljen slučajem Korčule".²⁵

Dovoljno govori samo priznanje Dalibora Brozovića u polemici s profesorom Kangrgom tvrdnjom koja znači: "Nije šija nego vrat", odnosno da nije spaljeno 40.000 kompleta Enciklopedije Leksikografskog zavoda, nego poslano u rezalište. Ponavljam samo napis V. Ivančića o perzistenciji prokazivanja kulturocida u *Feral Tribune*-u, napisi I. Lasića, V. Primorca, D. Foretića, prof. Z. Makovića, T. Gabrića, R. Dragojevića, T. Klauškog, N. Domazeta, H. Lukežića, A. Mazura, D. Vukov-Colića, S. Šnajdera, Z. Zime, R. Bartolec i u novije I. Kusture, D. Krušića, J. Zamoda, A. Lešaje i polemika M. Kangrge, dovoljni su za javnu uzbunu i javnog tužitelja.

Opseg i sadržaj tog zločina ne može se zataškati ili sakriti prešućivanjem, jer je to pregolem i monstroznan fenomen. Radi se o tisućama spomenika, desetinama muzeja i stotinama tisuća naslova, knjiga o golemim unakaženim ili devastiranim prostornim rješenjima, kućama i neprocjenjivom umjetničkom bogatstvu i općem dobru naroda i ovog prostora. U ime koje logike, koje politike, koje ideologije taj (ne)moralni čin može itko na ovom prostoru zanemarivati ili čak opravdavati?

Pažljivim pregledavanjem oko 2.400 naslova selekcioniranim za izlučivanje iz biblioteka, a posebno onih koje su predviđene da se dodijele odnosno poklone bibliotečnom

²⁵ Kad sam jednoj od "vještica iz Ria" spomenuo kako ministar kulture kaže: "Da im država ništa ne duguje", hladno je odgovorila: "Vještice su spaljivali, zar ne? Mi smo umakle da ne troše za pepeo u urni. Ignorirali su nas, ali nas ne mogu negirati. Svijet nas je priznao".

fondu SKD Prosvjeta, došao sam do sablažnjujuće logike kriterija za izlučivanje. Red za otpisivanje bio je sledeći:

- sve knjige pisane ćirilicom,
- izdanja štampana u Srbiji ćirilicom, latinicom, ekavicom i ijekavicom,
- svi naslovi ljevičara i antifašista,
- sva građa i naslovi iz NOB-a,
- mnogo naslova čiji su autori Židovi i Muslimani,
- veliki broj ruskih autora,
- veliki broj filozofa i njihovih spisa.²⁶

Sablažnjuje da se kulturocid - knjigocid²⁷ nije progonio dok je bio u toku za rat. Još više sablažnjuje što to ne činimo u miru pa je on i dalje u toku nekažnjeno. I dalje se razaraju groblja, falsificira povijest, ruše spomenici. Ne revidiraju se izmišljotine u udžbenicima, ne sankcionira se mržnja i reciklaža rata, širenje šovinizma, rasizma i antisemitizma. U pravilu sve pošasti nacionalizma teku nekažnjeno. To potvrđuje da država stoji iza njih. Naime, elita vlasti razvijenog društva onemogućava suočenje s istinom. Takav porast onemogućava istinsko izmirenje, prolongira sukob većine i manjine, države i društva. Neke manjine su praktično u stanju *corpusa separatum*, a neki pripadnici manjina smatraju se manje ljudima, pa se čak i fizički nasrće na njih. Pritiskom međunarodne zajednice, dakle iznudicom, pravno se formalizira u zaštiti, a u praksi netolerantna malograđanska svijest u primjeni prava nekažnjeno se opira građanskim vrijednostima i civilnom društvu. Onemogućavanje problematizacije građanske strane rata otežava da istina sama sebi bude sudac.

U novije vrijeme svima je u podsvijest ušlo da krunske svjedoke ubijaju nekažnjeno i da osiromašene porodice koje nemaju ni sredstva za sahranu žrtve, žive "okuženo" (slučaj Levar).

Kao ilustraciju navodim nekoliko ispovjednih svjedoka.

Jedna bibliotekarka, istovremeno bibliofil, kineći se psihički i fizički, želeći spasiti knjige, premešta ih na druge u police. Moli prijatelje da ih spase. Danimice ih nosi u torbi kući, odlaže na zajednički tavan. Strahujući da će biti prokazana na kraju ih deponira u vlastitu šupu u podrumu. Nedugo iza toga glodari i štakori raznose ih po stubištu i biva prisiljena platiti radnika da ih odveze na deponiju, što ju je skoro dotuklo jer je završila u bolnici.

Druga dovitljivija bibliotekarka spašava zavidan fond knjiga proglašivši ih stranom literaturom i razmiješta ih na police strane literature. Jedna mi se bibliotekarka ispovjedila kako je postala zločinac od straha. Priča je sledeća: "Jednom te maltretira netko iz županija, drugi put saborski zastupnik, zatim aktivist HDZ-a i najzad poneki čitalac. Na kraju dolazi muž jer mu se žalim a on će: Do stotine đavola, ti, knjige, biblioteka, upropastit

²⁶ U Francuskoj, filozof kad prozburi u javnosti, tiraž poraste, remitende nema, a u nas budala kad trabunja, kažemo: "On filozofira". Mi naše najveće stvaraoce ignoriramo, a nerijetko ih negiramo, naročito ljevičare. To najbolje ilustrira primjer prof. Milana Kangrge, koji je svojom antologijskom kritikom nacionalšovinizma doživio muk u javnosti, iako je jedan od osnivača filozofijske *Koručulanske škole*, bio urednikom i osnivačem poznatog časopisa *Praxis*, u katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu registrirana su samo dva njegova rada. Tragajući za naslovima intelektualnih zločinaca u našem prostoru, a oni su doista brojniji od njih koji su im se suprotstavljali, odlučio sam povodom proslave 80-tog rođendana Kangrge izraditi bar njegovu selektivnu bibliografiju koja je svestrana i izvoran primjer kritičkog odnosa prema svome dobu i svojoj sredini.

²⁷ Književnik Čedo Prica-Plitvički elegično opisuje s mnogo fakata kako je učiteljica organizirala spaljivanje knjige o žrtvama iz Ličkog Petrova Sela. Vidjeti u: *Bilježnica namjernog sjećanja*, II (Kondor, Prometej, Zagreb, str. 46-57).

ćeš porodicu. Od očaja pozovem ložača i on je sve dokrajčio". Kao što vidite na kraju "Lepe knjige, lepo gore". Avaj, hrvatska nekulturo!

Koliko je ovaj fenomen tabu, ilustrirat ću citiranjem dr A. Lešaje u kratkom ali također akribijalnom napisu *Uništavanje knjižne građe – zločini koji se zanemaraју*, u *Hrvatskoj ljevici*, br. 1, 2003.

"Nažalost, javnosti (pa tako ni nama) nisu dostupni cjeloviti podaci o načinima i dimenzijama otpisane građe, jer (koliko nam je za sada poznato) nisu objavlјivani službeni izvještaji. Opravdanja za to nema: organizacija matičnih službi pokriva cjelokupni teritorij zemlje, knjižnice su im dužne slati redovite izvještaje i propisanu dokumentaciju o otpisanim knjigama (uz ostalo), a središna matična služba, smještena u NSB u Zagrebu, iz tih dokumenata mora imati cjelovit uvid. Neobjavlјivanje podataka može značiti samo dvoje: ili da se profesionalne i javno propisane obaveze ne obavljaju ili, pak, da se namjerno prikrivaju podaci".

Sasvim na kraju, postavlјa se fundamentalno pitanje, koji je povod kulturocida – knjigocida na vlastitom tlu, zatiranje toponima i onomastike. Ono se temelji na izmišljenoj povijesnoj mržnji između Hrvata i Srba u kojoj su Srbi prokazani kao *remetilački faktor*. Prema tome, *zatiranje njihovih kulturnih dobara u funkciji je njihove negacije*. Dakle, *maksimalnog poniženja Srba*. Jer ta "blaga" ne pripadaju vlastitom fondu kulture, a niti Srbi ljudima.

Naznačeni glosar bagatelizacije knjiga to nedvojbeno potvrđuje.

Očito je, dakle, da tradicionalna hrvatska šutnja, preskupo hrvatski narod košta, jer potpuno onemogućava konstituiranje moderne države na nekažnjenom povijesnom zločinu.

UDC 316.734(=084):316.722(=163.41)"313"

Ljubinko Milosavljević
Filozofski fakultet
Niš

SRBI PRED KULTURNIM IZAZOVIMA BUDUĆNOSTI *

Rezime

Ako se sudi prema sadašnjem stanju stvari i aktuelnim globalizacijskim tokovima, budućnost će biti veoma izazovna za očuvanje kulturnih identiteta malih naroda. Tokom predstojećeg dužeg ili kraćeg razdoblja oni će se nalaziti u dilemičnim situacijama. Mučiće ih problem da li da se aktivno uključe u dominirajuće kulturne tokove i time žrtvuju sopstveni identitet, ili će opstajati kod očuvanja vlastite duhovnosti i duševnosti, pa makar to bilo ne samo anahrono već i bezizgledno. Dobro će biti ukoliko se ti procesi poništavanja kulturnih identiteta malih naroda budu odvijali kao istorijski, prirodni i akulturacioni, a ne kao nasilni, uz perfidno prikrivanje da su takvi. Ovaj rad biće pokušaj da se razaznaju izazovi, koji će više sutra nego danas, određivati kulturnu budućnost, pa i sudbinu srpskog, takođe malog naroda.

Ključne reči: Srbi, identitet, duhovnost, mali narodi

SERBS FACING THE CULTURAL CHALLENGES OF THE FUTURE

Summary

Judging by the present state of things and the current globalization developments, the future will be very challenging for the preservation of the cultural identities of small nations. In the oncoming shorter or longer period of time, they will find themselves in numerous dilemmas. They will be troubled with the problem whether they would be actively involved in the dominant cultural tendencies and thus drop their own identity or they should persist in preserving their own spirituality even if this proves to be not only outdated but without any prospects whatsoever. It will be good if these processes of annihilating cultural identities of small peoples happen as historical, natural and accultural ones, instead of being violent under a cunning pretense that they are not. This paper will be an attempt to determine the challenges that would dictate, more tomorrow than today, the cultural future as well as the destiny of the Serbian also small nation.

Keywords: Serbs, Identity, Spirituality, Small Nations

Svet danas, za razliku od onoga juče, postao je mali, uprkos njegovoj prostornoj istovetnosti. Ovaj paradoks nastao je zahvaljujući postojanju, radu i prirodni sredstava komuniciranja, koja su nedugo po Guttembergovom pronalasku počela da pokazuju svoje začuđujuće moći u kreiranju budućnosti i uticaj na socijalno-političke tokove. Ona danas čine da možemo gotovo podjednako znati šta se dešava u najudaljenijim predelima zemljine kugle kao i kod najbližih komšija. Ako maštari imaju potrebu da maštaju, kao što su je

* Rad sa projekta *Kulturni i etički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

uvek imali, preostaje im da maštaju o vanzemalcima i koječemu sličnom, a nikako više ne o udaljenim ostrvima na kojima je ostvaren neki njihov utopijski san, jer su sva ostrva davno već istražena.

U globalnom selu koje naseljava čovečanstvo nema ničeg više imaginarnog već je sve postojeće ali na jedan ranije nepoznat, virtualni način, koji je nastao opet zahvaljujući medijima. Dovoljna su ponekad ne više od dva sata da vizuelno budu predočene posledice neke prirodne kataklizme ili terorističkog napada, ma u kom kraju sveta da su se oni desili. Pri tom teško je ne primetiti da postoje neki ljudi drugačijeg izgleda od nas, da su im običaji takođe različiti od naših i da je u prikazanom ambijentu sve drugačije sem ljudske patnje i njenog ispoljavanja u sličnim situacijama.

Ali u tom globalnom selu žive mali i veliki narodi; u njemu postoje veoma moćne i veoma nemoćne države. Jedni imaju snagu da svoju volju i moć nameću drugima dok drugi nemaju moći, čak i ako poseduju srčanosti, da se tome odupru. Ekonomski, kulturni i ini imperijalizmi učinili su da je od svih vidova predašnjih mogućnosti viteškog nadmetanja među narodima Davidu preostala još izgleda samo u sportu mogućnost da savlada Golijata. Biblijska priča se ponavlja samo još u susretima selekcija, gde ona koja reprezentuje milion stanovnika jedne države može pobediti onu koja predstavlja trista miliona ljudi.

U sferi kulture su Davidove mogućnosti neuporedivo manje. Dok je kultura nekada bila nešto što se stvaralo spontano, iz unutrašnje potrebe, i predstavljalo način poimanja ali i ispoljavanja samog života, ovaploćenja duha jedne zajednice, danas je kultura roba i to ne samo izvozna već i imperijalna. Film sve ređe snima onaj koji ima nešto da kaže a sve češće je snimanje filmova industrijski posao koji za cilj ima ne samo materijalnu dobit. Ta industrija se izveštila da vam proda rđav ukus i loše vaspitanje, što naravno, morate još i da platite.

David, međutim, i ovde ne ostaje bez svake šanse. Preostaje mu mogućnost da svojom dovitljivošću od malog i s malim stvara veliko. Njegovi izgledi da za dobro koje nudi dobije pravu nadoknadu, nisu preveliki. U najboljem slučaju otkupiće njegov talenat da bi ga uključili u svoj svet industrijske kulture. Ali, pokazaće se da je on dobar igrač samo kada je svoj na svome. Sposoban je samo za stvaralačke podvige u ambijentu koji dobro poznaje i ume dobro da slika samo muku svojih, onu koja ga najdublje tišti i koju najbolje razume.

U savremenom svetu, tom masmedijskom globalnom selu, na delu su danas više nego juče, a sutra će, po svoj prilici, to biti više nego danas, tendencije poništavanja kulturnih identiteta. Ono što je nekada bilo nezamislivo, jer su se akulturacioni procesi mogli odvijati gotovo isključivo među narodima koji se međusobno prostorno dodiruju, danas je postalo normalno i lako izvodljivo. Ove tendencije imaju dva svoja osnova i uporišta. Prvi je u mentalnom sklopu velikih i moćnih, drugi, u osećanjima stvari malih.

Veliki imaju potrebu i (ne)prirodnu želju da sopstvenu kulturu i sistem vrednosti učine dominantnim, univerzalnim. Ono što Tvorac, kako im se čini, nije umeo ili nije želeo da uradi, smatraju da je prepustio njima. Zato neskriveno žele da poprave njegovo delo i da po svome preurede tvorevinu. Pri tom previdaju da vazda poželjna i lako prihvatljiva implementacija civilizacijskih dostignuća, koja uzgred budi rečeno ne mora značiti i dekultraciju, nije isto tako lako prihvatljiva u sferi kulture. Normalno je da svako više voli bolji od lošeg automobila, ali već kada su jela u pitanju ukusi se mogu veoma razlikovati i tu diskusije ne pomažu. Jednolična hrana brzo dosadi pa makar bila i najbolja. Sa kulturom je slično. Ona je ogledalo duha jednog naroda. Postoji verovanje da kada se ogledalo razbije usleđuje dugotrajno razdoblje bez sreće. Tako i zajednica koja se iz nekih razloga lišila svoje autentične kulture ne samo da je ostala bez duha već je i pokazala spremnost na kulturno vazalstvo, početni stupanj potpunog propadanja.

U malih naroda, kod izvesnog manjeg ili većeg dela njihovih pripadnika, postoji potreba, nastala iz osećanja inferiornosti ili iz straha od audsajderstva, da se sopstveni identitet što pre i brže zameni onim dominantnim, pa makar ta transformacija bila skupa, neprirodna i u osnovi veoma bolna. Pri tom se naravno zaboravlja prosta činjenica da nije teško Englezu da bude to što jeste, ali je lako prepoznatljivo i moralno problematično kada se neko pravi da je Englez. *Budi ono što nisi, ne liči na sebe*, može biti podsticajni imperativ u vrednosno-normativnom smislu ali ga je neuputno slediti kod određenja etničke pripadnosti. Tu je sigurnije poštovati pravilo – *Budi ono što već inače jesi*. Ono obavezuje samo na poštovanje vrline koje zajednica neguje ali ne i na obavezno prihvatanje njenih slabosti.

Obe te tendencije, i ona za dominacijom i ona gubitkom identiteta, su psihološki objašnjive i razumljive, ali je pitanje u kojoj su meri racionalne i prihvatljive, tim pre ako akulturacioni procesi, u osnovi vazda poželjni i pozitivni, počivaju na nekoj vrsti prikrivene prisile. Još je gore ako su pobude ovog vida obezličjenja, bekstva od sebe samog, komercijalnog tipa. Duša se veoma lako prodaje đavolu ali i on nedugo zatim dolazi po svoje.

Oba ova stremljenja vode kulturnim univerzalizmu, unifikacijama naroda i pojedinaca, svetskoj monotoniji, a ogledaju se u favorizovanju jedinstvenog sistema vrednosti, istovrsnog načina mišljenja, uniformnog odevanja, svakovrsnog pomodarstva, a potom će svakako voditi i netrpeljivosti prema svemu drugačijem. Taj vid kulturnih nivelacija naroda naspram šarenilu njihovih kultura, predstavljaće i početak procesa obezličjenja neponovljivosti ličnosti, rečju početak njihovog nemedicinskog, masmedijskog kloniranja.

U znatnom delu srpskog etnosa uočljiva je sklonost ka olakom odricanju od sopstvenog identiteta, ka nehaju a kadkad i preziru sopstvenih kulturnih vrednosti, tom svojevrstnom vidu samonepoštovanja.¹ Da ovo zapažanje ne bi delovalo kao sasvim neutemeljeno pomenuću samo nekoliko (istorijskih) činjenica koje o tome na određeni način svedoče. Srbi su se olako odrekli svoje države, svega onoga što je njeno postojanje podrazumevalo, radi stvaranja veće multietničke zajednice i to u vreme kada njihovi partneri u tom poslu nisu imali čega da se odriču. Srbi su tu zajednicu poslednji i sasvim nerado napuštali i to tek onda kada im je odveć jasno stavljeno do znanja da se sa njima ne želi život u zajedničkoj kući. Samo su se oni u znatnijem broju tokom druge Jugoslavije izjašnjavali kao Jugosloveni, čime su demonstrirali pored ostalog tu svoju sklonost ka ola-

¹ To je narod kome pripadam (po prirodnoj slučajnosti) nužno, dakle rođenjem i bez svoje volje, koji, naravno volim, i prema kome sam zato kritički raspoložen. A u kojoj ću meri biti čovek doista ne zavisi od te činjenice već isključivo od mene samog. Čovek je etička kategorija, a Francuz, Englez itd. su oznake etničke pripadnosti. Ne mogu, znači, biti čovek nužno sa Srbim slučajno.* Upravo je obrnuto; tu činjenicu da sam po rođenju (a ne i po političkom opredeljenju) Srbim, nikako ne mogu da promenim već mi preostaje samo da je sa više ili manje dostojanstva nosim. A samopoštovanje je prvi pravi i neophodan uslov za poštovanje i razumevanje drugih i drugačijih.

* Monteskje je pisao: "Kada bih znao za neku stvar koja bi mojem narodu koristila, a druge uništila, ne bih je predložio svojem vladaru, zato što sam pre čovek nego Francuz, ili bolje, čovek sam po nužnosti, a Francuz pukim slučajem". Poenta Monteskjeovog stava uglavnom se navodi u skraćenom obliku – *Čovek sam nužno, a Francuz slučajno* – i pridaje mu se pre univerzalistički nego etički smisao. Tako ga je shvatao i Žozef de Mestr kada je kritikovao francuski ustav iz 1795. godine, zato što je bio pisan za *čoveka*, koji, kako je smatrao, ne postoji na ovom svetu. Mestr zatim veli da je u svom životu video Francuze, Italijane, Ruse, te da zahvaljujući Monteskjeu, (u ironičnoj intonaciji) zna da čovek može biti i Persijanac, ali da čoveka nikada u životu nije sreo, te da ako i postoji, onda postoji bez njegovog saznanja. Tako je Monteskjeov iskaz aktuelizovao raspravu tipa šta je pre kokoška ili jaje, da li ljudsko biće prvo pripada nekoj naciji ili ljudskom rodu. Pri tom je, naravno, moralna dimenzija zapostavljena. Ali vekovni spor oko univerzalija je ovim iskazom aktuelizovan i preusmeren ka razmatranju problema posebnog, u ovom slučaju nacionalnog, umesto samo tradicionalnog para pojedinačno – opšte.

kom i radom gubljenju nacionalnog identiteta. Među Srbima je po svoj prilici i danas najviše tzv. jugonostalgicara.²

Sklonost Srba da se lako lišavaju sopstvenog identiteta,³ na jednoj strani, i snažni globalizacijski trendovi na drugoj, stvaraju realnu mogućnost da se oni, lakše, brže i znatno pre drugih (malih i susednih) naroda liše svoje etničke posebnosti. U tom se slučaju ne bi ponovila priča o Hazarima i nestajanju naroda zbog nedostatka vlastite kulture, već bi se stvorila nova o isčeznuću naroda koji nije umeo da poštuje i ceni ono što je već imao. Ali, ako uzroci u oba slučaja nisu isti, posledice mogu biti.

Negovanje suprotnog habitusa, onoga kojim se drži do sebe i samosvojnosti, samim tim se ne postavlja brana za akulturacione procese, niti se pristaje na večito robovanje sopstvenim slabostima, već se samo ostaje i opstaje kao narod među narodima i pritom u nečemu možda bolji od drugih. Biti u svetu narod među narodima, s drugima istovrsan a opet različit, nema drugo za alternativu sem da se uopšte ne bude. A ove mogućnosti su tako neujednačenih vrednosti da uopšte ne stvaraju problem izbora.

² Srpsko ime se poslednji put pominjalo u pozitivnoj konotaciji za vreme i posle Prvog svetskog rata. Na međunarodnoj sceni ga više nije bilo sve do poslednje dekade dvadesetog stoleća, kada je tim imenom označen narod-monstrum kome ništa nije sveto i nad čijim se ponašanjem svet mogao samo da zgražava. U isto to vreme Jugosloveni su bili među najboljima na svetu u košarci i nekoliko drugih sportskih igara. Ko zna da li se, recimo, običan Amerikanac mogao dosetiti da su ti košarkaši i ti zločinci ljudi istog etničkog porekla.

³ Najveće ljudske tragedije i posrnuća nastaju onda kada pojedinac poželi da menja prirodne zakone ili ono što se naziva Božjom voljom. U vezi s tim ne mogu a da ne pomenem neke karakteristične primere koji, makar i bili pojedinačni, indirektno govore o slabostima srpskog nacionalnog karaktera. Ta potreba da se ne bude ono što po etničkoj pripadnosti čovek jeste, ili čak nešto neuporedivo gore od toga, na zapanjujući način se ispoljila upravo kod nekih pripadnika ovog etnosa. Veoma je istorijski poznato da su se Srbi turčili zbog privilegija ili nekome u inat, ali je manje poznato da su neki etnički Srbi, ljudi na istaknutim položajima u nekim stranim vojskama, ispoljavali najviše moguće stepene srbomrštva ili specifičnog vida nacionalne tanatofilije.

Vladimir Dvorniković u *Karakterologiji Jugoslovena* i Boško Petrović u jednoj besedi o Jakovu Ignjatoviću, održanoj u Vukovoj zadužbini 1996. godine, pominju primer pravoslavnog Srbina Jovana Damjanića, najspособnijeg generala u mađarskoj vojsci tokom Revolucije 1848. godine i strašnog tamanitelja Srba, čiji je životni *credo* bio da iskoreni sve Rase pa da i sebe kao poslednjeg ubije. Dobro bi bilo kada bi ovo bio jedini, makar najekstremniji, primer animoziteta prema Srbima koji potiče od njih samih. Bojim se, međutim, da je kraj 20. stoleća sličnu tendenciju umnožio u različitim varijantama.

U knjizi eseja *Etnička vremena* Dušan Kecmanović ima i tekst naslovljen *Inverzni etnonacionalizam*, gde piše o jednom svom prijatelju Sarajliji, Srbinu oženjenom Hrvaticom, koji je za sve ružno što se dešavalo na prostorima druge Jugoslavije okrivljavao Srbe i jedino njih. To njegovo suludo isticanje samo srbokrivice nije mu dopustilo ni da rođenom bratu ode na sahranu u Novi Sad. Isto je govorio i pošto je napustio opsednuto Sarajevo i našao se u ženinoj kući na Korčuli, gde će živeti od hrvatske penzije. (Vidi *Etnička vremena*, Biblioteka XX vek, Beograd 2001.)

U ostalom, i dan danas gotovo svakodnevno na televizijama u Srbiji možemo slušati izjave nekih najčešće ženskih osoba iz nekih nevladinih organizacija koje zdušno izriču samo srpske krivice (ne spominjući njihove žrtve) i revnosno brane albansku nacionalnu stvar. Pri tome im sigurno nije nepoznato da kada bi neka Albanka na sličan način među svojim radila protiv njih samih, to ne bi mogla da čini odveć dugo.

Pripadnost jednom narodu je prirodna činjenica a ne nekakva privilegija. Naprotiv, ona podrazumeva samo niz obaveza počev od one o potrebi pružanja maksimalno mogućeg stvaralačkog doprinosa, kojim se po logici stvari najpre odužuje dug ili zadužuje sopstveni narod a tek posredno možda čovečanstvo. Ona podrazumeva takođe da se gluposti koje čini sopstveni narod njemu teže opraštaju nego drugima i to upravo iz ljubavi a ne zbog drugih osećanja. Ljubav prema svojim je prirodna i razumljiva ali ne i animozitet. Pošto se on u proteklim smutnim, ili bolje reći suludim vremenima veoma često susretao kod nekih Srba, bilo bi interesantno istražiti mu poreklo i cenu po koju je tako uspešno odnegovan.

UDC 316.774(4):316.752
316.4.052(4):008+316.32(4)

Branimir Stojković
Fakultet političkih nauka
Beograd

EVROPSKI MASOVNI MEDIJI I IZAZOV GLOBALIZACIJE

Rezime

Ovaj rad pokazuje kako značenje globalizacije i "globalnog sela" imaju dugu tradiciju koja se proteže do 18. veka. Zatim, rad istražuje način na koji industrije kulture na nacionalnom i regionalnom nivou podstiču međukulturnu komunikaciju i to na osnovu posebnih semantičkih indikatora u filmu, muzici, televizijskim proizvodima i tome slično. Takođe se bavi problemom "kulturnog izuzetka" kao garanta kulturnog diverziteta u nacionalnom kontekstu, kontekstu Evropske zajednice i širem evropskom. Takođe ispituje osnove kulturne politike evropske integracije mnogo šire od institucionalnih granica Evropske unije.

Ključne reči: masovni mediji, kulturna politika, kulturni izuzetak, globalizacija, Evropa

EUROPEAN MASS MEDIA AND GLOBALISATION CHALLENGE

Summary

Paper shows that meaning of globalisation and "global vilagge" has long tradition back to XVIII century. Then, it investigate how cultural industries on national an regional level promotes intercultural communication using specific semantic clues in film, music, TV products and so on. It deals with "the cultural exemption" issue as cultural diversity warrant in national, EU and broader European context. It also examines grounds of cultural policy of European integration much broader than institutional limits of the European Union.

Keywords: Mass Media, Cultural Policy, The Cultural Exemption, Globalisation, Europe

Čuvena tvrdnja Maršala Mekluana o "globalnom selu" koje nastaje zahvaljujući savremenim komunikacionim tehnologijama jeste najpoznatije, ali ni izdaleka prvo proročanstvo o nastupajućem komunikacijskom jedinstvu sveta. Arman Matelar ukazuje na to da je izraz "umrežavanje sveta" nastao još početkom XIX veka među sledbenicima Sen Simona, zagovornika tehnološkog i društvenog progresa koji će "vladanje ljudima zameniti upravljanjem mašinama". Zemljina kugla je još mnogo vekova ranije bila premrežena drumovima, plovnim rekama i morskim putevima kojima se odvijao saobraćaj – od lokalnog do međukontinentalnog. Utoliko nije nikakvo čudo što je u revolucionarnom Parizu 1794. pronalazak optičkog telegrafa slavljen kao prekretnica koja će omogućiti pretvaranje čitavog sveta u jednu agoru. Agora je u antici imala fiziološku granicu – prostirala se dokle je dopirao ljudski glas dok svi kasniji pronalasci – električni telegraf, telefon, radio, film, televizija i Internet pomeraju tu granicu. Radi se ustvari o istorijskom procesu tokom kojeg je čovek postepeno uspevao da prenos informacija tehnološki usavrši tako da više ne bude neophodno da poruka putuje zajedno sa onim ko je prenosi.

Svaka nova tehnika komuniciranja praćena je oduševljenjem jednih koji veruju da će čovečanstvo upravo zahvaljujući njoj definitivno postati jedinstvenim, ali i skepsom drugih koji smatraju da nove tehnike komunikacije ne donose samo blagodeti već i opasnosti. Ove su sadržane u saznanju da je moć komunikacionih medija nejednako raspodeljena baš kao što su to politička i ekonomska moć. Otuda tvrdnje o medijima kao "industriji svesti" i novinarima kao "novim psima čuvarima" koji nevidljivim ali stoga još efikasnijim sredstvima uspevaju da kontrolišu distribuciju moći u svetskim okvirima.

Treba stoga podsetiti da je Mekluan izraz "globalno selo" – koji se obično smatra pozitivnom, utopijsko-tehnološkom vizijom jedinstva sveta – izvorno upotrebio u sasvim drugačijem, negativnom kontekstu. Povod za tu njegovu kovanicu bio je rat u Vijetnamu. On ga je smatrao prvim televizijskim ratom u istoriji čovečanstva u kome se, zahvaljujući TV prenosima ratnih okršaja, briše razlika između vojnika i civila. Ta tvrdnja je kasnije mnogo puta ponavljana i vezivana za pojavu novih medijskih tehnologija. Pol Virilio je 1998. pisao o "informatičkoj bombi" a Majkl Ignjatief godinu dana kasnije (povodom NATO bombardovanja SRJ) o "virtuelnom ratu" u kome više ni vojnici fizički ne prisustvuju okršajima te se stoga ne osećaju lično odgovornim za (civilne) žrtve koje su uzrokovali. Tako učešće u ratu nije više od video igre jer se lansiranje, let i posledice dejstva vođenih projektila prate na TV monitorima iz vojnih baza udaljenih hiljadama kilometara. Tako se i lokalni ratovi vode na globalan način.

Pojam globalizacije nastaje u kontekstu koji je mnogo širi od informaciono-komunikacionog iako su njegovi domašaji upravo tu najizrazitiji. *Encarta*, elektronska enciklopedija čiji je izdavač *Microsoft*, globalizaciju je definisala na sledeći način: "Globalizacija je integracija i demokratizacija svetske kulture, ekonomije i infrastrukture putem transnacionalnih investicija, brzog širenja informacionih i komunikacionih tehnologija i uticaja snaga slobodnog tržišta na lokalne, regionalne i nacionalne ekonomije." Prvi ga uvodi Zbignjev Bžežinski, savetnik predsednika SAD koji 1969. tvrdi da je vreme klasičnog imperijalizma zasnovanog na vojnim osvajanjima definitivno prošlo i da je na redu uspostavljanje jednog modela globalnog društva koji će – bez primene sile a zahvaljujući svojoj civilizacijskoj superiornosti – biti usvajan širom sveta. Taj model predstavljaju SAD koje, po Bžežinskom, već jesu globalno društvo, doduše ne planetarnih razmera. O napredovanju procesa globalizacije kao prioriteta spoljne politike SAD svedoči i to da je već polovinom 1990-tih u okviru američke vlade uspostavljen pod-sekretarijat "za globalne poslove". Na njegovom čelu je potpredsednik Al Gor koji istovremeno vodi projekt informatičkog autoputa koji se kao infrastruktura takođe uveliko počinje da uspostavlja u globalnim okvirima. Internet, odnosno WWW je njegova osnova.

Proces globalizacije koja u prvi plan stavlja "integraciju i demokratizaciju svetske kulture" u pitanje dovode oni koji tvrde da se radi o homogenizaciji i, u krajnjoj liniji, amerikanizaciji kulture u svetskim okvirima. Oni su uvereni da je proces globalizacije usmeren na stvaranje svetskog tržišta kapitala koje će kontrolisati nekoliko finansijskih megakorporacija koje svoje interese imaju kako u prometu sirovina i hrane tako i proizvoda kulturne industrije, odnosno masovnih medija. To ugrožava nacionalne ekonomije ali ne manje i raznovrsnost nacionalnih kultura budući da načelo "slobodnog prometa ljudi, roba i ideja" u tržišnoj ekonomiji znači svođenje ideja na robu. A robni ekvivalent ideja kao duhovnih tvorevina su informacije, odnosno masovni mediji i njihovi sadržaji koji pripadaju kulturnoj industriji (knjige, nosači zvuka i slike, sportski i umetnički spektakli i slično). U takvom okruženju nema mesta za javnost, ponajmanje onu kritičku, jer raspravu o pitanjima koja su od značaja za – u ovom slučaju globalno društvo zamenjuju, neprestane mar-

ketinške i PR kampanje multinacionalnih korporacija. One ključne dileme savremenog sveta predstavljaju kao pitanja potrošačkog izbora između Pepsi-kole i Koka-kole kojima je *logo* (ime i pakovanje) jedina stvarna osnova razlikovanja. To je tzv. korporativni diverzitet koji bogatstvo raznovrsnosti kulturnih tradicija na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou sagledava kroz optiku marketinških niša različitog opsega. Možda najbolji primer takvog nastupa jeste MC Donaldsova strategija *MC Country* obroka koji – polazeći od kulinarske tradicije svake pojedine zemlje u koju uvodi svoj lanac restorana brze hrane – lansira odgovarajući *fastfood* proizvod. Takav proces u kome multinacionalne kompanije nastupaju premazane lokalnim bojama poznat je kao *globalizacija*.

Mogu se uočiti nastojanja da se globalizaciji suprotstavi koncept koji ne bi bio njena negacija u obliku autarkičnog društva koje nužno donosi oskudicu u ekonomiju i diktaturu u politici. Taj koncept polazi od dugoročnih interesa razvijenih zemalja čije ekonomiju, politiku i kulturu proces globalizacije već dovodi u pitanje. Globalizaciji kao realnom procesu se, međutim, suprotstavljaju stanovišta koja su, za razliku od nje, još uvek samo u domenu, teorije a ne delatne ekonomije ili politike. Reč je o *demokratskom kosmopolitizmu* koji, između ostalih, zagovara Arman Matelar i *kosmopolitskom lokalizmu* čiji je pobornik Wolfgang Zaks. Obojica smatraju da se globalizaciji nije moguće suprotstaviti zatvaranjem u nacionalne granice jer to vodi u tehnološku, ekonomsku i socijalnu stagnaciju i čak nazadovanje. Oni se umesto toga zalažu za strategiju mešanja kultura koje vodi hibridizaciji, odnosno uzajamnom oplodivanju. Jer upravo je hibridizacija kultura, tvrde oni – pozivajući se na istoričara mediteranskih civilizacija Fernana Brodela – dala zrele civilizacije kao što je bila grčka u Starom i arapska u Srednjem veku. Obe te civilizacije su, svaka na svoj način, bile tehnološki i ekonomski superiorne u odnosu na svoje okruženje te su rado prihvale izazove otvaranja i razmena trgujući ali i ratujući sa susedima.

Objašnjavajući globalizaciju Entoni Gidens navodi primer britanskog antropologa koji se bavi afričkim tradicionalnim kulturama. On je jednom bio pozvan na neko porodično okupljanje u neko udaljeno selo u Keniji i očekivao je da će nešto saznati o nekim, za njega nepoznatim, lokalnim običajima. Ispostavilo se da je povod za okupljanje bilo gledanje američkog fima "Niske strasti" na videu, a u to vreme – tvrdi antropolog – film još nije ni počeo da se prikazuje u londonskim bioskopima. Tako holivudski proizvodi namenjeni globalnom filmskom tržištu, naravno u piratskoj verziji, stižu u najzabitija mesta širom sveta.

Gidens želi da pokaže da je globalizacija veoma složen proces, u sebe uključuje i tendencije koje su suprotne osnovnom smeru njenog kretanja. Tako se, na primer, redovno u prvi plan stavlja pritisak koji globalizacija vrši na nacionalne privrede ali se ne uočava dovoljno da ona istovremeno podstiče i afirmiše regionalni i lokalni razvoj. Zato je ispravna Gidensova tvrdnja da su zahvaljujući procesu globalizacije države postale premale da rešavaju velike problema, ali da su istovremeno ostale prevelikim da bi uspešno rešavale lokalne i regionalne probleme. U jednu od takvih neočekivanih posledica globalizacije spada i buđenje i jačanje regionalnih kulturnih identiteta i to u okviru najrazvijenijih zemalja. Dovoljno je samo pomenuti Škotsku u Velikoj Britaniji, Kataloniju u Španiji ili Kvebek u Kanadi – regionalizama koji koriste slabljenje nacionalnih država koje su na udaru globalizacije da bi afirmisale svoju regionalnu ekonomsku i političku samosvojnost i kulturni diverzitet.

Evropska unija kroz proces evropske integracije teži stvaranju ekonomije čiji bi obim omogućio konkurenciju na slobodnom svetskom tržištu. U jednom bitnom segmentu je evropska ekonomija ipak tržišno inferiorna. Reč je o kulturnoj industriji. Jer, u Evropi se ne govori evropskim jezikom već jezicima njenih nacija i etničkih grupa. To za posledicu

ima činjenicu da – za razliku od tržišta automobila – nema jedinstvenog tržišta za one proizvode kulturne industrije čije je sredstvo izražavanja jezik.

Jer, kao što biološka raznovrsnost nudi neslućeni dijapazon adaptacija na spoljašnji svet, tako i kulturni diverzitet sadrži univerzum kreativnog tumačenja i odnošenja prema čovekovom svetu. Svaki zaboravljeni običaj i praksa kao i iščezli jezik su verovatno zauvek izgubljene mogućnosti ljudskog roda. Zato je neophodno na jednak način brinuti o biološkoj i raznim oblicima kulturne raznovrsnosti. Moderna (post)industrijska civilizacija, koju odlikuje globalna rasprostranjenost i stalna potreba za povećavanjem efikasnosti kroz standardizaciju produkcije i produkata, neprijateljska je prema svakoj vrsti posebnosti i svim oblicima ispoljavanja kulturne raznolikosti. Naročito su na udaru osobitosti/posebnosti malih izolovanih sredina i društvenih grupa. Danas se čovečanstvo suočava sa nepovratnim nestajanjem autohtonih, autentičnih oblika diverziteta koji su, u izolovanim sredinama, do juče odolevali čak i vrlo burnim prirodnim i civilizacijskim izazovima u širem okruženju. Tome Evropska unija nastoji da se suprotstavi afirmišući načelo kulturne raznolikosti kao središnji aksiom svoje kulturne politike na početku trećeg milenijuma.

Stoga Evropska Unija pokušava da se suprotstavi globalizaciji u oblasti kulture i masovnih medija zalažući se za poštovanje njene specifičnosti što je poznato kao politika *kulturni izuzetak*. Argument u prilog politici kulturnog izuzetka je utemeljen na saznanju da na evropskim televizijama i u bioskopskim salama ima oko 60% američkih filmova dok je na odgovarajućem tržištu SAD samo 3% evropskih filmova. A sve se to dešava nakon 1995, dakle, u vreme dok je kulturni izuzetak na snazi.

To je osnov za suprotstavljanja primeni opšteg načela slobodne trgovine – na kome je utemeljena Svetska trgovinska organizacija (WTO) – u oblasti kulturne industrije, a razlog za to jeste briga za očuvanje kulturnog diverziteta i nacionalnih kultura kao njegovog dominantnog okvira. Pri tom se polazi od saznanja da postojanje nacionalnih kulturnih industija jeste uslov za očuvanje kulturnog diverziteta. Bez njih globalizacijski "valjak" kulturne homogenizacije dovodi u pitanje ne samo nacionalne kulturne industrije već i one oblasti stvaranja koje, na prvi pogled, nemaju veze sa filmskom ili muzičkom industrijom kao što su to, na primer, književnost ili likovna umetnost. Francuski ministar kulture Karolin Trotman upozorila je na to da nacionalna književnost slabi ako nema nacionalne filmske industrije jer onda nema potrebe za književnicima-piscima scenarija kao ni za romanima koji služe kao osnova filmskih scenarija. Ako nema nacionalne muzičke industrije onda i čitavi muzički žanrovi koji su neodvojiv deo nacionalne kulture – kao što je to šansona u Francuskoj – počinju da nestaju.

Kada je 2000. godine Svetska trgovinska organizacija iznova pokrenula ukidanje kulturnog izuzetka, Francuska je bila najodlučnija u suprotstavljanju toj promeni. Francuski predsednik Žak Širak je tada u Pariz pozvao vlasnike najvećih svetskih medijskih kompanija nastojeći da od njih dobije podršku za politiku koja je, doduše, suprotna njihovim neposrednim ekonomskim interesima, ali je u skladu sa kulturnim vrednostima do kojih drže. Naime, većina tih medijskih mogula su poznavaooci i kolekcionari dela savremene umetnosti, a upravo budućnost takve umetnosti odustajanje od politike kulturnog izuzetka dovodi u pitanje. Njima se obratio francuski sociolog Pjer Burdije. Svoj govor je počeo rečima: "Gospodari sveta, jeste li svesni posledica vašeg delovanja...?" ... i ukazao između ostalog na to, da ekonomija obima globalnih medija ne dovodi u pitanje samo nacionalne kulturne industrije već i mogućnost pojave nekog novog Betovena, Rubensa ili Čehova time što složeno bogatstvo sveta kulture svodi na standardizovane holovudske proizvode.

U savremenom svetu ekonomske i tehnološke prednosti su na strani SAD – države koja je najveći pobornik globalizacije. Veličina tržišta SAD je osnova *ekonomije obima* koja omogućava niže cene roba koje se masovno proizvode uz isti ili čak bolji kvalitet od konkurenata koji posluju na manjim tržištima. To u najvećoj mogućoj meri važi za medije masovne komunikacije zbog osobenosti njihovog proizvoda. Naime, kako to kaže Džeremi Tanstal (Jeremy Tunstall) kada se izvoze automobili ili lekovi mora se fizički proizvesti svaka jedinica proizvoda. Ali sa elektronskim medijima to nije slučaj – da bi se milionskom auditorijumu neke TV stanice prikazao neki film dovoljna je samo jedna kopija. Cena materijala od koje je ona napravljena je zanemarljiva, ono što se plaća jeste sadržaj – scenario, muzika, uključujući i cenu "zvezda" koje tu nastupaju.

Literatura

- Armand Mattelart, HISTOIRE DE L' UTOPIE PLANETAIRE. De la cite prophetique a la societe globale. Éditions la Découverte, Paris, 1999, 422 p.
- Anthony Giddens, "Globalization – runaway world", BBC Reith lecture, 1999. (www.BBC.Co.uk/reith lectures)
- Pol Virilio, INFORMATIČKA BOMBA, Svetovi, Novi Sad, 2001.
- Mihael Ignatief, VIRTUELNI RAT, Samizdat, B-92, Beograd, 2001.
- Naomi Klajn, NE LOGO, Samizdat, B-92, Beograd.
- Fernan Brodel, DINAMIKA KAPITALIZMA, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1989.
- Wolfgang Zaks, "Jedan svet", u REČNIK RAZVOJA (Vodič kroz znanje kao moć), priredio Wolfgang Zaks, Svetovi, Novi Sad, 2001.
- Pjer Burdije, SIGNALNA SVETLA – prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
- Jeremy Thunstall, THE MEDIA ARE AMERICAN: ANGLO-AMERICAN MEDIA IN THE WORLD, Constable, London, 1994.

UDC 37(497):316.4.052(497)

Danilo Ž. Marković
Učiteljski fakultet
Beograd

OBRAZOVANJE – INTEGRACIONI FAKTOR BALKANSKE SARADNJE

Rezime

Obrazovanje kao faktor integracije balkanskih država i njihove evrointegracije predstavlja oblik obrazovanja međunarodnog usmerenja. Svojim sadržajima treba da doprinese razvijanju demokratskog dijaloga kako između balkanskih država, tako i između različitih socijalnih grupa, posebno različitih nacionalnosti i religijskih pripadnosti, u cilju razvijanja tolerancije, uz poštovanje kulturnih identiteta pojedinih naroda i suvereniteta njihovih država. To treba da bude obrazovanje koje doprinosi izbegavanju konfliktnih situacija, a ako ipak nastanu, njihovom rešavanju dijalogom na civilizovani način. Međutim, da bi ovo obrazovanje doprinosilo ostvarivanju ovih ciljeva, ono mora doprinositi i razvijanju demokratskih odnosa u pojedinim državama, koji imaju svoje uporište u pravnom uređivanju i poštovanju slobode i prava građana, i razvijanju svesti kod njih da su kao građani država u kojima žive i građani regiona i globalizovanog "svetskog društva".

Ključne reči: Balkan, znanje, obrazovanje, integracija

EDUCATION – AN INTEGRATION FACTOR OF THE BALKAN COOPERATION

Summary

Education as a factor of integration of the Balkan states and their Eurointegration represents a form of education of international orientation. By its contents it should contribute to the development of democratic dialogue both among the Balkan states and among different social groups, especially of those of different nationalities and religious affiliation for the sake of developing tolerance along with respecting cultural identities of particular nations and sovereignty of their states. This should be the education that contributes to the avoidance of conflict situations; in the case that such situations emerge anyway, then it should contribute to their solution by the dialogue in the civilized way. However, for the education to contribute to the achievement of these objectives, it must also contribute to the democratic relations in particular states, namely, those that have their firm grounding in the legislature and respect of human rights and freedoms as well as development of an awareness in them that they are, as citizens of the states they live in, also citizens of the regions and the globalized "world society".

Keywords: Balkan, Knowledge, Education, Integration

1. Razmatranja strategije razvoja u savremenom društvu, na globalnom i regionalnom nivou, pa i razmatranje strategije razvoja Balkana (kao regiona) u kontekstu njegove evrointegracije, treba staviti u širi okvir civilizacijskih promena u savremenom svetu. Kraj prošlog (dvadesetog) i početak novog (dvadesetprvog) veka odvija se u znaku globalizacije i pridavanju značaja znanju kao najznačajnijem razvojnom resursu. Proces globalizacije oblikuje sliku savremenog sveta, dovodeći do stvaranja jedinstvenog ekonomskog,

političkog i kulturnog prostranstva na našoj planeti. "Čovečanstvo se neprimetno ali brzo preobrati u jedinstvenu celinu, čiji se delovi sukobljavaju ili bratime, što se prenosi s kraja na kraj sveta i izvor je opasnosti ili poverenja. Na nas se obrušava prava lavina zbivanja¹. Uz to u tom periodu najveći uzrok najvećih promena u istoriji "po intenzitetu i po širini se javlja znanje"², *ono postaje najznačajniji razvojni resurs, a to znači i obrazovanje, jer se znanje stiče obrazovanjem*³. Povezanost procesa globalizacije i znanja kao najznačajnijeg razvojnog resursa, postaje naročito vidljivo sa naučno-tehnološkom revolucijom, koja je omogućila svojim tekovinama ostvarivanje informacijskog društva, u kome informacija postaje svojevrsni razvojni resurs sa dalekosežnim socijalnim posledicama, ali i podstiče i omogućava dalji proces globalizacije društva i dovodi do značajnih promena u savremenoj civilizaciji, shvaćenoj kao ukupnost posebnih (unikalnih civilizacija)⁴

Globalizacija delujući ujedinjavajuće dovodi i do dodira postojećih posebnih civilizacija, kao posebnih istorijsko-antropoloških, socio-kulturnih i istorijskih tipova organizacije društva, među kojima postoje suštinske razlike u jeziku, kulturi, istoriji, političkoj praksi i vrednosnim matricama. One predstavljaju, rečju, najviše grupisanje ljudi i najširi nivo kulturnog identiteta, po kome se razlikuju. I u ranijoj istoriji ljudskog društva bilo je više civilizacija "Ljudska istorija je istorija ljudskih civilizacija"⁵. Međutim, dok su u ranijoj istoriji ljudskog društva civilizacije bile razdvojene vremenom i prostorom (i među njima dodiri nisu postojali, ili bili ograničeni i povremeni) u novijoj istoriji, posebno sa razvojem sredstava rada i komunikacija na naučnim osnovama, dodiri civilizacija postaju realnost, naročito krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka,⁶ da bi krajem dvadesetog veka procesom globalizacije došlo do njihovog trajnog dodira. *Tako se uprkos materijalnoj i duhovnoj raznovrsnosti i raznolikosti, prožimanje i objedinjavanje sveta globalizacijom označava kao zakonitost našeg vremena, kao nezaustavljivi tok savremene istorije i civilizacije*⁷. Postoje različita gledišta o ishodu susretanja unikalnih civilizacija do kojih dovodi globalizacija, koja se mogu svesti na dva najznačajnija (i osnovna). *Po jednom shvatanju* svet se kreće ka periodu "sukoba civilizacija" i konflikti koji mogu nastati biće između glavnih kulturnih grupacija u svetu: zapadne, islamske, konfučijanske, japanske, indijske, itd.⁸ *Po drugom shvatanju* susret civilizacija koji nastaje globalizacijom, ne dovodi, i ne treba da dovede, nužno do sukoba civilizacija sa posledicama nestajanja nekih od njih. Jer, dolazi vreme stvaranja harmonične civilizacije, prihvatljive za većinu, koja neće nastati uništavanjem drugih, da bi se razvila na njenim ruševinama, i u kojoj privilegovana manjina neće potčinjavati i tlačiti većinu⁹. Uslovi za ostvarivanje ovakve harmonične civilizacije, a mi bi je nazvali planetarne, čiji bi (ili je) geografski prostor cela planeta Zemlja, ostvareni su i ostvaruju se, razvojem tehnologije zasnovane na nauci. Na ovu činjenicu ukazivao je Nikola Tesla, još sredinom druge decenije prošlog (dvadesetog) veka, pišući: "postepeno poni-

¹ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, Beograd, "Jugoslovenska revija", 1991, str. 52.

² Isto, str. 24.

³ Opširnije videti: Dr Danilo Ž. Marković, *Obrazovanje kao razvojni resurs*, Beograd, zbornik radova "Inovacije i tradicija u obrazovanju", 1996, str. 65-69.

⁴ Vivijan Forester, *Doživljavamo preobražaj društva, pa čak i civilizacije* "Unesko glasnik", Beograd, 1/1997, str. 47.

⁵ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, Podgorica, CID, Banja Luka, "Romanov", 2000, str. 43.

⁶ Ibid, str. 55.

⁷ Čedomir Popov, *Novi svetski poredak – prethodnica istorijske epohe*, Beograd, "Smisao", 7/1999, str. 58.

⁸ Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997, str. 15.

⁹ Opširnije o ovome videti: Arnold Tojnbi, *Istraživanje istorije I i II*, Beograd, "Prosveta", 1970.

štavanje udaljenosti dovešće ljudska bića u bliži dodir i uskladiće njihove poglede"¹⁰. Ovo predviđanje Tesle ostvarilo se krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina uspešnim "brakom" između informacione tehnologije i komunikacija. "Računarska tehnika, optički kablovi, satelitske komunikacije i mobilna telefonija omogućuju jeftino i brzo komuniciranje, a samim tim geografsku razudjenost kompanija"¹¹. U stvari, globalizaciju i sa njom nastanak planetarne civilizacije, omogućava razvoj proizvodnih snaga ostvaren integracijom naučnih i tehničkih dostignuća koja je pokazala nadmoć naučnog nad empirijskim utemeljenjem tehnologije, a uzročno-posledični odnos nauke i proizvodnje omogućio nov kvalitet ekonomskog razvoja¹². Nove, moderne, avangardne, tehnologije dovode do značajnih promena u sadržaju rada i položaju čoveka, omogućavaju proizvodnju novog kvaliteta koja korespondira sa novim tokovima u opštem razvoju društva,¹³ i dovode ne samo do značajnih promena u sadržaju rada i položaju čoveka u radnoj sredini, već i do mogućnosti da "nacionalne ekonomije zadobiju oblik koji im omogućuje da se uklope u globalnu ekonomiju"¹⁴. Međutim, *porast međuzavisnosti konkretnih društava i ostvarivanje uslova za stvaranje planetarne civilizacije, ne znači i ukidanje unikalnih civilizacija i njihovih kultura, koje predstavljaju njihovo samoodređivanje*. Različitost kultura je veran izraz čoveka i stvaraoća, homo sapiensa, i svaki narod ima pravo da sačuva i unapredi svoju kulturu¹⁵. Ali, zaštita svoje kulture "ne znači odsustvo evolucije ili prilagođavanja dinamici kulture "planetarnog sveta"¹⁶. Stvaranje planetarne civilizacije zato treba da bude u znaku očuvanja, obogaćivanja i širenja kulturnih dobara prošlosti i prihvatanje najvrednijih doprinosa drugih kultura¹⁷. U ovom smislu je i ukazivanje da je u dvadesetprvom veku važno" očuvanje različitosti od kulturne jednoobraznosti"¹⁸. Jednoobraznost bi označila prevlast jedne kulture, a to bi "lišilo ljudski rod jednog od neophodnih uslova uspeha i usavršavanja – elementa raznovrsnosti"¹⁹. *Zato globalizacija i nastanak planetarne civilizacije moraju uvažavati razlike između različitih civilizacija, različitih civilizacijskih centara i različitih naroda*. Uvažavanje tih razlika treba da se izrazi u zalaganju da se sporna pitanja koja nastaju iz civilizacijskih razlika, rešavaju dijalogom i na način kojim se ne ugrožava posebnost pojedinih civilizacija, ignorisanjem ili poništavanjem njihovih kultura i poništavanjem oblika njihovog političkog organizovanja i suvereniteta država koje im pripadaju. "Celokupna vizija sveta koji traži novu ravnotežu snaga i uticaja može da se zasniva samo na ostvarenom i plodnom dijalogu i punom uvažavanju i poštovanju dostojanstva drugih, ili drugim rečima, na uvažavanju kulturne specifičnosti svakog naroda"²⁰.

Zalaganje za izgrađivanje ovakvog odnosa između različitih civilizacija predstavlja zajednički interes svih civilizacija i njihovih pripadnika, i u uslovima razvijenih ne samo

¹⁰ Nikola Tesla, *Članci*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1995, str. 410.

¹¹ Miodrag Čarapić, *Globalizam i novi regionalizam*, Beograd, "Politika", 13. januar 2001, str. 6.

¹² Vujo Vukmirica, *Ekonomikus i državni menadžment*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, str. 111-127.

¹³ Ж. Т. Тошченко, *Авангардные технологии: социальные проблемы и качества рабочей силы*, Москва, "Социальная инженерия", 1996, стр. 109-111.

¹⁴ Fransis Fukujama, *Sudar kultura*, cit. izd. str. 13.

¹⁵ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 70.

¹⁶ Ibid, str. 87.

¹⁷ Ibid, str. 88.

¹⁸ Federiko Major, *Sećanje na budućnost*, Beograd, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, str. 47.

¹⁹ Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа*, Москва, 1991, стр. 426.

²⁰ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 87-88.

produktivnih snaga već i razvijene ratne tehnike zastrašujućih razmera, i odgovor na pitanje da više volimo da živimo zajedno, nego više da ne živimo,²¹ i njegovo ostvarivanje predstavlja i izraz planetarne solidarnosti. "U sve više međuzavisnom svetu, taj zajednički interes svih je temelj za građenje planetarne solidarnosti grupa, naroda, nacija, svih ljudskih bića, solidarnosti koja predstavlja mogućnost prevazilaženja posebnih interesa da bi se okrenulo trajnim interesima zajedničkim svima, kako bi sopstveni razvoj bio usmeren u smislu aktivne solidarnosti kao temelja solidarnog razvoja"²². U *izgrađivanju ovakvog odnosa između civilizacija i grupa koje na osnovu njihove identičnosti nastaju, značajnu ulogu ima obrazovanje*. "Pojava univerzalne civilizacije logički poziva na unapređivanje obrazovanja u svetskom smislu"²³, tj. obrazovanja međunarodnog usmerenja. *Obrazovanje međunarodnog usmerenja je potrebno da bi doprinelo rešavanju problema koji nastaju sa globalizacijom i težnjom ka mondalizaciji koja vrši različite pritiske na narode i njihove kulture*, i dovodi do ozbiljne napetosti i reagovanja "koji bi ukoliko se ne pristupi njihovom rešavanju na vreme mogli preći nepovratnu tačku"²⁴. U stvari, obrazovanje međunarodnog usmerenja treba da doprinese rešavanju *osnovne suprotnosti* u savremenom društvu: *suprotnosti između globalnog i lokalnog*, koja se ogleda u potrebi biti građanin sveta i istovremeno sačuvati nacionalni identitet; *suprotnost između univerzalnog i individualnog*, koji se ispoljava u prihvatanju globalizacije sveta i očuvanja lične samobitnosti (lični integritet) i kulturnog identiteta svog naroda i *suprotnost između tradicije i savremenosti*, koja se ispoljava u potrebi prilagođavanja novom vremenu, novim odnosima u globalnom društvu uz očuvanje sopstvenih korena svog istorijskog razvitka²⁵. Upravo zato svaka koncepcija obrazovanja međunarodnog usmerenja mora biti zasnovana na dubokom poštovanju pluralizma i raznovrsnosti kultura, tj. "obrazovanje svetskog usmerenja mora odražavati izvornu polifoniju različitih kultura"²⁶. Da bi se ovo opredeljenje ostvarilo, sadržaji obrazovanja međunarodnog usmerenja, moraju pružati saznanja da je ljudska zajednica (globalizovano društvo "svetsko društvo") spektar različitih verskih, nacionalnih, kulturnih i etničkih zajednica, koje treba da žive ne samo jedne pored druge, nego zajedno, uz poštovanje posebnosti svake od njih²⁷. U kontekstu ovakvog shvatanja obrazovanja međunarodnog usmerenja moguće je razmotriti i obrazovanje kao integracioni faktor balkanske saradnje, polazeći i od karakteristika Balkana kao regiona i njegovog mesta i položaja u globalizovanom "svetskom društvu".

2. Balkan, kao region, je poluostrvo, čiji je geografski položaj, neposredno ili posredno, uticao na ljudske grupe, njihove tvorevine, načine života i rada. Ali, ovo je i *region u kome se istorijski i društveni faktori na najraznovrsnije načine prepliću sa uticajima reļljefa i prirodne sredine*. "Pored geografskog, tri grupe istorijskih i socijalnih faktora znatno su uticale na etnogeografske i antropogeografske pojave na Balkanskom poluostrvu. To su

²¹ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, Beograd, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997, str. 20.

²² Ibid, str. 60.

²³ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 47.

²⁴ Federiko Major, *Sećanje na budućnost*, cit. izd. str. 47.

²⁵ Opširnije o ovome autor je pisao u radu: *Globalizacija i obrazovanje međunarodnog usmerenja*, Beograd, zbornik radova, "Pedagoška reforma škole", 1999, str. 90-97.

²⁶ Federiko Major, *Sećanje na budućnost*, cit. izd. str. 52.

²⁷ Opširnije videti: dr Danilo Ž. Marković, *Globalizacija i obrazovanje*, Beograd, Učiteljski fakultet i "Prosvetni pregled", 1999.

istorijski događaji, zone civilizacije i seobe naroda i etničkih grupa"²⁸. Istorijski događaji koji su uticali (i utiču) na političku organizaciju, međunacionalne i međudržavne odnose na Balkanu dosežu u daleku prošlost. Na Balkanu je nastala stara grčka civilizacija, susrele se grčka i rimska civilizacija, osetile posledice raspada rimskog carstva na zapadno i istočno i raskol hrišćanstva na katoličanstvo i pravoslavlje, došlo do dolaska slovenskih plemena i njihovog sukobljavanja i prožimanja sa starosedecima i kasnije najezde Turaka. *Svi ovi događaji učinili su ovaj region specifičnim*²⁹. *Na njegovoj teritoriji živelo je, i živi, stanovništvo koje pripada različitim kulturama, na njoj je i pre globalizacije došlo do susreta zapadne (katoličke), istočne (pravoslavne) i islamske civilizacije*. Susret tih civilizacija dovedio je do sukoba, ali i do dužih vremenskih perioda tolerancije i života jednih pored drugih. Danas na Balkanu stanovništvo pripada različitim nacijama (i nacionalnim manjinama) i religijama, *tako da su sve balkanske države višenacionalne i višekonfesionalne*. Za razumevanje današnjih međukonfesionalnih, međunacionalnih i međudržavnih odnosa na Balkanu potrebno je posebno imati u vidu vekovnu otomansku prošlost. "Velika porta nije priznavala postojanje nacionalnih grupa, već samo verske grupe koje je "štitio" sultan, i koje su imale pravo na samoupravu u okviru *mileta*"³⁰, a identitet svakog pojedinca određivao se prema lepezi promenljivih elemenata. Međutim, "verska pripadnost svugde je bila važan kriterijum, isto kao i društveni i profesionalni. *U tom mešovitom društvu govorilo se i brojnim jezicima*. Liturgijski jezik za muslimane bio je arapski, za pravoslavce grčki za Grke, a slovenski za Slovence. Administrativni jezik bio je turski. Uz sve to bilo je i više poslovnih jezika, a najčešće je to bio grčki. Maternji govor često se razlikovao od grada do grada, od jedne male oblasti do druge. *Ovu višejezičnost su napali moderni nacionalizmi, koji su ozakonili i nametnuli upotrebu nacionalnih jezika*. Nove države koje nastaju raspadom otomanske imperije, koje kao model uzimaju zapadne nacionalne države "prihvatajući uskoetničku definiciju nacije koja pretpostavlja versku zajednicu i homogenizaciju nacionalnog jezika"³¹ ubrzano formiraju nacije, smanjuju lepezu identiteta na nekoliko parametara koji će definisati "nacionalni identitet". Tako pored nacija nastaju i nacionalne manjine kao što su: Gorani, Vlasi (Cincari, Arumeni), Romi, Turci, Bošnjaci, Aškali, Torbei. Pojava ovih nacionalnih manjina je direktna posledica jačanje država-nacija, a državne granice država ne odgovaraju dobrim delom idealizovanim teritorijama novih nacija, i dolazi do pokušaja da se državne granice poklope sa teritorijama o kojima sanja nacija"³².

Oformljenje ovakvog nacionalnog miljea na Balkanu sa nacijama, nacionalnim državama i nacionalnim manjinama koje žive u više država, praćeno je, s jedne strane, izgrađivanjem nacionalnog identiteta nacija (sa osloncem na državu) razvojem posebnih kultura na osnovama svog istorijskog razvoja i vrednosnog sistema civilizacije iz koje nastaje nacija (pre svega, na osnovu religijske pripadnosti) i s druge strane, težnje da se uguši posebnost (kulturalna) nacionalnih manjina u korist razvijanja i širenja identiteta državotvorne nacije i otpora manjina takvim nastojanjima, tj. težnjom da sačuvaju i razviju svoju posebnost kroz očuvanje svoje kulture, posebno svog jezika. *U takvoj, dosta višeznačno složenoj situaciji, koja u osnovi predstavlja i sukob civilizacija, nastaju sukobi oko političkog or-*

²⁸ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000, str. 104.

²⁹ Opširnije o ovome videti i: Georges Castellau, *Histoire des Balkans XIV-XIX*, Fayard, Paris, 1991.

³⁰ Žan – Arno Deron, *Zaboravljeni "mali narodi" Balkana*, Beograd, Le monde de diplomatie – Politika, 029/II, str. 12.

³¹ Ibid, str. 13.

³² Ibidem.

ganizovanja i raspodele teritorija među nastalim nacionalnim državama. U tim sukobima izražavaju se i sukobi različitih kategorijalnih sistema vrednosti, u kojima se pojedine vrednosti postavljaju "kao idealne norme koje ljudi, društvene grupe i politički pokreti nastoje da svojom delatnošću razlikuju",³³ pa se sukobi između nacija i njihovih država, i sukobi sa nacionalnim manjinama, ili sukobi ovih manjina, javljaju i kao sukobi različitih vrednosti. Uz to, sukobi između pojedinih država, nacija i nacionalnih manjina i između samih nacionalnih manjina nisu ni izvan odnosa koji postoje u svetu, a pre svega u Evropi. U sukobima su traženi i nalaženi saveznici u državama kako na Balkanu tako i izvan Balkana. Balkanske države često su stupale i u pojedine saveze, jedne protiv drugih. Sve je to imalo uticaja na artikulisanje interesa pojedinih država, njihove međusobne odnose i njihov međunarodni položaj. Jer "interese države ne oblikuju njihove domaće vrednosti i institucije nego i međunarodne norme i institucije"³⁴.

Sagledavanje specifičnosti Balkana kao regiona predstavlja osnovu za razumevanje u kom smislu, i kako, obrazovanje može biti integracioni faktor balkanske saradnje. U ovom nastojanju, proučavanje Balkana koje je vršio Jovan Cvijić, metode koje je koristio i zaključke do kojih je došao, mogu poslužiti kao nezaobilazno teorijsko-metodološko polazište. Jer, Cvijić je umeo da "spoji u tako skladnu celinu prirodu, društvo i ljude i da pokaže njihovu tesnu povezanost i uticaj. Od Cvijića treba učiti upravo to, taj metod kojim se otkriva povezanost i međuticaj svih činilaca jednog živog društva, koje živi na jednom tlu dovoljno omeđenom od ostalih da bi imalo više onog što ga ujedinjuje i istovremeno odvaja od drugih"³⁵. Za sagledavanje specifičnosti Balkana kao regiona i shvatanju značaja obrazovanja kao integracionog faktora balkanskih država treba koristiti i saznanja koja pruža sociologija regiona. U ovoj posebnoj sociologiji (uzgred budi rečeno, još uvek u nas nedovoljno razvijenoj) poimanje regiona je šire od teritorijalnog elementa, i uključuje u njegove karakteristike i socijalne elemente,³⁶ proučavajući zakonomernost teritorijalne organizacije društvenog života i promene socijalnih oblika i odnosa regiona. Ovako predmetno određena ona otkriva mehanizme međudejstva opštih zakonomernosti i specifičnih osobina regiona. Rezultatima svojih istraživanja ona omogućava naučno zasnovano uspostavljanje optimalnih proporcija i tempa neophodnih uslova za privredni razvoj i blagostanje stanovništva u svim regionima jedne države, ili u svim državama jednog regiona. Ostvarivanje ovako naučno osmišljene praktične regionalne politike, omogućava upoređivanje razvoja regiona u osnovnim parametrima društvenog razvoja sa drugim teritorijalnim sistemima sličnih nivoa i složenosti. Isto tako svojim istraživanjima sociologija regiona može doprineti razradi društvenih uslova kompleksnih planova društveno-ekonomskog razvoja regiona i regionalnih programa u okviru usmeravanja društveno-ekonomskog razvoja.³⁷ U ovom kontekstu sociologija regiona svojim saznanjima može doprineti programiranju integracionih procesa balkanskih zemalja, i u tom sklopu i određivanju mesta i značaja obrazovanja za ostvarivanje tih procesa³⁸. Međutim, ako se integracija, u najopštijem smislu shvata kao društveni

³³ *Politička enciklopedija*, Beograd, "Savremena administracija", 1975, str. 1153.

³⁴ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, cit. izd., str. 35.

³⁵ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, uvodna reč akademika Radomira D. Lukića, str. 10.

³⁶ А. Г. Каххаров, *Социология регионов*, Москва, Российская академия наук – Институт социально-политических исследований, 1996, стр. 69.

³⁷ *Российская социологическая энциклопедия*, Москва, "Норма", 1998, стр. 521-522.

³⁸ Opširnije o ovome videti i: Dr Danilo Ž. Marković, *Uloga sociologije regiona u usmeravanju regionalnog razvoja i demografskih tokova balkanskih zemalja*, Niš, zbornik radova, "Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja", 2003, str. 11-18.

proces kojim se svesnim povezivanjem ljudi, institucija, grupa i zajednica u funkcionalno jedinstvo društvene celine, u cilju zadovoljavanja određenih ljudskih potreba i postizanja specifičnih društvenih ciljeva,³⁹ onda u sagledavanju obrazovanja kao integracionog faktora balkanske saradnje, treba prethodno odgovoriti na nekoliko pitanja. *Prvo*, treba pružiti odgovor na pitanje ko su subjekti balkanske saradnje (koje: institucije, grupe, zajednice), *druugo*, koje ljudske potrebe tom saradnjom treba da se zadovolje, *treće*, koji specifični društveni ciljevi treba tom saradnjom da se ostvare, i najzad, koje zajednice nastaju kao "funkcionalno jedinstvo društvene celine". Odgovori na ova pitanja traže šira, istorijska i teorijska utemeljena, razmatranja. Međutim, ukazujemo na moguće odgovore, u obimu i na način, koji su neophodni za kontekst naših razmatranja o obrazovanju kao integracionom faktorom balkanske saradnje.

3. *Subjekti balkanske saradnje*, koja se ostvaruje kroz integracione procese su balkanske države (čija obeležja ne proizilaze samo iz njihove geografske povezanosti i geografskog položaja, već i iz njihovog istorijskog razvoja i uslova u kojima se taj razvoj odvijao – kako smo već ukazali), pojedini delovi tih država, najčešće kao njihove administrativne jedinice, privredni subjekti i njihove asocijacije, naučne, kulturne i obrazovne institucije i ljudi – građani tih država. *Balkanska saradnja treba da zadovolji potrebe ljudi* ne samo za obezbeđenjem uslova njihove materijalne egzistencije, već i za ostvarivanje višeg kvaliteta života. "Poslednje decenije su pokazale da sreća naroda ne zavisi samo od ekonomskog rasta i uživanja materijalnih dobara. Kvalitet života svakog građanina u vezi je pre svega, sa zdravljem, obrazovanjem i učešćem u životu zajednice"⁴⁰. U ovom smislu se ukazuje da se danas koncepcija razvoja "ukazuje kao globalni višestrani proces koji u sebi sadrži gotovo sve aspekte života zajednice, njene veze sa spoljnim svetom i njenu samostalnost"...⁴¹. Uz to se smatra da razvoj treba "posmatrati u svetlosti međuzavisnog pluraliteta njegovih dimenzija i tako mu prići"⁴². *Kao specifični društveni ciljevi* koji treba da se ostvare balkanskom saradnjom su svakako očuvanje kulturnog identiteta etničkih zajednica (nacije i nacionalnih manjina) i *suverenitet balkanskih država*. Kulturni identitet pojedinih etničkih zajednica izraz je njihovog kolektivnog stvaralaštva. Njegovo ostvarivanje i narušavanje ne znači samo negiranje kulture tih zajednica, njihovih sistema vrednosti i tradicije, već u izvesnom smislu i osporavanje njihovih pripadnika kao stvaralačkih bića⁴³. Očuvanje suvereniteta pojedinih balkanskih država znači očuvanje društvenih grupa, čije postojanje na određen način izražava specifičnost razvoja pojedinih naroda, koje ljudi doživljavaju i kao socijalnu sredinu u kojoj imaju, osećaju, određenu sigurnost izražavajući i čuvajući i posebnost svojih kultura. U ovom smislu je i ukazivanje na suverenost, kao jedan od malobrojnih štitova za slabe države (a takve i jesu balkanske) od stranog intervencionizma, koji je najčešće motivisan, ne humanističkim razlozima već sebičnim geostrateškim interesima moćnih država⁴⁴. Najzad, *balkanska saradnja u uslovima evropske integracije i svetske globalizacije ima za cilj i stvaranje "funkcionalno jedinstvenih društvenih celina"* stvaranjem

³⁹ *Politička enciklopedija*, cit. izd. str. 346.

⁴⁰ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 31.

⁴¹ "...Razvoj se danas ne smatra prostim nagomilavanjem resursa i sredstava, nego je sadržan u poboljšanju kvaliteta ljudskog života" (Ibid, str. 65).

⁴² Federiko Major, *UENSKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 62

⁴³ Opširnije o ovome videti i: dr Danilo Ž. Marković, *Globalizacija i problemi očuvanja nacionalnog kulturnog integriteta*, Niš, "Teme", 1-2/2000, str. 37-45.

⁴⁴ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Beograd, "Gutenbergova galaksija", 2002, str. 180.

određenih institucionalizovanih oblika političke saradnje, bez odricanja svih svojih dotad važećih vrednosti i normi, i raznih međudržavnih oblika saradnje na privrednom, naučnom, kulturnom i obrazovnom planu.

Da bi obrazovanje doprinelo ostvarivanju ovih ciljeva, ono mora biti shvaćeno u svakoj balkanskoj državi kao značajan faktor njenog razvoja, a u njegovim nastavnim programima i sadržajima mora *biti mesta i za saznanja koja doprinose integracionim procesima u balkanskoj saradnji*. U savremenom svetu evolucija i napredak sve više su uslovljene napretkom saznanja i tehnike, nauka i tehnika su sve prisutnije u ljudskim delatnostima i svakodnevnom životu⁴⁵. Tehnološki napredak je sve više određen naukom, a to će reći znanjem koje se stiče obrazovanjem. *Zato da bi se obezbedio razvitak, potrebno je veliku pažnju posvetiti obrazovanju koje omogućava formiranje kadrova koji omogućavaju ne samo ispoljavanje znanja kao razvojnog faktora, već u uslovima globalizacije, regionalizacije i univerzalizacije nauke*⁴⁶ omogućavaju razumevanje i prihvatanje saznanja i iz drugih zemalja. "Sadašnje iskustvo govori da nije moguć nov tip razvoja koji bi bio stimulisan spolja. On se može spolja podržati, ali osnovne pokretačke snage u svakoj zemlji moraju da budu domaće, da odgovaraju mentalitetu, načinu života i potrebama svih građana te zemlje".⁴⁷ Ali, obrazovanje u širem smislu znači više od formiranja stručnih kadrova saglasno zahtevima naučnog i tehnološkog razvoja. "Obrazovanje takođe podrazumeva duboko razumevanje razloga zbog kojih se naš svet menja, onog što nam je zajedničko – kao i onog što deli kulture, klase i nacije"⁴⁸. U ovom smislu u obrazovnim programima i sadržajima balkanskih država, treba da nađu svoje mesto saznanja o onome šta je zajedničko svima na Balkanu, kao i onome šta ih deli, tj koje su razlike u kulturi etničkih zajednica i da li one nužno vode sukobljavanju, ili je moguće da se sukobljavanja izbegnu uz očuvanje kulturne samobitnosti svake etničke zajednice. Ovo drugo rešenje zasniva se na prihvatanju globalizacije (i regionalizacije) kroz multilateralnu kooperaciju u nauci i kulturi (a to znači i u obrazovanju) kao načina rešavanja problema savremene civilizacije. Ta saradnja "mora se zasnivati na novim etičkim principima i povećanoj odgovornosti, ne samo onih koji odlučuju o sudbini čovečanstva, već i samih naučnih i kulturnih radnika",⁴⁹ a to će reći i poslenika u obrazovanju. *U ovakvom pristupu obrazovanju, programi obrazovanja balkanskih država međunarodnog usmerenja moraju biti zasnovani na dubokom poštovanju raznovrsnosti kultura na Balkanu, kao posledice susretanja više civilizacija i voditi računa o specifičnom kontekstu u kojem se primenjuju i njihov sadržaj se ne može kruto određivati prema pravilima koja važe za sve situacije...*⁵⁰

Obrazovanje kao integracioni faktor balkanske saradnje svojim sadržajima treba da *obezbedi zadovoljavanje potreba ljudi za materijalnom egzistencijom uz porast kvaliteta života*. Ono će to činiti ukoliko omogućiti, širenjem znanja, *razvoj tehničko-tehnološke osnove rada i time omogućava poboljšanje materijalnih uslova života*⁵¹. Jer, kako je ukazivao Nikola Tesla, još početkom prošlog veka "ako hoćemo da se oslobodimo siromaštva i bede, ako želimo da damo svakom pojedincu što je svima potrebno za bezbednu i udobnu egzi-

⁴⁵ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 68.

⁴⁶ O ovome videti i rad autora: *Univerzalnost nauke i zadaci sociologije*, Niš, "Gradina", 5/1990, str. 116-120.

⁴⁷ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 92.

⁴⁸ Pol Kenedi, *Pripreme za dvadesetprvi vek*, Beograd, "Službeni list SRJ", Beograd, 1997, str. 372.

⁴⁹ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 11.

⁵⁰ Federiko Major, *Sećanje na budućnost*, cit. izd. str. 52.

⁵¹ Cilj razvoja "mora da bude duhovno i moralno usavršavanje čoveka, kao i poboljšanje materijalnih uslova življenja" (Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 68.)

stenciju..., moramo da imamo više mašina, više energije"⁵². Proizvodne snage doživele su snažan kvalitativno nov razvoj, koji je omogućio globalizaciju, a ona opet podstiče i omogućava njihov razvoj. *Ali njihov razmeštaj i razvoj nije ravnomeran i podjednak u jedinstvenom prostanstvu koje nastaje globalizacijom*. U ovom smislu se i ukazuje da "merilo ravnopravnosti, treba da bude u osnovi raspodele onoga što je dobijeno zahvaljujući rastu ekonomskog i tehničkog potencijala".⁵³ Za ostvarivanje pravednije raspodele i razmeštaja ostvarenih ekonomskih i tehnoloških potencijala na našoj planeti potrebno je znanje koje će omogućiti njihovo korišćenje za dobrobit i prosperitet čovečanstva⁵⁴. Uz to njihov razmeštaj treba da odgovara "moralnim i kulturnim ciljevima ukorenjenim u istorijskom nasleđu svakog naroda"⁵⁵. Balkan kao region, a to će reći i balkanske države, ne pripadaju grupi industrijski razvijenih zemalja. *U nepovoljnom su položaju i u pogledu razmeštaja ekonomskih i tehnoloških potencijala nastali na tekovinama nauke*. Zato obrazovanje kao integracioni razvojni faktor treba da doprinese razvoju modernih tehnologija, "hvatanju koraka" balkanskih država sa industrijski razvijenim državama, ali i ukaže na moguće negativne posledice razvoja moderne tehnologije. Jer, razvoj savremene tehnologije ne omogućava samo uvećanje proizvodnje i poboljšanje uslova življenja, već dovodi i do određenih tehnoloških rizika⁵⁶. "U centru se nalaze rizici i posledice modernizacije, koje se odražavaju u ireverzibilnom ugrožavanju života biljaka, životinja i ljudi"⁵⁷. Naime, "u razvijenoj moderni društvenu proizvodnju *dobara* sistematski prati društvena proizvodnja rizika"⁵⁸. *Upravo zato obrazovanje kao integrativni faktor balkanske saradnje treba da bude ne samo u funkciji razvoja proizvodnih snaga (tehničko-tehnološke osnove rada), modernih tehnologija, već da ukazuje i na moguće oblike ispoljavanja industrijskog rizika u radnoj i životnoj sredini*, s obzirom na tendenciju globalizacije i regionalizacije njegovog ispoljavanja.⁵⁹ Jer, tehnološki napredak je sve više određen naukom i njenim napretkom. "Vrhunske tehnologije, čija je pokretačka snaga odlučujuća za tehnološki napredak uopšte, zasnivaju se na naučnim prodorima i otkrićima"⁶⁰, a ta otkrića i naučni prodori zasnivaju se na obrazovanju. Zato obrazovanje humanističkim pristupom u razmatranju promena koje nastaju u savremenoj civilizaciji, treba da "uravnoteži tehniku" i ukaže na potrebu promene tehnološke orijentacije u cilju bržeg razvoja tehnologije koja će manje biti "tehnologija rizika" a više "tehnologija blagostanja"⁶¹. U ovom pogledu značajnu ulogu treba da ima univerzitet, kao institucija najvišeg obrazovanja i naučnog istraživanja. On treba "ne samo da saraduje u saznavanju fizičke prirode čoveka, nego i na negovanju duhovnosti".⁶² A negovanje duhovnosti treba shvatiti u širokom smislu reči, od doprinosa univerziteta razvoju tehničko-tehnološke osnove rada, kako bi čovek ostvarujući pravo na rad svojom radnom

⁵² Nikola Tesla, *Članci*, cit. izdanje, str. 358.

⁵³ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 68.

⁵⁴ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 11.

⁵⁵ Otud u međunarodnoj zajednici zahtevi "da se prevaziđu" nametnuti oblici života i da se pronade put vlastitog razvoja" (Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 62).

⁵⁶ Opširnije o ovome autor je pisao u radu *Nove tehnologije i tehnološki riik*, Niš, zbor radova, "Nove tehnologije i bezbedan rad, 1996, str. 5-15.

⁵⁷ Ulrich Bek, *Rizično društvo*, Beograd, "Filip Višnjić", 1998 str. 23.

⁵⁸ Ibid, str. 31.

⁵⁹ Opširnije videti: Dr Danilo Ž. Marković, *Istorijsko-civilizacijski okviri unapređivanja kvaliteta radne i životne sredine i ekološko obrazovanje*, Novi Sad, "Pedagoška stvarnost", 3-4/2000 str. 173-180.

⁶⁰ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 104-105.

⁶¹ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 258.

⁶² Ibid, str. 294.

delatnošću iskazujući se kao stvaralačko biće ostvarivao uslove svoje materijalne egzistencije, preko njegove zaštite u radnoj i životnoj sredini, do stvaranja uslova njegovog učešća u političkom životu zajednice. U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje da "ekonomski razvoj stvara vojnu moć i politički uticaj, ali on takođe može da podstakne politički razvoj i kretanje ka otvorenijem, pluralističnijem i moguće demokratskijem obliku vladavine"⁶³. *U stvari, obrazovanje kao razvojni resurs (i integracioni faktor saradnje) doprinoseći ekonomskom razvoju predstavlja i značajan činilac poboljšanja kvaliteta života na Balkanu, u balkanskim zemljama.* Kvalitet života, skoro je opšte prihvaćeno, određuje se kao podmirivanje potreba ljudi u određenim društvenim uslovima sa osećanjem zadovoljstva što se to čini na način kojim se ne ugrožava fizički i psihički integritet čoveka, i ne osporava čovek kao slobodno i stvaralačko biće.⁶⁴ Ovako shvaćen kvalitet života označava odnos čoveka i njegove životne sredine koji pretpostavlja kako ekološki povoljnu životnu sredinu, tako i demokratski organizovanu i tolerantiju životnu sredinu. Ovako definisan kvalitet života korespondira sa stavom da je "raznovrsnost koncepcija humanizma krajem dvadesetog veka praćena tendencijom sintetizovanja humanističkih pozicija" i "širenjem univerzalnih ljudskih prava bez kojih čovečanstvo jednostavno i ne bi moglo preživeti"⁶⁵.

Obrazovanje kao integracioni faktor balkanske saradnje treba da bude *u funkciji zadovoljavanja potreba ljudi za očuvanjem kulturnog identiteta pojedinih etničkih grupa i suvereniteta balkanskih država*, u cilju sprečavanja nacionalnih i državnih sukoba. Ono može odgovoriti toj funkciji ukoliko obrazovni sadržaji o kulturnom identitetu pojedinih etničkih zajednica, teritoriji i suverenitetu balkanskih država, izlaže na objektivan način, vodeći računa i o savremenim shvatanjima o ovim pitanjima i o odnosu snaga u savremenom svetu u uslovima njegove regionalizacije i globalizacije. "Obrazovanje može znatno pomoći ljudima da sagledaju stvarne dimenzije ovog identiteta kao i mogućnosti da se njime manipulira, ili da se on iskoristi u željenom pravcu."⁶⁶ Polazno stanovište ovih izlaganja mora uvažiti, pre svega, činjenicu da su Balkan kao region i balkanske države, skoro sve, nastanjeni stanovništvom koje je pripadalo i pripada raznim etničkim i verskim zajednicama i da su balkanske države, u datim istorijskim okolnostima nastale u ovim uslovima, uticajem ovih faktora. *Zato obrazovanje treba da doprinese očuvanju kulturnog identiteta svake od etničkih zajednica (grupa) u granicama pojedinih država i u regionu Balkana.* Međutim, obrazovanje doprinoseći zaštiti kulturnog identiteta jedne etničke grupe, ne bi trebalo da dovodi u pitanje i ugrožava (osporava) kulturni identitet druge, ili drugih, etničkih grupa. Ovakva tendencija može se javiti naročito u višenacionalnim državama, gde se pravo nacionalne manjine na zaštitu njenog kulturnog identiteta javlja kao ugrožavanje tog prava za drugu (druge) nacionalnu manjinu, pa čak i većinske nacije⁶⁷, što ima dalekosežne negativne posledice. *Zaštita i razvoj kulturnog identiteta*, kao što je poznato, *ostvaruje se, pre svega, očuvanjem i upotrebom svog jezika i očuvanjem materijalnih i duhovnih tvorevina koje iskazuju razvoj samobitnosti etničke grupe.* Da bi se to ostvarilo pripadnici etničke

⁶³ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, cit. izd. str. 263.

⁶⁴ Opširnije o ovome autor je pisao u radu *Глобальные проблемы и качество жизни*, Москва "Социологические исследования", 4/1988, стр. 129-132.

⁶⁵ Г. Волков, *Человек и гуманизм*, Ростов на Дону, 1995, стр. 4.

⁶⁶ ...Jedna od mogućnosti korišćenja ovih saznanja u željenom pravcu je da mlade ljude "u školama upoznamo o dobrim svojstvima drugih etnosa" (Dr Nenad Suzić, *Sociologija obrazovanja*, Srpsko Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Republike Srpske, 2001, str. 220).

⁶⁷ Takav slučaj je postojao, i postoji, na Kosovu i Metohiji gde je zaštitom kulturnog identiteta Albanaca došlo do osporavanja i ugrožavanja kulturnog integriteta Srba.

grupe (npr. nacionalne manjine) moraju imati mogućnost da same odlučuju o svom obrazovnom sistemu, ili učesćem njihovih predstavnika u organima koji utvrđuju obrazovne programe i odlučuju o uređivanju obrazovnih institucija. Ali, kao što odlučivanje o ovim pitanjima treba da bude omogućeno od strane državnih organa, *isto tako ono ne treba da bude iskorišćeno za razne vidove osporavanja suvereniteta "nacionalne" države, ili za učesće u uređivanju obrazovnih sistema i sadržaja drugih etničkih grupa, pa i većinske nacije, koja "svoju" državu doživljava kao organizaciju koja je nastala u procesu svoje nacionalne emancipacije (postala samostalna i međunarodno priznata, u odnosu na narode i države čiji su "ostaci" nacionalne manjine. Upravo zato obrazovanje može biti integracioni faktor balkanske saradnje, ukoliko vodi računa o složenosti društvenih i političkih prilika u pojedinim balkanskim državama i njihovim odnosima, kako sa istorijskog stanovišta, tako i sa stanovišta savremenih geopolitičkih odnosa.* U stvari i kad je u pitanju Balkan, važi konstatacija da je svet suviše složen da bude viđen jednostavno podeljen kulturno između istoka i zapada⁶⁸. Civilizacije koje se sreću na Balkanu, i oko čijih različitih vrednosti pojedine etničke zajednice uobličavaju svoj kulturni identitet u njihovim identitetima ima i zajedničkih elemenata kao posledica preuzimanja vrednosti i iz drugih civilizacija koje ih prilagođavaju i asimiliraju jačajući i osiguravajući centralnu vrednost⁶⁹. Međutim, bilo bi, kako se ukazuje skoro "detinjasto" misliti da će to "dovesti do kraja mnoštva istorijskih kultura vekovima otelovljenih u velikim svetskim civilizacijama"⁷⁰. Zato obrazovanje treba da doprinese prihvatanju shvatanja "da narodi neće očuvati svoj identitet zatvarajući se u sebe, već naprotiv, otvarajući se prema kulturama drugih"⁷¹. *U ovom smislu obrazovanje treba da doprinese i širenju saznanja da se stvara nov društveni poredak u globalizovanom svetu, i da se ne radi "samo o novom kulturnom, naučnom, ekonomskom i društvenom poretku.* Rečju radi se o takvom novom poretku u kome će zavisnost biti zamenjena nezavisnošću, ili, bolje, međuzavisnošću, u kome će vladavina jednih (manjine) nad drugima, (većinom) biti zamenjena solidarnošću među ljudima i narodima"⁷². Međutim, ovakav društveni poredak više je zadat (projektovan) nego dat i obrazovanje treba da ispolji značajnu ulogu u njegovom ostvarivanju. "Za postizanje tog cilja obrazovanje ima važnu ulogu. Zajedno sa prenošenjem već prihvaćenih opštih vrednosti, promocijom takođe opštepriznatih shvatanja i vrednosti solidarnosti..."⁷³ Ovakvim pristupom ono treba da doprinese uopšte, pa i na Balkanu, rešavanju konflikata i kriza koje mogu nastati u međunacionalnim i međudržavnim odnosima, doprinoseći razvoju duhovnosti i novoj kulturi.⁷⁴ U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje da u veku koji je otpočeo obrazovanje je pozvano da preispita svoje prioritete, vodeći računa ne samo o aktualnim, već i o perspektivnim i dugovremenskim pitanjima razvoja čoveka i društva.⁷⁵

Obrazovanje kao integracioni faktor balkanske saradnje treba da *doprinese i iznalaženju i oformljenju "funktionalno jedinstvenih društvenih celina" koje će omogućiti*

⁶⁸ Semjuel Hangtington, *Sudar civilizacija*, cit. izd. str. 33.

⁶⁹ Ibid, 83.

⁷⁰ Ibid, 85.

⁷¹ Federiko Major, *Sećanje na budućnost*, cit. izd. str. 38.

⁷² Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 58.

⁷³ Ibid, str. 72.

⁷⁴ В. М. Таланов, *Человек, культура и образование в эпоху кризисов*, Новочеркасск, збор. радова "Образование и наука на рубеже XXI века: проблемы и перспективы развития", 2000, стр. 54-53.

⁷⁵ П. С. Гершунский, *Философия образования для XXI века*, Москва, Педагогическое общество России, 2002, стр. 22.

društveni razvoj u regionu Balkana, u duhu sa savremenim shvatanjem društvenog razvoja. Naime, to treba da bude razvoj koji ima za cilj stvaranje materijalne osnove za poboljšanje blagostanja stanovništva, iskazano kroz porast kvaliteta života, očuvanja kulturnog identiteta etničkih zajednica (grupa), razvoj ličnosti građana i poštovanja njihovog dostojanstva. Takav razvoj, ostvaruje se u nastajućem "svetskom društvu" koje biće, kako se ukazuje, "tolerantno, racionalno, pragmatično, progresivno, humanističko i sekularno".⁷⁶ U kontekstu ovakvog poimanja razvoja i društva u kome se ostvaruje, *obrazovanje treba da doprinese prevazilaženju lokalnih interesa*, jer "skućenim pogledima ne možemo da vidimo ceo svet", pa ni složenost i aktuelnost problema u regionu Balkana (dodajemo mi) i "pružimo odgovore na velike izazove"⁷⁷. Upravo zato *obrazovanje u sve više međuzavisnom svetu, pa i međuzavisnosti u regionu Balkana, treba da doprinese širenju shvatanja o postojanju zajedničkih interesa i potrebi solidarnosti* "koja daje mogućnost prevazilaženja interesa da bi se okrenuli trajnim interesima zajedničkim svima, kako bi sopstveni razvoj bio usmeren u smislu aktivne solidarnosti kao temelju *solidarnog razvoja*".⁷⁸ U ovom smislu obrazovanje može, i mora, doprineti da se odnosi između balkanskih država uobličie dogovorom i međudržavnim sporazumima kao "funkcionalno jedinstvo društvenih celina" kojima se rešavaju određeni zajednički problemi, a da se pritom ne dovodi u pitanje suverenitet pojedinih država. Jer "međuzavisnost ne ukida suverenitet, i može voditi učešću država u odlučivanju na regionalnom nivou."⁷⁹ Međutim, obrazovanje ne treba da doprinosi samo formiranju i razvijanju "funkcionalno jedinstvenih društvenih celina", na državnom, tačnije na međudržavnom nivou. *Ono treba da doprinosi nastanku i razvoju ovih "celina" i izvan državne organizacije, koje mogu i te kako da doprinesu blagostanju stanovništva i podizanju njihovog kvaliteta života*. Ove "celine" za saradnju treba da nastanu kako u sferi ekonomskog života, tako i u ostalim sferama života: nauci, kulturi, obrazovanju, sportu, itd. i njihova delatnost može poslužiti razvijanju osećanja solidarnosti i duha tolerancije. Pored rešavanja mnogih pitanja iz oblasti ekonomskog života, smatramo potrebnim posebno da naglasimo potrebu saradnje u rešavanju ekoloških problema, s obzirom na geografsku povezanost balkanskih zemalja i "suočavanje sa granicama rasta u privredi i industriji"⁸⁰ što zahteva ekologizaciju svih vrsta delatnosti.⁸¹ Uz sve ovo, kada govorimo o obrazovanju nije dovoljno samo razvijati i usavršavati prosvetu (kulturne institucije i naučno istraživanje), treba ih usmeriti i ka 'ideologiji' demokratije i progressa, što predstavlja psihološki uslov međunarodne solidarnosti i mira.⁸² *Ovakvom ulogom obrazovanja i razvijanju balkanske saradnje, balkanske zemlje iskazuju i svoju pripadnost Evropi*. jer, ime "Evropa", već po-odavno prestalo je "da služi samo kao puka oznaka jednog kontinentalnog područja, to jest jednog određenog od prirode datog jedinstva teritorije, i uveliko postalo moćan simbol jednog kulturnog obrasca, to jest jednog osobenog duhovnog jedinstva iskovanog kroz istoriju".⁸³ Međutim, da li će i u kojoj meri obrazovanje ostvariti ulogu integracionog faktora u balkanskoj saradnji ne zavisi samo od njegovog razvoja, već i od društvenih uslova u ko-

⁷⁶ Semjuel Kantington, *Sukob civilizacija*, cit. izd. str. 104.

⁷⁷ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izd. str. 54-55.

⁷⁸ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 60.

⁷⁹ Miroslav Pečujlić, cit. delo, str. 180.

⁸⁰ Mihailo Đurić, *Poreklo i budućnost Evrope*, Beograd, SANU i "Plato", 2001, str. 106.

⁸¹ Opširnije o ovome autor je pisao u radu *Этический аспект экологизации новых технологий*, Москва, збор. трудов "Современные проблемы цивилизации", МНЭПУ, 2001, стр. 109-116.

⁸² Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 20.

⁸³ Mihailo Đurić, cit. delo str. 13.

jima ono treba da ostvari svoju ulogu. "U društvima u kojima fundamentalističke snage blokiraju otvoreno istraživanje i raspravu, u kojima političari, da bi privukli podršku posebnih interesnih grupa, napadaju strane narode ili etničke manjine i tamo gde komercijalizovani masovni mediji i popularna kultura teraju ozbiljna pitanja na margine, mogućnost da će obrazovanje dovesti do dubljeg razumevanja globalnih trendova je jako ograničena".⁸⁴ Upravo zato da bi obrazovanje imalo ulogu integracionog faktora u balkanskoj saradnji, naučnim pristupom treba istraživati postojanje uslova za ostvarivanje njegove uloge u svakoj balkanskoj državi. Na osnovu rezultata tih istraživanja treba predočiti onima koji donose političke odluke, koje mere treba preduzeti da bi se stvorili uslovi u kojima se obrazovanje može iskazati kao integracioni faktor balkanske saradnje.

⁸⁴ Pol Kenedi, cit. delo, str. 373.

UDC 376+316.4.052(4)

Петре Георгиевски
Институт за социологија
Филозофски факултет
Скопје
Р. Македонија

ОБРАЗОВАНИЕТО И ЕВРОПСКАТА ИНТЕГРАЦИЈА

Резиме

Образованието има мошне значајна интегративна функција како на рамниште на одделни држави така и во рамките на европската интеграција. Во прилогот посебно е нагласена идејата за европска интеграција која потекнува од европските универзитети што е логично на нивниот карактер на производство и ширење на знаењето и комуникација меѓу луѓето. Ориентацијата кон европската димензија на образование, кон поопит и пофлексибилен профил на образование и обучување со „клучни квалификации“ и ориентација кон постмодерно образование е важна карактеристика на постојните Европски образовни системи. Авторот ја истакнува потребата од критичко преиспитување на традициите, добрите и лошите страни на македонскиот образовен систем и со компаративна анализа на современите образовни системи да се создаде реална визија за негова реформа во која ќе се слушне гласот на учениците, студентите, родителите и наставниците. Тоа ќе овозможи да се создаде цивилно општество со толеранција и негување на културниот плурализам како важен фактор на европската интеграција.

Клучни зборови: европска интеграција, европска образовна димензија, образовна политика, "клучна квалификација"

EDUCATION AND EUROPEAN INTEGRATION

Summary

Education has a considerably significant integrative function both at a level of separate states and within the European integration. In the attachment, it is particularly emphasized the idea of European integration originated from the European universities, which is logical to their character of production and spreading of knowledge and communication among the people. Orientation towards the European dimension of the education, towards more common and flexible profile of education and training with "key qualifications" and orientation towards postmodern education is important feature of the current European educational systems. The author emphasizes booth the need of critical re-examination of the traditions, the good and bad sides of the Macedonia educational system and, creation of a real vision of its reform by comparative analyses of the contemporary educational systems, where the voice of the pupils, students, parents and teacher would be heard. It would enable a creation of a civil society with tolerance and cherishing of the cultural pluralism as an important factor of the European integration.

Key words: European Integration, European Dimension of the Education, Politics of Education, "Key Qualification"

Глобализација, глобално образование, пазар

Една од многубројните функции на образованието, но мошне значајна во современите општества, е функцијата на социјална интеграција. Оваа функција на образованието е нагласена и развивана во рамките на теориската парадигма на структуралниот функционализам.

Во оваа теориска парадигма не можат да се најдат одговори за актуелните современи проблеми кои ги наметнаа идеологиите и практиките на глобализацијата или мондијализацијата, инсистирајќи на глобално образование и две рамништа на интеграција меѓу глобалните општества чија главна карактеристика сеуште е да се изразуваат како нации држави (Гиденс: регионално и глобално). Тргувајќи од ова, за одреден број автори глобалното образование (*Global education*), термин што е претежно употребуван во Северна Америка, е давање поширока географска перспектива на студиските и предметни програми (*curriculum*) со цел да ги оспособат учениците да се натпреваруваат поефикасно на глобалниот пазар. За други, тоа претставува фундаментална реevaluација на содржината, организацијата и целта на школување во насока на трансформативна визија за образованието во еден планетарен контекст (O' Sullivan). Меѓутоа, концептот на глобално образование го наметнува прашањето за традиционалната улога на училиштето во оформувањето на националниот идентитет и противречното прашање за слабеење на таа улога што го бара глобалното образование и глобализацијата како политика – практично намалување на моќта на националните држави. Во овој контекст, како што напоменува Селби (Selby), идентитетот и граѓанството на едно лице повеќе не се става во рамките на една нација, туку тој се оформува од повеќе влијанија кои произлегуваат од повеќекратни правци во глобалниот систем. Поради ова, сметам дека степените на социолошката теорија треба да се дополнат со овој четврт глобален степен. Определен број преставници на теоријата или "политиката на глобализација" (П. Бурдие) сметаат дека образованието е клучно за економскиот развој. Тие, сепак, нагласуваат дека и не е лесно да се спои политиката наменета за економски пораст со политика насочена кон еднаквост на шансите. Пример за ова Хараламбос и Холборн (Haralambos & Hollborn, 2000) го наведуваат сфаќањето на Роберт Б. Рич кој тврди дека "државните граници повеќе не ги одредуваат нашите економски судбини". Индивидуите, според тоа, за најдобри работни места се натпреваруваат со други индивидуи во светот. Оние кои се успешни можат да појнеат големи награди, а оние кои немаат вештини кои се бараат можат да сфатат дека на глобалниот пазар на работна сила нивната работа малку вреди. Тоа води кон поларизација на приходите меѓу богатите и сиромашните. Глобализацијата е противречен процес со две лица (како богот Јанус). Таа доведе до суштински белези на рефлексивната модерност или современата постмодерност: прво сè поширока и подлабока поврзаност, меѓузависност на сè поголем број општества што како еден од главните фактори и процеси ја овозможува и ја развива квалитетното образование и култура и научните откритија и сознанија; второ, надмоќ на транснационалните или глобални мултинационални сили и институции – сè поголемо влијание на настаните од дистанца врз животот на индивидуите и општеството; трето експанзија на модерните ("постмодерни" форми на технологија на економски и политички живот речиси на целиот простор во светот /Реџиљќ, 2002/); четврто, не крај на историјата (Фукујама), туку речиси крај на географијата (Z. Bauman); а следните други карактеристики се потполно различни од претходните кои токму и го изразуваат нејзиниот противре-

чен карактер; петто, поларизација и судир – глобализацијата истовремено ги поврзува општествата, но и ги хиерархизира и ги дели, настануваат сè поголеми провалии меѓу Северот и Југот, меѓу богатите и сиромашните, меѓу јаките, "силни" глобализирачки држави и "слаби" држави, т.е. такви држави кои се слаби, но си остануваат држави, како што смета Зигмунд Бауман; шесто, таа доведува до "сериско производство на несигурност" и "организирана неодговорност" (Гиденс и Бек), до конфликти со низок интензитет и седмо, до светското ризично општество (Бек), општество во кое не е исклучена алтернативата "хомоглобатусот", термин употребен од Е. Хобсбаум, да се претвори во "хомоапокалиптус", тогаш кога грамзливоста по профит и богатство потполно ќе ја задрема духовната димензија на културата на глобализаторите. Со тоа и училиштето се насочува кон приватизација, не толку неопходна на финансиски план, како што истакнуваат К. Лавел и Л. Вебер (Laval et. Weber, 2003), колку низ интерна трансформација во еден пазар каде конкуренцијата меѓу луѓето и се повеќе меѓу установите станува правило. Во овој контекст децентрализацијата на образованието, врз што многу се инсистира кај нас, не е одговор во побарувачка за повеќе демократија и за една поголема блискост, како што истакнуваат овие автори. Таа е конфискувана од страна на новите "барони" (босови) кои се обидуваат да станат шефови на услужните центри на локалните колективи. Изворот на новата нееднаквост во образованието особено е низ финансирањето.

Инструментите на глобализацијата – Меѓународниот монетарен фонд (ММФ) Светската банка и Светската трговска организација (СТО) ги зафаќаат и образовните системи на оделните земји, посебно на оние што се во транзиција. Така на пример ММФ ја условува владата на Република Македонија за добивање кредит со отпуштање вработени во образованието како корисници на буџетски средства, Светската банка иницира "проекти" за реформа на образованието кои ја следат логиката на пазарната конкуренција, додека Светската трговска организација иако директно не се занимава со содржината на образованието, сепак таа се интересира за образованието (училиштето) како потенцијален пазар што претставува трговија на образовни услуги. Овие инструменти на глобализацијата (ММФ, СБ, СТО) успеваат преку поданичките влади да ја запостават автоктоната научно истражувачка мисла и преку "практичари" и домицилни импровизатори да го разнебитат и она што е добро и препознатливо во националните образовни системи вклучувајќи го тука и македонскиот образовен систем. Развиените земји и посебно етаблираната еднополарна сила која дејствува како "наддржава" по принципот на сила, а не по меѓународното право, "има тенденција да бараат од другите отварање на пазарот за производи и услуги". Тука се поставува и прашањето дали Европа е одговор на таквата политика на глобализација или нејзината перспектива (на Европа) е "залез à la carte: *бразилизација на Европа*", како што пишува Улрих Бек (Beck, 1997). Ова второто, според У. Бек, може да се случи ако фатализмот на постмодерноста и на неолибералниот глобализам се пресврти во остварување на пророчството, нештата навистина ќе станат фатални. Тогаш "апокалиптичните визии", кои уште сега речиси се присвоени целосно од јавната фантазија, би можеле да се пресврнат во реланост.

Перспективата на Македонија: Интеграција во Европскиот процес на образование и во ЕУ

Реализирањето на една таква мечта за поинаков, подобар и поперспективен живот ни изгледа проектот Европска интеграција, што го нуди Европската унија. Изгледа дека нема подобра алтернатива не само за Македонија (дури и кога во неа се изразени внатрешни дезинтеграциони процеси – парадоксално?), туку и за било која друга земја на европскиот континент. Ни изгледа веројатно дека без европска интеграција нема можност да се постигне брза модернизација, животен стандард кон кој се тежнее, компетитивност на националните производи и начини на изнесување на виделина и отворање кон иновациите и креативноста, како "светла точка во темниот тунел". Магнетната привлечност на Европската унија и процесот на нејзиното проширување, покрај ова може да се интерпретира и на следниот начин. Од социолошката методологија во истражувањето на социјалната интеграција на индивидуите во социјалните групи, е познато дека степенот на нивната интегрираност се мери преку два индикатора: бројот на членовите што ја напуштаат групата во еден период и постоење на конфликт меѓу членовите и водството на групата и начинот на неговото разрешување. Ако ова се примени врз степенот на интегрираност на државите во Европската унија, може да се види дека постои висок степен на интегрираност. Прво, од нејзиното формирање како Економска заедница и Увропска унија ниту една члена неа ја нема напуштено. И второ постоењето на определени конфликти внатре во неа (пример: случајот со Хајдерова Австрија) се разрешуваат без напуштање на Унијата, што води до уште повисок степен на интеграција кој може да се интерпретира со Козеровата теорија на конфликтите.

Меѓутоа, поделбата или дезинтеграцијата на Европа, покрај одредени внатрешни противречности во економскиот степен на развој на отделните членки на Унијата, културната различност и посебно непостоење на политички институции и единствени јавни европски мас медиуми, со тоа и на европско јавно мислење, сепак главните фактори се надворешни и тоа во однос на најмоќната глобална сила – САД која настојува да создаде еднополарен светски систем. Европа ќе биде ли нејзин вазал или конкурент? Поделеноста во Унијата стана јасно видлива во однос на две прашања: војната во Ирак и Меѓународниот кривичен суд.

Има автори, на пример како што е Александар Дел Вал (Del Valle, 2000), дека борбите во Босна, Чеченија, Косово... (овде би додал и борбите во Македонија во 2001 година) претставуваат борби против Европа, борби против нејзината целосна интеграција и прераснување во светска сила. Дали претставниците на структурата на моќта во Европската унија беа свесни за тоа; дали сега почнуваат да стануваат свесни за тоа или сеуште се плашливи и не можат на таквата тенденција да се спроуивставаат? Во бројот на *La monde diplomatique* од мај 2003 година, Бернард Касен (Cassen, 2003, 24-25) ја објави статијата под индикативен наслов "Европската унија болна од атлантизмот", истакнувајќи, притоа, дека иако поделена за војната во Ирак, Европската унија би можела, сепак, да извлече "коллатерална предност"- онаа на афирмација на сопствен идентитет, држејќи дистанца со американскиот "партнер" и давање на политичка поддршка на еврото, да го вклучи во спорот целиот пазар на европското знаење во материјата на правото и правдата". Според Роберт Кеган (Kagan, 2003) основната разлика меѓу Америка и Европа е по прашањето за силата: Европа и свртува грб на силата или кажано малку поразлично се движи во насока која се одда-

лечува од користењето на сила кон еден самодоволен свет на закони и правила, на транснационален диалог и транснационална соработка. Таа како да стапнува во постисторискиот рај на мирот и соодветен просперитет, реализација на Кантовиот "вечен мир". Во исто време Соединетите Американски Држави газат во калта на историјата променувајќи сила во еден анархичен Хобсов свет, во кој меѓународното право и меѓународните принципи се нешто ненадежно и во кој суштинската сигурност, утврдувањето и зачувувањето на либерален ред продолжува да зависат од примената на воена моќ и од нејзиното практикување. Ако судам сега врз основа на однесувањето кон основните стратегиски и меѓународни прашања денес, истакнува Кеган, американците се од Марс, а европејците од Венера: тие постинуваат согласност по многу малку прашања и се разбираат се потешко и потешко. На ова може да се додаде "зајакнување на цивилното општество во новите држави на Европа и интегрирање на нејзиниот Исток и Југ" (Mežnarić, 1996).

Во историјата не европската интеграција, како што истакнува Андреј Марга (Marga, 1999), уште од Втората светска војна образованието воопшто и универзитетите беа не само место каде за првпат беше измислен и презентираан концептот европска интеграција, туку исто така и промотори на најголемиот дел ефективи. Универзитетите на западна Европа беа место каде што се роди идејата за европска интеграција. Но, овие универзитети беа први кои идејата ја спроведоа во практиката, градејќи мрежи на соработка, здружување и интеграција, која е проширувана и зајакнувана се до денес. Универзитетите согласно на карактеристиките на нивната дејност, пред сè знаењето, науката и културната комуникација, не знаат за граници и треба да се достапни на секого, во практиката покажа дека универзитетите како институции од различни земји можат да се интегрираат, а зашто да не можат и економски, правно-политички и културно со задржување и на основните идеосинкратски црти (Даниел Бел) на одделните општества. Односот помеѓу индивидуализираното признавање на културниот идентитет, или употребувајќи ги зборовите на Чарлс Тејлор, "политика на еднаков дигнитет" и "политика на разлика" се толерира, но и се дебатира. Процесот оди кон јакнење на сегментите на граѓанското општество и сè повеќе се балансира односот меѓу националното, традиционално и граѓанското образование.

Оттука, образованието и воспитанието претставуваат релевантен фактор во подготовката на Македонија и другите земји од средна и југоисточна Европа, за општествени промени и имплементација на економските, социјалните и политичките реформи. Оваа улога е јасно согледана и е експлицитно истакната во пет точки во Букурешката декларација под наслов *Јакнење на заедничкиот европски дом за образование, општествена кохезија и квалитет - предизвик за образованието*, донесена од Конференцијата на министрите за образование на Европската унија (Brussels, 2000).

На оваа Букурешка декларација и претходи пофундаменталниот документ – Болоњската конвенција на европско високо образование од 19. јуни 1999. година, донесена од страна на европските министри за образование, во која на експлицитен начин министрите потписници на овој документ развојот на високото образование го поврзаа со процесот на европската интеграција. Имено, уште во првиот пасус на овој документ, на кој се повикуваат и подоцнежните документи кои се однесуваат на улогата на образованието и обучувањето во Европа пишува: "... Сведоци сме на растежот на свеста на голем дел од политичката и академската јавност и јавното мнение за потребата од изградба на една покомплетна и широка Европа, особено надградувајќи ги и зајакнувајќи ги нејзините интелектуални, културни, социјални, научни и технолошки димензии". Болоњската конвенција ги афирмира принципи

те на Магна картата за универзитетот, донесена во 1988. година и Сорбонската декларација од 25. мај 1998. година. Болоњската конвенција од 1999. година, промовира создавање на европски систем на високо образование ширум светот: прифаќање на флексибилен образовен систем со споредливи степени и дипломи, како и примена на Diploma Supplement со цел да се промовира можноста за вработување на европски граѓани и меѓународна компететивност на системот на европско високо образование.

Македонија се вклучи во европскиот образовен простор, иако со задоцнување, сепак активно преку *Fare tempus* поддршката што отпочна – во 1996. година. Така, во овој период со *Fare* програмата за Република Македонија, Европската комисија одржува интензивна соработка меѓу институциите за високо образование во Македонија, од земјите членки на Европската унија, од централна Европа, од источна и југоисточна Европа. Филозофскиот факултет и други факултети се вклучија во овој процес и преку проекти од *Tempus* програмата, но за одбележување е и отпочнувањето и функционирање на пост-дипломски студии за европска интеграција на Филозофскиот факултет, а во Предлог-студиската програма на Институтот за социологија на Филозофскиот факултет е концепирана насока за европеистика за додипломски студии со што се поврзува додипломското и постдипломското рамниште на овој вид студии. Соработката се одвива и во други форми, како во рамките на регионот, така и пошироко на европскиот простор.

Европската димензија во образованието и наставничката професија

Немајќи намера да се исцрпи оваа тема, овде само ќе поставам одредени прашања, покрај другите, кои можат да бидат предмет на размислување и дискусија: дали ваквите форми на поддршка, и колку да се значајни се доволни за побрзо вклучување и интегрирање на Македонија во европскиот образовен простор, а со тоа и образованието како еден од генераторите на побрзото асоцирање и интегрирање во Европската унија? Како што истакнува Франсин Ванискот (Vaniscotte, 1996) е неопходна промоција на европска димензија во образованието на наставниците која им нуди нов начин на разгледување на акцијата. Документите, особено на ОЕЦД во преден план го стваат концептот на *квалитет* како начин на заедничко приоѓање кон проблемите на воспитанието и образованието и кон одговорите на поставените предизвици од еволуцијата на општеството. Во поглед на наставничката професија УНЕСКО ги воопштува податоците за наставните дисциплини кои треба да се проучуваат за да се осигури современо професионално-педагошка подготовка на наставниците, собрани од три негови институции: Меѓународното биро за образование (BIE), Меѓународната организација на трудот (OIT), и Латино-американското биро за образование, во различно време и независно една од друга. Според Б. Жимемо и П. Ибанез (Jimemo, Ibanez, 1981), заклучоците на трите институции воопштени од УНЕСКО ја оцртуваат и препорачуваат следната номенклатура на научни области во кои е неопходно да се реализира професионално-педагошката подготовка на наставниците за тие да можат поцелосно да ги исполнуваат функциите на училиштето: училишна хигиена, психологија на образование, социологија на образование, теорија на воспитание, дидактика, историја на педагогија, училишна администрација, организација и законодавство, компаративна педагогија, предметни методи, професионална ориентација.

Квалитетот на наставничката професија која го носи бременото на одговорност и постојаност на усовршување и евалуација, станува фокус на политиката на соработка на образованието користена во обучувањето и сензибилизацијата на личностите во образованието во европска димензија. Во овој контекст, Ф. Ванискот ја нагласува оваа политика како "инструмент на конструкција на една интегрирачка и хомогенизирачка Европа која го избегнува ризикот од прогресија на две брзини: онаа на задолжени и на богати, онаа на сиромашни и исклучени, што би било на рамниште на држави или на она на индивидуите" (Vaniscotte). Ова бара развиено критичко мислење во и за воспитанието и образованието и посебно за нивните реформи. Кај нас не може да се каже дека постои такво критичко мислење и тоа од аспект на односот меѓу стручното и општото хуманистичко образование, како и во поглед на демократизацијата на училиштата и факултетите. Кај нас во средното образование, сеуште преовладува тенденцијата на запишување и учење на учениците во средните училишта што е за повеќе од два пати повисоко во однос на учеството на учениците кои се запишуваат во општите училишта (гимназиите), а на факултетите се повеќе се инсистира на потесна специјализација. Тоа е во спротивност на општата тенденција на образовните текови и промени во земјите на развиениот свет и Европската унија кон која се стреми Македонија. Таа општа современа тенденција концизно ја опиша, веќе спомнатиот германски социолог, Улрих Бек (Beck, 1997) како еден од големите политички одговори на глобализацијата: изградување и ширење на општеството на образование и знаење; продолжување, а не скусување на образованието, слабеење или отфрлање на неговото тесно обучување за определени работни места и занимања и ориентирање кон процесите на образование кон широко применети "клучни квалификации". Под овој термин "клучна квалификација", У. Бек подразбира не само "еластичност" (флексибилност) или "учење кое трае цел живот", туку до него ги реди и социјалната компетентност-способност за совладување конфликтни ситуации, разбирање на различни култури, комплексно мислење, занимавање со несигурноста и парадоксите на втората модерност или како други автори ја нарекуваат постмодерност.

Тука можат да се постават повеќе прашања во врска со нашиот образовен систем. Што станува со општото образование, добивањето на пошироки знаења и развивањето на апстрактното мислење во процесот на училишната социјализација, со што се одликуваше како позитивна одредница и што станува со воведувањето на интерактивната настава? Дали постои премин од сфаќањето на учењето како забава кон она како сериозна работа и кон учењето кое треба да се научи, дека ученик се станува, а не се раѓа, како што напоменуваат Мари Дури Бела и Анри ван Зантен (Belleat, D. M. et Henriot van Zanten, A., 1992)? Дали од училиштето и семејството сè повеќе и повеќе се оттргнува воспитната функција и неа ја заменуваат групта на врстници, телевизијата, кафулето, односно се понагласена улога на скриениот "курукулум" во однос на официјалниот? Што станува со негувањето и развивањето на логичкото и критичко мислење кај учениците и студентите; дали преовладуваат авторитарските или демократските форми на настава? Што станува со образованието за религиите како дел од културата на народите и како тоа ќе се разреши - со посебен предмет или со веронаука? Овие се значајни прашања за кое кај нас не се води дебата, а во другите земји кои се во транзиција и овие прашања на различен начин се разрешуваат. Колку учителите, наставниците и професорите се прашуваат за реформите и колку се има доверба во нив? Ова е прашање што го поставува и Хергерс во контекст на неуспешните образовни реформи во САД и Велика Британија. Колку е

навлезено во училишните институции и факултетите политичко – партиско влијание, непотизмот и комерцијализацијата што како црвот во дрвото ја нагизува автономијата, ефикасноста и стандардите на образованието? Какво ни е управувањето во образовните институции? Колку е ефикасен нашиот образовен систем и посебно високото образование, зашто за ова последново резултатите од истражувањето што го спроведов за последните десетина години за дипломираните студенти покажува дека просекот на студирање на универзитетот "Св. Кирил и Методиј" е седум години, кај студентите од машкиот пол е седум и половина години, додека кај студентите од женскиот пол шест и половина години? Каква е социјалната селекција и уписната политика на Универзитетот? Резултатите од истражувањата и тука се неповолни. Какви се стандардите на опременост и условите за работа во училиштата и факултетите во Македонија и какви се разликите од регионална и европска гледна точка?

Тенденции во образованието на европските простори

Мошне значајно е и прашањето да се согледа кои се образовните тенденции во земјите на Европа и светот. Би било сосема погрешно да се мисли дека образованието на европскиот простор на Унијата е без проблеми и дека таму се успешни реформите и дека немаат слични проблеми како и кај нас. Дека тоа не е така може да покаже само една куса анализа на резултатите од истражувања и определени критички анализи. Според Филип Браун (Brown, 1997), реформите во образованието во Европа во деведесеттите години настанаа под влијание на "третиот бран", на парентократската идеологија на образованието", што ја замени претходната меритократска идеологија што веќе ја споменах во рамките на функционалистичката теорија за образованието. Овој трет бран ја вклучува главната програма на образовната реформа под слоганите: "родителски избор", "образовни стандарди" и "слободен пазар".

Третиот бран на одреден начин е формално откажување на државата од одговорноста за образованието, но фактички без да го намали своето влијание врз него, како и делумна манифестација на силна борба за сертификација на образованието, која ги поткопува принципите на "еднаквост на образовните шанси". Додека општествената елита продолжи да ги ужива бенефициите на приватното образование, во текот на XX век, како што истакнува Волфорт, барањето да се опремаат нивните службеници со академски акредитиви се зголеми. Променетото барање за академски акредитиви меѓу средната класа беа забележани од Бурдије и Болански.

Понатаму, меѓу 1991-1994 година Стефан Бол, Ричард Боув и Шарон Гервиц, спроведоа истражување во Велика Британија со анализа на документи и интервјуа со наставници, ученици и нивните родители и заклучија дека реформите со начелата на родителски избор, стандарди и пазар доведоа до поголемо социјално диференцирање и поделен систем на образование. Конкуренцијата меѓу училиштата доведе до борба за поголем број ученици и со повисоко образовно постигнување, а тоа пак имаше за последица да ја прекине комуникацијата меѓу училиштата, како и до одлевање на поквалитетниот наставен кадар во повисоко рангираните училишта, поради повисоките плати. Нивниот заклучок е: "на секој пазар постојат победници и губитници, на овој образовен пазар сите ние можеме да завршиме како губитници" (Ball, et al., 1994). Лојдер, пак, смета дека во основа пазарниот систем на образование е целосно конзистентен со ниски плати, економија со ниска технологија, поради тоа што е веројатно да се произведат ниско квалификувани личности за една таква економија. Во

спротивно високата плата, економија со висока технологија пред сè, бара високо ниво на квалификуваност и автономија на наставникот и еден образовен систем кој произведува целосно висок степен на образовно постигнување (Lauder, 1997).

Улогата на европските институции во поддршка на овие тенденции и ориентации во образованието е мошне значајна. Според К. Лавел и Л. Вебер, званично компетенциите на Унијата не се ограничени во поглед на образованието, но во последните години, Комисијата и Советот на Европа го охрабрија усогласувањето на образовните системи. Во средината на 1990 година, Комисијата во центарот на својата стратегија ја стави улогата на "*човековиот капитал*". На седницата на Советот на Европа во Лисабон, во март 2000 година, таа нова ориентација појасно е дефинирана: во заклучоците на Претседателството, образованието и усовршувањето се ставени во ранг на средство за политика на вработување, социјална политика и макро-економска политика. Што се однесува до образовните системи, тие е неопходно да се "прилагодат" на новото технолошко побарување, на барањата на конкуренцијата и флексибилноста кој ги формулирале владеачките европски средини. К. Лавел и Л. Вебер, напоменуваат дека на седницата на Советот на Европа (март 2002), е усвоена "детална програма на работа за натамошните цели на системите на образование и воспитување во Европа". Во овој контекст се подвлечени три стратешки цели: "да се подобри квалитетот и ефикасноста на воспитно-образовниот систем во европската Унија"; "на сите да им се олесни приодот во воспитно-образовниот систем" и особено "да се овозможи приод на надворешниот свет кон воспитно-образовниот систем". Еден прецизен програмски календар е дефиниран се до 2010. година. Во таа перспектива се разработени 16 индикатори, кои треба да послужат во евалуацијата на националните системи и нивното споредување. Зедничките цели и комбинацијата на односи и проценки ќе и овозможи на секоја членка да го оцени патот што треба да го помине и низ националните планови да презема мерки. Сите образовни политики се повикани да се концентрираат врз исти фундаментални постулати кои потекнуваат од либералната инспирација: едно ефикасно училиште потполно отворено за "здружување" со претпријатијата и чија крајна цел би била придонес кон економската конкуренција! (Laval et Weber, 2003).

Францускиот аналитичар Мишел Елијар (Eliard, 2000) во својата индикативно насловена книга *Крајот на училиштето*, истакнува дека новата концепција која се наметнува на училиштето е тоа да биде третирано како претпријатие, или како пазар. "Не оглушија со потребното прилагодување на меѓународниот натпревар, со важноста на новите технологии на комуникации, ургентно се бара вклучување на секоја образовна институција на Интернет итн. Мултимедиумите малку по малку го преземаат местото на наставникот." Оваа филозофија на интерактивен комуникациски базар (безистен), значи смрт на училиштето. Но, тоа е интересно од повисока гледна точка на трговците, неодложно и брзо да продадат компјутери, придружни делови, CD ром итн. Значи комуникацијата се прави во моментот, а учењето се прави во време. Не се работи, истакнува Елијар, да се негира прогресот што се состои во новите технологии. Тоа би било апсурд. Ризикот на учениците се состои во фактот што наместо тие да придонесуваат за педагошко усовршување, тие служат за замена на неопходните учења на занимањата, различни раздвижувања, малку компатибилни со програмите на секоја дисциплина што влече со себе деструкција на предавањата. Многу слично и социологот Франк Пупо (Poupeau, 2003) напоменува дека владините "реформи" во Франција се запишуваат во контекст на широка приватизација на обра-

зованието за да се направи – како што е Поштата, транспортот, културата, информацијата, социјалната заштита... – едноставно *пазар*. Тоа е корисно и прилагодено на барањето на претпријатијата. Повеќе отколку општата приватизација, системот на образование е исечен и се продава на парче. Дистрибуцијата на деловите на пазарот преку општините ("децентрализација на образованието") може да се изврши преку државната администрација. Но, таквата филозофија која тешко може да се забашури, истакнува Пупо, предизвикува движење на општ револт обележен со импозантни манифестации. А реакцијата се јавува и во публицистиката, на пример преку ре-сентната книга на К. Лавал со категорично назначениот наслов: *Училиштето не е претпријатие* (Laval, 2003).

Многу слична критичка анализа на училиштето и пазарниот систем во образованието направија и Жан Клод Мишеа, како и аналитичарот Дани Роберт Дифур (Dufur, 2001), во ноемврскиот број од 2001 година на *La monde diplomatique*, под наслов *Постмодерното дете*. Во оваа анализа се заклучува дека сериското фабрикување на единки без цврст идентитет и моќ на размислување и посебно критичко размислување не е препуштено на случајот: за тоа се грижат надлежните установи, т.е. телевизијата и училиштето, со што капитализмот сонува својот пазар да го прошири на целото подрачје на земјината топка, што и го остварува под името мондијализација.

Литература:

- Ball, et. al., 1994, Market forces and parental choice, in S. Tomlinson (red.), Educational Reform and its Consequences, IPPR/ Rivers Oram Press, London;
- Haralambos & Holborn, 2000, Sociology, London: Collins
- Bauman, Z., 2002, Identité et mondialisation, en: Qu'est-ce que la soci-été? Volume 3, sous la direction d'Yves Michaud, Paris: ed. Odile Jacob;
- Beck, U., 1997, Was ist Globalisierung? Irrtümer das Globalismus-Antw-orten auf globalisierung, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, користен преводот на бугарски јазик: Бек, У., 2002, Што е глобализација?, Софија, Кх;
- Belleat, D.M., van Zanten, H., 1992 Sociologie de l'école, Paris, Armand Colin;
- Brown, Ph., 1997, The 'Third Wave': Education and the Ideology of Parentocracy, in: Halsey et al., 1997; Education, Oxford, New York: OxfordnUniversity press
- Cabal, B.A., 1995, L'université aujourd'hui, Paris, UNESCO;
- Cassen, B., 2003, L'union européenne malade de l'atlantisme, *Le monde diplomati-que*, Mai;
- Del Valle, A., 2000, Guerres contre l' Europe – Bosnie, Kosovo, Tchetchenie..., Paris: Editions des Syrtes.
- Dufur, R.D., 2001, La fabrique de l'enfant post-moderne, *Le monde diploma-tique*, Novembre;
- Durkheim, E., 1963, L'éducation morale, Nouvelle ed. Paris, PUF;
- Eliard, M., 2000, La fin de l'Ecole, Paris: Presses Universitaires de France;
- Gimeno, J.B., Ibanez, M.P., 1981, La formation du personnel enseignement du premiere et du second degre, Paris, UNESCO;
- Haralambos & Holborn, 2000, Sociology, London: Collins
- Havel. V., 1996, Nada za Evropu, *Revija za sociologiju*, No. 3-4;
- Judt, T., 1996, Europa: Velika iluzija, *Revija za sociologiju*, No. 3-4;
- Kagan, R.2003, Of paradise and power (America and Europe in New World Order) Наведено според преводот на бугарски – Р. Кеиган "За рая и силата", ОБСИДИЈАН, Софија, 2003

- Lauder, 1997, Education, Democracy and the Economy, in: Halsey et. al., 1997, Education Oxford, New York: Oxford University Press;
- Laval, Ch; 2003, L' ecole n'est pas une entreprise, Paris: La Decouverte
- Laval, Ch, Weber, L., 2003 Comme si l'ecole etait une entreprise..., *Le monde diplomatique*, No 591, Juin
- Marga, A., 1999, The Universities as Promoters of European Integration, speech delivered at Tempus-Conference in Kiev, April;
- Mežnarić, S., 1996, Europa, njezin Istok i Jug: što je očekuje? Revija za sociologiju, No. 3-4;
- Parsons, T., 1961, The school class as a social system, in: Halsey et. al. (1961), Education, Economy and Society, New York: The Free Press;
- Pečujlić, M., 2002, Globalizacija – dva lika sveta, Beograd, ed. Gutenbergova galaksija;
- Poupeau, F; 2003, Decentralizer l'education pour mieux la privatizer, *Le monde diplomatique*, No 591, Juin
- 2000, "Strengthening the Common European House of Education Social Cohesion and Quality – a challenge for education", Conference of Education ministers of E.U. member states, candidates countries, Bucharest, 18-20 June, 2000, Brussels, 24.05.2000, European Commission;
- Usher, R., Edwards, R., 1994, Postmodernism and Education, London, Routhledge;
- Vaniscotte, F., 1996, Les écoles de l'Europe, systeme éducative et dimension européenne, Paris: Institut National de Recherche Pédagogique.

UDC 316.32+37(100)

Николай Станчев Николов

Педагогически факултет

Университет "Епископ Константин Преславски"

Шумен

Бугарска

ОБРАЗОВАНИЕТО КАТО СОЦИОКУЛТУРЕН ИНСТИТУТ

Резюме

В статията се разглеждат основните видове образование, неговите основни признаци и функции в социалната, политическата, икономическата и културна сфера. Това доказва и тезата за образованието като социокултурен институт, а именно – организирана система от връзки и социални норми, която обединява значими обществени ценности и процедури, удовлетворяващи основните потребности на обществото. Всеки функционален институт възниква и функционира, изпълнява една или друга социална потребност във връзка с идентичността на нацията в контекста на общия процес на глобализация.

Ключни дума: образованието, образованието като социокултурен институт, глобализация

EDUCATION AS A SOCIO-CULTURAL INSTITUTE

Summary

The paper discusses the fundamental kinds of education, its main principles and functions, in the social, political, economic, and cultural spheres. My argument will view education as a socio-cultural institute, i.e., an organized system of links and social norms, which may encompass a considerable number of social values and procedures to meet the main social needs. I will argue that each functional institute appears and have its own functions; it meets a variety of social needs with regard to the national identity in the context of the processes of globalization.

Key words: Education, Education as a Socio-cultural Institute, Globalization

Социален институт – това е организирана система от връзки и социални норми, която обединява значими обществени ценности и процедури, удовлетворяващи основните потребности на обществото. Всеки функционален институт възниква и функционира, изпълнява една или друга социална потребност.

Всеки социален институт има както специфични особености, така и общи признаци с други институти.

Признаци на института за образование са:

- насоки и образци на поведение - любов за знания, посещаемост
- символични културни признаци - ученическа емблема, ученически песни
- утилитарни културни черти - класове, библиотеки, стадиони
- кодекс (устен и писмен) - управлява учащите

- идеология - академическа свобода, прогресивно образование, равенство при обучението.

Образованието у социална подсистема, притежаваща своя *структура*. Като нейни основни елементи могат да се определят *учебно-възпитателните учреждения като социални организации, социалните общности* (педагози и учаци), *учебен процес като вид социокултурна дейност*.

Основни видове образование

Системата на образованието е структурирана и по други принципи, тя включва ред звена: системата на доучилищното възпитание, общообразователното училище, професионално-техническото образование, средно специалното образование, висшето образование, следвузовското образование, системата за повишаване на квалификацията и преквалификацията на кадрите, образование по интереси.

Що се касае до доучилищното образование, то социологията изхожда от това, че основите за възпитанието на човека, неговото трудолюбие, много други нравствени качества се залагат още в ранна детска възраст.

Като цяло значението на доучилищното възпитание е недооценено. Твърде често се пропуска това, че това е много важна степен от човешкия живот, на която се залага основата на личностните качества на човека. Същността не е в количествените показатели на "обхванатите" деца или удовлетворяване желанията на родителите. Детските градини, ясли са не просто средство за "наглеждане" на деца, тук се осъществява процес на умствено, нравствено и физическо развитие. С прехода към обучаване на децата от 6 години детските градини се сблъскват с нови за тях проблеми – организация на дейността на подготовителните групи, за да могат децата нормално да влязат в ритъма на училищния живот, за да имат изградени навици за самообслужване.

От гледна точка на социологията особено значение придобива анализът на ориентацията на обществото за поддръжка на доучилищните форми на образование, на готовността на родителите да прибегват до тяхната помощ към подготовка на децата за труд, рационална ориентация в техния обществен и личен живот. За познаването на спецификата на тази форма на образование особено е важна позицията и ценностната ориентация на тези хора, които се занимават с деца – възпитатели, обслужващ персонал, а също и тяхната готовност, разбиране и стремеж да изпълнят възлаганите към тях надежди и задължения.

За разлика от доучилищното образование и възпитание, което не обхваща всяко дете (през 1992 г. в детска градина е било всяко второ дете), средното общообразователно училище се прицелва към подготовката за целия живот без изключения на подрастващото поколение. В условията на периода до 10 ноември 1989 г., започвайки от 60-те години, се осъществява реализация на принципа за пълно универсално средно образование с цел осигуряване на "равен старт" за младежта при встъпване в самостоятелен трудов живот. Ако в училището от този период, заради изискването да се даде на всеки младеж средно образование, процъфтява процентоманията, надписване на оценки, изкуствено завишен успех, то в сегашното училище расте процентът на тези, които са оставили училището, което с времето ще окаже влияние на интелектуалния потенциал на обществото.

И в тази ситуация социологията като преди е насочена към изучаване ценностите на общото образование, към ориентираните на родителите и децата, към техните

реакции към внедряването на новите форми на образование, тъй като завършването на общообразователно училище се оказва същевременно и момент на избор за бъдещ жизнен път за младия човек, избор на професия и други занимания. Като се спре на един от вариантите, абитуриентът предявява същевременно предпочитание към един или друг вид професионално образование. Но какво ги движи в избора на траектория на бъдещия жизнен път, какво влияе на този избор и как се променя той с течение на живота – това е един от най-важните проблеми на социологията. Особено място заема изследването на професионалното образование - професионално-техническото, средно специалното и висшето.

Професионално-техническото образование по на-непосредствен начин е свързано с потребностите на производството, с оперативното и сравнително бързата форма за включване на младите хора в живота. Това се осъществява непосредствено в рамките на големи производствени организации или държавната образователна система. Възникнало като заводско училище, професионално-техническото образование е изминало сложен и неравен път на развитие. Независимо от различните разности (опити да се прехвърли цялата система към съчетаване на пълно и специално образование за подготовка за нужните професии, слабо отчитане на регионалните и национални особености), професионално-техническата подготовка остава важен канал за получаване на професия. За социологията на образованието са важни знанията на мотивите на учащите се, ефективността на обучението, неговата роля за повишаване на квалификацията и реалното участие в решаването икономическите проблеми.

Заедно с това социологическите изследвания и през 70-80-те г., и през 90-те г. фиксират както преди сравнително невисок (а в ред професии нисък) престиж на този вид образование, следователно и ориентацията на учениците от тези училища към получаване на висше образование, а същевременно средно специалното образование продължава да преобладава. Що се касае да средно специалното и висшето образование, за социологията са важни проявите на социалния статус на тези видове обучения сред младежта, оценка на възможностите и ролята на бъдещия живот, съответствие на субективните стремежи и обективните потребности на обществото, качеството и ефективността на подготовката.

Особено остро стои въпросът за професионализма на бъдещите специалисти, за това качеството и нивото на тяхната съвременна подготовка да отговарят на реалиите на настоящия ден. И изследванията на 80-те и на 90-те г. показват, че в това отношение са се насъбрали много проблеми. Според резултатите от социологическите проучвания, остава ниската устойчивост на професионалните интереси на младите хора. Проучванията на социолозите сочат, че 60% от висшистите сменят професията си.

Социални функции на системата на образованието

Преди се говореше за това, че образованието е свързано с всички сфери на обществения живот. Тази връзка се реализира непосредствено чрез личността, включена в икономическите, политическите, духовните и социални връзки. Образованието е единствената специализирана подсистема на обществото, чиято крайна цел съвпада с целта на обществото. Ако различни сфери и отрасли на стопанството произвеждат определена материална и духовна продукция, а също и услуги за човека, то системата на образованието "произвежда" самия човек, въздейства на интелектуалното, нравственото, естетическото и физическото развитие. Това определя *водещата социална функция на образованието - хуманитарната*.

Хуманизацията - обективна потребност на общественото развитие, чийто основен вектор е насочеността на човека. Глобалният технократизъм като метод на мислене и принцип на дейността на индустриалното общество дехуманизира социалните отношения, сменя местата на целта и средствата. В нашето общество човек, провъзгласил се за висша цел, на практика се превръща "трудов ресурс". Това намира отражения и в системата на образованието, където функцията на училището е "подготовка за живота", а под "живот" се разбира трудовата дейност. Ценността на личността като неповторима индивидуалност, самоцелта на общественото развитие се оттегля на заден план. Преди всичко се цени "работника". А доколкото може да се замени работника и възниква антихуманния тезис за това, че "незаменими хора няма". Всъщност се получава, че детето, подрастващия – това още не е пълноценен живот, само подготовка за живота, животът започва с встъпването в трудова дейност. А какво се случва с нейното прекратяване? Не случайно в общественото съзнание се натрупва отношение към старите хора, инвалидите като към непълноценни членове на обществото. За съжаление, в настоящия момент, ситуацията в този план не се е подобрило, налага се да говорим за нарастване на дехуманизацията на обществото като реален процес, където е загубена вече и ценността на труда.

Разглеждайки хуманната функция, следва да се спомене, че това понятие се изпълва с ново съдържание. Хуманизмът в неговият класическо, антропоцентристско разбиране в съвременните условия е ограничен и недостатъчен, не съответства на концепциите на устойчивото развитие, оцеляването на човечеството. Днес човекът се разглежда като отворена система от позицията на водещата идея от края на второто хилядолетие – идеята за коеволюцията. Човек не е център на Вселената, но е частица от Социума, Природата, Космоса. Затова е правомерно да се говори за *неохуманизъм*. Ако се обърнем към различни звена от системата на образованието, то с най-голяма пълнота неохуманистическата функция е призвана да се реализира в системата на доучилищното образование и в общообразователното училище, при което в най-висока степен – в малките класове. Именно тук се поставят основите на интелектуалния, нравствения, физически потенциал на личността. Както показват последните изследвания на психолозите и генетиците, интелекта на човека на 90% е сформирани вече към 9-та година. Тук се сблъскваме с явлението "обърната пирамида". Тези звена в системата на образованието се разглеждат като второстепенни, а на пръв план (по значимост, финансиране и т. н.) се визира професионалното, средно и висше образование. В резултат на това социалните загуби на обществото са големи. За решаването на проблема са необходими: преодоляване на предметоцентристския подход в образованието, преди всичко в общообразователното училище; хуманитаризация и хуманизация на образованието, включващи заедно с изменението на съдържанието на образованието и изменение на отношенията в системата учител - ученик (от обектни в субектно-обектни).

Хомогенизацията на обществото чрез организирана социализация на индивидите – насаждане на сходни социални характеристики в името на целостта на обществото.

Имайки предвид това, както в обществото всички големи количества на достижимите статуси се обуславя от образованието, все повече става зрима и тази функция на образованието, като *активизация на социалните промени*. Образованието в цял свят закономерно става главен канал на социални промени на възходящи, водещи индивиди към по-сложни видове труд, големи доходи и престиж. Благодарение

на това, класовата структура става по-открита, социалния живот – по-егалитарен, а неблагоприятните разлики в развитието на различни социални групи реално се смекчават.

Социална селекция. В образованието индивидите се разделят на потоци, предопределящи техният бъдещ статус. Формално това се обосновава с равнището на способностите за проявата на който се използват тестове. Тестовите съдържат определен културен контекст, разбирането на който зависи от съотношението на доминантната култура (върху, която са съставени тестовите) и културните особености на микросредата на първичната социализация на обучаемия. Колкото е по-голяма дистанцията между тези културни типове, толкова по-малко внимание получава ученика от учителя и е по-вероятно, че той няма да се справи с теста. Образователната кариера на индивида, по този начин, в много случаи се обуславя от социалното положение на неговите родители.

Възпроизводство на тези социални класи, групи и слоеве, принадлежността към които се обуславя с образователни сертификати. Училището дава на индивидите различно образование, различно развитие на способностите и навиците, което потвърждава, че със сертификати на установени образци е и условие за заемане на съответно място в системата на разделението на труда (и социалната стратификация).

Заместване на родителите, социална поддръжка на учащите се за периода на пребиваването им в образователното учреждение. Заради нея се създават организационни и ролеви структури, напомнящи семейната обстановка. За изпълняването на тази функция на образованието и особено на допрофесионалното училище възпроизвежда културните стереотипи и ролевата диференциация, присъщи на семейството.

Функции на образованието в производствено-икономическата сфера

Формиране на професионално-квалификационния състав на населението. От количествена гледна точка системата на образованието отговаря за *възпроизводството на професионално-образователния състав на населението.* На практика то се колебае между свръхпроизводство и недостатъчно производство. Двете крайности влияят негативно на професионалната структура, предизвикват приток в професия на хора без съответната подготовка, масова практика за обучаване на професия "на място" без научна основа и творчески навици. Те разрушават професионалната култура, правят неясни отношенията вътре в групите между тях, внасят непрофесионални критерии в оценяването на хората, засилват ролята на допълнителни статуси в социалното придвижване на индивидите. Качествената страна се отразява на формирането на производствените свойства на работниците и е свързана до голяма степен с професионалното училище. Същите тези свойства се развиват непосредствено в трудовата дейност, в общообразователната подготовка, където се формират творчески и нравствения потенциал на работника. Неговата производителност и иновационна активност се повишава с ръста на общото образование.

Повишаването на образователното ниво над необходимия за работното място играе позитивна роля в производството, създава резерв на творческия потенциал на личността, на квалификационното и социално придвижване на човека. В неидеална ситуация това обстоятелство усилва противоречието между претенциите на притежателя на изобилно образование и очакванията на обкръжаващите ги хора, може да доведе до конфликт.

Формиране на потребителски стандарти на населението. Ролята на образованието в икономиката е по-широка от производствените аспекти. Тя се изразява в необходимостта от блага, информация, културни ценности, природни ресурси. Тази функция винаги е свойствена на образованието, достатъчно е да си спомним библейските заповеди за умереност на потреблението. Тя определя основното съдържание на неформалното образование, протичащо в семейството. Образованието може да внася в материалните потребности на хората рационални стандарти, да съдейства за икономична икономика, а също за стабилна и благоприятна среда за човека. В условията на пазарната икономика функцията се противопоставя на интересите на бизнеса, въпреки че и в голяма степен съответства на националните интереси.

Привличане на икономически ресурси. Източниците на ресурсите са различни: от държавния бюджет до частните инвестиции. По своята същност те представляват поръчителя и неизбежно се отразяват на съдържанието на формите на образованието. Зависимостта от държавния бюджет поражда унификация, а ориентацията към деловите кръгове или спонсори засилва автономията на образователните структури. Частичният превод в образователните заведения на бюджет предизвиква активна разработка на съдържанието на образованието от регионални и местни компоненти.

Вътрешно разпределяне на икономически ресурси. Уполномощени структури на образованието разпределят средствата между регионите, на отделни подсистеми и учреждения, на видове дейности, по длъжности. В крайна сметка с ресурси се осигуряват такива направления от дейността, които са ориентирани на в "извънобразователното" пространство (материална помощ на учащите, техните семейства, благоустройство на площадки, организация на отпих и т. н., поддържане на изследователски, конструкторски и других структури). Това разпределение усилва социалното неравенство, задълбочава изоставането на групи заради това, че някои подсистеми на образованието получават малко ресурси. Например, част от селските детски градини след превода на местния бюджет се закриват или не осигуряват необходимото ниво на образование.

Системата на образованието е способна да модифицира икономически стимули и да внася поправки в практиката на финансовата поддръжка, които водят до изменения на социално-икономическия статус на участниците в нея. Так или иначе, процесът на разпределяне на ресурсите в образованието винаги се обуславя с неговата социална организация. Социалната обусловеност е дори по-съществена, отколкото икономическата, нали икономическите критерии тук почти нямат пряко прилагане.

Функции на образованието в сферата на културата

Възпроизводство на социални типове култура. Образованието придава на знанието технологичност, конструктивни форми, благодарение на които може да се систематизира, да се съставя, да се предава (по радио/телевизия) и натрупва в растящи обеми. Предаването на знания и опит става динамично, масово, открито. Но обект на предаване става не всичко, а избрани (в съответствие със заявките) типове култура, например, доминантна, школна, професионални.

Иновация в сферата на културата се осъществява чрез училището, избирателно. Общественията система на образованието предава само част от иновациите, иновации, постигнати в културата. Приемат се иновации от руслото на доминантната

култура, които не носят опасности за целостта на дадена социална организация (стабилност на управленческите структури). По отношение на дурги иновации, даже прогресивни, системата на образованието може да служи като своеобразен заслон.

Формирането и възпроизвеждане на обществен интелект (манталитет, определени отрасли и социални технологии на интелектуалната дейности) включва положения, сформирани още от Дюркгейм: разпространение на съществени знания чрез обучение, привикване на индивидите към познавателни навици. Системата на образованието стана многоотраслов комплекс, нейна цел е не просто да предава знания и развитие на личността, но и интелектуално съпровождащо развитие на обществото. Ред изследователи твърдят, че при тази функция ключовата роля е в темповете на прогреса на цивилизацията в близко бъдеще. Тя вече се е превърнала във фактор на световно съперничество. Транснационализацията на образованието е средство на геополитиката. Световните лидери се стремят да контролират образователните комплекси в различни зони на света, предавайки своите образователни технологии или други модели, специално разработени за други страни. Така в обществения интелект възниква зависимост на реципиента от донора, гарантираща на донора превъзходство и източници на отложена и непосредствена печалба. Страните със стари традиции в своите системи на образованието също могат да станат реципиенти в кризисни периоди, когато държавата и обществото отчасти губят контрол на концептуалното развитие на системата на образованието и осигуряването ѝ с необходимите кадри, информационни, технологически ресурси.

Функции на образованието в социално-политическата сфера

Формирането на личността е един от най-важните жизнено интереси на държавата и групи, затова задължителен компонент на образованието са правовите норми и политическите ценности, отразяващи политическите интереси на групите, които диктуват насоката на развитие в дадено общество и се стремят към контрол над училището.

Внедряване на образователните общности на приемливи (разделими правови и политически ценности и норми, начини за участия в политическия живот) характерно за държавното образование, но се проявява и в сферата на неформалното образование. Едва ли има примери, когато институт по образование не противодейства на проявата на правови или политически девиации. Всеки политически строй започва от това, че се бори за старото училище или създава ново. Осъзнаването на тази функция неизбежно довежда до идеологизация на съдържанието на образованието. В този смисъл, формалното образование осигурява *поощрение на законопослушното правово и политическо поведение*, а също *възпроизводство на държавната (доминантната) идеология*. Социалните групи - носители на алтернативни политически ценности, се стремят да учредят своя школа, или да внедрят във вече съществуващата свои правови норми и политически ценности. Системата на образованието не е идеологически неутрална, в нея винаги се утвърждават идеологически контрол в явна форма или в неявна - в указанията на деполитизацията, в кадровата политика, в учебните планове, препоръчителни учебници и т.н.

В национално-държавната организация на социума училището целенасочено формира ориентацията на населението във външнополитическото пространство.

Етносоциалният тип култура обуславя съдържанието на образованието, подчертавайки в него водещите интереси на даден етнос.

В изследователски и практически план определянето на функциите на образованието служи за изработка на универсална система, измеряема с параметрите на развитие на института по образование и неговото влияние в обществото. След като определихме функциите на образованието предстои да се оцени доколко съответстват възникналите структури в системата на образованието.

Библиография

1. Белова, М., колектив, *Теоретични основи на възпитанието*, София, 1997 г.
2. Военкинова, Ж., Ц. Райчева, *Социализация на децата в детската градина чрез празниците и обичаите*, Шумен, 2003 г.
3. Военкинова, Ж., *Възпитание и управление на социално-педагогическите заведения*, Шумен, 2003 г.
4. Колев, Г., *Пропедевтика на социалните дейности*, Шумен, 2002 г.
5. Милков, Л., З. Марков, *Предизвикателствата на XXI век към образованието и обучението*, София, 2003 г.

UDC 323(497.11):316.4.052/.053(497)

Branislav Stevanović
Filozofski fakultet
Niš

ULOGA POLITIČKE KULTURE U PROCESIMA DEZINTEGRACIJE I REINTEGRACIJE BALKANA: PRIMER SRBIJE *

Summary

Rad smatra da su izvesne nedemokratske orijentacije na Balkanu i posebno Srbiji, tipičan odgovor na izazove post-bipolarnog sveta, a ne izraz autoritarnosti ove ili one nacije. Uz to, proces demokratizacije u Srbiji odvijao se u vrlo nepovoljnim okolnostima, pa su politička opredeljenja Srba bila više izraz svakodnevnih frustracija, nego racionalnog procenjivanja. I pored toga, aktuelna srpska politička kultura nije u potpunosti negativno obojena, jer se njene "iracionalne determinante", pre svega vezuju za situaciono uslovljene orijentacije, a one su podložne promenama.

Ključne reči: politička kultura, Balkan, integracija, dezintegracija, reintegracija, Srbija

THE ROLE OF POLITICAL CULTURE IN THE PROCESSES OF DISINTEGRATION AND RE-INTEGRATION OF THE BALKANS: THE SERBIAN EXAMPLE

Summary

The paper presents a thesis that certain non-democratic orientations at the Balkans and, especially, in Serbia, are a typical response to the challenges of the post-binary world instead of being an expression of authoritarianism of this or that nation. Besides, the democratization process in Serbia took place under very unfavorable conditions so that the political attitudes of the Serbian people were more an expression of everyday frustration instead of springing from rational thinking. Yet, the current Serbian political culture is not entirely negative since its "irrational determinants" are primarily related to the situational-based orientations that are themselves liable to changes.

Keywords: Political Culture, Balkan, Integration, Disintegration, Re-integration, Serbia

Neka vrsta "istorijskog kašnjenja" Srbije sa demokratskim promenama u odnosu na ostale zemlje Istočne Evrope sličnog opšte-civilizacijskog nivoa, aktualizovala je, naročito u domaćoj nauci, pitanje političke kulture naroda koji je u njoj većinski - srpskog naroda. Nije trebalo dugo čekati da se u brojnim raspravama, empirijskim istraživanjima i studijama (različite ozbiljnosti i metodološke utemeljenosti), naročito apostrofiraju brojni problemi vezani za politički mentalitet ovog naroda. Kao crvena nit provlačilo se pitanje predominantnih vrednosti Srba uopšte, kao i pitanje u kojoj meri one predstavljaju kočnicu za pretpostavljenu modernizaciju i demokratizaciju postojećeg srbijanskog političkog i

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

ekonomskog sistema. Na samom početku, važno je napomenuti da geografski prostor današnje Srbije nije ekonomski, kulturno, etnički i politički jedinstven, što ujedno predstavlja i glavni razlog veoma jasne *polarizacije* njene političke kulture. To, takođe, važi i za širi prostor aktuelne države *Srbije i Crne Gore* čija politička kultura još uvek - "pripada tipu složenih, fragmentarnih političkih kultura, sa značajnim razlikama u nacionalnom, verskom, jezičkom i kulturno-tradicijskom smislu."¹ Stoga se na ovom mestu moramo ograničiti na iznošenje osnovnih stavova o političkoj kulturi Srba koji čine svega *dve trećine* stanovništva cele Srbije (u centralnoj Srbiji 88%, u Vojvodini 57%, na Kosovu i Metohiji 10% populacije). Ostali deo stanovništva uglavnom čine Albanci (17% u celoj Srbiji, 82% na Kosovu i Metohiji), Mađari (3% u celoj Srbiji, 17% u Vojvodini) i Muslimani (odskora - Bošnjaci, koji uglavnom žive u Raškoj oblasti ili Sandžaku i čine 3% populacije Srbije). Osim etničko-demografskih karakteristika, na političku kulturu Srbije uticali su (pa i danas utiču) i *mnogi drugi faktori* - od istorijskih, tradicijskih, komunikacijskih i ekonomskih sve do geopolitičkih i vojno strateških. Ovde pre svega valja imati na umu nekoliko velikih seoba Srba po balkanskom prostoru, zatim istorijsko pamćenje srednjevekovne srpske države, petovekovno ropstvo pod Otomanskom imperijom, kontinuirano delovanje Srpske pravoslavne crkve na očuvanju nacionalnog identiteta, balkanske ratove i dva svetska rata, privrednu nerazvijenost, zakasnelu modernizaciju i industrijalizaciju, međunacionalna trvenja u okviru "prve" i "druge" Jugoslavije, socijalistički ("samoupravni") politički sistem, relativno brz ekonomski razvitak nakon Drugog svetskog rata, ruralizaciju ("poseljachenje") gradova, međunarodni položaj SFRJ i njenu ulogu u tzv. "nesvrstanom pokretu", povoljne kredite od strane razvijenih zemalja Zapada, raspad višenacionalne SFRJ (i etničko-versko-građanski rat koji ga je pratio), ekonomske sankcije i međunarodnu izolaciju Srbije i Crne Gore, etc. Sve u svemu, u etničkom, religijskom, ekonomskom, socijalnom i političkom ili ijednom rečju - kulturnom pogledu - geografski prostor na kome danas žive Srbi, bio je i ostao poprište različitih uticaja i civilizacijskih činilaca, što je rezultiralo ne samo stvaranjem nekih njihovih manje ili više osobenih psiholoških karakteristika, već i specifične i veoma polarizovane političke kulture. Još odavno su brojni istraživači srpskog "nacionalnog karaktera" uočili ogromno šarenilo međusobno suprotstavljenih lokalnih mentaliteta na našem tlu. Čak i onde gde nema bitnijih razlika, lokalna populacija sklona je tome da, ponekad čak i do apsurdna, (pre)naglasi i najmanje razlike u verovanju i običajima u odnosu na svoje komšije-sunarodnike. Ovde, očito, imamo posla sa socio-psihološkim mehanizmom koji je S. Frojd nazvao "narcizmom malih diferencija" koji se manifestuje u pojavi međusobnog sukobljavanja i ismejavanja susednih, a inače vrlo bliskih zajednica.² Frojd je, doduše, ovu pojavu vezivao za sporadična sukobljavanja između različitih naroda (Španaca i Portugalaca, severnih i južnih Nemaca, Engleza i Škotlandana), no, na primeru Srba vidljivo je da je ona moguća i unutar samih, pojedinačnih nacija.

U isto vreme, Srbija sa svoje dve pokrajine, gotovo da je paradigmatičan primer na kome se može uvideti od kolikog je društvenog značaja postojanje makar i elementarne *političke kulture*, posmatrane u sadejstvu sa *civilnim društvom* i barem nekim elementima *vladavine prava*. Zahvaljujući prisutnim elementima građanskog društva, koliko-toliko korektnog tumačenja prava i relativno razvijenoj političkoj kulturi (pod kojom ovde podrazumevamo pre svega, dijalog, toleranciju, zasnivanje odnosa na uzajamnoj saglasnosti i uvažavanju različitih religijskih, etničkih iskustava i doživljaja, a koja se razvijala, makar i

¹ Milan Matić, *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992, str. 176.

² Sigmund Frojd, *Nelagodnost u kulturi*, Rad, Beograd, 1988, str. 49.

u rudimentarnom obliku, za vreme austrijske i austro-ugarske vladavine), *Vojvodina* se uprkos svojoj etničkoj raznolikosti i geografskoj izmešanosti stanovništva, može smatrati jednom uspešnom "konsocijacijom", tj. sredinom u kojoj etnički i politički pluralizam zaista predstavlja društveno bogatstvo. Kao potvrda toga stoji činjenica da u njoj manje-više skladno živi 26 različitih nacija sa 34 veroispovesti i 10 jezika u službenoj upotrebi. Za razliku od nje, pokrajina *Kosovo i Metohija*, nezavisno od vlasti kojoj je bilo podređena, nikada nije imala ni elemente "građanskog treninga", ni intenzivnije procese oblikovanja građanskog društva i pravne države. Od turske vladavine do današnjih dana, jedan oblik autoritarne dominacije smenjivao je drugi, što su pratila česta i uzajamna "etnička čišćenja" Srba i Albanaca, sve do poslednjeg sukoba između naoružanih Albanaca i režima S. Miloševića u koji se umešao i NATO, bombardujući ciljeve po čitavoj Srbiji. Do danas, oblast Kosova i Metohije nije imala, niti je uspela da izgradi barem minimalne uslove da bi se razvijala kao "multietnička zajednica" - što je inače i oficijelna namera današnjeg snažnog međunarodnog vojnog i civilnog prisustva u ovoj južnoj srbijanskoj pokrajini. Šta će od ove namere preostati u budućnosti ostaje da se vidi, naravno, pod uslovom da na Kosmetu ostane iole značajan postotak nealbanskog življa. Jer, kako trenutno stvari stoje, moramo se složiti sa sumornom konstatacijom da su - "dolaskom takozvanih mirovnih snaga, pod zastavom Ujedinjenih nacija na Kosovo i Metohiju multietničko i multikulturno Kosovo i Metohija pretvoreni... u monoetničko i monokulturno, uz egzodus nealbanskog življa, ubijanje i pljačkanje nealbanskog stanovništva i uništavanje imovine, kulturnih i duhovnih dobara nealbanskih etničkih zajednica."³

Što se same političke kulture Srba tiče, u njoj pre svega, valja razlikovati dve relativno razdvojene komponente: (a) izvesne *trajne dispozicije*, nastale usled dejstva mnoštva socio-kulturnih determinanti tokom vremena i (b) *situaciono uslovljene manifestacije*, određene aktualnom društvenom i političkom situacijom. Iako ova dva elementa u stvarnosti nikada nisu u potpunosti razdvojena, između njih postoje i veoma čvrste i bitne razlike. Ovu osnovnu distinkciju, međutim, uporno prenebrejavaju oni istraživači, političari ili publicisti u čijim spiskovima "vrednosnih preferencija Srba", redovno preovlađuju gotovo sve same nedemokratske orijentacije i obrasci političkog ponašanja. Takav pristup je, doduše, bio uobičajen i u nekim ranijim opservacijama o političkoj kulturi (SFRJ).⁴ Naše je, međutim, mišljenje da - uzmemo li u obzir sve ono što se poslednje decenije XX veka dešavalo na prostoru nekadašnje SFRJ na kojem su živeli Srbi - nije nimalo neočekivano što su oni u tom periodu ispoljavali neke naglašeno *negativne* psihokulturne karakteristike, poput, recimo, nacionalizma, ksenofobije, tradicionalizma, kolektivizma i sl. Radi se, za-

³ Vjekoslav Butigan, *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000, str. 111.

⁴ Tako je, na primer, V. Stanovčić smatrao da su bitne karakteristike političke kulture nekadašnje Jugoslavije (SFRJ): 1. Nedostatak poverenja u političke institucije i nespремnost da se one koriste za mirno, sistematsko ostvarivanje prava i usklađivanje interesa i sklonost spontanom, buntovničkom reagovanju na ugrožavanje interesa i prava, što ne menja postojeće stanje autoritarne dominacije i manipulacije, 2. prevlascija provincijalno-separatističke, autoritarne, birokratske, nacionalističke političke kulture na štetu univerzalne, demokratske i jugoslovenske političke kulture, 3. veštačko stvaranje atomiziranog društva sa otežanom komunikacijom pojedinih delova što je omogućavalo birokratsku tehniku vladanja, monopol vlasti, slabljenje moći društva i same političke kulture, 4. veliki religiozno-mitski uticaj na političku legitimaciju vlasti, 5. nedovoljan uticaj političke nauke na političku kulturu, 6. nesposobnost da se daju pravi odgovori na izazove političke i ekonomsko-socijalne krize, koja je uslovlila vraćanje na retrogradne obrasce religiozno-političkog ponašanja i etničkog angažovanja, i 7. razvoj političke kulture ide ka demokratiji, a protiv autoritarizma kroz borbu za emancipaciju, participaciju i toleranciju. (Vojislav Stanovčić: *Politička kultura i politička mitologija*, Političke studije, Beograd, br. 1-4/1986.)

pravo, o manifestacijama jedne veoma opšte zakonitosti koja se sreće kod svih naroda ili država, ukoliko njihovi lideri ili ceo narod pomisli da je u opasnosti i da treba "zbiti redove" i pojačati unutargrupnu identifikaciju. Uostalom, sve ono što je živo u prirodi na znakove spoljašnjeg ugrožavanja, reaguje specifičnim "grčenjem", *povlačenjem u sebe* kao i odbranom na način koji mu se u tom trenutku čini najadekvatnijim. I najmanji crvić, ukoliko ga samo dodirne prstom, savija se prema zamišljenom centru svoga tela, ne bi li se time "zaštiti" od opasnosti koja mu je dodiranjem prsta jasno nagoveštena. Iako poređenja sa dešavanjima u životinjskom svetu u društvenim naukama načelno nisu prihvatljiva, ova analogija je u toj meri očita, da se ne može odbaciti kao "biologistička". Kako je na jednom mestu jasno upozorio M. Diverže: "pred neprijateljem koji je tlači ili joj preti, svaka zajednica, prirodno, teži da učvrsti svoju koheziju i da ojača svoju spoljnu agresivnost."⁵ Smatramo, dakle, da "srpski mentalitet" nije glavni razlog što su Srbi kao većinski narod u bivšoj SFRJ na samom početku i u jeku njenog raspada (za koju su, tokom istorije, dali brojne ljudske žrtve), ispoljavali neke nedemokratske karakterne crte, niti se, naravno, to desilo nekim pukim slučajem, jer ih je na to u prvom redu nagonio *osećaj ugroženosti*, strah od ponavljanja genocida (iz Drugog svetskog rata), bojazan od njihovog svodenja na "nacionalnu manjinu" u novim državicama i sl. Postojani u sasvim prirodnoj i spontanog želji da žive u jednoj državi, Srbi su od strane gotovo svih drugih jugoslovenskih naroda, još pre raspada SFRJ često proglašavani za "unitariste", da bi u trenucima secesije Slovenije, Hrvatske i BIH bili otvoreno optuženi i za "agresore", čemu se pridružila i tzv. "međunarodna zajednica". Ergo, možda borba Srba za očuvanje Jugoslavije (ili nekakve druge zajednice u kojoj bi živeli gro Srba) nije bila adekvatna, spretna, humana, bazirana na ratnom pravu, pa možda ni opravdana, ali se ne može sporiti činjenica da je bila više nego - očekivana. Naime, ko smatra da je, najpre žestoko proklamovana a zatim isto toliko osporavana, teza o "svim Srbima u jednoj državi", izraz nekakvog (veliko) srpskog specifikuma, trebalo bi da pročita prigodne reči jednog od socioloških klasika - M. Vebera: "Etnička zajedničnost (...) sama ne predstavlja zajednicu, već samo faktor koji olakšava udruživanje u zajednicu. Ona olakšava udruživanje u zajednice svih vrsta, a pre svega, kako pokazuje iskustvo, u *političke zajednice*. S druge strane, u prvom redu politička zajednica, kakva god da joj je veštačka struktura, svuda budi veru u etničku zajedničnost; ta *vera ostaje da postoji* i kad politička zajednica propadne, osim ako ne postoje prepreke u vidu drastičnih razlika u običaju, habitusu ili, naročito, u jeziku (kurziv B. S.)."⁶

Prema tome, "patetična" (što bi se sasvim legitimno moglo prevesti i kao prirodna, odnosno, sponatana) čežnja etničkih grupa za postojećom ili budućom političkom zajednicom je - sveprisutna - i ne može se vezivati za ovu ili onu naciju. Nju su, uostalom, ispoljile, u manjoj ili većjoj meri, i sve ostale nacije-države naslednice SFRJ: Muslimani (danas - Bošnjaci) u BIH težili su celovitoj državi, Hrvati iz Hrvatske i BIH spajanju u jednu državu, dok se iza borbe Albanaca za "ljudska prava" i "republiku" u Južnoj srpskoj pokrajini Kosovu i Metohiji, oduvek krila ideja o "Velikoj Albaniji". U isto vreme, ratni sukobi na prostoru SFRJ, gotovo da predstavljaju paradigmatičnu empirijsku verifikaciju teza iz knji-

⁵ Moris Diverže, *Uvod u politiku*, Savremena administracija, Beograd, 1966, str. 74.

⁶ Maks Veber, *Odnosi u etničkim zajednicama, Privreda i društvo*, tom I, Prosveta, Beograd, 1976, str. 327. Nešto kasnije, Veber je još određeniji: "Stalno nas pojam "nacije" upućuje na političku "moć", i, očevidno, ono što je "nacionalno" - ukoliko je to uopšte nešto jedinstveno - predstavlja specifičnu vrstu *patosa*, koja je - u jednoj grupi ljudi, povezanih jezičkom, verskom i običajnom zajednicom ili istom sudbinom - vezana za ideju o *sopstvenoj moćnoj političkoj organizaciji*, koja već postoji ili koju ta grupa priželjkuje (kurziv B. S.)." (Maks Veber, *ibid*, str. 336-337.)

ge *Sukob civilizacija* S. Hantingtona (mada su mu i oni poslužili za teorijska uopštavanja), da je kultura i *kulturni identitet* ono što je najznačajnije za većinu ljudi, i da upravo stoga, oblikuje i modele udruživanja, dezintegracije i sukoba u aktuelnom "posthladnoratovskom svetu". Iz Hantingtonove studije jasno proističe zaključak koji je ekspliciran na više mesta, da se u vremenima kriza ljudi udružuju i oslanjaju na onoga ko ima slično poreklo, religiju, jezik, vrednosti i institucije (posebno u vezi s religijom), a udaljavaju od onih kod kojih je to različito. "Tokom rata složeni identiteti iščekavaju i dominantan postaje onaj koji je najznačajniji u odnosu na sukob. Taj identitet skoro uvek je određen religijom. Psihološki, religija pruža najuverljivije opravdanje za borbu protiv "bezbožnih" sila koje se doživljavaju kao preteće."⁷ Kada se širi jugoslovensko-socijalistički identitet urušio, naoko "sporedni" religijski i nacionalni identiteti probudili su se iz dubokog "zimskog sna" i pojačali do neslučenih razmera. "Mnogozajedništvo je isparilo i svaka grupa se sve više identifikovala sa kulturnom zajednicom i određivala u religijskim pojmovima. Bosanski Srbi postali su ekstremni srpski nacionalisti identifikujući se sa Velikom Srbijom, srpskom pravoslavnom crkvom i širom pravoslavnom zajednicom. Bosanski Hrvati su bili najžešći hrvatski nacionalisti, sebe su smatrali građanima Hrvatske, naglašavali su svoj katolicizam i, zajedno sa Hrvatima iz Hrvatske, svoj identitet sa katoličkim Zapadom."⁸ Da li se i u kojoj meri radi o retrogradnim, istorijski reverzibilnim, procesima, dakako, može se raspravljati i dokazivati, ali ono što je nepobitno je da je etnički i religijski revival na balkanskim prostorima i njegovo čvrsto vezivanje za teritorijalnost (opstanak nacije u bitnom smislu zavisi od posedovanja teritorije - o čemu svedoče česta postradanja Jevreja i Roma tokom istorije) - tipičan odgovor na nastanak posthladnoratovskog sveta, a ne izraz hegemonističke prirode ove ili one nacije. U čitavoj postsocijalističkoj Istočnoj Evropi, nacionalizam se pojavio da popuni prazan prostor koji je ostao nakon što su se raspršili ideali socijalističkog internacionalizma. I pored svojih nespornih veza sa prošlošću, dakle, "novi" nacionalizam je pre svega reakcija na jednu novu stvarnost - koju je pratila i odgovarajuća kriza identiteta. Ili, kako u svom zaključku kaže jedan dobar poznavalac aktuelnih etno-kulturnih gibanja u Istočnoj Evropi, K. Đordano - "pošto je oduvan tanki internacionalistički veo socijalizma, mogli su ponovo da se rašire projekti identiteta koji isključivo počivaju na teritorijalno usredsređenim konstrukcijama identiteta. Taj teritorijalno utemeljen etnicitet, kao konstruisan kompleks prostornih i etno-kulturnih faktora identiteta, pod impulsom globalizacije koji u ovom delu kontinenta ranije nije bio tako izražen, učvršćuje se danas kao temelj sadašnje "identitetske arhitekture" centralnoevropskih i istočnoevropskih nacionalnih društava. Reteritorijalizacija identiteta i sa njima povezanih konflikata ne sme da se tumači kao žilavo trajanje jedne "zamrznute teorije" nego u njoj treba videti i odgovor na izazove XXI veka."⁹

Da će kao nusproizvod raspada "druge Jugoslavije" doći i do neizbežnog i krvavog građanskog rata, bilo je sa srpske strane na vreme upozoravano, ali je, na žalost, onaj ko je to trebalo da čuje (međunarodni centri moći), ostao slep i gluv i tek naknadno pristupio kažnjavanju onih "najneposlušnijih", u prvom redu Srba. Politika "duplih standarda" međunarodne zajednice u odnosu na zavađene strane na prostoru nekadašnje Jugoslavije, dakako, nimalo ne oslobađa od (ogromne) odgovornosti srpske lidere, što su ispoljili potpuno

⁷ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000, str. 296.

⁸ Semjuel Hantington, *ibid*, str. 298

⁹ Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XXI vek, Beograd, 2001, str. 239-240.

slepilo za međunarodne okolnosti i povelu sopstveni narod u ratne avanture koje su rezultirale sankcijama, izolacijom i dugogodišnjim ekonomskim i fizičkim postradanjem. No, pitanje pitanje krivice za ono što se događalo srpskom narodu protekle decenije, nije tema kojom se ovde bavimo. Preostaje još samo da naznačimo neke od karakterističnih osobina srpskog političkog mentaliteta i srpske političke kulture u kontekstu šire demokratske transformacije Srbije i čitavog Balkana. To su, pre svega, "neprevladani *tradicionalizam*, usled nedovršenog procesa modernizacije; izražena *autoritarnost* (kao kulturalno i psihodinamski uslovljena konstanta); ekskluzivni karakter *grupnih identifikacija* (čija je okosnica etnički i parohijalni identitet) i sa tim povezana *ksenofobija*; i *ambivalentan* i nekonsistentan odnos prema *liberalnom* obrascu društvenog života (kurziv B. S.)."¹⁰ Prethodno pobrojanim karakteristikama, razume se, razgovor o političkoj kulturi Srba teško da je zaključen - pre bi se reklo da je tek naznačen i da nužno vodi novim tumačenjima. Zapravo, veliko je pitanje koliko se kroz prizmu pomenutih "karakteristika" može objektivno sagledavati politička kultura bilo kog naroda, pa i srpskog, jer se ovde očigledno radi o sve samim vrednosnim i psihokulturnim *preprekama za demokratiju*, pa ih, možda, jedino tako treba i nazivati. Dakako, ukoliko su ove karakteristike u većoj meri prisutne u srpskoj političkoj kulturi, utoliko gore po njene fizičke nosioce, jer će za njih "vrata demokratije" još zadugo biti čvrsto zaključana, a s njom i sve materijalne beneficije i emancipatorske tendencije koje njen moderan oblik nosi sa sobom. Prethodni iskaz je, međutim, kondicionalan, što upućuje na zaključak da je ono o čemu govori nešto dinamično, razvojno, procesualno i protivurečno, i da stoga može biti i promenjeno u pozitivnom pravcu. Zato svaku od mogućih "karakteristika" političke kulture Srba, valja uzeti samo uslovno i relativno, tj. kao nešto o čemu nije iskazana "poslednja reč" i što s razlogom i može i mora biti transformisano, ukoliko nije u skladu sa demokratskim političko-kulturnim vrednostima i normama - na koje su Srbi kao i svi ostali narodi jugoistočne Evrope, civilizacijski upućeni.

Na kraju, valja naglasiti da se proces demokratizacije u Srbiji, odvijao u vanredno nepovoljnim političkim i ekonomskim okolnostima. Nekakva "puna" demokratska transformacija, jednostavno, nije ni bila moguća u društvu koje je u isto vreme doživelo nacionalnu, ekonomsku, međunarodnu i vojnu katastrofu velikih razmera. Brzina i žestina raspada ideološkog, privrednog i vrednosnog sistema bivše Jugoslavije, doveli su do pravih tektonskih promena i temeljne krize svih oblika društvenog života u njoj. To se, naročito u Srbiji, manifestovalo u dosad neviđenim dimenzijama društvene anomije i vrednosnog vakuuma, koji su podjednako zahvatili ideološko-političku, ekonomsku i duhovnu sferu. Ovaj sticaj okolnosti, koji je povremeno veoma ličio na neki džinovski eksperiment *in vivo*, znatno je otežavao pomeranje iz stanja raspada prethodnog ideološkog sistema ka novim, demokratskim političkim vrednostima i obrascima ponašanja. Nije, stoga čudo što su vrednosti i politička opredeljenja građana Srbije u proteklom periodu bila više izraz aktuelnih potreba, gotovo svakodnevnih frustracija, oponašanja nekih "referentnih grupa" i emocionalnih identifikacija, nego što su bila izraz saznanja sopstvenih interesa i racionalnog procenjivanja političkih alternativa. Na njih se nadovezivalo i još uvek veoma snažno prisustvo autoritarne, rigidne i nerefleksivne političke kulture napajane nacionalnim mitomanstvom, koja se proteže od vrhova vlasti do svakodnevnih međuljudskih odnosa i "primarnih grupa" - i u dobroj meri odvaja Srbiju od političke i kulturne prakse modernih demokratija. I pored svega toga, vrednosni supstrat aktuelne srpske političke kulture, nije u

¹⁰ Mirjana Vasović, Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u: *Lavirinti krize*, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998, str. 369.

potpunosti negativan, jer se naročito ekstremne i "iracionalne determinante" političkog mišljenja građana Srbije, uglavnom vezuju za neke situaciono uslovljene vrednosne orijentacije, koje su, kao takve, podložne promenama. Uprkos svim ograničavajućim "unutrašnjim faktorima" i "situacionim varijablama", proces demokratizacije političke kulture Srbije je, po svoj prilici, nezaustaviv i nepovratan, što su, uostalom, potvrdili i izbori iz 2000. na kojima je poražen jedan od poslednjih autoritarnih režima na tlu savremene Evrope. I sva novija empirijska istraživanja pokazuju da su neke od ključnih vrednosti prethodnog socijalističkog sistema (ateizam, egalitarizam, kolektivizam...) u defanzivi, premda u različitom stepenu, dok, u isto vreme, ideje parlamentarne demokratije, pravne države, građanskih prava i sloboda, tržišne ekonomije i konkurencije, svakim danom dobijaju na "težini". Ili, kako je jedan od istraživača javnog mnjenja o političkim stavovima birača u Srbiji zapisao: "Sa stanovišta prethodnih izbora, lojalnosti, vernosti, odanosti (partiji, socijalizmu, naciji, ...), postepeno se prelazi na stvarni izbor, na racionalne kriterijume, na sopstveni interes. Ukupno uzev, sve manje je vernika (u socijalizam, naciju, partiju), a sve više izbornika koji o svom glasu odlučuju na osnovu stvarnih činjenica."¹¹ Vrednosni potencijal za nastavak demokratskih promena, koje su saglasne vladajućoj demokratskoj "atmosfera" u svetskim razmerama, nalazi se pre svega u mlađoj i srednjoj generaciji, kod obrazovanih građana, preduzetnika, u urbanim sredinama, itd. i - što je najvažnije - on nije samo deklarativan. Još su masovni studentski i građanski protesti iz 1996/1997. pokazali da je Srbija blizu one "kritične mase" stanovništva, potrebne za svaku vrstu kvalitativnih promena u društvu, pa i onih demokratskih. Poslednji izbori još jednom su potvrdili želju birača za potpunim raskidom sa autoritarnim poretkom, dirigovanim ponašanjem, pasivnošću i kriminalizovanom državom. Posmatrani u kritičkom svetlu, oni i nisu bili izbori za određenu političku opciju, koliko su *a contrario*, bili određeni kao protest protiv aktuelnog stanja i otklon od onih vrednosti koje su prethodnih godina činili političko-kulturni fundus Miloševićevog režima. Utoliko pre, srpski narod već sada mora biti spreman za prihvatanje kako radikalnijih ekonomskih promena tako i demokratske političke kulture, kako bi oni sinergijski pospešivali oslobađanje srbijanskog civilnog društva iz stega nasledene, hibridne partije-države. Identičan zahtev se, međutim, postavlja i pred sve nove političke predstavnike srpskog naroda, koji bi trebalo da prate i artikulišu većinsku volju stanovništva, a ne da vrše nekakva *post festum* tumačenja i "dogradnje" sopstvenih partijskih programa - koje neizbežno završavaju partijskim svađama na vrhu i opštom političkom nestabilnošću. Osnovni motivacioni impuls građana koji su svojim glasovima Srbiju doveli do predvorja demokratije, nisu bile programske koncepcije pojedinih stranaka koje su danas na vlasti, već snažna želja za promenama izražena u većinskoj volji da se spreči definitivno posrneće srpskog naroda i države. Rečju, ukupne demokratske promene, naprosto - nemaju alternative, a njen istinski *spiritus movens* ne može biti niko drugi do hrabar, slobodan i kreativan građanin "naoružan" demokratskom političkom kulturom - kao najsubverzivniji faktor svakog autoritarnog/totalitarnog poretka.

¹¹ Srećko Mihajlović, *Političke formule održanja i promene režima u Srbiji*, izlaganje na međunarodnom naučnom skupu *Socijalno-političke promene u Srbiji/ Jugoslaviji: perspektive i ograničenja*, Beograd, 2-3. mart, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, u: *Republika*, Beograd, br. 258/2001, str. 23.

Literatura

1. Butigan Vjekoslav, *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000.
2. Diverže Moris, *Uvod u politiku*, Savremena administracija, Beograd, 1966.
3. Đordano Kristijan, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XXI vek, Beograd, 2001.
4. Frojd Sigmund, *Nelagodnost u kulturi*, Rad, Beograd, 1988.
5. Hantington Semjuel, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.
6. Matić Milan, *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992.
7. Mihajlović Srećko, *Političke formule održanja i promene režima u Srbiji*, izlaganje na međunarodnom naučnom skupu Socijalno-političke promene u Srbiji/ Jugoslaviji: perspektive i ograničenja, Beograd, 2-3. mart, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, u: *Republika*, Beograd, br. 258/2001.
8. Stanovčić Vojislav, Politička kultura i politička mitologija, *Političke studije*, Beograd, br. 1-4/1986.
9. Vasović Mirjana, Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u: *Lavirinti krize*, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998.
10. Veber Maks, Odnosi u etničkim zajednicama, *Privreda i društvo*, tom I, Prosveta, Beograd, 1976.

UDC 327.2(=084)
316.48(100):316.722

Irena Veljković
Niš

TEORIJSKO-METODOLOŠKE MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA HANTINGTONOVE PARADIGME O SUKOBU RELIGIJSKIH KULTURA I CIVILIZACIJA *

Rezime

"Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka" (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order) S. P. Hantingtona (Samuel P. Huntington) je, pored svih simplifikovanja, nedoslednosti i kontroverzi, prikaz sadašnje i vizija buduće svetske geopolitičke scene i daje više nego dobar impuls za traženje i otkrivanje novih evolutivnih modela i kompleksa potencijalnih rešenja koji mogu da inoviraju i obezbede načine da se prevaziđu teški problemi koji su nasleđeni iz prošlosti.

Veliki značaj ove knjige je u autorovom skretanju pažnje na činjenicu da je Zapad, zbog svoje preokupiranosti i zaokupljenosti sobom i arogancije prema drugima propustio da vidi kako i koliko je svetska geopolitika postala zastrašujuća. Termin "novi svetski poredak" ne predstavlja samo zastrašujući simbol globalne dominacije od strane manjinske elite, već je takođe povezan i sa strahom običnih ljudi od mogućih reakcija različitih kultura i civilizacija, grupa i fundamentalističkih pokreta širom sveta na tu dominaciju. To je najbolje potvrdio 11. septembar 2001. godine..

Ključne reči: civilizacija, kultura, religija, sukob

THEORETICAL-METHODOLOGICAL POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF HUNTINGTON'S PARADIGM ABOUT THE CONFLICT OF RELIGIOUS CULTURES AND CIVILIZATIONS

Summary

S. P. Huntington's "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order", represents, despite all simplifications, inconsistencies and controversies, a representation of the present as well as a vision of the future world's geopolitical scene. It also gives more than a good impulse for looking for and discovering new evolution models and complexes of potential solutions that can innovate and ensure the ways of overcoming the difficult problems inherited from the past.

A great importance of this book is in the author's pointing to the fact that the West, due to its preoccupation, self-obsession and arrogance towards others, has missed to see how and how much the world geopolitics has become frightening. The phrase "the new world order" does not only represent a frightening symbol of the global domination by a minority elite, it is also related to common people's fears of possible reactions of different cultures and civilizations, groups and fundamentalist movements all over the world to this very domination. This was best confirmed on September 11, 2001.

Keywords: Civilization, Culture, Religion, Conflict

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

UVOD

Semjuel P. Huntington (*Samuel P. Huntington*), profesor međunarodnih odnosa (*International Relations*) na Harvard Univerzitetu, je u leto 1993. godine u časopisu *Foreign Affairs* objavio članak pod naslovom "Sukob civilizacija?".¹ Međutim, članak je doživeo neverovatnu sudbinu. Prema rečima urednika časopisa, Huntingtonov članak je izazvao više diskusija za naredne tri godine nego bilo koji drugi članak koji je objavljen od četrdesetih godina XX veka.² Ljudi sa različitih kontinenata, iz različitih civilizacija i kultura pisali su svoje komentare, pohvale, pokude i odgovarali na kontroverzni članak koji je, više nego bilo koji drugi, pogodio srž problema globalne politike. Više je nego izvesno da je članak probudio naučne duhove i otvorio mnoga do tada nepostavljena pitanja.

Vođen namerom da pruži potpunije i temeljnije odgovore na teme i pitanja u članku, Huntington je dalje razvio svoje ideje i hipoteze u knjizi koja nosi naslov *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka* (*The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*), koja je izdata 1996. godine (izdanje – New York: Simon & Schuster 1996). S. P. Huntington proširuje svoj članak dalje istražujući prvobitno postavljena pitanja i razvija mnogo novih kontroverznih analiza. U članku on nameće pitanje da li i koji konflikti između civilizacija će odrediti budućnost svetske politike. U knjizi, međutim, daje odgovor na pitanja koja je postavio u članku, pokazujući ne samo da je sukob civilizacija najveća pretnja miru u svetu, već i kako je međunarodni poredak zasnovan na civilizacijama u stvari najveći zaštitnik i najbolja odbrana od mogućih ratova. Tako je od prvobitnih 22, odnosno 28 stranica teksta iz članka nastala provokativna, a po mnogim kritičarima i najznačajnija knjiga koja se pojavila u poslednjoj deceniji XX-og veka, studija od 367 strana.

Možda će podatak da je S. P. Huntington radio na visokom položaju Nacionalnog Bezbedonosnog Veća (*National Security Council*) u Karterovoj administraciji pomoći da se razume njegova usmerenost ka problemu globalne politike. S. P. Huntington i danas radi kao profesor i direktor John. M. Olin Instituta za Strategijska istraživanja na Harvardu. (*John M. Olin Institute for Strategic Studies at Harvard University*). Prvobitni članak iz koga je nastala Huntingtonova studija je nastao kao rad na projektu "Promenljiva bezbednost okruženja i američki nacionalni interesi" (*The Changing Security Environment and American National interests*) koje je sproveo Olin Institut na Harvard Univerzitetu.

S. P. Huntington je takođe autor i nešto manje nama poznatih knjiga koja se bave istom tematikom: *The Islamic Resurgence /1996/ (Islamsko oživljavanje)* i *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations /1996/ (Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa)*,³ kao i brojnih drugih studija i članaka koji nisu prevedeni na naš jezik.

CIVILIZACIJSKI PRISTUP I "CIVILIZACIJSKA PARADIGMA"

Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka je više nego provokativna i važna knjiga u kojoj je izložena analiza stanja svetske politike posle pada komunizma.

¹ Znak pitanja u naslovu članka je naglašen.

² Poslednji članak, koje je pre ovoga, privukao toliko pažnje javnosti i kritike bio je članak Džordža Kenana (*Georg Kennan*) pod nazivom "X" koji se odnosio na zagađenje, 1940. godine.

³ Prevod naslova originalnih dela S. P. Huntingtona je naš.

Knjiga nudi ključ za shvatanje gde se nalazimo u geopolitičkom kontekstu i gde ćemo se moguće nalaziti u novom milenijumu, posle važnog kolapsa komunističkog sistema širom sveta. S. P. Hantington ukazuje na činjenicu da se ranije planeta nije suočila sa tako bogatim miljeom kulturnih razlika izraženih u vidu grupa i individua. Tome je mnogo doprineo kraj hladnog rata koji je doveo do otapanja bipolarnog ledenog brega koji je prekrivao celu planetu kao duboki etnički jaz. "Godine posle hladnog rata posvedočile su početak dramatičnih promena u identitetu naroda i simbolima tog identiteta. Globalna politika počela je da se preoblikuje duž kulturnih granica".⁴ Za vreme hladnog rata, globalna politika je mogla najbolje da se razume kao ideologija dva puta, kao borba zapadne demokratije predvođene Sjedinjenim Američkim Državama i totalitarnog komunizma predvođenog Sovjetskim Savezom. S. P. Hantington upozorava da nam je danas potrebna nova paradigma koja reflektuje na pravi način rastući uticaj kulture, etniciteta i religije, jer u posthladnoratovskom svetu najvažnije razlike među ljudima nisu više ideološke, političke ili ekonomske, već kulturne. "U ovom novom svetu najvažniji i najopasniji sukobi neće biti sukobi između društvenih klasa, bogatih i siromašnih ili drugih ekonomski određenih grupa, nego između ljudi koji pripadaju različitim kulturnim entitetima".⁵

Ovo svoje predviđanje S. P. Hantington zasniva na ogromnom značaju kulture koja će postati ujedno i deobna i ujedinjujuća snaga ljudi. Ovakvu tvrdnju on potkrepljuje i konkretnim istorijskim primerima ujedinjenja Istočne i Zapadne Nemačke, dve Koreje i Kine što je dokaz da se ljudi razdvojeni ideologijom, ali ujedinjeni kulturom ponovo spajaju, ali i primerom Sovjetskog Saveza, Jugoslavije, Bosne, Indije i drugih zemalja – da se društva ujedinjena ideologijom ali podeljena civilizacijom raspadaju. "Zemlje kulturne bliskosti sarađuju ekonomski i politički. Međunarodne organizacije zasnovane na državama sa zajedničkom kulturom, kao što je Evropska unija, daleko su uspešnije od onih koje pokušavaju da transcendiraju kulture. Četrdeset četiri godine gvozdena zavesa je bila glavna deobna granica u Evropi. Ta granica je pomerena nekoliko stotina kilometara istočno. Sada je to granica koja razdvaja Zapadno hrišćanstvo od muslimanskih i pravoslavnih naroda".⁶

Pojačavanje ovih kulturnih razlika među civilizacijama S. P. Hantington objašnjava i pripisuje velikim, ako ne i najvećim delom, oživljavanju religije. On, pokušavajući da izbegne sve moguće nedostatke i nedoslednosti svojih predhodnika (Bžežinskog, Kisindžera) i odbacujući liberalni univerzalizam Frensis Fukujame, prihvata se izazova da razvije paradigmu koja bi pružila bolje objašnjenje i razumevanje novih istorijskih i geopolitičkih trendova. S. P. Hantington smatra da će se mnoge teškoće izbeći ako se svet sagleda pojmovima "sedam ili osam civilizacija". On je takvim *civilizacijskim pristupom* koji se zasniva na relevantnosti istorijskih događaja izložio jednu *civilizacijsku paradigmu* i stvorio, kako i sam kaže, jednostavnu mapu za razumevanje onoga što se dešava krajem XX-og i šta će se dešavati u novom veku. U periodu posle hladnog rata grupisanje država se ne odvija više po blokovima, već će najvažnija grupisanja država biti u 7 ili 8 glavnih svetskih civilizacija odnosno važnih sila. Tako će "civilizacija" postati najviši kulturni pojam sa kojim će se ljudi širom sveta samoidentifikovati, određivati u odnosu na sebe i druge. Hantington kao važnije civilizacije, koje su imale uticaja ili će tek imati uticaj na tok globalnih dešavanja, nabraja sledeće:

⁴ Hantington, Semjuel P. (1998) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svjetskog poretka*, Podgorica: CID, str. 19.

⁵ *Ibidem*, str. 28.

⁶ *Ibidem*, str. 29.

1. Sinička (kineska) civilizacija,
2. Japanska,
3. Hindu,
4. Islamska,
5. Zapadna, civilizacija
6. Latinoamerička i
7. (moguće) Afrička civilizacija.

Civilizacija u Hantingtonskom smislu je kulturni, a nikako politički entitet, ona je totalitet, sveukupnost ljudskih vrednosti, verovanja, društvenih struktura, institucija i religije. "Civilizacija je, tako, najviše kulturno grupisanje ljudi i najširi nivo kulturnog identiteta koji ih razlikuje od drugih vrsta. Ona je definisana zajedničkim objektivnim elementima, kao što su jezik, istorija, religija, običaji i institucije, ali i subjektivnom samidentifikacijom ljudi".⁷ Civilizacija se, naravno, ne može poistovetiti sa rasom i ne može se jednostavno staviti znak jednakosti između ova dva pojma jer ljudi iste rase mogu biti duboko civilizacijski podeljeni kao što i ljudi različitih rasa mogu da pripadaju istoj civilizaciji. To najbolje dokazuju velike misionarske religije poput hrišćanstva i islama, koje obuhvataju društva različitih rasa. Slično Arnoldu Tojnbiju, S. P. Hantington smatra da svaka civilizacija ima svoj životni ciklus – one nastaju, razvijaju se, prilagođavaju, uzdižu, padaju, spajaju i razdvajaju, stupaju u međusobne odnose, propadaju, nestaju, ali i pored svega one predstavljaju najtrajnija ljudska udruženja.

I sam Hantington je nedvosmisleno jasan kada od svih objektivnih elemenata koji određuju civilizaciju izdvaja religiju kao najvažniju među njima. Istorija je do sada potvrdila da su sve važnije civilizacije identifikovane sa velikim svetskim religijama, kao i to da su velike religije osnove na kojima počivaju velike civilizacije. Primer za ovu tvrdnju daju hrišćanstvo, islam, hinduizam i konfučijanizam.⁸ Interesantno je Hantingtonovo zapažanje da su sve velike političke ideologije XX veka (poput liberalizma, socijalizma, anarhizma, marksizma, komunizma, fašizma, demokratije i drugih) proizvodi Zapadne civilizacije, iako Zapad nikada nije proizveo važniju religiju. Činjenica je da su sve velike i uticajne svetske religije proizvod nezapadnih društava.

Zapadna civilizacija

Granice među civilizacijama su retko oštre i jasne jer se kulture vremenom menjaju i preklapaju isto kao što i ljudi redefinišu svoj identitet. One se mogu identifikovati svojim istorijskim, geografskim i kulturnim kontekstom, religijom ili imenom posebnog naroda, ali se isto tako mogu identifikovati i usmerenjem, što najbolje svedoči Zapadna civilizacija koja u sebe uključuje Evropu, Severnu Ameriku, Australiju i Novi Zeland.

Hantington napominje da termin "Zapadna civilizacija" nije najadekvatniji za upotrebu iz više razloga. Naime, Zapadna civilizacija je istorijski gledano – evropska civilizacija dok je Amerika do kraja 19. veka definisala sebe kao posebnu civilizaciju. Međutim, u novije doba SAD su razvile osećaj šireg identiteta sa Evropom, što je Zapadnu civilizaciju proširilo i na sve zemlje nastanjene Evropljanima. Hantington smatra da je sada pojam

⁷ *Ibidem*, str. 46.

⁸ Ono što je stare Jevreje sprečilo da postanu jedna od najvažnijih civilizacija na svetskoj sceni, pored toga što su posedovali religiju, jezik, institucije, običaje i teritoriju kao objektivne uslove civilizacije je – nedostatak subjektivne identifikacije.

"Zapad" postao sinonim za ono što se ranije nazivalo "Zapadno hrišćanstvo", i on ga, iako svestan svih nedostataka koje ovaj pojam nosi u sebi, u nemogućnosti pronalaženja adekvatnijeg, prihvata i koristi.

Čini se da Hantington do kraja svoje studije ne uspeva da odgonetne čitaocu šta zapravo podrazumeva pod onom osmom civilizacijom koju više puta pominje na početku knjige pri definisanju i određivanju svih važnijih civilizacija današnjice. Ta osma civilizacija kao duh lebdi i izvesno je da svoje uporište nalazi u Zapadnoj civilizaciji. Ako se vratimo na misao da je civilizacija definisana u najvećoj meri zajedničkom kulturom i religijskom samoidentifikacijom ljudi, onda se može naslutiti da je Hantington raskol u hrišćanstvu na Zapadno i Istočno video kao moguću prepreku za postojanje jedne jedinstvene Zapadne civilizacije. U prilog ovakvom tumačenju ide i znak jednakosti koji je Hantington stavio između Zapadnog hrišćanstva i novije Zapadne civilizacije. I mnogi naučnici i teoretičari pre Hantingtona su videli Pravoslavnu civilizaciju kao posebnu i odvojenu od Zapadne hrišćanske civilizacije. Ovakvom viđenju Zapadnog i Istočnog hrišćanstva kao različitih civilizacija, u mnogome, ako ne i najviše je doprinela i ideologija marksizma i komunizma koja je svoje uporište našla u pravoslavnim evropskim zemljama predvođenim Sovjetskim Savezom. Međutim, postavlja se pitanje šta zaista Hantington vidi kao osmu civilizaciju sada kada je hladni rat, kao sukob dve velike ideologije supersila, prošlost? Mogući odgovor na ovu dilemu, po mom mišljenju, možemo potražiti u činjenici da u Zapadnoj civilizaciji katolička i protestantska opcija hrišćanstva formiraju dve različite kulturne slike. I sami stanovnici Zapadnoevropske civilizacije i država koje čine Zapadnu kulturu su duboko podeljeni u gledanju na religijska učenja. Kulturne razlike unutar Zapadnog hrišćanstva su daleko veće od razlika između Zapadnog i Istočnog hrišćanstva i možda je najbolje upravo u toj činjenici tražiti Hantingtonovu osmu, lebdeću i nedefinisiranu civilizaciju.

Univerzalna Civilizacija

S. P. Hantington se u knjizi takođe bavi vrlo kompleksnim pitanjem postojanja tzv. univerzalne civilizacije. Pojam "univerzalne civilizacije" implicira kulturno zajedništvo svekolikog čovečanstva, prihvatanje zajedničkih verovanja, vrednosti, orijentacija, institucija, zajedničkog jezika i religije, odnosno najviše kulturno grupisanje ljudi i najširi nivo kulturnog identiteta. Razmatrajući karakteristike i obeležja, odnosno uslove koji trebaju biti ispunjeni da bi se jedna civilizacija nazvala univerzalnom, Hantington kritički primećuje da je ideja univerzalne civilizacije poseban proizvod Zapadne civilizacije. Zapadna društva, van svake sumnje, vide sebe kao inicijatora i predvodnika širokih procesa modernizacije u svakom smislu – industrijalizacije, tehnologije, inovacija, komunikacija, urbanizacije, nauke, obrazovanja, institucija, političkog sistema, demokratizacije, zakona, bogatstva, društvenog pluralizma, klasne strukture, društvene mobilnosti, trgovine, individualizma. Kao prva civilizacija koja se modernizovala, Zapad je uporedo sa svojim širenjem i ekspanzijom promovisao i modernizaciju i pozapadnjačenje nezapadnih društava.

Mnogi autori su na argumentu da nezapadna društva teže sticanju sličnih obrazaca Zapadne kulture zasnovali tezu o transformisanju moderne zapadne kulture u univerzalnu kulturu sveta. Ali, postavlja se pitanje da li postoje takvi kohezivni elementi koji mogu da spoje i drže tako mnogo fragmentarnih delova u jednu celinu i time stvore nove mehanizme za nastavljanje i poboljšanje celokupnog ljudskog života na planeti. Moguće postojanje jedne univerzalne civilizacije otežava i činjenica da su različita društva, kulture i pod-

kulture, kao i cele nacije na različitom stepenu psiho-kulturnih potreba i da većina njih ima različite prioritete.

S. P. Hantington je mnogo obazriviji po pitanju postojanja univerzalne civilizacije od svojih prethodnika. On pomera središte problema, odnosno otvara pitanje transformacije "egocentrične" u "etnocentričnu" i etnocentrične u "svetskocentričnu" civilizaciju. Autor priznaje neophodnost postojanja jedne postkovencionalne, svetskocentrične *Univerzalne Civilizacije* i prepoznaje procese koji svet polako pomeraju u tom integralnom pravcu. Hantington čak u svom originalnom neprevedenom delu koristi veliko početno slovo *C* da bi označio Univerzalnu Civilizaciju. Međutim, on kritički zapaža da ono što se često naziva "univerzalizamom" u stvari predstavlja "imperijalizam" tj. zapaža da jedna civilizacija (kao što je Zapadna) pokušava da nametne svoje vrednosti svim ostalim civilizacijama i kategorički odbacuje takav univerzalizam. "...Ideja univerzalne civilizacije nailazi na malu podršku u drugim civilizacijama. Nezapad vidi kao zapadno ono što Zapad vidi kao univerzalno. Ono što Zapadnjaci objavljuju kao benignu globalnu integraciju, kao što je obilnost svetskih medija, nezapadnjaci optužuju kao bezočni zapadni imperijalizam. U stepenu u kome nezapadnjaci vide svet kao jedan, oni ga vide i kao pretnju".⁹ Hantington je dao veliki doprinos shvatanju i tumačenju pojma modernog univerzalizma jer on preusmerava univerzalizam u pravcu "univerzalizma naroda". To znači da uz prepoznavanje i poštovanje mnogih važnih razlika među kulturama svi ljudi mogu da dele one zajedničke i slične stvari koje poseduju i uživaju kao ljudska bića živeći na ovoj maloj planeti, a to su – zdravi univerzalizam i jako zajedništvo, što se može nazvati jedinstvom u različitostima (*unity-in-diversity*), univerzalni pluralizam, univerzalnom integracijom ili *unitax multiplex*.

Ovakav pristup problemu je doneo veliki doprinos ne samo teoriji o sukobu civilizacija već i teoriji o jačanju civilizacije u jednini. Hantingtonova univerzalna civilizacija se odnosi na čitav kompleks "viših nivoa" moralnosti, religijue, tehnologije, filozofije, umetnosti i zahteva jednu potpuno novu metodologiju u pristupu problemu.

SUKOB RELIGIJSKIH KULTURA I CIVILIZACIJA

Knjiga S. P. Hantingtona "Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka" uspešno obrađuje diskusiju o posthladnoratovskom svetu, o ideologiji, etnicitetu, politici, ekonomiji, sve do kulture, a naročito religijske osnove kulture – teme koja je prilično ignorisana u savremenoj političkoj nauci. Autor je u pravu kada upozorava na olaku i pojednostavljenu generalizaciju o tome da svet postaje jedinstven, elastičan i otvoren po pitanju saradnje. On konstruiše mogući budući scenario geopolitičkih konflikata koji će u stvari predstavljati sukob velikih religijskih kultura i civilizacija.

S. P. Hantington konstatuje i predviđa da Zapad jeste i da će još mnogo godina ostati najmoćnija civilizacija, ali da njegova moć polako opada u odnosu na moć drugih civilizacija. Zapad je toga svestan i to ga primorava da stalno potvrđuje svoje vrednosti i štiti svoje interese, što nameće nezapadnim društvima potrebu da se odrede i zauzmu stav prema samopotvrđivanju Zapada. Tako nezapadnim društvima ostaje mogućnost ili da mu se pridruže u svojim ekspanzionističkim težnjama ili da mu se suprotstave, trećeg neutralnog rešenja nema. Najveću prepreku u samopotvrđivanju Zapada Hantington vidi u konfučijanskim i islamskim društvima, tako da se kao tri glavna igrača, tri glavne civilizacije na geopolitičkoj pozornici pojavljuju *Zapad, Kina i Islamske države*. Ove tri velike civi-

⁹ *Ibidem*, str. 72.

lizacije su značajne jer poseduju istoriju, ljudstvo, odnosno brojnu populaciju i sadašnju snagu što skoro neizbežno vodi tj. premešta njihove kulture u geopolitički konflikt.

Sadašnji svetski konflikti i oni koji dolaze nisu tako jednostavni za razumevanje i praćenje jer ne predstavljaju više običnu refleksiju ambicija i ciljeva nacionalnih država kao što se desilo u Prvom svetskom ratu do koga je dovela monarhistička ljubomora i neefikasnost diplomatije, ili u Drugom svetskom ratu kada su se utrkivale ideologije nacizma, komunizma i liberalne demokratije. Umesto radikalno podeljenih ideologija, novi – sadašnji i budući konflikti će reflektovati sukobe načina traženja onoga što daje smisao životu, bilo da se to zove ekonomska premoć, vojno-oružana nadmoć, prirodni resursi, naučno-tehnološki primat, ili jednostavno "traženje Boga". Sukob civilizacija će utoliko biti izvesniji i veći "što svaka civilizacija vidi sebe kao centar sveta"¹⁰, ali i zato što je kasni XX vek doneo i jedno novo, globalno uskrnuće religija širom sveta (*La revanche de Dieu*), odnosno jačanje religiozne svesti i veliki uspon fundamentalističkih pokreta, što je neminovno dovelo do velikih razlika među religijama.

Oživljavanje religija (religijski revivalizam)

Revivalizacija odnosno oživljavanje i ekspanzija nekih religija je reakcija na toliko slavljani sekularizam intelektualnih elita naročito u prvoj polovini XX veka. Činilo se kao da nauka, racionalizam, humanizam i pragmatizam više nisu dovoljni i da nisu u mogućnosti da zamene moralnu osnovu religije, da jednostavno ne zadovoljavaju u dovoljnoj meri potrebe savremenog čoveka. Tako se desilo nešto na šta je ukazivao mali broj intelektualnih konzervativaca – uporedo sa ekonomskom i društvenom modernizacijom javila se i globalna revivalizacija religije koja je ponovo, posle mnogo godina pa čak i vekova povratila svoje moralno vođstvo. Ovakvo oživljavanje religije i vraćanje iskonskim religijskim učenjima je proželo skoro svaku zemlju i u još većoj meri svaku civilizaciju. "... *Religijsko uskrnuće obuhvatilo je ljude koji se vraćaju, osnažuju i daju novo značenje tradicionalnim religijama svojih zajednica. Hrišćanstvo, islam, judaizam, hinduizam, budizam, pravoslavlje, sve to je iskusilo novo talasanje u pogledu predanosti, važnosti i prakse kada je reč o slučajnim vernicima. U svima njima nastali su fundamentalistički pokreti posvećeni militantnom pročišćavanju religijskih učenja i institucija i preoblikovanju ličnog, društvenog i javnog ponašanja u skladu s religijskim načelima.*"¹¹

Religija je posebno dobila na važnosti u bivšim komunističkim državama jer je ispunila prazninu koju je iza sebe ostavila propala ideologija. Religija je bila odlična supstitucija i možda jedina alternativa za izvor identiteta i sistem autoriteta koje je bivša ideologija ponela sa sobom u propast. Tako su mnogi ljudi na planeti pronašli novi izvor identiteta, koliko-toliko stabilne zajednice i što je najvažnije – novi smisao i svrhu života u iskonskim moralnim propisima koji su im religije ponudile. "*Šire gledano, religijsko uskrnuće širom sveta predstavlja reakciju protiv sekularizma, moralnog relativizma i rasmusnosti i reafirmaciju vrednosti poretka, discipline, rada, uzajamne pomoći i ljudske solidarnosti. Religijske grupe zadovoljavaju društvene potrebe o kojima državna birokratija ne vodi računa. One uključuju pružanje medicinskih i bolničkih usluga, dečije vrtiće i škole, brigu za odrasle, brzu pomoć posle prirodnih i drugih katastrofa i podršku tokom perioda eko-*

¹⁰ *Ibidem*, str. 59.

¹¹ *Ibidem*, str. 105.

nomskih gubitaka. Slom poretka i građanskog društva stvara vakuume koji se popunjavaju religijskim grupama koje su često fundamentalističke."¹²

Međutim, pored ovih emocionalnih i psiholoških razloga, na revivalizam religije je takođe uticao kraj hladnog rata, ali i širenje Zapadne kulture na koju su nezapadna društva najčešće odgovarala liberalnim nacionalizmom. Globalni proces oživljavanja religije je najznačajniji i najočigledniji u svom kulturnom uskrснуu u Aziji i islamskim zemljama koje doživljavaju svojevrsnu ekonomsku i demografsku ekspanziju. Novi pokreti religijskog revivalizma širom sveta su antisekularni, antiuniverzalni i što je možda najvažnije antizapadni tj. usmereni protiv Zapadne civilizacije. Najbolji primer za to je islamska religijska kultura i civilizacija koja u sebi nosi brojne fundamentalističke i terorističke pokrete. U slučaju islama je paradoksalno to što religija nije inkompatibilna sa razvojem moderne države. Brojni primeri svedoče da su islamski fundamentalistički pokreti vrlo snažni i u najsekularnijim i najnaprednijim muslimanskim društvima (poput Tunisa, Irana, Alžira, Egipta i dr.). Ovi novi pokreti, naročito pokreti reafirmisanog islama imaju veoma jaku novčanu podlogu i vrlo su vešti u korišćenju organizacionih tehnika i modernih komunikacija. Tako revivalizam nezapadnih religija ne znači odbacivanje modernosti već znači odbacivanje i suprotstavljanje Zapadnoj kulturi koja je za njih manifestacija "sekularne" i "degenerisane kulture".

Kako je religijsko uskrснуće postalo najupadljiviji globalni proces koji sve više uzima maha, to su i vlade država shvatile da moraju da zauzmu određeni stav prema tom fenomenu. Vlade država širom sveta su masovno počele da podržavaju religiju a političke vođe su počele da je poštuju i postali vernici *par excellence*.

Kulturne i religijske razlike kao razlozi tenzija i sukoba među civilizacijama

Hantingtonova vizija budućih sukoba je zasnovana na pretpostavci da sve kulture teže ka imperijalnoj moći. I veliki deo današnjih interkulturalnih konflikata je rezultat kulturne potčinjenosti a to samo najavljuje nove sukobe mnogo većih razmera i mnogo težih posledica, sukobe među različitim civilizacijama. Kao najveći izazov Zapadnom kulturnom potvrđivanju, Hantington suprotstavlja Islamsku i Azijsku civilizaciju koje doživljavaju svoju veliku ekspanziju. "*Islamski izazov se pokazuje u prožimajućem kulturnom, društvenom i političkom uskrснуu islama u muslimanskom svetu i pratećem odbacivanju zapadnih vrednosti i institucija. Azijski izazov se manifestuje u svim istočnoazijskim civilizacijama – kineskoj, japanskoj, budističkoj i islamskoj – i naglašava njihove kulturne razlike u odnosu na Zapad i sličnosti koje dele, često identifikovane s konfučijanizmom. I Azijati i muslimani naglašavaju superiornost svoje kulture u odnosu na zapadnu kulturu.*"¹³

Azija i Zapadna civilizacija. – Ekspanzionističke tendencije Azijske kulture su posledica velikog ekonomskog rasta Azijskih država koji im daje snagu da se potvrđuju kao jedna od vodećih sila u svetskoj politici. Ekonomski razvoj istočne Azije od 80-ih godina XX veka do danas je dao dovoljno motiva Azijatima da svoje bogatstvo i moć demonstriraju kao svoju moralnu i kulturnu superiornost. Oni su svoj veliki ekonomski rast pripisali specifičnosti svoje kulture i superiornosti svojih vrednosti i načina života koji proističu iz njihove religije.

¹² *Ibidem*, str. 107-108.

¹³ *Ibidem*, str. 113.

Odbacujući Zapadne vrednosti, Azijati su uspeh istočne Azije videli kao rezultat istočnoazijskog kulturnog naglaska na kolektivnom koje proizilazi iz religijskog učenja konfučijanizma, a ne na individualnom što je posebna karakteristika Zapadne kulture. Konfučijanizam, iako razdeljen, propoveda vrednosti sistem čiji je naglasak na štednji, porodici, radu i disciplini, blagom autoritarizmu, ograničenoj demokratiji i kolektivizmu. To ih je još više oslobodilo zapadnih modela i stvorilo sveopštu uverenost da izvor njihovog uspeha moraju da traže isključivo u sopstvenoj kulturi, tradiciji i religiji. Takvo učenje su Azijati videli kao izvor svoje moralne superiornosti a potvrdu za moralnu superiornost pripisali ekonomskom prosperitetu. Na ubeđenju da će Azija nastaviti svoj brzi ekonomski razvoj i da će uskoro nadmašiti Zapad i postati moćna u svetskim poslovima, Azija je prouzrokovala pojavu azijskog univerzalizma koji je do sada bio samo karakteristika (ili možda privilegija?) Zapadne civilizacije.

Islam i Zapadna civilizacija. – *"Dok su Azijati sve više sticali pouzdanje kao rezultat ekonomskog razvoja, muslimani su se u velikom broju istovremeno okretali islamu kao izvoru identiteta, smisla, stabilnosti, legitimnosti, razvoja, moći i nade, nade sažete u sloganu "islam je rešenje"*".¹⁴ Veliko uskrsnuće islama je posledica enormne stope rasta i ekspanzije stanovništva (naročito velika stopa rasta mladih od 15 do 24 godina) u islamskim zemljama širom sveta – na Balkanu, severnoj Africi i centralnoj Aziji. Porast islamske populacije je do sada u mnogome, a u budućnosti će još i više biti izvor sukoba duž granica islamskog sveta između muslimana i ostalih nemuslimanskih naroda, jer je logična posledica da društva sa velikom populacijom žele da okupiraju teritorije i izvrše pritisak na druge okolne narode.

Islamsko uskrsnuće, međutim, nije samo "populaciona pretnja" kada se uzme u obzir da za muslimane islam ne predstavlja samo religiju već i celokupan način života, širok intelektualni, kulturni, društveni i politički pokret. Proces islamizacije se prvo dogodio u oblasti kulture, a zatim se preneo na celokupnu društvenu sferu, uključujući i politiku. Mnoge države sa islamskim stanovništvom su vremenom postajale sve svesnije snage islama kao religijskog učenja na kome su vladari i vlade gradili svoj autoritet i dobijali veliku podršku naroda. Da bi se što više povećala privrženost islamskim kodeksima ponašanja i umesto Zapadnog ponovo uspostavio islamski zakon, sekularne vlade u muslimanskim društvima su zamenjene islamskim i fundamentalističkim grupama. Nove islamističke vlade, svesne svog populacionog bogatstva su posebnu pažnju poklonile uspostavljanju islamskih škola, povećale upotrebu religijskog jezika i religijskih simbola, zamenile svetovne zakone starim islamskim kodeksima društvenog ponašanja, povećali stepen obavezno učestvovanja u upražnjavanju religije, – jednostavno proširili islamsku praksu na sve aspekte društvenog i privatnog života.

Velika međunarodna solidarnost među islamskim državama koja je ostvarena predstavlja veliku pretnju Zapadnoj civilizaciji, naročito ako se pored svega nabrojanog uzme u obzir i činjenica da islamska društva vide svoje naftno bogatstvo kao dokaz nadmoći islama, ali i to da je uskrsnuće islama uticalo i na promene spoljne politike islamskih država prema Zapadu. Sukob islamskih država i Zapadne civilizacije će u budućnosti utoliko biti izvesniji i napetiji što se islamski aktivisti i fundamentalisti tradicionalno više ne regrutuju iz militantnih pripadnika srednje klase već su to sada najbolje obrazovani i najinteligentniji mladi ljudi koji će nastojati da pokažu svetu da je "islam rešenje" tražeći potvrdu svog identiteta u suprotstavljanju Zapadu.

¹⁴ *Ibidem*, str. 121.

Ako se uzme u obzir Hantingtonova teza da je kulturni, etnički, i religijski odnosno civilizacijski identitet glavni činilac koji u novom svetu oblikuje udruživanja i antagonizme, kao i to da razlike neizbežno vode ljudske zajednice ka nasilju i ratu – onda je sukob civilizacija gotovo neizbežan. Autor kroz celu knjigu podseća da je *kulturni identitet* glavni činilac koji u novom svetu oblikuje udruživanja i antagonizme. To dovodi do situacije da se političke granice povlače tako da se podudaraju sa etničkim, religijskim, kulturnim i u najširem smislu civilizacijskim granicama. Podele prouzrokovane sukobom ideologija i supersila su zamenjene mnogo ozbiljnijim i opasnijim podelama koje su određene kulturom i civilizacijom.

Najveći izazov Zapadnoj civilizaciji Hantington vidi u buđenju Azije i islama koji, svaki za sebe, naglašavaju superiornost svoje kulture u odnosu na Zapadnu. Autor delimično eliminiše ekspanzionističke težnje drugih važnijih civilizacija poput Hindu, Pravoslavne, Latinoameričke i Afričke, za koje kaže da nemaju dovoljno snage da svoje kulture proglase superiornim u odnosu na Zapadnu civilizaciju. Tako će azijsko potvrđivanje koje je ukorenjeno u ekonomskom rastu i muslimansko potvrđivanje koje potiče od društvene mobilizacije i demografskog porasta stanovništva biti dva velika izazova koja će u XXI veku nastaviti da imaju destabilizujući uticaj na globalnu politiku. Argumente za ovu svoju tvrdnju Hantington nalazi u globalnoj svetskoj politici posle završetka hladnog rata kada su zemlje širom sveta počele da razvijaju nove i osnažuju stare antagonizme i udruženja, odnosno kada su težile grupisanju i međusobno se povezivale sa zemljama slične kulture i iste civilizacije. Takvi globalni procesi su doveli do toga da kulturno zajedništvo unapređuje saradnju i koheziju kao i da kulturne razlike promovišu neslaganja i sukobe.

Traženje sopstvene dimenzije identiteta (bilo da je on lični, plemenski, rasni ili civilizacijski) uvek podrazumeva odnos sa nekim drugim identitetom, a taj odnos se najčešće manifestuje kao suparništvo, nadmetanje, prevlast ili sukob. Možda su najbolji primer za ovu Hantingtonovu tvrdnju ratovi na prostoru bivše Jugoslavije i na Kosovu gde je uzrok sukoba bio identitet, odnosno želja za prevlašću jednog nad ostalim identitetima, koji potiče iz prirode religija i civilizacija. Autor kao najvažniji uzrok "međucivilizacijskog rata" u bivšoj Jugoslaviji i onog na Kosovu (na koji je vizionarski upozorio vođen istorijskim iskustvom) navodi populacione promene, izmenjenu demografsku ravnotežu i dramatičan rast civilizacijskih identiteta što je dovelo do političkih, ekonomskih i društvenih pritisaka i potrebe za promenama. "*Mnogozajedništvo je isparilo i svaka grupa se sve više identifikovala sa kulturnom zajednicom i određivala u religijskim pojmovima*".¹⁵

Iako S. P. Hantington nigde u knjizi eksplicitno ne tvrdi, njegovo stalno osvrtnje na primere islamske militantnosti, fundamentalizma i krvavih borbi koje su vođene oko granica islamskih sa neislamskim državama, upućuje na zapažanje da autor kao najveću pretnju Zapadnoj civilizaciji, možda veću i od ekspanzije Azije, vidi u islamskom svetu. Islamski narodi, uvereni u superiornost svoje kulture i opsednuti inferiornošću svoje moći, primoravaju Zapad da stalno potvrđuje svoje prvenstvo i brani svoje interese. Ekonomski razvoj Azije i sve veća samopuzdanost azijskih društava takođe u mnogome narušavaju međunarodnu politiku i pojačavaju intenzitet sukoba između azijskih društava i Zapada. Rastuća ekonomska snaga azijskih zemalja čini ih sve više imunim na pritisak Zapada u pogledu ljudskih prava i demokratije a svoju nezavisnost potvrđuje tako što svoje sve veće ekonomske resurse pretvara u vojnu moć i politički uticaj.

¹⁵ *Ibidem*, str. 298.

Nameće se pitanje šta ostaje Zapadu u jednoj takvoj, novoj preraspodeli moći u globalnoj politici? Jedno je izvesno: iako civilizacija u opadanju, Zapad će nastaviti da pokušava da održi svoj prvenstveni položaj i odbrani svoje interese definišući ih i maskirajući kao interese "svetske zajednice". Hantington jasno uočava gde vodi toliko propagirana zapadna politika univerzalizma: "*Zapad i, posebno Sjedinjene Države, koje su uvek bile misionarska nacija, veruje da bi nezapadni narodi trebalo da se posvete zapadnim vrednostima demokratije, slobodnog tržišta, ograničene vlade, ljudskih prava, individualizma, vladavine zakona i otelove ih u svojim institucijama. Manjine u drugim civilizacijama prihvataju i promovišu ove vrednosti, ali dominantni stavovi prema njima u nezapadnim kulturama idu od široko rasprostranjenog skepticizma do intenzivnog suprotstavljanja. Ono što je za Zapad univerzalizam, za ostale je imperijalizam*".¹⁶

MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA HANTINGTONOVE PARADIGME

Rat u Bosni je po Hantingtonu bio pravi primer "rata civilizacija" utoliko što su tri učesnika rata – Muslimani, Srbi i Hrvati bili iz različitih civilizacija i pripadali različitim religijama. Autor ističe da je u ratu civilizacija identitet uvek određen religijom tako da postaju "ratovi identiteta" gde sukob poprima oblik "mi protiv njih" što pojačava grupnu koheziju i pomaže lokalnoj grupi koja je umešana u sukob da se osloni na pomoć svoje šire religijske i civilizacijske zajednice kojoj pripada. Sukob civilizacija na prostoru bivše Jugoslavije je bio očigledan primer s obzirom da su se sve tri sukobljene strane poistovetile sa svojim širim religijskim i civilizacijskim identitetima i dobile ekonomsku, političku, vojnu, oružanu i drugu pomoć kao i ideološku podršku od vlada država svojih civilizacijskih "srodnika".

Ovaj, ali i brojni drugi primeri sukoba su Hantingtonu dali dovoljno istorijskih potvrda na kojima je zasnovao i potvrdio svoju civilizacijsku paradigmu. On je, odbacujući liberalni univerzalizam Francisa Fukujame, ponudio, po mišljenju mnogih evropskih kritičara, "jednu usiljenu paradigmu" po kojoj će čovečanstvo u XXI veku više biti u sukobu nego što će saradivati i po kojoj će se velike svetske civilizacije sukobljavati jedna protiv druge.

Felix Marti – direktor UNESCO Centra de Catalunga u Barceloni smatra da je bazični problem sa Hantingtonovom teorijom ubeđenje da sve kulture teže ka imperijalnoj moći. Ako su kulture viđenje kao "superiorne" i "inferiorne" onda su i konflikti i sukobi među njima neizbežni. G-din Marti smatra da je ovakav Hantingtonov pristup određen samom kulturom iz koje autor ove knjige potiče, a to je američka kultura koja je fascinirana moći i opterećena superiornošću. On takođe ukazuje na to da civilizacije nisu monolitni blokovi kako ih je autor predstavio. Pored podela u religiji unutar civilizacija, kulturne podele takođe otežavaju i onemogućavaju da se civilizacije posmatraju kao kompaktni i jedinstveni blokovi. Hantington je dosta pojednostavljeno i radi boljeg shematskog prikaza smanjio broj kulturnih celina na osam civilizacijskih celina, ignorišući tako bogat mozaik svet-skih kultura koje su više nego realnost. Takođe je dosta diskutabilno i njegovo stavljanje evropske i američke kulture na istu gomilu Zapadne civilizacije. Hantington govori o latinoameričkoj kulturi ali ignoriše razliku između španske i indijanske kulture koje je, iako različite svrstao u istu civilizaciju. Afrika je vrlo bogata različitim kulturama, kao i Evropa, a Evropa nikako nije isto što i Amerika koja je i sama podeljena.

¹⁶ *Ibidem*, str. 203-204.

Kao što je problematična Hantingtonova uprošćena i shematizovana paradigma o postojanju "sedam ili osam civilizacija", isto tako je simplifikovana i teorija o njihovom sukobu. Naime, njegova teorija o hladnoratovskom kraju istorije je scenario o međunarodnom poretku zasnovanom na univerzalnom prihvatanju kapitalističkog ekonomskog modela u smislu da zapadni tržišni sistem uspostavlja glavni okvir vrednosti. Time je kultura izjednačena sa ekonomijom i ekonomskim modelima, što je naravno proizvod američkog načina razmišljanja. Hantington je zanesen velikim civilizacijskim sukobima, zanemario i veoma važne razlike između socijalnih grupa koje su povlašćene od strane međunarodnog ekonomskog sistema i onih koje su diskriminirane. Veliki deo današnjih konflikata je rezultat i kulturne potčinjenosti i poniženja, čiji je značaj autor prevideo. Indijanci Čiapas su samo jedan od brojnih primera da se pojedine kulture ne usmeravaju protiv zapadne kulture, koja je u ovom konkretnom slučaju oličena u Meksičkoj političkoj sceni, već protiv dugotrajnog procesa marginalizacije.

Veliki izazov XXI veka svakako je demokratska organizacija kulturnog i društvenog šarenila tj. različitosti i raznolikosti. Umesto da budu viđene kao uzroci konfliktnih odnosa, kao što to Hantington vidi, razlike između kultura mogu isto tako biti izvor komplementarnosti i upotpunjavanja. Intercivilizacijski dijalog nikako ne mora da znači izdaju svog sopstvenog identiteta, on znači upoznavanje i prepoznavanje drugačijeg stava i drugačijeg iskustva. To takođe implicira integraciju vrednosnih elemenata iz drugih tradicija bez straha od gubljenja sopstvenog identiteta.

Jedna od mogućih garancija mira između kultura i civilizacija je mir između religija. Sve velike svetske religije pozivaju na mir, ljubav, harmoniju, pravdu i poštovanje i upravo na tim osnovnim religijskim vrednostima treba graditi multikulturalnu demokratiju kao rešenje. Religije moraju, ne samo da pozivaju na nenasilje između njihovih sopstvenih zajednica, već i da ukazuju i uče o ostvarivanju iskrenog bratskog dijaloga sa drugim religijama. One takođe moraju da brane ljudsku slobodu poštujući slobodu svesti svakog pojedinačnog ljudskog bića, dozvoljavajući upražnjavanje bilo koje religije na teritoriji drugih religijskih zajednica. I religije bi trebalo da budu sposobne da se slože oko skupa univerzalnih etičkih kriterijuma što bi svakako dosta pomoglo i dalo primer pokušajima političkih grupa za obezbeđivanje osnove mira u svetu. Time bi se otvorila vrata kulturnim i političkim dogovorima zasnovanim na nenasilju i poštovanju različitih vrednosti, interesa i ideologija.

Iako Hantington, kao i mnogi drugi analitičari, veruje da razlike neizbežno vode ljudske zajednice ka nasilju i ratu, moramo verovati da postoje i tražiti oblike dogovora koji poštuju identitet i slobodu svih kulturnih grupa. Kulturni pluralizam zahteva uspostavljanje nove međunarodne saradnje i strukture koja će dozvoliti celokupnoj ljudskoj zajednici da funkcioniše kao demokratska celina zasnovana na koncenzusu osnovnih vrednosti.

ZAKLJUČAK

"Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka" S. P. Hantingtona je i pored svih simplifikovanja, nedoslednosti i kontroverzi, nesumljivo dobar primer i uvod za ono što će biti važna tema u godinama koje slede. Knjiga je isto tako mogla biti naslovljena "Sukob kultura" ili možda još bolje "Sukob religija" jer je na kraju krajeva sukob religija u najširem smislu predmet ove knjige. S. P. Hantington je video religiju kao značajan faktor promena u predstojećoj eri svetske politike – a to je tema koja je prilično ignorisana u savremenoj političkoj nauci.

Veliki značaj ove knjige je u autorovom skretanju pažnje na činjenicu da je Zapad, zbog svoje preokupiranosti i zaokupljenosti sobom i arogancije prema drugima propustio da vidi kako i koliko je svetska geopolitika postala zastrašujuća. Termin "novi svetski poredak" ne predstavlja samo zastrašujući simbol globalne dominacije od strane manjinske elite, već je takođe povezan i sa strahom običnih ljudi od mogućih reakcija različitih kultura i civilizacija, grupa i fundamentalističkih pokreta širom sveta na tu dominaciju. To je najbolje potvrdio 11. septembar 2001. godine.

Knjiga je u svakom slučaju dobar prikaz sadašnje i vizija buduće svetske geopolitičke scene i daje više nego dobar impuls za traženje i otkrivanje novih evolutivnih modela i kompleksa potencijalnih rešenja koji mogu da inoviraju i obezbede načine da se prevaziđu teški problemi koji su nasleđeni iz prošlosti. Ljudima u novom veku su potrebni novi pogledi na svet i novi vrednosni sistemi koji će im omogućiti da potpuno i bez ograničenja ostvare svoju ljudsku prirodu.

Literatura

1. Hantington, Semjuel P. (1998) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svjetskog poretka*, Podgorica: CID.
2. Mitrović, Ljubiša R. (1997) *Sociologija*, Beograd: Institut za političke studije – Udruženje nauka i društvo Srbije.
3. Ritzer, G (1996) *Modern Sociological Theory*, New York.

UDC 271/279:2-485.5(497.7)

Ружица Цацаноска

Институт за социолошка и политичко-правна истраживања

Скопље

Република Македонија

МАЊИНСКЕ ХРИШЋАНСКЕ ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У МАКЕДОНИЈИ (ИНТЕРНАЦИОНАЛНА ОКВИРНА ОДРЕДНИЦА)

Резиме

Етиологија процеса десекуларизације мора бити проучавана кроз призму кризне друштвене детерминанте. Наиме, криза секуларног друштва, која се манифестује у свим облицима човековог деловања и организовања, намеће потребу за повратком религије, то јест, за постављање верског као једине алтернативе секуларном.

Од посебног је значаја за развој процеса десекуларизације на глобалном нивоу утврђивање позиције мањинских верских заједница, не само у микро заједници, већ је незаобилазно одређивање њиховог интернационалног референтног оквира, њихове тенденције да се "интегришу" са својом базом из непосредног у даље кругове глобалне заједнице.

Кључне речи: десекуларизација, мањинске хришћанске верске заједнице, протестантизам, Македонија

MINORITY-CHRISTIAN RELIGIOUS COMMUNITIES IN MACEDONIA (INTERNATIONAL REFERENCE FRAME)

Summary

The etiology of the process of de-secularization should be studied through the projection of the social determinant of crisis. Namely, the crisis of the secular society, manifested in all the forms of man's action and organization, imposes the need for returning to religion, that is to say, for making the religious the only alternative to the secular.

It is of extraordinary importance for the development process of de-secularization at global level, to determine the position of the minority religious communities, not only at the level of micro society, but as well is unenuevetable also is necessary to define their international reference frame, their tending to "integrate" with their base of their closer and more remote circles within their own global community.

Keywords: Desecularization, Minority Religious Christian Communities, Protestantism, Macedonia

Процесот на десекуларизација¹ практично олицетворен низ "потребата" за поангажирано професионално изразување, оди во насока на мултиплицирање на верските заедници и појава на нови "доктринарни аспекти" на верско здружување, кое најоригинално го отсликуваат специфичното верско доживување и потребата тоа да се канализира на соодветна група. Но, од друга страна процесот на секуларизација пројави непосредна практична потреба од поголем либерализам во верското здружување, како и во верската идеологија, кое ја отвара потребата од намалување на разликите и потребата да се унифицираат верските заедници. Потребите од асоцирање во големи заедници, како и нивно "плодно" функционирање, ја надминува тесната рамка на егзистирање, срочена од секуларизационите текови, па христијанските верски заедници ги става пред нов предизвик.

Следећи го процесот на десекуларизација во македонското општество, забележливо е неговото актуелизирање како на ниво на општ генерален повраток на религијата во заедницата, а секако може да се проследи и низ "умножување" на верските заедници во истата. Развојот на процесот на десекуларизација во македонското општество, нужно се надврзува на "резултатите" кои ги остварува процесот на секуларизација. Во таа смисла, и истражувањата за религиозноста на населението во последнава декада, го потврдуваат десекуларизациониот тек на македонското религиозно живеење.²

¹ Десекуларизацијата како општествен феномен се објаснува како постепено навлегување на светото во воспоставеното световно опкружување. Десекуларизацијата се артикулира низ развојот на пример на религиозниот фундаментализам, низ појавата на неокаризматички заедници, низ појавата на бројни затворени верски заедници, кои ја потенцираат својата оригиналност, низ појавата на десно ориентираната политичка сила, преку создавањето на таканареченото морално мнозинство, преку појавата на многу јасновидци, толкувачи на сонови и судбини, преку создавањето на "лечилишта" во кои со употреба на религиозната "терапија" се лекуваат патолошките појави создадени како последица на владеењето на безбоштвото и слично. Десекуларизацијата детерминира создавање на нови и зацврстување на веќе постојните верски заедници, но поради бележењето на развојот на религиозниот фундаментализам, на макро план религиозните заедници делуваат помалку усогласено, се напуштаат големите идеи за обединување и се прибегнува кон создавање помали асоцијации меѓу заедниците кои се догматски блиски. Религиозната вредносна матрица се толкува како единствена алтернатива на световната вредносна матрица, односно настанува повеќе би рекле еден вид "замена" на световната со професионалната религиозност.

² Имајќи ги предвид емпириските показатели добиени од истражувањето на религиозноста на македонското население од 1997 година (Социо-економската структура и проблеми на населението во Република Македонија - реализирано 1997/98, публикувано 2001, во ИСППИ - Скопје), се нагласува основниот процес на десекуларизација на религијата, укажувајќи на високата стапка на позитивна верска идентификација што зборува за големото влијание на овие конфесии во развојот и реструктурирањето на македонската глобална професионална заедница. Позитивната верска идентификација во оваа хетерогена верска популација зборува за процесот на професионализирање на националните групации. Православната вера е неодоива од македонската нација, додека пак исламската вероисповед е карактеристична за албанското население. Овие конфесии со текот на историјата добиваат предзнак на национални религии, со тоа стануваат нивно карактеристично и вонредно важно обележје. Конфликтноста меѓу овие две групации придонесува да се зацврстат спротивните позиции на верските субјекти, па поради таквото врзување на религиозното со националното, можностите за премин во "наднационална религиозна рамка" се скоро невозможни.

Податоците од емпириското истражување на религиозноста од 1999 година (Социјалното раслојување и квалитетот на животот во периодот на транзиција - реализирано 1999/2000, во ИСППИ Скопје), претставуваат надврзување на претходните, укажувајќи на продолжувањето на процесот на десекуларизација, проследен низ одржувањето на високата стапка на професионална идентифи-

Збогатувањето и поголемата анимација на малцинскиот верски потенцијал³, се јавува не случајно во периодите на десекуларизација. Создавањето нови верски заедници, значително му го должат своето постоење на поблиското европско опкружување, но исто така не смее да се занемари и прекуокеанското влијание. Воспоставувањето на малцинско-христијанска конфесионална структура во Македонија, во голема мера го детерминира интернационалната заедница, но од друга страна неможе да се занемари делувањето и глобалното процесуирање на десекуларизацијата, односно функционирањето на "поблиските" верски групации, потоа доминантниот верски субјект во рамките на конкретното социолошко опкружување и слично.

Во Република Македонија денес делуваат повеќе малцински христијански верски заедници⁴: Евангелско-методистичка Црква на Република Македонија, Христијанско-адвентистичка Црква (црква на адвентистите на седмиот ден), Христијанската адвентистичка Црква во Република Македонија, Баптистичка Црква во Република Македонија, Религиозна група Христијанска црква "Божји Глас", Христијанска заедница на Јеховини сведоци, Евангелска црква во Република Македонија, Евангелско-конгрешанска црква, Христијанска пентакосна црква во Република Македонија, Прахристијанска заедница – Универзален живот, Новоапостолска Црква во Македонија, Црква Божја во Република Македонија, Христијанска религиозна група Нова надеж, Христијанска црква Слово на надеж, Меѓународна црква на Христос Скопје, Независна Христова Црква и Христова Црква Благовест.

Во верската "мапа" на Македонија христијанските заедници (сем православната) претставуваат малцински заедници⁵ во вистинска смисла на зборот. Малцинската верска заедница најпрвин како што и самото нејзино име укажува претставува заедница која што ја сочинуваат мал број верници. Таа е мала во однос на другите мнозински верски заедници, кои што имаат соодветна позиција во самата глобална заедница, односно имаат воспоставено поцврст систем на врски со државните институции, на пример, додека малцинската верска заедница најчесто се карактеризира со на моменти "реална" лојалност кон глобалната заедница во која егзистира, но постојано е свесна за својата моќ во интернационални рамки. Нејзината малцинска суштина, односно нејзината малцинска положба може во одредени случаи да заврши во секта, доколку таа ги прекине врските со интернационалната заедница, односно доколку таа се затвори од истородната верска групација вон глобалната заедница, а кон ова ќе следи и одвојување од општественото милје, кое што ја опкружува.⁶

кација. Кон овие податоци незаобично е подвлекувањето на постепено преклопување на конфесионалното со регионалното, на концентрирањето на одредена конфесија во одреден простор.

³ Во последниве неколку години регистрирани се следниве верски заедници: Христијанска религиозна група Нова Надеж (Скопје - 2000; Христијанска црква Слово на надеж (Скопје - 2000); Религиозна група Христијанска Црква Божји глас (Скопје - 2000); Меѓународна црква на Христос Скопје (Скопје - 2002); Независна Христова Црква (2002) и Христова Црква Благовест (2002). (Податоците се добиени од Комисијата за односи со верските заедници, Скопје.)

⁴ Овде се користени податоци од Републичката Комисија за односи со верските заедници.

⁵ Според бројот на верници во оваа класификација би требало да се вброи и Католичката црква во Македонија. Но во оваа анализа таа не е опфатена.

⁶ Малцинската црква може да стане секта, кога доаѓа до поделба во малцинската заедница, при што едниот дел од заедницата се означува како континуитет и го задржува својот статус во интернационалната заедница, додека другиот дел кој излегува кој е вон оваа заедница, нужно преминува во секта.

Интернационалната детерминираност на малцинските верски заедници во Македонија, има своја историска рамка. За мисионирање во Македонија бил задолжен Американскиот одбор на комисиите што вршат мисии во странство (American Board of Commissions for Foreign Missions). Во втората половина на деветнаесетиот век била формирана првата евангелска заедница. Создавањето на протестантското јадро е воглавном плод на самопегорната работа и ентузијазмот на мисионерите во овие простори. Но со повлекувањето на мисионерската гарнитура од Балканот се разликува создаденото протестантското јадро. Понатамошната грижа за овие заедници ја превзема Методистичката црква од Југославија.

Отргнувајќи се условно од историското следење на протестантизмот и соочувајќи се со современото малцинско-христијанско структурирање, неоспорен е "доминитетот" на интернационалната референтна рамка. Континуитетот на влијанието на кое што го остварува интернационалната централа врз новосозданиот субјект согледлив е на сите нивоа и скоро во сите фази. Најчесто влијанието од надвор е пресудно врз "карактерот и базичната доктринарна определба" на новосоздадената заедница, кон која се надоврзува конститутивниот "елемент".

За структурирањето на малцинските верски заедници во Македонија, особено е значајна нивната матична структура, дали се тоа заедници во кои доминираат "автохтоните елементи", изразени во конгрегационалистичките структури или пак станува збор за заедници кои се хиерархиски фундирани, каде што хиерархијата односно влијанието на надредените структури од интернационалата е решавачко. Во тој контекст влијанието првенствено на поблиското европско опкружување е особено големо кај верските заедници кои се базно централистички структурирани, додека нивно то влијание е помало доколку станува збор за нецентрализираните структури кои се базираат на клеточната активност на верската парохија, преточена во црковното тело.

На пример: Евангелско-методистичката црква во Македонија има епископална структура. За Евангелиско-методистичкото семејство на цркви, на светско ниво се грижи нејзиното највисоко советодавно и законодавно тело, Генералната конференција. Одлуките на Генералната конференција понатаму се операционализираат низ конференциите кои претставуваат поголеми односно помали региони. На "скалило" подолу од Генералната конференција, се Централните конференции. Евангелско-методистичката црква од Македонија, влегува во Централната конференција за Средна и Јужна Европа. Централната конференција назначува епископ, кој ја раководи работата во одредената област. Понатаму овој епископ назначува свои помошници, кои се нарекуваат суперинтенденти. Суперинтендентите раководат со организационите единици, наречени дистрикти. Во тој контекст, Република Македонија претставува еден дистрикт. Дистриктот Македонија и дистриктот Сојузна Република Југославија прават една Провизорна годишна конференција. Суперинтендантот за дистриктот Македонија е со седиште во Виена. Тој ја надгледува и раководи работата на црквата, преку активното учество во изборот на црковното претставништво како црковен извршен орган, на кој истиот и членува. Извештај за својата работа, ова претставништво поднесува пред Дистриктната или Годишната конференција.

Новоапостолската црква во Македонија има централизирана управа, во која за сите прашања во врска со делувањето на истата во Републикава, задолжен е апостолот во Штудгард (Германија). Свештеничкиот кадар кој работи со верниците, е под директна "јурисдикција" на апостолот од Германија, кој двапати годишно ги посетува. Во Македонија според "стандардите" на оваа црква, има 4 свештеници (3

македонци и 1 ром), кои што ги ракоположил апостолот од Германија.⁷ Сите потреби на Црквата, во поглед на финансиите, ги покрива централата од Штудгард, а доброволните прилози што се собираат, потоа донациите од македонските верници и симпатизери, се уплатуваат на жиро сметка.

Евангелско-конгрешанската црква во Македонија, се организира како автономна, која влегува во Светската асоцијација на конгрешански цркви. Базична е нејзината конгрегационистичка управа, која е независна. Секој член на оваа црква активно партиципира во управувањето со истата. Конгрешанската црква влегува во сојуз со другите конгрешански цркви во светот. Сите заедно, на секои три години избираат претседател, кој ни од далеку нема таква моќ на одлучување, како епископот. Советот на конгрешанските цркви има претежно советодавна улога.

Интернационалната рамковна одредница го креира, насочува и контролира:

- доктринарното и
- организационото (институционалното) единство на малцинските верски заедници на интернационално рамниште.

Доктринарната сфера би се однесувала првенствено на обликувањето на минимум ставови кои би ги усвоила личноста, а кои би биле темел за целосно нејзино духовно преобраќање. Доктринарните убедувања, кои би требало да се во основа исти (во зависност од подрачјето, од конкретното опкружување, од општествениот систем од кој потекнува и сл), се земаат како појдовна точка за понатамошно организационо поврзување. Во овие рамки интернационалната рамка е таа која им нуди "духовен мир" на потенцијалните верници или верници, а тие истата ја сметаат за своја референтна група.

Доктринарното насочување, во почетниот период, се одвива преку делумната или целосната едукација на идните водачи и промотори на новата верска идеја. Во други случаи одредени мисионерски центри праќаат свои мисионери, кои на матичниот јазик на народот го шират своето верско убедување. Притоа тие создаваат домашни заедници, групи кои што ги подучуваат и постепено почнуваат да регрутираат кадар од домашното население. На пример, Евангелско-конгрешанската црква во Македонија, поканува мисионери од Мисионерската социјација SEND International, кои имаат за задача да го шират Словото Божје, да ги евангелизираат оние кои не го познаваат, да создаваат заедници, односно да "сеат" нови цркви во Македонија.⁸ Интернационалниот мисиски совет на Баптистичката црква од САД, го испратила американскиот мисионер Кајл Кирк Патрик, да го помогне создавањето нови баптистички цркви, онаму каде што македонските баптисти не се во состојба тоа да го направат, како на пример меѓу албанците, ромите, македонците муслимани.

Доктринарното насочување и постепено контролирање, има претежно за цел да ја одржи "ортодоксноста" на групата, која не би требало да се упати во погрешена насока. Во практиката доктринарните еквивалнци не резултираат секогаш со иста конститутивна рамка. Може да дојде до појава на две паралелни заедници кои имаат иста доктринарна база, но кои се одвоени и кои делуваат како две засебни организациони единици. На пример, Адвентистичката црква во Македонија, по распадот на

⁷ Округот од Штудгард е одговорен за окрузите во Македонија, Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора и еден дел од Украина. Апостолот од Штудгард поставува свештени лица во овие држави, кои се одговорни пред него.

⁸ Во Македонија активноста на странските мисионери е "неизвесна", поради правниот вакуум во кој се наоѓаат.

Југославија, се одвојува и денес во Македонија се сретнуваат две адвентистички цркви⁹, со еднаква доктрина, но во различни организациони единици. Христијанската адвентистичка Црква (адвентисти на седмиот ден) е признаена од Светската адвентистичка црковна организација, додека другата е непризнаена.

Интернационалната заедница се јавува и како креатор и како промотор на новата религиозна идеја, која се ефектуира во нова верска група. Интернационалната заедница (без разлика дали таа бара промотори или неа ја побаруваат) во одредени моменти може да ја "мобилизира" незадоволната група верници од било која верска заедница. На пример, водачите и креаторите на голем број малцински верски заедници во Македонија, потекнуваат од Евангелско-Методистичката црква, односно се издвојуваат после конфликтниот период во осумдесетите. Па се случува родителите или дел од роднините да се во методистичката црква, а дел од семејството да пристапило во другите цркви.

Поголем степен на доктринарно единство, како и поголема слобода и потреба за непосредно пристапување кон заеднички асоцијации, својствено е за периодите на секуларизација. Но со развојот на десекуларизацијата, потентната моќ на овој тип на асоцијации се намалува и се охрабрува "доктринарното ситнење", кое го проследува свеста за оригиналноста и ексклузивистичкото однесување.

Во поглед на организацијата, односно конституирањето на новата верска заедница, доктрината го претставува најзначајниот фундамент. Матичната доктрина, најчесто ја следи соодветен тип на организација. Соодветното организирање ја претпоставува, како креативната исто така и контролната свера, односно можноста интернационалната заедница да го надгледува и насочува делувањето на новосоздадената верска заедница. Интензивните контакти (како и материјалната поддршка, што ја добиваат) кои ги имаат верските заедници, кои се создаваат, со оние кои ги сметаат за нивни "изворни" заедници, особено оние кои имаат централистичка структура, ја намалуваат можноста за извесно "скривување" од трасираната патека. Влијанието на интернационалната заедница е поизразено во централизираните црковни асоцијации, кои што истото го остваруваат и персонално, а релативно послабо во конгрегационалистичките заедници, кои примат му даваат на демократското одлучување на новосоздадената заедница.

Интернационалната заедница им помага на верниците од малцинските верски заедници полесно да ја прифатат својата малцинска позиција и да се трудат истата да ја надминат. Во концептот на секоја малцинска црква, малцинската позиција се "претставува" и доживува како "моментална" состојба. Користејќи ги слабостите на доминантните верски заедници, како и на останатите малцински заедници, малцинската црква се стреми што побрзо и подобро да исчекори од оваа малцинска позиција. А од друга страна интернационалната заедница е таа која постојано ја контролира и "демнее" над малцинската заедница, да не се упати во погрешна насока, на пример да залута во некоја друга црква или пак да се придвижи кон "секта".

Постоењето и активното делување на интернационалните конфесионални асоцијации, особено во периодите на глобализација кои што претстојат, ја намалуваат "уданата" моќ на националните религии, кои во новонастанатата глобализациона шема, ја губат доминантната позиција. Во овие рамки треба да се обрне особено вни-

⁹ Христијанско-адвентистичка Црква (црква на адвентистите на седмиот ден) и Христијанска адвентистичка Црква во Република Македонија.

мание на проучувањето на "националните" религии во однос на нивната репродуктивна моќ. Имено, колку нивната внатрешна, пред се организациона рамка, може да репродуцира кохезивна групација, која ќе ги задржи постигнатите позиции, во новото глобално опкружување.

Малцинските верски заедници во извесна смисла на зборот се "одредуваат" како предвесници и потенцијална реалност за пошироко интегрирање на верските заедници. При тоа мора да се нагласи дека верското мултиплицирање на Европа и останатиот дел на светот, од една страна оди во крајно "уситнување", но од друга страна "овозможува" верско здружување на интернационално ниво. Од извонредно значење за Европското конфесионално интегрирање е усогласувањето на конфесионалната легислатива, на членките на Европската унија, како и на потенцијалните членки на истата.

Литература

Јакимовски, Ј, и група автори, (1999/2000), *Социјалното раслојување и квалитетот на животот во периодот на транзиција*, Скопје, ИСППИ;

Јакимовски, Ј, и група автори, (2001), *Социо-економската структура и проблеми на населението во Република Македонија*, Скопје, ИСППИ;

Šušnjić, Đ. (1988), *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska stvarnost i Stvarnost;

Vernon, M.G. (1962), *Sociology of Religion*, New York, McGraw-Hill Book Company;

Vrcan, S. (1986), *Od krize religije k religiji krize*, Zagreb, Biblioteka Suvremena misao, Školska knjiga.

MEHL, Roger, "The Sociology of Protestantism", The NJestminster Press, Philadelphia, 1970.

UDC 316.344.8(=214.58)(497.11)
172.15(497.11):323.11(497.11)

Dokica Jovanović
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

MIMIKRIJA ROMA – POSLEDNJE UTOČIŠTE *

Rezime

Roma je, iz popisa u popis sve manje (od oko 160.000, 1981, do manje od 110.000, 2002). Ne izjašnjavaju se kao Romi. Obično se smatra da je razlog mimikriji beg iz lošeg grupnog i socijalnog položaja Roma. Moja teza traga za drugačijim odgovorom. To je odgovor trezvenih ljudi, poučenih viševjekovnim teškim i tragičnim iskustvom, dominantnim ideologijama koje se vezuju uz većinski narod. Radi se, potom, o jasnom stavu, koji se često čuje među Romima: ne želimo paternalističku "zaštitu", želimo ravnopravnost i društvene šanse koje su na raspolaganju drugima.

Jalove su i nepotrebne gromopucatelne "konceptije integracije Roma" u socijalni kontekst. Jednostavan dijalog, koji proizilazi iz uzajamnog poznavanja, pa, onda, i razumevanja, biće mnogo plodotvorniji. Kao što je jednom veliki stilista i umni čovek u Srba, Branko Lazarević napisao: "Zvezdočatci veliki, upoznajte prvo oko", tako i oni, koji bi iskreno da se bave problemima romske zajednice, prvo treba da upoznaju Rome i da se poznaju sa Romima.

Ključne reči: Romi, mimikrija, ideologija, nacionalizam, racionalni odgovor manjine

ROMA MIMICRY – THE LAST RESORT

Summary

Judging from one population census to another, the number of Romas is decreasing (from about 160,000 in 1981 to less than 110,000 in 2002). They do not declare themselves as Romas. People usually think that the reason for this mimicry is an escape from unfavorable group and social position of Romas. My thesis looks for a different answer. This is an answer given by the sober people who learnt from their own, many centuries old, hard and tragic experience and the dominant ideologies linked to the majority population. This is a clear attitude very often heard among the Romas, namely, we do not want any patronizing "protection", we want equality and social chances that are available to others.

Futile and unnecessary are thundering "conception of Romas' integration" into the social context. A simple dialogue springing from mutual knowledge and, therefore, mutual understanding, will be much more fruitful. As once it was written down by the great stylist and wise Serbian man Branko Lazarević, "Great astrologists, you should know the eye first". Thus, those who would like to deal honestly with problems of the Roma community should firstly get to know Romas and to become close to them..

Keywords: Romas, Mimicry, Ideology of Nationalism, Rational Minority Answer

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologije Republike Srbije.

U društvu u kojem su neke grupe privilegovane a druge ugnjetavane, insistiranje na tome da osobe, kao građani, treba da ostave iza sebe svoje posebne sklonosti i iskustva kako bi usvojili opšte stanovište, služi samo da bi ojačalo privilegije; zbog takvih izgleda i interesa privilegovani će težiti da dominiraju tom jednolikom javnošću, marginalizujući ili ućutkujući pripadnika drugih grupa.

Ajris Jang

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1981. i 1991. godine broj pripadnika romske zajednice nacionalnosti smanjen je sa 168.099 na 143.519 lica. U Crnoj Gori registrovano je 3.282 Roma, u Srbiji su se 140.273 lica izjasnila da pripadaju ovoj populaciji. A prema poslednjem popisu stanovništva (2002) Roma u Srbiji ima 108.193 (ili 1,44% u ukupnom broju žitelja Srbije). Šta se desilo u razdoblju između ovih popisa? Šta se desilo sa oko 60.000 ljudi za dvadesetak godina? Jesu li svi preminuli? Odselili se iz zemlje? Nije se rodilo ni jedno dete? Pitanja su, naravno, apsurdna, ali su i prva "logična" reakcija pri pogledu na rezultate popisa.

Neke odgovore nalazim u rezultatima istraživanja, koje je okončano krajem prošle godine pod nazivom *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji*¹; neke u obimnoj bibliografiji radova profesora Dragoljuba B. Đorđevića, istraživača religijskih fenomena i socio-kulturnog položaja Roma; a neke, naravno, u sopstvenom iskustvu, kao aktivnog člana Udruženja Rom *Sait Balić* u Nišu. I, pored toga, odgovor na napred postavljeno pitanje je teško precizno dati, mada može da se naslućuje u kom pravcu treba tragati za njim. Pored rezultata popisa stanovništva treba imati u vidu i procene, čija izvesnost ne može biti potpuna (nisu proverene popisom), ali se ne mogu ni zanemariti – "prema nekim procenama iz romskih krugova, veruje se da u Jugoslaviji živi između 700.000 i 900.000 Roma, ali su te cifre očigledno nerealne, dok se procene istraživača i demografa kreću između 400.000 i 450.000 Roma".²

Ovakva razmatranja su neminovno omeđena izvesnim teškoćama načelne, pa, i metodološke prirode. "Romsko pitanje" je, uglavnom, posmatrano "spolja". Pa su Romi bili *predmetom* teorijskog ili nekog drugog misaonog interesa. Sami Romi su retko, ili skoro nikako, istraživači sopstvenog problema. Njihovo znanje o samima sebi je iskustvene prirode, posledica autosterotipâ, rezultat usmenog predanja..., ali ne i rezultat racionalnog i metodološki zasnovanog samotraganja. "Da li Romi u okviru svoje kulturne baštine imaju i ozbiljne naučne radove i studije koji govore o različitim segmentima romske istorije? Nažalost, na ovo pitanje ne možemo dati potvrđan odgovor. Romi su jedan od retkih naroda u svetu za koje se uslovno može reći da nemaju svoju pisanu istoriju. Poražavajuće je i krajnje apsurdno da jedan šezdesetomilionski narod kakav je romski koji na istorijskoj pozor-

¹ dr Božidar Jakšić, mr Goran Bašić, *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji*, Centar za Istraživanje Etniciteta, Beograd, 2002. Elektronska verzija. Istraživanje je realizovao istraživački tim: dr Božidar Jakšić, naučni savetnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda kao rukovodilac projekta, dr Miloš Marjanović, redovni profesor Univerziteta u Novom Sadu, dr Dragoljub Đorđević, redovni profesor Univerziteta u Nišu, dr Dokica Jovanović, vanredni profesor Univerziteta u Kosovskoj Mitrovici i mr Goran Bašić, sekretar Komisije za proučavanje života i običaja Roma Odeljenja društvenih nauka SANU i viši savetnik Saveznog ministarstva za nacionalne i etničke zajednice iz Beograda. U konstruisanju upitnika za romska naselja veliki doprinos je dao dr Sreten Vujović, redovni profesor sociologije naselja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Projekt su podržali: Fondacija OXFAM GB (Kancelarija u Beogradu) i Savezno ministarstvo za nacionalne i etničke zajednice.

² Isto.

nici egzistira više od dva milenijuma ne poseduje jedno od najvećih kulturnih blaga... Moramo detaljnije analizirati neke istorijsko-političke okolnosti i, generalno gledano, filozofiju romskog života. Koliko god želeli da istaknemo da su romska nesrećna sudbina i surova istorijska stvarnost glavni uzroci neposedovanja pisane istorije, ne treba negirati činjenicu da Romi dobrim delom sami snose odgovornost za ovakvo stanje stvari. Kao vežite lualice, pevači i zabavljači Romi se nisu posebno trudili da ostave neki pisani trag o sebi. Ovde svakako kao akutni problem stoji vekovno odupiranje Roma različitim društvenim normama i tradicionalna izolovanost romskog etnikuma.³ Utoliko je već bogata istraživačka literatura često "nedelatna". Ona je izvor znanja o Romima, često okvir u pokušajima raznih institucija da konstituišu strategije socijalne afirmacije i integracije Roma. Ali, bez Roma. Zato su takva nastojanja, ma koliko, ponekad, bila motivisana dobrim namerama i ma koliko bila kvalitetno projektovana, samo lepa reč na papiru – bezživotna, bez pokretačke snage.

Ta se činjenica može obrazlagati mnogim razlozima: nepovoljan socio-kulturno-politički položaj romske zajednice, nizak stepen obrazovanja, nemotivisanost uzrokovana nepovoljnim društvenim položajem, (najčešće opravdano) nepoverenje u deklarativno iskazanu spremnost dominantnih političkih aktera da se angažuju na rešavanju "romskog problema", razni oblici (često prikrivene) diskriminacije⁴... Viševekovno iskustvo je Rome podučilo nepoverenju prema "gadžama"⁵, ne zato što su oni "po definiciji" nepoverljivi, već zato što su "drugi", neromi, nepoverljivi prema njima.

Česlav Miloš još 1953. godine pisao o ketmanu, kao stavu kojim se prikriva nepoverenje prema "drugom", prema neprijateljskom, prema onom koji predstavlja opasnost, pa se, onda, i obraćanje njemu smerava prema pretpostavljenim "njegovim" očekivanjima. Tako se otklanja vazda preteća opasnost.⁶ Velike i vidljive su sličnosti između ketmana i romske etničke mimikrije. Rom će se izjasniti kao "drugi", poučen rečenim iskustvom, i tako će otkloniti opasnosti koje vrebaju u socijalnom polju.⁷

Sa druge strane, u političkom smislu Romi nisu izgradili, definisali etnički politički identitet, kao svoju bitnu političku odrednicu. Ova činjenica ukazuje na to da Romi nisu kročili na opasno (i varljivo) tle etničkog (političkog) ekskluzivizma i nacionalizma. Verovatno vođeni mudrošću iz sopstvenog iskustva sasvim dobro znaju da bi izraženi etnički nacionalizam imao za posledicu drastično ugrožavanje, ne samo sopstvenog identiteta, već i

³ Igor Mitić, *Osnovni problemi proučavanja, pisanja i prezentacije romske istorije*, Informator, časopis vojvodanskih manjinskih zajednica, br. 6/7, Centar za multikulturalnost, internet izdanje: www.cmk.org.yu

⁴ "Premda su najvišim pravnim aktima Srbije i Crne Gore proklamovana načela ravnopravnosti i jednakosti, praksa pokazuje da pripadnici romske zajednice najteže ostvaruju zakonsku zaštitu. Romi su diskriminisani u pristupu javnim mestima, obrazovanju, zapošljavanju, stanovanju, pristupu socijalnim službama. Diskriminacija je često prikriena i teško se dokazuje u sudskom postupku. U drastičnim slučajevima Romi nisu mogli da ostvare prava na osnovna lična dokumenta, a kada su to pokušali bilo je slučajeva da su ih državni službenici vređali. U Srbiji je uobičajena praksa da policajci vređaju Rome na rasnoj osnovi i od njih silom iznuđuju iskaze vođeni predrasudom da su Romi skloni delinkventnom ponašanju. U slučajevima kada su Romi žrtve napada privatnih lica, policija im ne pruža odgovarajuću zaštitu." Saopštenje: *Svetski dan Roma*, Fond za humanirarno pravo, internet izdanje: www.hlc.org.yu

⁵ "Romi nerome imenuju zajedničkim imenom "gadže". Gadža je praktično svaki nerom, izuzev onog kojeg su Romi primili kao člana svoje zajednice". Božidar Jakšić, Goran Bašić, *navedeno delo*.

⁶ Česlav Miloš, *Zarobljeni um*, BIGZ, Beograd, 1985.

⁷ Pojava mimikrije je mnogo rasprostranjenija nego što se to uobičajeno misli. Primera radi, javnosti nije poznato da su mnoge poznate ličnosti imaju romsko poreklo. Makar prema jednom roditelju. Evo nekih imena: Čarli Čaplin, Franc List, Federiko Garsija Lorka, Jul Briner... Iz razumljivih razloga ne pominjem neka znana imena na našoj društvenoj sceni.

sopstvene egzistencije. Često su Romi bili žrtve genocidnih, istrebljivačkih ideologija i pokreta, često diskriminirani i progonjeni samo zato što su Romi, iako nikada nisu predstavljali opasnost bilo kom drugom kolektivitetu. Sasvim je realna bojazan Roma od mogućih pretnji ukoliko energičnije insistiraju na sopstvenom identitetu. Ne treba smetnuti s' uma da romska kultura nije izgradila mehanizme kolektivne agresije koja bi bila usmerena ka drugom. Miroljubivost i tolerancija prema drugom su bitne odrednice romske kulture. Utoliko je romska kultura superiorna, ali i neotporna prema agresiji.

Prema tome, beg iz administrativne evidencije, koju, ipak, ohrabruju neromi, nije rezultat romskog "civilizacijskog zaostajanja", već je vidljiva posledica (vrh ledenog brega) nastojanja da se opstane u neprijateljskom (ili, bar, netolerantnom) okruženju. Međutim, mimikrija nije samo beg od opasnosti i od tegobne svakodnevice. Njome se ublažava šovinistička oštrica ideologijâ koje se vezuju za većinske etničke zajednice, ali se njome, naizgled, i otvaraju vrata njihovim asimilatorskim nastojanjima. U takvoj situaciji jedna od reakcija većinskog ideološkog nacionalizma može da bude paternalizam. Paternalizam, kao derivat geto-ideologije, može, u dobroj meri, da bude, iako licemerno daruje oazu na "neprijateljskoj teritoriji", faktor koji će u izrazito kriznim vremenima pružiti šansu Romima da "sačuvaju glavu". Paternalistički stav se može pojednostavljeno izraziti na sledeći način: "Većina, koja nosi na svojim plećima najveću sumu društvene odgovornosti i koja, zato, ima najširi uvid u društvene interese, će legitimno predstavljati i zastupati manjine, kao sastavne delove širih socijalnih celina." Otuda će, može biti, biti vidljiviji neki uzroci činjenice o kojoj još nije otvorena javna i ozbiljna debata – Romi skoro uopšte nisu predstavljeni u izbornim i zakonodavnim telima. Tu i tamo, u telima lokalne samouprave ima romskih političkih predstavnika, ali, u republičkom parlamentu nema ni jednog Roma – političkog predstavnika. "...Zakonodavna tela imaju posebnu simboličku ulogu u predstavljanju građana zemlje. *Građani koji ne vide sebe odražene u zakonodavnim telima mogu postati otuđeni od političkog procesa i osporiti njegov legitimitet* (kurziv – Đ.J.)."⁸

Ovde se, može biti, krije odgovor na pitanje sa početka teksta (Šta se desilo sa oko 60.000 ljudi za dvadeset godina?). Godine 1980. je preminuo Tito. Naredne godine je došlo do velikih etničkih nemira na Kosovu. Integrativni faktori jugoslovenstva su naglo atrofirali. Nacionalizam i šovinizam postaju dominantnim ideologijama na području cele ondašnje Jugoslavije. Međuetničko nepoverenje uskoro vrhuni u bratoublačkom ratu. Romi su se, bez svoje volje, našli između čekića i nakovnja. Nisu pripadali novonastalom društvenom kontekstu. To nije bio njihov rat. Inače marginalizovanim Romima je pretilo iskušenje "usputnih žrtava" u sukobu "velikih" (epitet koji su šovenske ideologije olako darivale sopstvenim etnijama). Jedan od uslova opstanka je bila socijalna mimikrija. Poučeni viševkovnim iskustvom, koje kumuliraju izopštene, deprivirane zajednice, našavši se u sred ratnog vrtloga, Romi su dali odgovor u popisima stanovništva. Naravno, samo onima koji su dovoljno pronicljivi i umni da pročitaju tajnu poruku odgovora. To, dakle, pokazuju popisi stanovništva 1981, 1991. i 2002. godine. Barem pola miliona Roma su i dalje građani ove zemlje. Izabravši ketman i mimikriju, kao svoj društveni stav, mnogi su, duboko sam uveren, sačuvali glavu i svoje porodice. Prema tome, ketman i mimikrija su, pokazuje se, jedini racionalan odgovor odgovornih i ozbiljnih ljudi koji oni upućuju neodgovornim vladajućim akterima i iracionalnom većinskom okruženju.

⁸ Vil Kimlika, *Multikulturalno građanstvo – Liberalna teorija manjinskih prava*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002. str. 179.

Po mom mišljenju, jalove su i nepotrebne gromopucatelne "konceptije integracije Roma" u socijalni kontekst. Jednostavan dijalog, koji proizilazi iz uzajamnog poznavanja, pa, onda, i razumevanja, će biti mnogo plodotvorniji. Kao što je jednom veliki stilista i umni čovek u Srba, Branko Lazarević rekao: "Zvezdočatci veliki, upoznajte prvo oko", tako i oni, koji bi iskreno da se bave problemima romske zajednice, prvo treba da upoznaju Rome i da se poznaju sa Romima. Tek tada će Romi iskreno sami reći, kao uvek lojalni građani i tolerantni susedi, šta država i društvo treba da učine za njih. Kao iskusni ljudi, Romi sasvim dobro prepoznaju bezvrednost "velikih" reči. Zato i ne učestvuju u "značajnim" birokratskim i nedelatnim projektima.

UDC 341.485+2-767](=214.58)(497.11)"1939/1945"

Dragoljub B. Đorđević
Mechanical Engineering Faculty
Niš

SERBIAN ROMA SUFFERINGS IN THE SECOND WORLD WAR* (Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution)

Summary

The paper actually represents an appeal for more in-depth research of the above-mentioned issue; it gives the description as well as the basic data about the sufferings of Romas in Niš, Kragujevac and Leskovac during the Second World War. Along with the explanation of the ways in which the Romas were saved from pogrom, the author introduces, as a new thing, the phenomenon of their religious and confessional conversion. The author's contribution is also in the fact that he, faithfully and finally, solves a historical riddle, namely, the detail about a short visit paid by an unknown group of foreign Romas to Niš concentration camp "The Red Cross." These were Sintis. The author, along with the photo, encloses a note about his conversation with the only still living woman from this group, led in Germany (Berlin, May, 23, 2003).

Keywords: Romas, Sintis, World War Two, Serbia, Niš, Kragujevac, Leskovac, Religious Conversion

STRADANJE SRPSKIH ROMA U II SVETSKOM RATU (Religiološki nagoveštaj i omanji romološki dragulj)

Rezime

U tekstu, koji je zapravo apel za produbljenje istraživanje, iznose se opis i osnovni podaci o stradanju Roma u Nišu, Kragujevcu i Leskovcu u toku II svetskog rata. Autor u objašnjenje spasavanja Roma od pogroma, kao novinu, uvodi pojavu njihovog religijskog i konfesionalnog preobraćanja. Autorov je doprinos i u tome što verodostojno i konačno razrešava istorijsku zagonetku, tj. detalj o kratkom boravku nepoznate grupe inostranih Roma u niškom koncentracionom logoru "Crveni krst". U pitanju su bili Sintinji. Autor, uz fotografiju, prilaže i belešku o razgovoru sa jedino živućom Sintkinjom iz ove grupe, vođenom u Nemačkoj (Berlin, 23. maj 2003).

Ključne reči: Romi, Sintinji, holokaust, II svetski rat, Srbija, Niš, Kragujevac, Leskovac, religijsko preobraćenje

* The paper is done within the project entitled "Cultural and Ethnic Relations in Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" (1310) carried out at the Faculty of Philosophy, Nis; it is sponsored by the Ministry for Science, Technology and Development of the Republic of Serbia.

"Gypsies' sorrow is too big,
Nobody knows what will happen to them.
Ševket plays Turkish melodies,
And most often *ternije borije*."
A song from Leskovac and surrounding

"According to the figures taken from German research projects (which are so far the most accurate ones), the number is approximately 350 thousand. However, it is certain that the data do not include hundreds and maybe even thousands of those killed at the spot in the Balkans and General province. Knowledge about these crimes can often only be found in the memories of the people, accidental witnesses, and local population, but not in the documents."

Lech Mróz

Introduction¹

Lech Mróz (2002:114), the expert in the Romani culture and the author of the most important work on their execution – *Not remembering does not mean forgetting* – is right when he claims that the knowledge about crimes committed over the Roma in the Balkans "can often only be found in the memories of the people, accidental witnesses, and local population, but not in the documents". For the former Yugoslavia, as the winner in the Second World War, and present Serbia and Montenegro, as its successor, the same claim can be applied, although, for the sake of the truth, a lot more has been done in it regarding filing and documenting execution of the Roma than in other Balkan states.²

Using the given opportunity, and this time not doing my own research but instead briefly reporting on what has been already done concerning the executions of the Roma in Nis, Kragujevac, and Leskovac, we would like to stress the necessity:

- For founding of a specialized Romani institution, or an division in already existing one, which would deal with extermination of the Roma in Serbia in the Second World War, but also in all previous and later wars;
- For founding of the Center for historical documenting of Roma in Serbia; and,
- For educating young Romani historians, who would devote themselves to studying of extermination of the Roma in Serbia, as well as the Holocaust in general.

Niš: the Serbs, Roma and Jews together at the "killing fields"

As I have noted, "the fact is that the Roma in Serbia are an autochthonous ethnic minority, where they share common historical fate with the majority people. They have been living for centuries in Serbia, namely in the distant villages, in the suburban settlements, in the city fringes, in their separate city quarters or deeply hidden in the city center; they are ethnically and culturally different, Orthodox or Muslim by confession, rich and

¹ The first version of this paper, titled *Suffering of Roma in Nis (Kragujevac and Leskovac) in the Second World War*, was presented at the *Europäische Konferenz über den Holocaust an den Roma und Sinti*, in Berlin, 22-25 May, 2003. (Important contribution to this paper was made by Osman Balic and thus he could be considered as co-author.) Second version contains chapter *Appendix: Sinti in the "Red Cross" Concentration Camp*.

² Genocide on the Roma in the Ustasha's concentration camp Jasenovac, which was situated in the so-called Independent Croatian State, was the best documented. See more about it in B. Haliti (1997), L. Šteković (1998) and D. Acković (2001).

poor, educated and illiterate, famous and anonymous, excellent musicians or common old paper collectors, employed in industries or hired workers, workers at the conveyor belt or small-scale sellers, quiet citizens or noisy city hoodlums. The Serbs meet them at every step, but they have little or no immediate contacts. Still, the Serbs do not know them; they are ignorant of when and where the Roma come from, where and how they live, how and to which God they are praying to, where they hurry and what they do, why they are like 'that' and not like 'this'... From ignorance to prejudice – there is only one-step. Many citizens of Serbia have not made such a step yet, but on the other hand, many of them have accepted the stereotypes about the Roma, some express xenophobia towards them, while some express even open racism (Đorđević, 2003:8-9)." In the Second World War, the Roma shared with the Serbs (and Jews) even the fate of victims.

However, the it is also the fact that many Serbs, here citizens of Niš, do not know that Roma, our neighbors and brothers, like Serbs and Jews, have suffered and died in the notorious Nazi concentration camp "Red Cross" in Niš, that they were victims of mass killings in Bubanj, small hill near the town, which today serves as a famous picnic site.

The Concentration Camp "Red Cross" and the Place of Extermination in Bubanj. Miroslav V. Milovanović (1983), the most thorough researcher of the "Red Cross" Camp, writes about it (the author of this article wrote the subtitles in the text below):

Founding of the Camp

"In September 1941, the Military Command 809 founded concentration camp in Red Cross, Niš (Das Anhalter lager – Nisch)...

This camp, together with the place for executions in Bubanj, was organized by the chief of Gestapo in Niš, SS captain Hammer, a German from Štetin...

Number of Prisoners

The number of prisoners was a subject of constant change. Sometimes the camp was full, sometimes half-empty. While some were brought in, some were taken to Bubanj or Banjica, to internment in notorious camps and to forced labor in Germany, while some were released. Only a small number of prisoners were kept for longer than five months...

The Composition of the Guards

The composition of the guards has changed couple of times during the War. Those changes usually brought about new problems, new methods and treatment of the prisoners, and also complicated the usage of already created channels of communication with the world outside the camp. Majority of soldiers were afraid of the Eastern Front, so they did their best to be obedient ...

Executions

The Camp in Red Cross was mainly emptied by executions of prisoners, which was done in Bubanj...

The Nazis destroyed all the documentation about the Camp in Red Cross, so that we will never be able to know precisely the number of prisoners, nor the number of those executed in Bubanj...

Testimonies of Roma about the executions

- 'In February 1942, around four o'clock in the morning, I was taken by Nazi soldiers, together with 25 fellow Gypsies, in trucks to a place called Bubanj. When we arrived, the Nazis gave us shovels and pickaxes; we waited until six o'clock when trucks with Jews started to arrive. When a truck would arrive, Nazis would take out 12 people each time, and if they had better clothes, Nazis would strip them and then take them 30-40 meters away from the trucks. There, Nazis would line them with their backs facing the soldiers who were supposed to

shoot them. 12 Nazis were standing 6 meters from the victims and they would shoot the victims in foreheads. After they finished the job with the first 12, Nazis would bring other 12. They would do that all they long, until 4 in the afternoon, so they would shoot 1000 people in one day. All executed people were Jews, and among them even 2 women and around 12 boys aged between 12 and 13 (witness Medo Omerović, execution on 17. February 1942).'

- 'When they shot the children, one boy of 14 kneeled down before the shooting, put his hands together and bagged – Bitte!, but he was shot too (Witness Anedži Kurtić, execution on 17. February 1942).' 1942).³
- 'I don't even remember the date, but I know... when Nazis collected us in front of the Command building, from where they took us to Bubanj so that we would work on burying the shot people. Around 8 o'clock the first truck with the victims came. Nazis took 10 people to 50 meters from the truck, lined them and shot them in foreheads. After that we had to drag those shot people to already dug graves, which were even 30 meters long, and 5 meters wide. While we were piling those victims, Nazis lined the other 10 and shot them too. It lasted all day, until 5 o'clock in the afternoon. That day 700 people were shot (Witness Memet Kurtić).'

Breaking out of the Camp

- 'There were 150 Communists in the Camp in Niš. On the 12. February this year (1942 – author's comment), around 19.30, a Nazi guard was taking 10-15 Communists to the toilet. They attacked him, took his gun and killed him, and then opened the gate and released other Communists, who started to run. During the breaking out, German soldiers started shooting and killed 42 Communist in the closed area of the Camp, while 102 managed to escape. Nazis caught 6 Communists, so 96 ran away (German report – partially true).'

Liquidation of the Camp

The Nazi concentration camp in Red Cross was liquidated on 14. September 1944. The day after there was nobody left in the Camp from the Camp management and guards. On that day, Gestapo also withdrew from Niš, leaving the town to operational and Nazi military and police squads. The building of the Camp, as well as other buildings in the Camp area, was (14. October 1944) used by some German working groups until the liberation.

The Number of the Dead

On the bases of until now known archive documents, that we managed to collect during the research, testimonies of survived prisoners and incomplete data of the Committee for Ratification of War Crimes of Nazis and their Helpers, according to which 'a couple of thousand of people of both gender' were shot in Bubanj, we established only partial number of something more than 5.000 people killed in Bubanj and its surrounding, out of which 1.910 by their names."

The Roma in the Concentration Camp "Red Cross" and in Bubanj

The Background of executions of the Roma

Background of the executions of the Roma is to be found in Dr. Turner's order dated from 26. October 1941 (Zlatic, 1990:89), in which subordinate commanders were told:

³ History is repeating: during the last war in Kosovo, like Nazis, Serbs and Albanians abused the Roma and used them for burying enemy's victims. They didn't forgive me that after the war – especially Albanians. Here lies one of the reasons for mass exodus of Roma from Kosovo (Živković, 2000).

"One should start with the universal assumption that Jews and Gypsies in general are distrusted elements and that as such represent danger for the order and security. Jews' intellect is the one which started this war; it has to be destroyed. Gypsies cannot be useful members of the community because of their psychological and physical characteristics. It has been affirmed that Jews' element has significantly participated in leading the gangs and that Gypsies are responsible for brutalities and jobs of military intelligence. This is why all male Jews and Gypsies have to be taken as hostages. Withal, there is intention to gather all Jews and Gypsies women and children into a concentration camp."

Phases in Executions of the Roma

Stages in extermination of the Roma are somewhat different in comparison to Jews and Serbs. Historian Vjenceslav Glišić divides the extermination into three phases: the first – April-August 1941 – characterized by filing, marking, restricting the freedom of movement, robbing Jews' property, introducing forced labor and other taxes for Jews; the second – August-December 1941 – characterized by gathering Jews in concentration camps and finding ways of executing them; and the third phase – December 1941-May 1942 – during which gradual killing of Jews and Roma have started. Dr. Jovan Zlatić (1994), who wrote more than others about extermination of Serbs, Jews and Roma in the war region of Niš, thus states that *in Niš, killing of Jews was hastened, while there was some hesitation with killing the Roma.*

Description of mass arrest of the Roma

M. V. Milovanović (1983:194-195), already cited chronologist from Niš, gives distinct, and for now the only available, description of mass arrest of Roma in Niš. While doing this, he also informs us about some, *not enough researched and theoretically explained*, moments of fate of Roma from Niš:

"In October 1942, Special Police Forces brought to the Camp in Red Cross big group of Roma from Niš and surrounding towns. Until then they were not disturbed, mostly because of interventions from some Albanian-Muslim religious superiors, who served the enemy. With the help of *reisul-ulema*, the chief of Muslims in Yugoslavia, they convinced German command in Niš that their fellow citizens in Niš were neither Gypsies, nor Travelers, that they had their occupations, that they were Muslims and that they belonged to Albanian national group. Roma, servants of the enemy, reassured Nazis that their fellow citizens not only were loyal to the Nazi government, but also were ready to fight in the Nazi army

When in May 1941, the order about Jews and Gypsies came out, they had to wear yellow ribbon and their moving in the town was restricted.⁴ Right after the capitulation, the quisling Albanian People's League was founded in Kosovo, led by Ali-beg Dragi and Džafer Deva, an agent of Abver. They contacted two quislings from Niš, Kasim M. Čehajić, a judge in County Shari'ah Court, who graduated from Faculty of Theology in Constantinople and whose two sons served in the Nazi army, and Sulejman Babić, a clerk in that Court, who before the War was an agent of German Intelligence Service and clerk in the County Court in Niš. The latter was the leader of national Albanian Muslim group in Niš. Preserving his connections with the Military Command, and especially with Dietrich, in

⁴ It is important to note that German and Bulgarian Army have forbidden Roma from Niš to worship their big sanctity – Zajde Badža. On this original Islamic-Christian Romani place of cult see more in Đorđević and Todorović, 2002.

1942, he asked the Commander to remove yellow ribbons from Roma's arms; the Commander replied that German Commander of Serbia was responsible for that issue. In Belgrade, Čehajić managed to convince Germans that Roma in Niš should take the ribbons off and could get jobs. They had an office in Šumatovačka street, No 7, in which they gathered and discussed how to save this or that fellow national who was arrested; they also gathered significant amount of money to bribe officials to release prisoners.

Relative peace of Roma in Niš was interrupted on 20. October 1942. On that day, at 10 pm, quisling army blocked all five Romani *mahalas* (Stočni trg, Beograd-mahala, Stambolkapija, Čair and Rabadži-mahala). They arrested all men, boys of 16 years, even very old people. Romani mahalas' mayor was leading the soldiers and yelled in Serbian 'People, get up and get out' and in Romany 'Run away'. Thanks to mayor's resourcefulness many people ran away. Yet 370 Roma were arrested and taken to the Camp in Red Cross. There were many musicians among them. One was allowed to bring his violin, so its music helped them forget sufferings, at least for a while. In this way, the famous song 'Gypsies' sorrow is too big, nobody knows what will happen to them', was created in the Camp.

From towns nearby, like Prokuplje, Aleksinac, Svrlijig, Bela Palanka and other places, more than 170 Roma were brought to the Camp; they were later killed. By the end of summer, a circus troop of 30 people, who spoke Romany and German⁵, was also brought in; however, after 20 days, it was taken somewhere.

Accommodation of Roma in the Camp was terrible. There were more than 200 people in a single room, so they were practically suffocating. They could not even lie down. One pail was not big enough for everybody to satisfy their physiological needs, so they had to do it on the floor. Those who were not arrested were trying to save the others from the Camp. One delegation managed to make a connection with Ali-beg Dragan, who, with his connections in Gestapo, succeeded in releasing the Roma. They were released after 20-30 days, in groups - first those who worked in the factories. However, one group of 90 Roma was transferred to Correction Institution and from there, on 23. February 1943 was shot in Bubanj. After these tragic events, many Roma voluntarily went to labor in Germany.

German collaborators Kasim Čehajić i Sulejman Babić used the fear from new arrests and killings to mobilize Roma for German army. After the capitulation of Italy, Ali-beg Dragan made Babić a leader of national Albanian Muslim group not only for Niš, but also for entire Serbia. As a leader of that national group, which included Roma too, he had correspondence with Nazi Command 809, issued certificates, embossed with official stamp of the group (Grupe Popullore Shqiptare, Die Albanische Volksgruppe, Nisch) and with Babić's signature. From the accusation of the Military Court of XIII Corps of People's Liberation Army of Yugoslavia and testimonies of witnesses at the Kasim Čehajić i Sulejman Babić's trial, it is obvious that they pressured Roma to declare themselves as Albanians and to get into Albanian quisling units. As a result of Čehajić's cooperation with Germans, 14-16 Muslim Roma from Niš, one from Aleksinac, and one from Bela Palanka were filed and put into German uniform, while the others were not accepted. Babić also mobilized Roma in the county of Leskovac. In Sijerinska Banja, he mobilized 120 people, and propagated in Prokuplje, Leskovac and other towns. One such squad of mobilized and uniformed people, under the command of German officers, was situated at first in Leskovac and then in Niš."

⁵ It did not occur to our historian that those could have been Sinti. This valuable episode should be researched.

The Number of Executed Roma

On the bases of available data and here mentioned bibliography, it could be concluded that 260 Roma in total were executed in the "Red Cross" concentration camp and in Bubanj. However, there are reasons to doubt that this is the final figure. Thus, our future task will be to undertake detailed archive and any other research.

Kragujevac: Monstrous Execution of Romani Children

Kragujevac, a town in the heart of Šumadija, that is, Serbia, famous in the second half of the last century for its car industry, "was famous" even during the Second World War because of its "October". Namely, on the 21st of October 1941, Nazis shot almost entire male population, and among them whole classes of children and pupils, together with their teachers. This bestial Fascists' act was stirringly described in the poem "Bloody Fairytale", written by Desanka Maksimović, the most famous Serbian female poet.⁶

Among people who died, there were both adult Roma and Romani children. From the Ilić sisters' book *Customs and tradition of the Roma from Kragujevac*, we are quoting two records about that.

Thus, M. Stojilović writes:

"On those tame slopes, German Fascists in only one day, on the 21st of October 1941, killed hundreds of innocent people, among which there were high school students, 18 of their professors and 12 children – little Roma not older than 10-12. The killed were buried, better to say only covered by earth, in improvised mass graves couple of days after the execution.

A couple of members of Ljotić's army, under the supervision of commander Žil Zdravković started gathering all Roma. There were 4 old men among Roma, who could not walk. Ljotić's people threw them into trucks like they were bags (Ilić and Ilić, 2002:12-13)."

A J. Nešić testifies:

"After the execution, miserable mothers crawled in all directions, on the earth boiling from the human blood. The sight was terrible; piles of deformed corpses were lying on the tame slopes of our town. By the road, which leads to Erdoglija's stream, three headless children's corpses were found, and not far from there, 15 corpses of very small children from 8 to 10 years were found; five little Serbians and 10 little Roma. The corpses of those small, feeble and innocent beings were scattered all over, just like little birds after the storm has taken and destroyed them...

How did this crime happen?

The enemy has ruined the country; poverty and famine were constant companion of the people. Many families were without food bearers. Moreover, these unfortunate children had to feel how difficult life was; they had to feel all the faces of the war and penury. Instead of joyful and cheerful childhood they faced misery and starvation.

In order to help their mothers, the children purchased little boxes, brushes and paste for shoes and became shoe-cleaners; they were food bearers; the whole family lived from what they earned.

Poor mothers, when the night fell they used to peer and wait for their food bearers, who came home tired and exhausted, bringing their money. That picture of waiting had been repeating until the 21st of October 1941. On that day, evil destiny could not bypass these children (Ilić and Ilić, 2002;13)."

⁶ Jean Paul Sartre was moved by Kragujevac's October and Desanka's poem: "Whenever Yugoslavia is mentioned, I always remember Kragujevac; I remember heroism of the people."

Leskovac: Mass Execution of the Roma

The largest execution of Roma took place in Leskovac, a town in the South Serbia. Tane Kurtić (1996: 120-121), a local chronicler of the life of Roma from Leskovac, quotes the report of the partisan who fought from the beginning of the Second World War and who witnessed this tragic execution:

"On the 5th of December 1941, Gypsy district in Leskovac was surrounded by members of Serbian state guard. In order not to provoke panic, the news was spread that a transport with some groceries arrived at the train station and the labor was need for debarking. After that, they visited all houses and gathered in the center of the district all men, who had more than 16 years.

Gendarmerie gathered and took away around 120 Gypsies. They put them into the building of elementary school, situated by the river (now called Elementary School 'Svetozar Marković') which was being prepared for the concentration camp, surrounded by high fence made of barbed wire; all windows had bars.

On Sunday, the 9th of December 1941, one squad of Gendarmerie blocked again the Gypsy district, starting from Špitaljsko cemetery to Podvrc. The blockade was organized in such a way that it was almost impossible to run away. Machineguns were put on certain crossroads.

After the district had been blocked, another group of Germans came by trucks in the center of the district and started to arrest all men older than 16 years. As soon as a truck was full, it would leave for the improvised camp in the school. At the same time, Gypsies in other districts were arrested, in Sahat mahala and in Gypsy district of village Vinarac...

During these arrests, paid workers, engaged by Germans, were digging graves in Hisar, on a place called Arap's valley. Germans explained to the workers that they were digging canals for anti-aircraft guns in the case of air-attack on Leskovac. The workers dug in total 8 graves, 6-8 meters long, 2 meters wide, and 2.5 meters deep. When everything was finished, on the 11th of December 1941, Germans started from early in the morning to put arrested and tied Gypsies and other captured partisans, Party activists into trucks; in the groups of three trucks, they were then driven outside the town, to the bottom of the Hisar, to the place where today is situated restaurant 'Park'. From that point, prisoners had to walk to the place of execution. Germans would first strip them in a cottage, made exclusively for that purpose; after that, they were taken to execution.

Fire from machineguns echoed almost all morning and after that one could hear pistol shots, by which Germans finished the wounded. On that day, Germans shot 500 people, out of which 320 Gypsies.

Among killed Gypsies, was also famous clarinet player, Ševket Ibrahimović. From that time dates famous and very often sang song, which is dedicated to him; we are quoting only one part of it:

"Gypsies' sorrow is too big,
Nobody knows what will happen to them.
Ševket plays Turkish melodies,
And most often *ternije borije*."

Conclusion: Religiological Indications

We find it important to mention here – for somebody maybe less significant – a phenomenon of *conversion* as often unique chance for saving Roma's "bear" life in the region of Niš, as well as in other places of South Serbia. In fact, from the wider aspect, *religious* and *confessional* membership of Roma has been, apart from racial, the second key base of their execution under Hitler's rule. As Rajko Đurić (1987:192) notes, Roma somewhere, for example in Croatia, "have become a target for *Ustashas* because of two reasons: racial and religious. Big number of Roma who then lived in Croatia was Christian Orthodox, while Roma in Bosnia and Herzegovina were mainly Muslims". *Ustashas*, while exe-

cutting the entire non-Catholic element, molested and killed, besides Orthodox Serbs, their religious fellows – Roma. In Bosnia and Herzegovina, where *Ustashes'* forces were mainly made of Bosnian Muslims – now called "Bosniaks" – Muslim Roma were saved, although the same rules applied for all Roma at the entire territory of Independent State of Croatia (Hadžijahić, 1984).

However, when we talk about the phenomenon of conversion in South Serbia, we have in mind conversion for the sake of surviving during the War: "Priests, doing well for the honor of the Serbian Orthodox Church, helped by local population, christened Roma and in that way kept them and their families alive and away from the concentration camps (Đorđević and Todorović, 1999:51)."⁷

In both above-mentioned examples, Roma – Bosnian Muslim Roma and Serbian Roma, converted into Christian Orthodoxy – stayed Roma: they stayed what they were as a nation. In the Niš's case, Albanian quislings, while helping the Roma, were actually abusing the situation by openly wanting to convert them into Albanian national corpus, that is, to make Albanians out of them. By doing this, a noble intention, which saved a number of Romani heads, loses a lot from its humanitarian glory and leaves the sense of insincerity.

Appendix:
Sinti in the "Red Cross"
(Smaller Romological Precious Contribution)

As we noted in the first footnote, this article was written in the beginning of May and by the end of the same month, it was presented in Berlin at the *Europäische Konferenz über den Holocaust an den Roma und Sinti*. At that occasion, while commenting the writings of M. V. Milovanović, the historian from Niš, on the "Red Cross" camp ("By the end of summer, a circus troop of 30 people, who spoke Romani and German; however, after 20 days it was taken somewhere.") in the fifth footnote we wrote the following: "It did not occur to our historian that those could have been Sinti. This valuable episode should be researched." Exactly this happened, that is, it happened something which happens all the time in science.

We could not describe our surprise when on the first working day of the Conference in Berlin, an old, proud woman, dressed in lively colors and invited by Rajko Đurić, addressed the participants. We got the impression that Mrs. Regina Angelokastritis, who could not stop tears during her stirring testimony about the execution, opened and immediately closed the story of Holocaust over Roma. In that moment, I caught myself thinking, how can we compare rational analyses of historians, sociologists and romologists and authentic experience of this woman, who, not without difficulties, 'carried' her age, helped by her young granddaughter? *We cannot!*

Still, Mrs. Angelokastritis mentioned that the circus troop of Sinti from Köln, running away from the Germans, reached Greece, where they were caught and deported to the homeland. When she said a couple of sentences about the Camp in Niš – about the second station of that road with no coming back; the first one was Skopje, and the last one notorious Birkenau – we had goose pimples and cold sweat, and soon after that we felt some heat

⁷ "Informers report: The Roma from Velepölje haven't been Orthodox forever. A priest, Živojin Savić, collectively converted them during the Second World War and gave them Serbian names; by doing this, he saved them from German execution /Ž. Jovanović./ – Ђорђевић и Тодоровић, 1999:51"

from the satisfaction because our assumption from the fifth footnote appeared to be true. The article we presented was more a review, without original insights, except insisting on the phenomenon of religious and confessional conversion of Roma as prevention of pogrom. However, we then justified our article because we contributed to resolving historical puzzle, that is, a *detail* about short stay of unknown group of foreign Roma in the "Red Cross" Concentration Camp in Niš. Those were *Sinti*.⁸ (We attach to this article a photo of the last living Sinti from this group, taken in Berlin.)⁹

Bibliography

- Acković, D. (2001), *Ubili su istinu o nama*, Prominterpress, Beograd.
- Đorđević, D. B. (2003), *The Roma of Serbia (Past – Present – Future)*, Preface: *Roma Religious Culture* (pp. 7-19), YSSSR/YURoma Center/Punta, Niš.
- Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (1999), *Јавор изнад главе (Класична вера и ромско-православна сеоска гробља)*, Комренски социолошки сусрети, Ниш.
- Đorđević, D. B. i D. Todorović (2002), *Zajde Badža*, *Kultura* (103-104): 166-183.
- Đorđević, D. B. i J. Živković (2002), *Romi na raskršću*, Punta/DDA/KSS/Bahtalo drom, Niš.
- Đurić, R. (1987), *Seobe Roma*, BIGZ, Beograd.
- *Енциклопедија Ниша (Историја)* (1995), Градина, Ниш.
- Fraser, A. (2000), *The Gypsies*, Blackwell, Oxford.
- Hadžijahić, M. (1984), *Bosanski Romi 1941/1942, Naše teme*, 28(7-8): 1313-1323.
- Халити, Б. (1997), *Роми, народ эле коби*, Пергамент, Приштина.
- Ханкок, Ј., Дауд, С. и Р. Джурич (2000), *Ромски крџстопџти*, Литавра, Софија.
- Илић, Р. и Е. Илић (2002), *Обиџаји и традиција Рома Крагујевца*, Romski informativni centar, Крагујевас.
- *Историја Ниша (књига III)* (1983), Градина/Просвета, Ниш.
- Јашић, Н. (2001), *Stari niški Romi*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- Керник, Д. със съдей. на Дж. Тейлър (2001), *Циганите – исторически речник*, Отечество, София.
- Куртић, Т. (1996), *Фрагменти из историје и обичаја Рома из Лесковца, Лесковачки зборник* (36): 119-126.
- Миловановић, М. М. (1983), *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, ИСИ/ОО СУБНОР Ниш/НН, Ниш.
- Mruz, L. (2002), *Nesećanje nije zaboravljanje. Cigani – Romi i holokaust*, *Kultura* (103-104): 97-121.
- Ракић, Х. А. (1981), *Масовна стрелјања 11. децембра 1941. године у Лесковцу, Лесковачки зборник* (21): 67-69.
- Serbezovski, M. (2000), *Cigani i ljudska prava*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
- Štekočić, L. (1998), *Romi u virovitičkom kraju*, Radnička štampa, Beograd.
- Вукановић, Т. (1983), *Роми (Цигани) у Југославији*, Нова Југославија, Врање.

⁸ A Romani group which arrived to the territory of contemporary Germany before XVI Century and which led nomadic life until XIX Century. In their Romani dialect there are a lot of words from the German language. The name comes from Indian province Sindh or from old Indian word for "community".

⁹ Regina, still a child in the time of the Second World War, lost her entire family in the Birkenau and survived only by chance. She later married a Greek man and carried his last name. Their son, Mihael Angelo lives in Munich, while she a part of the summer, although her husband has died, still spends in their family home in Stavros, little town near Thessalonica.

- Златић, Ј. (1990), Страдање Јевреја и Цигана у Нишу 1941-1943, *Nissa* 19(1-2): 87-94.
– (1994), *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу*, Просвета, Ниш.
- Живковић, Д. и др. (1968), *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945)*, СУБНОР СР Србије, Н. Сад.
- Живковић, Ј. (2000), Страдање Рома Косова, у: *Роми – социолошки увид* (стр. 51-60), Комренски социолошки сусрети, Ниш.

UDC 325.254(497.115)(=214.58):316.752.4(497.11)

Vladimir Cvetković
Faculty of Philosophy
Kosovska Mitrovica

INTERNALLY DISPLACED ROMA – CULTURAL SHOCK AND ADAPTATION

Summary

Roma refugees from Kosovo are one of the most deprived social groups in Serbia. Besides the fact that the vast majority of them have lost most of their property, even harder for them is cultural change and shock due to the new cultural surrounding. Cultural values existing in Kosovo proved to be significantly different than those in Serbia and also those in Niš. Difference in attitudes towards work, interpersonal relationships, concept of life and family, all that emphasize awareness about the differences between Roma from Niša and those from Kosovo. However, some of these values of Kosovo Roma could be seen as a social capital in some coming time. How much this will be the case, and how much this culture will survive, and in which shape it remains to be seen. This paper deals with cultural differences between Roma from Niš and those from Kosovo, especially in the aspect related to work and economy.

Key words: Roma Culture, Economic Culture, Refugees, Cultural Interaction

INTERNO RASELJENI ROMI – KULTURNI ŠOK I PRILAGOĐAVANJE

Rezime

Romi izbeglice sa Kosova su jedna od najdepriviranijih socijalnih grupa u Srbiji. Pored činjenice da je velika većina izgubila većinu onoga što je imala u vlasništvu, verovatno je i teža kulturna promena i šok usled novog kulturnog okruženja. Kulturne vrednosti koje su postojale na Kosovu pokazale su se znatno drugačijim od onih u Srbiji uključujući i Niš. Razlike u stavovima prema poslu, interpersonalni odnosi, koncept života i porodice, sve to naglašava svest o razlikama između Roma iz Niša i onih sa Kosova. Neke od ovih vrednosti Roma sa Kosova mogu biti socijalni kapital u dolazećim vremenima. Koliko će to biti slučaj, i koliko će ova kultura preživeti, i u kom obliku ostaje da se vidi. Ovaj rad se bavi kulturnim razlikama između Roma iz Niša i izbeglica sa Kosova, posebno u aspektu vezanom za rad i ekonomiju.

Ključne reči: kultura Roma, ekonomska kultura, izbeglice, kulturna interakcija

The worst positions amongst the Roma in Serbia were definitely occupied by the Roma IDPs (Internally Displaced Persons) from Kosovo. Two main facts underpinning this claim are: they had to flee Kosovo under pressure, forcefully, leaving all their property unprotected and without much hope (and at the moment also chance) to reclaim it back or at least sell it for proper price, which means that they are left deprived in economic sense; and also cultural shock they have experienced coming to a new social environment. Position of these Roma was also influenced by great uncertainty related to their final status and place of living. Those Roma who had an opportunity to go elsewhere, to northern Serbia or

abroad, went as soon as the opportunity appeared, and those who had hopes of a fast return to Kosovo, and those without any possibility to go anywhere else stayed in Niš. The previous regime in Serbia has been neglecting the problem of internally displaced persons in general for obvious political reasons, because the problem does not fit well among claims of 'victory' that Serbia has achieved in the war with NATO in 1998. One of the ways in which these people were made invisible in official records was not allowing them to get any personal identification documents, that in return would provide them with chance to start integration into new society much sooner. As it is usual with marginalized groups, the authorities have treated Roma worse than the other refugees. After the change in the 2000 elections things did not change much, at least not at the beginning. The new reformist government has inherited many problems and IDPs and especially Roma were very low on priority lists. Important factor also is inertia in changing ways of dealing with social and political issues, which has only prolonged the agony of IDPs. The accommodation of these people, in smaller part, was in collective centres (until recently since they are being closed now), or, in larger part, in private arrangements as tenants, where they are paying high price for vary bad accomodation.

The Kosovo Roma were living in different circumstances compared to those Roma in Serbia. The existing conflict between the two national groups, Serbs and Albanians, and the fact the conflict was based on national identity seems to have influenced the development of a national identity and national consciousness to a larger extent than elsewhere. Their life was often oriented to balance between Serbs and Albanians and in some part was often dependent on daily political events. This awareness of Kosovo Roma about national identity significance, and frequent situation when both sides tried to used them for their own political causes, fighting each other rendered the Kosovo Roma much more cautious in socio-political sense. They have developed their consciousness in oposition to both: Serbs and Albanians, but also balancing in terms of proximity loyalty to both groups in order to make the life possible. The resulting assesment on the position they had occupied in Kosovo society and broader was therefore very pragmatic in its nature.

We Roma were forced to learn languages, Albanian, Serbian, RomaniRomany, though we were three or four positions lower down the social ladder. However, I must admit that others were more educated. We Roma were more involved in music, avoiding school.

This equilibrium of Kosovo Roma proved to be impossible to sustain when 'silent and hidden' war between two dominant groups broke up before and during the NATO intervention. During the war events Roma were innocent victims, even though some of them were forced to participate in the war events and affairs that were everything else but their own problems. Both sides, Albanians and Serbs 'needed' some proofs that Roma are not on the opposite side. All this was to allegedly show their loyalty. They had to deal well with both sides, and not be identified with either of them. However, it seems that if not the majority of Roma then at least very large part felt closer to the Serbian side because Roma were the most numerous displaced persons from Kosovo after the Serbs. In a cultural sense, the Roma from Kosovo were actually much closer to the Serbs and Albanians from Kosovo than to their nationals (Roma) in Niš, Pirot and Prokuplje.

The situation in Kosovo in the last ten or more years was somewhat different compared to the that of Roma from Serbia. The standard of living of the Roma in Kosovo was better than that in Niš, and a great number had large and solid houses. Since Kosovo was of somewhat special importance for Milošević (he had built up his all political career starting with national myth of Kosovo battle) it was also treated differently in many cases, and many affairs there were kept in secret or distorted and used in political propaganda. Public

money spent in various ways in Kosovo was aimed at preservinmg and protecting the pool of votes which were used in elections for years. Most of this money was spent through informal channels to maintain votes of 'loyalists' to the regime, and the record will hardly ever be known. However, many Roma aligned with Serbs have benefited from the situation also. When people in Serbia were loosing jobs, in Kosovo people had jobs, or at least more oportunities to make an income. What also contributed to the general status of Roma there is political situation and Serbo-Albanian conflict, and Albanina boycott of legal state institutions in Kosovo.

We in the family were all working in Priština. But there are Roma that didn't work. Jobs appeared when Albanians started with strikes and then collectively abandoned jobs. That was the great chance for all us Roma that did not have chance to get job because that was the key. In one firm there were seven Albanians, two Serbs and one remaining place for the rest, Turks, Bosnians, Roma. But even without this, we from Kosovo were more interested in state jobs.

The Roma's arrival in a new environment did not only represent stress in a sense of uncertainty in respect to private property which remained without protection, but during the time the Roma remained even without hope that they will regain it or get any kind of compensation that would help them rebuild their lives. Besides the uncertainty of their length of stay and their wait to return to their property, their inability to find elementary things such as a job, completing basic formal and bureaucratic procedures (registration of place of stay, school enrolment for children, regulating social and health care and similar) or accommodation with often very hostile acceptance from local Roma additionally exacerbated the influenced feeling of deprivation of this social groupthe Kosovo Roma.

Frankly speaking, I didn't look for a job because we heard immediately from the beginning that there are were not jobs for us displaced persons here. And even if there are were jobs they wouldn't allow us to have them. Like: how's that, you came from Priština and there are people that live here for long time and do not have job? Well, I think it's maybe somewhat realistic. But I didn't come to Prokuplje in of my own will. As you see, I'm maintaining someone else's's other house not by my will. One way or another the other it'll appear that I'm complaining even though it's not the topic of this talk... That's the situation.

Besides this, for many of them it was hard to find any job even though they have no problem with manual labour, and were no partucularily demanding. A number of women have complained on how no-one wanted to employ them even as a help for house cleaning because many consider them to be dishonest and they are afraid of theft. Mistrust that Serbs have showed here is just, though not very intensive, manifestation of the xenophobia that rules Serbian society in subtle way, and also creates unpleasant surroundings for newcomers. This is actually one of the strongest expressions of nationalism and ethnic distance towards the Roma population in general in Niš. And even here, the most deprived part, Kosovo Roma of the minority group was/is the target. The perception (on issues of honesty and fairness) of the Roma from Kosovo is even more striking because these Roma see Roma from Niš (and to some extent the rest also) as very immoral and dishonest. One of the reasons for this apprehension is also visible in the claims of displaced persons that the price of rents tenures went up since they arrived into Niš. However, differences that brought up this apprehension should be searched for primarily in the general values and cultural patterns of these two groups. Amongst the old settlers, as it was mentioned in the previous part, there is conviction that today everyone tries to exploit and steal from everyone. Many Roma displaced from Kosovo have experienced that in many cases. Contrary to this, the patriarchal society in Kosovo had clear rules based on the non-written, given

word, that had almost universal relevance, but to a lesser extent amongst Serbs. 'Word' is respected as a law and behind the word there is the whole person and the honour. In such communities every more serious breaking of the rules, betraying someone's given 'word', sooner or later would bring negative consequences to the perpetrator, at least in the sense of public condemnation. These rules are invalid in the new social environment, forcing IDP Roma to 'play the game without knowing rules, or knowing wrong rules.'

The second thing strongly opposed to values of displaced persons is family relationships. There is a problem of communication between generations in Niš, and very often there is a conflict between children and parents, or between relatives. The Authority of a father as head of a family and one who has the most influence is almost inexistent among Niš Roma. In a patriarchal society there is a very well known relationship within in a family, and with closer and further relatives. In this context, even often Roma often practice for early marriages is not senseless because as it represents some kind of initiation and entrance to the into adult life world of adults. A positive side aspect of this is that with marriage the young take some social responsibilities and they become a part of broader social network, while in Niš those marriages often come into serious problems. On this my observation I have got the following answer: From this observation came the following answer:

Here is completely freaky. That Kosovo story works there, but here it is some completely inertial irrational behaviour. I cannot understand that someone in at 13 or 14 years of age can get married and already next year give birth to a kid which who is doomed to poverty by that.

Obviously, the degree of solidarity among Kosovars is much higher than among old settlers. This solidarity can be a base for some positive aspects such as an ability to organize, and in a relatively articulated way express their social needs. Unfortunately, this potential remains unused because most of them are de-motivated, and also too poor to have a broader perspective. Their focus is on their capacity to and action capabilities besides strive for bare survival. However, it should be mentioned that corruption and nepotism are accepted as normal and regular life practices, which is a part of general social milieu in Kosovo where the Roma ethnicity was only one component.

It is noticeable that there is a somewhat higher education level of Kosovo Roma compared to Niš Roma. Of course, here also opinions are divided on the issue how worth is of education, and how functional it is (in the sense of extending chances for employment) today (in the sense of extending chances for employment), but there is sincere conviction of necessity of education. There is social interest in certain profiles areas; such as the economy, that would give them some practical advantages. Despite strong pessimism in the future there is a certain indication of an orientation towards the future, at least as in the desire wish to escape from unbearable present.

One more and final note is on job of employment of the Kosovo Roma:

It's big difference. A State job is not so much respected here. People here think: if I cannot find a job I'll start to trade. There was trade in our part also, but regular employments were was respected.

A relatively high rate of employment meant also broader social contacts both with Albanians and Serbs. This sharing of work space did not encompass only physical, but also a cultural aspect of work. In that way a larger social and economic integration of Kosovo Roma took place, as well as adoption of some basic values related to work. From that aspect the Kosovo Roma community is more open to external opportunities, and with a better perception and assessment of its own position, which is a very important matter in coping with unsteady social circumstances.

UDC 2-522(=214.58)

Dragan Todorović
Faculty of Philosophy
Niš

ROMANI PLACES OF CULT (Some Preliminary Questions and Inquiries) *

Summary

Our aim is, by comprehensive empirical analysis of Roma Cult Places to show: 1) that Roma are not just passive cultural community, but also active, self-determined nation; 2) that Roma are example in religious seanse for the others how should be prepared to both, receiving and giving, and not only to impose its own credo and cultural model. Moreover, with this research we will show that: 3) that intercultural integration is appropriate to Roma's cultural habitues because syncretic celebration of cult places do not damage their cultural specificities and nation's identity.

Keywords: Roma, Religion of Roma, Romani Places of Cult,
Tipology of Romani Places of Cult

ROMSKA KULTNA MESTA (Nekolika preliminarna razmatranja i upitnosti)

Rezime

Namera je da empirijskom obradom romskih kulturnih mesta pokažemo: 1) kako Romi nisu samo pasivna kulturna zajednica već jesu i aktivna, samoopredeljiva nacija; i 2) da su Romi, i u religijskom prostoru, primer drugima kako treba biti spreman i na davanje i na primanje, a ne samo na nametanje svog creda i kulturnog modela. I više od toga, pokažaćemo 3) da romskom kulturnom habitusu odgovara interkulturalna integracija, jer sinkretičko slavljenje kulturnih mesta ne ide na uštrb gubljenja sopstvenih kulturnih specifičnosti i narodnosnog identiteta.

Ključne reči: Romi, religija Roma, romska kulturna mesta, tipologija romskih kulturnih mesta

Introduction

An accidental encounter, which happened two and a half years ago, with an authentic, accurate and picturesque work of respectable Serbian historian and statesman, Milan Đ. Milićević – based on genuine Ottoman legend about religious Turkish girl/woman, who most probably lived in Niš, in the 16. century – stimulated us to widen our study of Romani culture of death with detailed research of one more segment of the cultural treasure of the Roma. That segment is *Romani cult places*, until now traditionally "covered" by ethnological research. Solving this "unfamiliarity" from the urban kernel of Niš – called exclusively Muslim-Christian Romani chancel Zajde Badža – again disclosed layered

* This paper is prepared as a part of the project "ROMANI PLACES OF CULT AND CULTURE OF DEATH", which research team undertakes for OPEN SOCIETY INSTITUTE (PROGRAM ROMA CULTURE IN CENTRAL&EASTERN EUROPE – Budapest).

structure of the autochthon, many centuries long Romani experience of living in multiethnic and multireligious societies. Sociological "nerve" did not stand still, so we very fast from "scratching" the surface reached the scrupulous research of their cultural space. Initial ideas were transfused into the project "*Romani Places of Cult and Culture of Death*" (2002-2005)¹, which we are undertaking for the program ROMA CULTURE IN CENTRAL & EASTERN EUROPE (OSI, Budapest).

Until now, besides Zajde Badža, we have registered the following Romani places of cult: Deruni Baba (place of cult which is not active any more) and the Roman Catholic Church in Niš; the Kadija's Cross, the Mileta's church and the Pear Tree /Knjaževac/, Savičevac and Orljan's stone /Prokuplje/.

In this article, we will present some introductory information about places of cult in Knjaževac.

Mileta's church in Žlna (Knjaževac)

This is old and famous site of a former church in the valley of the Žlna River, seven kilometers south from Knjaževac. A legends says that this Cristian Orthodox temple, dedicated to St. Lazar (Lazarica), was built around 1850, by Mileta Živadinović, local inhabitant who was famous for his supernatural skills of foretelling, described by him as a gift of God. According to the manifest, left by St. Archangel Mihailo himself, granddad Mileta, on the estate of former Ottoman landowner, dug little church, which was named after him. Until the Second World War, the church was regularly visited by believers, after which began its gradual dying. Twenty years ago, with the effort and volunteer benefaction given by the local population, the church was renovated; since then it has been visited on every St. Lazar Day by believers and majority population from Knjaževac and other nearby towns.

However, the data concerning whether and when Roma visit the church are contradictory. According to the stand of a lively old man, who has been working on the care of the Church for the last thirty years, the Church is visited exclusively by the Roma from Knjaževac; although they did not take part in its renovation, Roma come especially on the Good Friday before Easter and a bit less with other Orthodox believers on the Lazar's Saturday. The owner of the parcel bordering the church, who is not a Rom and who lives in the neighborhood of the Romani district, claims that local Romani population has neither something to do with the tradition of visiting the Žlna's Orthodox temple, nor with its putting up. He says that only on the Day of St. Anastas Roma ritually donate – for them sacred – *pear tree* with different knitted parts, such as gloves, socks and little baskets. The story told by the Roma is completely different. They proudly confirm their role in the revitalization of the ritual place and the obligation to sacrifice poultry, light candles and give to the church little knitted baskets, filled with handicrafts, such as gloves and socks on every 31st of January, the Day of Aunt ("Bibijako Đive").

It is still unclear if the Roma took part in the restoration during seventies, as well as what is the exact date of their mass visit to the Mileta's Church in Žlna. We also do not know if the non-Rom neighbor made a mistake and actually talked about St. Atanas (31st of January), the day celebrated by big number of Roma in Serbia and which supported the claims of the local Romani population from Knjaževac.²

¹ Research team consists of Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović, Baja Saitović Lukin, Ibrahim Osmani and Rade Vučković Niški.

² Stojanović, Z. (2002), Romska kulna mesta (Miletina crkva u Knjaževcu)/Romani places of cult – Mileta's

The "Pear Tree" near Knjaževac

We come across the real meaning of the pear tree in the Romani celebrations through the place of cult "Pear Tree" near Knjaževac. Namely, on the big Romani celebration "Bibijako Đive" (The Day of Aunt/Bibija), on the 31st of January, Orthodox Roma from Knjaževac, after finishing the preparatory operations, visit the holy pear tree, situated on the road to Niš, near the restaurant "Barka", on the left side to direction of Niš, one kilometer from the Gypsy *mahala*.

According to the believes of Roma, "Aunt" is an imaginary, miniature woman, of a doll size, with long, black hair, who protects Roma from evil forces and black magic. Because of her dimensions, Roma give her home made clothes (dresses, skirts, socks), food (fresh, but not-fat poultry, rice, cereals and bread), beverages, candles and money. In the noon, all Romani families gather and go, followed by the music, to visit the holy tree. "Baker" – a person who is that year given the responsibility of organizing the celebration – dedicates the first candle to "aunt"; then, he lights one candle for each family member, whereas the last candle is dedicated to the "aunt's children". They leave some food, beverages and money, and hang clothes on the tree. After that gathered Romani families perform described activities. After the "Baker" for the next year is selected, the celebration is continued in the nearby restaurant, where Roma organize Romani "Ball" and Beauty Contest. Following the celebration, the leftover food is not thrown away, but left outdoors.³

The "Kadija's Cross" near Knjaževac

The third cult place in Knjaževac has turbulent historical background and is today visited by both non-Roma and Roma. That is sandy monument in shape of a cross, situated at the very entrance in the town, from direction of Niš, not far from the Romani district Gypsy *mahala*. It was built in 1853, on the previous estate of an Ottoman *qadi/kadija* (by whom is named after), to glorify dead Serbian soldiers in Serbian-Ottoman wars; it has been regularly visited on the Day of Village's Religious Procession, which is on the second day of the Pentecost.

Golgotha of this cross starts during the Second World War, when it was partially destroyed during bombing, and continues after the War with ideological fear of the town management during the Socialism. Because of the building of factory complex, the Cross finished in the nearby stream, while hundred years old oaks ("trees of peace") were cut down. Led by the idea that one should not be playing with sanctities, some local people took it out from the stream and rebuilt it not far from the primary location. This caused another reaction, this time of county officials – the Cross ended, first in the church of St. Đorđe, and then, because of restoration, it was taken to the National Museum in Kruševac. Some thirty meters from the primary location, the Kadija's Cross was again put up in 1995, and this time it was dedicated to St. Unmercenary Physicians, Kozmo and Damjan.

Today, the described Cross is the sanctity of all people of Knjaževac, just as it used to be a century ago. The Roma actively participated in its building, preservation and

Chruch in Knjaževac/, In: Đorđević, D. B. and M. Filipović, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Romani Identity)* (str. 181-185), KSS/Cmyk, Niš.

³ Živković, M. (2002), Romska kulna mesta – Kruška /Romani places of cult – The Pear Tree/, In: Đorđević, D. B. and M. Filipović, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (pp. 187-188), KSS/Cmyk, Niš.

restoration, but, as they admit, it is not their exclusive right. The Cross is visited on big religious celebrations, dirges, and on the Day of St. Unmercenary Physicians, Kozmo and Damjan; the usual presents are being left (T-shirts, towels, socks, money).⁴

* * *

The following is the typology of places of cult, which we used during our research: (A) *places of cult visited exclusively by the Roma*; (B) *places of cult, visited by both Roma and other peoples*; and, (C) *sacral temples, as Romani cult places*.

String of three pearls from the Knjaževac region represents all of the above-mentioned types. Thus, the *Pear Tree*, situated right by the magistral road Niš- Knjaževac, could be treated like exclusive Romani place of cult; the *Kadija's Cross* is equally visited on the Day of St. Unmercenary Physicians, Kozmo and Damjan by both majority and minority population; while the *Mileta's Church* keeps its gates open for expressing religious feelings of all Roma in the local surrounding.

Comparing them with the Niš's Zajde Badža, we find some similarities, as well as differences:

1. Zajde Badža, the Pear Tree and the Kadija's Cross are authentic "religious temples" on the open;
2. Available data and informers' reports witness century long praxis of paying collective visits to all of them; the longest is tradition of the Niš's cult place;
3. While Zajde Badža, as the place of cult, built to glorify Turkish saint, is the gathering point not only of Roma from Niš but also Roma from nearby Serbian towns, the other places of cult are visited exclusively by the Orthodox Roma from Knjaževac;
4. The intensity of visits is different: regular, weekly visits (Zajde Badža), on the day dedicated to the Romani protector Bibija (the Pear Tree), or a couple of times – but mandatory on the day of sanctification of the place and big Orthodox celebrations (the Kadija's Cross and contradictory claims about the Mileta's Church).

Repeated and newly observed characteristics of the ritual behavior incite to broaden typology of cult places, that is, to introducing some subtypes:

(A) What is the proportion between places of cult which Roma visit only on one day, that is, on the clearly determined day in the year (for example, Bibija) and those which are visited couple of times per year (for example, Zajde Badža, regularly on Thursdays but also on some other days, officially determined by the church in the church calendar)?

(B) Do Roma always visit and perform rituals around the place of cult at the same time when the majority population does it or do they bring gifts on the days when majority population do not?

(C) Are sacral temples in the urban areas more 'popular' than those in the provinces?

Of course, we can answer these questions only by widening our empirical data, which will be intensively gathered in the following period (2002-2005)

⁴Randelović, I. (2002), Romska kulna mesta – Kadijski krst u Knjaževcu /Romani places of cult – the Kadija's Cross in Knjaževac, In: Đorđević, D. B. and M. Filipović, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (pp. 189-192), KSS/Cmyk, Niš.

Bibliography

- Андрејић, Ж. (2001/2002), Дрво смрти (Tree of Death), у: *Етно-културолошки зборник (Ethno-Cultural Annals)*, књ. 7 (стр. 111-115), Етно-културолошка радионица, Сврљиг.
- Ђорђевић, Д. В. (2003), Roma Cult Places: Sociological Analysis, Typology, Examples, in: Ђорђевић, Д. В. (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 117-124), YSSSR/YURoma Center/PUNTA, Niš.
- Ђорђевић, Д. В. и Д. Тодоровић (1999), *Јавор изнад главе (Класична вера и ромско-православна сеоска гробља) (A Maple Tree above the Head - Classical Faith and Romany-Orthodox Country Cemeteries)*, КСС, Ниш.
- (2001), Zajde Badža (Prikaz starijih i novijih zapisa o romskom kultnom mestu) (Zajde Badža – Survey of Old and Recent Writings on the Romanies' Cult Site), у: *Vere manjina i manjinske vere (Religions of Minorities and Minority Religions)* (str. 251-260), JUNIR/Zograf, Niš.
- (2001/2002), Zajde Баца – култно место нишких Рома (Zajde Badža - Cult Place of the Gipsies of Niš), у: *Етно-културолошки зборник (Ethno-Cultural Annals)*, књ. 7 (стр. 77-82), Етно-културолошка радионица, Сврљиг.
- (2002), Zajde Badža, *Kultura (Culture)*, (103): 165-183.
- Golemović, D. O. (2002), Romi kao važan faktor života srpske obredne prakse (Romans as an Important Life Factor in Serbian Ritual Practice), *Kultura (Culture)*, (103): 158-165.
- Христов, П. (2001/2002), Граница и/или центар (Оброчна места в Трњско, Годечко и Пиротско) (Border and/or Centre /Meal Places in the Areas of Trnsko, Godecko and Pirot/), у: *Етно-културолошки зборник (Ethno-Cultural Annals)*, књ. 7 (стр. 27-34), Етно-културолошка радионица, Сврљиг.
- Котев, И. (2001), Култните камења во минатото и во мугрите на новиот милениум во Република Македонија (*Cult Rocks in the Past and in the Dawn of the New Millenium in R. Macedonia*), *Македонски фолклор* (58-59): 305-315.
- Крстић, Д. (1998), Култна места торлачког дела Старе планине (The Places of Cult of the Torlak Part of Stara Planina), *Пиротски зборник (Pirot's collection of articles)*, (23-24): 51-56.
- (2001./2002), Континуитет култних места у Тимоку и Заглавку (Continuity of Cult Places in the Area of the Timok and Zaglavak), *Етно-културолошки зборник (Ethno-Cultural Annals)* (7): 101-106.
- Krstić, S. (2002), Zajde Badža (Legenda o romskom kultnom mestu) (Zajde Badža; Legend of the Romani Place of Cult), у: Ђорђевић, Д. В. и М. Филипковић, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (str. 171-176), KSS/Cmyk, Niš.
- Младеновић, О. и М. Радовановић (1983), Заветни крстови у Заглавку и Буцаку (Testament Crosses in Zaglavak and Budzak), *Развитак (Development)*, 23(3): 76-81.
- Randelović, I. (2002), Romska kulna mesta – Kadijski krst u Knjaževcu (Romani Places of Cult – The Kadija's Cross in Knjaževac), у: Ђорђевић, Д. В. и М. Филипковић, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (str. 189-192), KSS/Cmyk, Niš.
- Saitović, B. (2003), Roma Cult Places in the Toplica County, in: Ђорђевић, Д. В. (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 125-130), YSSSR/YURoma Center/PUNTA, Niš.
- Stojanović, Z. (2002), Romska kulna mesta (Miletina crkva u Knjaževcu) (Romani Places of Cult – Mileta's Church in Knjaževac), у: Ђорђевић, Д. В. и М. Филипковић, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (str. 181-185), KSS/Cmyk, Niš.
- Todorović, D. (2002), On the Phenomenon of Roma Conversion (An Empirical Experience), у: Mitrović, Lj., Ђорђевић, Д. В. и Д. Тодоровић (pri.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana (Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans)*, CBS/JUNIR/Punta, Niš.
- (2002), Bibliografija romoloških radova (1991-2002) (Bibliography of Romologist Papers /1991-2002/), у: Ђорђевић, Д. В. и М. Филипковић, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (str. 383-387), KSS/Cmyk, Niš.
- (2003), Roma Cult Places: The Roman Catholic Church in Niš, in: Ђорђевић, Д. В. (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 131-140), YSSSR/YURoma Center/PUNTA, Niš.

Todorović, D. i D. B. Đorđević (2000), O grupama, zanimanjima, običajima i veri Roma u delu Tihomira Đorđevića (On groups, Professions, Customs and Religion of Roma in the Works of Tihomir Đorđević), *Teme (Topics)*, 24 (3-4): 445-455.

- (2001a), The Gypsy cemetery in Donji Komren, *Facta Universitatis: series Philosophy and Sociology*, 2 (8): 445-455.

- (2001b), Romi – etnička i verska manjina (Romanies /an Ethnic and Religious Minority/), u: J. Živković (pri.), *U-put u građansko društvo (Introduction to Civil Society)* (str. 35-39), DDA/JUNIR/KSS, Niš.

- (2002), Romska kultura smrti (Roma Culture of Death), u: Đorđević, D. B. i J. Živković (pri.), *Romi na raskršću (Roma at the Crossroads)* (str. 143-156), Niš, PUNTA/Društvo dobre akcije/Komrenski sociološki susreti/Bahtalo drom.

Živković, M. (2002), Romska kulturna mesta – Kruška (Romani Place of Cult – the Pear Tree), u: Đorđević, D. B. i M. Filipović, *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (str. 187-188), KSS/Cmyk, Niš.

UDC 271.22(497.11):323.153(=163.41)

Natalija Jovanović
Filozofski fakultet
Niš

PRAVOSLAVLJE KAO FAKTOR NACIONALNOG IDENTITETA SRBA

Rezime

Srpska pravoslavna crkva značajno utiče na kreiranje socijalne svesti srpskog naroda od stvaranja nacionalne države do modernog doba. Društveni uticaj koji je crkva imala u srpskom narodu bitno je izmenjen za vreme turske vladavine u odnosu na raniji period, ali nije umanjen. Došlo je do jačanja paganstva, crkva se približava narodu i vrši značajnu ulogu šireći pismenost, negujući kulturna blaga i narodne tradicije. Simbol pravoslavlja, crkvena zvona Saborne crkve u Beogradu, označila su kraj turske vladavine i nacionalno oslobođenje.

Ključne reči: pravoslavlje, srpska crkva, svetosavlje, paganstvo, nacija, tradicija

ORTHODOXY AS A FACTOR OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY

Summary

Serbian orthodox church has importance influence to made social mind of serbian people from begin sebian state to today. Society influence which church had in serbian people were varied in ottoman rule but was not reduced. Paganism rised, church appled to people and propagated literacy, cultivated cultural treasure and national tradition. Symbol of ortodox, church bells of Minster in Begrade, indicated to closed ottoman rule and natinal freedom.

Keywords: Orthodox, Serbian Orthodox Church, Paganism, Nation, Tradition

Istražiti civilizacijske vrednosti, koje su Srbiju iz srednjovekovne kasabe uveli u modernu Evropu, koje su nam pomagale da smislenije i časnije živimo, i preživimo uprkos svemu, vrednosti koje su bile i jesu stožeri i svetionici na duhovnoj mapi uvek uzburkanog balkanskog tla, je jednako važno kao i njihovo ostvarivanje. Raspon od svetog Save do savremenih stvaralaca u nauci i kulturi bio je put srpske duhovnosti i put formiranja srpske nacionalne svesti. Reč je o stvaranju, koje nije prekinuto ni posle propasti srpskih srednjovekovnih država. Duhovna baština, tada stvorena u okvirima velike vizantijske civilizacije, procvetala je i u srednjovekovnoj Srbiji. Vrednosti evropske kulture bile su istovremeno najviše duhovne vrednosti srednjovekovne Srbije. Te vrednosti su se ogledale u hrišćanstvu, a prelomile u pravoslavlje.

Pravoslavlje je najbrojniji pravac istočnog hrišćanstva. Osnovni elementi pravoslavlja određeni su Biblijom, simbolima vere, odlukama vaseljenskog sabora, svetim liturgijama, spisima svetaca i ikonama. Stari zavet i Novi zavet se ne tumače izdvojeno, već su sastavni deo crkve i njenog predanja. Uporište pravoslavne crkve je u istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Najpoznatije crkvene organizacije pravoslavlja u rangu patrijaršije su: Konstantinopoljska (Carigradska), Aleksandrijska, Antiohijska, Jerusalimska, Ruska, Rumunska, Srpska, Bugarska i Gruzijaska; a u nižem rangu: Grčka, Kiparska, Poljska, Čehoslo-

vačka, Finska, Japanska, crkve u SAD i Kanadi, Južnoj Americi, Zapadnoj Evropi i Australiji.

Centar pravoslavlja do XV veka bio je Carigrad (Konstaniopolj). Dolaskom Turaka u Evropu, Konstantinopolj menja funkciju i postaje centar širenja islama. Osvajanjem Balkana od strane Turaka, onemogućeno je stvaranje novog religijskog centra pravoslavlja. Pokreti za autokefalnost pravoslavnih crkava postaju snažniji oslobođanjem od turske vlasti. Tako se u XIX veku, stvaranjem nacionalnih država u jugoistočnoj Evropi javljaju nove autokefalne crkve. Danas na području Balkana autokefalne crkve egzistiraju na etničkom principu (rumunska, bugarska, srpska, grčka, makedonska). Ove crkve se svrstavaju u etničke crkvene zajednice, što znači da okupljaju pripadnike jednog naroda, tako da se pripadanje narodu poistovećuje sa pripadnošću crkvi.

Srpska pravoslavna crkva je jedna od najstarijih pravoslavnih crkava, koja je autokefalnost dobija još 1219. Godine. Prvi arhiepiskop bio je princ Rastko Nemanjić, sin velikog župana Stevana Nemanje. Rastko Nemanjić, sveti Sava je izgradio ogrganizaciju, karakter i ortodoksno pravoslavno obeležje ove crkve. Njegovo delo o organizaciji i širenju pravoslavlja predstavlja primer spajanja državničke i verske delatnosti. Srpska pravoslavna crkva je, pod uticaje svetoga Save, vršila približavanje između srpskog naroda i crkve, što će odrediti suštinu srpskog pravoslavlja kao svetosavlja.

Srpsko društvo u srednjem veku bilo je visokorazvijeno feudalno društvo. Među vladarima koji su stvorili, proširili i učvrstili srpsku srednjovekovnu državu nalaze se i oni koji su oblikovali društvenu svest, ugrađujući u nju vrednosti koje će trajati više vekova. Jednom stvorena i razvijena feudalna kultura, bila je dovoljno snažna da svoje trajanje produži i u sasvim izmenjenim društvenim i političkim uslovima, kada se srpski narod našao pod vlašću Osmanlijske imperije. U petovekovnom ropstvu, srpska duhovnost neprekidno je bila izložena pritiscima islamske civilizacije. U to vreme, tekovine višeg feudalnog društva, koje je poraženo i uništeno u borbama s Turcima, preuzelo je i sačuvalo seljačko društvo. Versko – etičke poruke srpskog narodnog pesništva postale su glavni socijalno-integracioni element Srpstva. Te poruke, čiji prvi zabeleženi tragovi dosežu čak do XV veka, oživele su uoči Karađorđeve srpske revolucije. Etička poruka, utemeljena u srpskom pravoslavlju, polazila je od Nemanjine izdržljivosti, Savinog hristoljublja, krotkosti Stefana Dečanskog, smernosti Uroševe, požrtvovanja Lazarevog, viteštva Miloša Obilića, pravdoljublja Kraljevića Marka, blagosti Simonidine, milosti Kosovke devojke, trpeljivosti porobljenog naroda, vidovitosti slepih guslara, smernosti narodnih devojaka, otmenosti narodnih tkalja i vezilja, odmerenosti srpskih seljaka – i dolazila do vrednosti građanskog društva.

Srpska pravoslavna crkva je značajan društveni činilac koji utiče na kreiranje socijalne misli srpskog naroda od stvaranja srpske nacionalne države do modernog doba. Društveni uticaj koji je Srpska crkva imala u srpskom narodu posebno za vreme turske vladavine bitno je izmenjen u odnosu na ulogu koju je crkva imala u Srednjevekovnoj Srbiji, ali ne i umanjen. Pod Turcima, pravoslavna crkva je postepeno gubila raniju ekonomsku, političku i duhovnu moć. Došlo je i do jačanja paganstva, usled opšte duhovne feudalizacije. Vlasti Otomanskog carstva bile su tolerantne samo prema monoteističkim religijama ali ne i prema politeizmu. Pravoslavlje u srpskim krajevima pod turskom vlašću gubi feudalno obeležje, približava se narodu i vrši značajnu ulogu šireći pismenost, negujući kulturna blaga i narodne tradicije, u čemu se može sagledati snaga društvenog uticaja vere.

Odnos SPC (Srpske pravoslavne crkve) i srpskog nacionalnog bića prelamao se kroz četiri sociološki relevantna elementa:

1. Tradicije Nemanjićke države
2. Svetosavlja
3. Paganstva
4. Kosovskog kulta

1. Izraz *srpska renesansa* se vezuje za 13. Vek, koji se naziva i zlatnim vekom, i smatra se da je za Srbe bio što i Periklovo zlatno doba za Grke. Renesansa srpske kulture je vreme vladavine dinastije Nemanjića. Ujedinitelj srpskih srednjovekovnih zemalja, Stefan Nemanja, stvorio je uslove u kojima je Srbija bila kulturni most između Istočne i Zapadne civilizacije. On je uočio značaj i moć crkve, vere i sveštenstva u narodu. Stefan Nemanja je zastupao mišljenje da je duhovna vlast preduslov valjanosti svetovne vlasti. Osim što stvara moćnu državu, sa tada relevantnim državnim institucijama, on gradi manastire i zadužbine, što nastavljaju i njegovi potomci.

U doba Nemanjića stvarala se jedna kultura, delom originalna a delom akceptirana. Stvarane su mnoge zadužbine careva i poslednjih srpskih despota, koje su u doba ropstva služile spasavanju i očuvanju srpske nacije.

Shodno duhu vremena, srpskom narodu je bila potrebna svetačka dimenzija, harizma, i to ne samo na duhovnom, već i na svetovnom planu. Srbi, koji su prihvatili hrišćanstvo, ispoljavali su potrebu za zastupnicima i patronima na nebu, što im je omogućila dinastija Nemanjić.

Srednjovekovna Srbija je ostvarila jedinstvo dinastije, crkve i naroda. Crkva je lozu Nemanjića proglasila svetom, a narod je ostao privržen tom shvatanju i posle nekoliko vekova provedenih pod turskom vlašću. U Srbiji je stvoreno svetosavlje, poseban ogranak pravoslavne duhovnosti, koje je jednakim odnosom prema Bogu i ovozemaljskom životu okupilo sve slojeve naroda.

2. Nemanjin sin, Sveti Sava, zamenio je mnogobožacke idole hrišćanstvom, zagledan u vizantijsku tradiciju. Sveti Sava je glavni junak narodnog predanja, mitologije. Njegova harizma ima tri korena: prvi, da pripada dinastiji Nemanjića, drugi je paganska mnogobožacka divinizacija; i treći, činjenica da je bio prvi srpski arhiepiskop, apostol i narodni hrišćanski učitelj. Sveti Sava se smatra duhovnim i moralnim Roditeljem srpskog naroda. U vreme kada je Rim uveliko vladao telima i dušama evropskih naroda, Sava je uspeo, tiho i nečujno, da stvori narodnu crkvu u narodnoj državi, da crkvom osmisli narodnu državu, a državom kao plotom da zaštiti crkvu. Evropski narodi su vekovima vodili krvave ratove da ostvare taj Savin ideal, a mnogi nisu u tome uspeli. Luteranizam je pocepao nemački narod; Štrosmajer je uzmakao; Galikanizam je propao. I mnoge nesreće naroda zapadne Evrope bile su prouzrokovane neuspehom da se stvore narodne crkve u narodnim državama, da se verom identifikuje nacija. Jedini Evropljanin koji je u tome uspeo, bez kapi krvi i bez ikakve agonije, jeste Sava Nemanjić.

Savin nacionalizam obuhvata narodnu crkvu, narodnu dinastiju i narodnu kulturu. Narodna crkva oživljava narodni, nacionalni organizam. Narodna crkva je bila samostalna crkvena organizacija, sa svojom centralnom vlašću iz naroda i u narodu; sa narodnim sveštenstvom, narodnim jezikom i narodnim običajnim izrazom svoje vere. Uredivši narodnu crkvu sveti Sava je prešao na uređenje narodne države, utvrđenje narodne dinastije. Srodstvo dinastije sa narodom bilo je po veri, duhu, moralu i običajima. Narodna država za svetoga Savu je značila otadžbinu, u kojoj živi jedan i isti narod. Od svetoga Save do Dušana srpski narod je imao narodnu državu. Dušan je napustio svetosavski ideal, stvorivši imperi-

ju, i time pripremio propast otadžbini, narodnoj državi. Pokoriti ili biti pokoren se pokazalo jednako pogubno za nacionalnu državu.

Sveti Sava je u uslovima svoga vremena ostvario sledeće tekovine za srpski narod, po kojima se srpsko pravoslavlje afirmisalo kao svetosavlje, narodna vera i religija. Te tekovine su:

- Srpski manastir Hilandar, koji je sagradio sa ocem Nemanjom i bratom Stefanom Prvovenčanin, 1199. Godine i koji će vekovima biti stožer srpske duhovnosti i kulture uopšte,
- Autokefalnost Srpske pravoslavne crkve, za koju se izborio u Nikeji 1219. Godine, postavši njen prvi arhiepiskop,
- Veliki broj hrišćanskih hramova, crkava i manastira, koje je obnovio i sagradio,
- Sistematizacija srpske prepisivačke, prevodilačke i stvaralačke književne tradicije. Prvi je počeo da piše crkvene spise na "posrbljenom" staroslovenskom jeziku,
- Normativna etika (moralku), koju je stvorio u nameri da zaštiti duhovno zdravlje naroda od jeresi.

Svetosavlje je srpska varijanta pravoslavnog hrišćanstva, koje predstavlja spoj slovenske duševnosti i vizantijske duhovnosti.

Sveti Sava se smatra i utemeljivačem srpske narodne prosvete. On je prosvetu shvatao kao znanje i vežbanje. Pre svega kao znanje vrlina i vežbanja u vrlinama. Narodna prosveta je, po njemu, u organskoj vezi sa narodnom crkvom. Crkva je riznica znanja o vrlinama i metodama vežbanja u vrlinama. Po njemu zadatak škole je da oduči omladinu od zloupotrebe znanja. Znanje se može sticati i van škole.

Utemeljivač narodne prosvete sveti Sava je bio i utemeljivač narodne kulture. Kulturu je shvatao kao spoljašnji umetnički izraz narodnog uma i osećanja. Tvorac je Hilendara i Žiče, narodnih običaja kao proslavljanja krsne slave, i svekolike narodne kulture u njenom materijalnom i duhovnom izrazu.

3. Srbi su došli na Balkansko poluostrvo kao mnogobošci. Njihova vera je bila slična veri ostalih slovenskih plemena koja su naseljavala Balkan. Glavno obeležje ove vere bilo je paganstvo - primitivno obožavanje prirode i prinošenje žrtve. Pored vrhovnog boga Peruna, koga su svi poštovali, svaka kuća je imala i svoje domaće božanstvo. To je odgovaralo patrijarhalnom načinu života ondašnjeg srpskog naroda. Veliki ugled koji su kod Srba uživali starešine porodice, domaćini, plemenske starešine, vodi poreklo od ovakve vere koja je ujedno bila i pogled na svet. To je bila vera koja se oslanjala na poštovanje prirodnih sila, a svoju društvenu manifestaciju je imala u raznim obredima, koji su sadržali mistične, patrijarhalne i naivno-pobožne crte.

Izmešanost paganskih i hrišćanskih elemenata je glavna karakteristika religijskog života srpskog naroda i do današnjih dana. Narodni običaji, koji su bili glavni oblik društvenog života pod Turcima, manifestuju sajedinjenje hrišćanstva i pagansva. Kompromis između hrišćanstva i paganstva rezultira verskim sinkretizmom. Hrišćanski pogled na svet, na cilj ljudskog života u ovom svetu i na moralne norme, prodirao je polako u svest naroda. Crkva je prihvatila i dugo štitila stari patrijarhalni poredak sa njegovom strogo utvrđenom hijerarhijom u kojoj je vladao princip dobrovoljne potčinjenosti mlađih starijim. Razvijana je moralna obaveza poslušnosti dece prema starijima. Bratska i sestrinska ljubav su podignute na nivo božanskog. Međusobni odnosi između muškaraca i žena, posebno u braku moraju biti jevandelijski čisti. Posebno se poštovala i držala data reč od prevare i izdaje. Pravda i istina su bile svetinje na koje niko nije imao privilegiju.

Po narodnim pesmama bilo je raznih vrsta vila, i mitskih bića. Veruje se u zmajeve, vampire i veštice. Ova niža božanstva govore o nivou svakodnevnog života naroda i o sklonosti narodnog duha mitovima i kultovima. Mitovi su narodna predanja, izvori kolektivne memorije i predstavnog osmišljavanja sveta ljudi, koji još nisu pojmovno stasali.

Prva znanja o veri dete je dobijalo u porodici. Ono se najpre učilo da se prekrsti, i shvatalo je značaj krsta. Krst spasava, posebno od đavola. Narodne izreke: "Beži ko đavo od krsta", "Uvija se ko đavo pod krstom" ukazuju na to da je narod pridavao veliku moć krstu. Za krst su vezane mnoge ritualne radnje pri rođenju, udaji, smrti, gradnji kuće i drugo. Dete se vaspitava da se uvek drži krsta. Srbi su se u pobožnim kućama krstili pre i posle jela, pre spavanja, pri ustajanju, kada su verski praznici, pri zvonjavi zvona i u velikim nevoljama. Bogu se obavezno moli na početku i na kraju svakog posla. Pre početka svakog rada kaže se: "Ako Bog da". Srbi su ubeđeni da je sve u Božjoj ruci i zavisi od njegove volje.

Molitve koje su pobožni Srbi koristili bile su: "Pomozi, Bože, i sveta Bogorodice", "Pomozi, Bože, meni grešnome", "Pomozi Bože i sveti Jovane" (ili se obraćalo Bogu i nekom drugom svecu). Srpski narod je stvorio sam mnogo molitava koje su u duhu pravoslavnog crkvenog učenja i koje su stvorene pod uticajem crkve. U njima se obraćalo Bogu, Bogorodici i Svetiteljima za pomoć i za oprost grehova.

Poseban zanačaj za verski život Srba imali su srpski hramovi u kojima su počivale mošti srpskih svetitelja. Srpski svetitelj kome se odavala posebna pažnja bio je sveti Sava. U mnogim domaćim molitvama pominjalo se ime svetoga Save. U molitvama Srbi su se obraćali svetiteljima kao svojim najbližima, kao svojim rođacima koji su bogougodnim životom zaslužili da budu blizu Bogu.

Veliki broj srpskih narodnih zdravica koje se drže prilikom porodičnih svečanosti su molitve. U njima se moli za druge, za crkvene i narodne poglavare i za ceo narod.

Srpski narod je ispunjavao verske dužnosti i obaveze, onako kako ga je crkva učila, kako je bilo zapisano u Svetoj knjizi. U srpskom narodu jedna od prvih verskih obaveza je bio post. Pojedinci ili porodice koji nisu držali post bili su podvrgnuti moralnom prezrenju. Za onoga koji se omrsio u dane posta govorilo se da se taj otrovao. To je, smatralo se, uzrok svih njihovih nevolja i razlog da takvi izgube društveni ugled. Takvi su gubili vezu sa crkvom i verom, a to znači i sa društvenom zajednicom. Čak i za vreme rata ni glad ni nemaština ni bolest nisu mogli naterati da se načini greh, da se ne posti.

U vreme posta ljudi se čuvaju loših dela i reči. Post drže svi ukućani pa i maloletna deca. Post se održavao po propisima crkve. Najvažniji su bili Uskršnji i Božićni post, i oni su se strogo držali. Prestupi prema ovim postovima smatrali su se velikim grehom. U srpskim narodnim pesmama koje se pevaju uz post, prisutan je duh pobožnosti i skrušenosti, ali verske radosti.

Znanja o veri su se kod Srba usvajala od predaka. O veri se govorilo svuda i u svakoj prilici, i po pravilima vere se odvijao svakodnevni život. Kaluđeri i popovi su bili apostoli vere, oni su išli kroz narod i u veri poučavali. U gotovo svakom mestu je živeo poneki kaluđer ili pop koji se isticao svojim molitvenim i bogougodnim životom. Oni su bili učitelji u veri pobožnosti i učitelji u verskom moralu.

Za versko vaspitanje veliki značaj su imale ikone po crkvama i manastirima. Vaspitno su delovale freske na crkvenim zidovima na kojima su bili predstavljeni biblijski događaji. Tamo su bili svetitelji - vladari i sveštenici koji su svojim životima predstavljali verski moralni uzor. Pojedine porodice su vezane za crkve ili manastire nekim posebnim događajem. Neke porodice su učestvovala u odbrani crkve od neprijatelja, druge su prinisile crkvi

posebne poklone, nekima su molitve u tom hramu pomogle i drugo. U svakoj srpskoj kući držale su se ikone Svetitelja koga kuća slavi.

Tri najveće moralne vrednosti srpskog naroda bile su: Bog, Knez i Dom. Verovalo se da je Bog iznad svega i svakoga, neophodan svakom živom biću. Bog je car nad carevima i gospodar nad gospodarima. Njegovo je i nebesko i zemaljsko carstvo. On je Svedržitelj, jer je u njegovoj ruci sve: i život i zdravlje i razum i rodnost. Njemu su morali svi da se pokoravaju. Knez je miropomazanik Božji. On je glavni nosilac vlasti u državi. Kao sluga Božji on vlada po milosti Božjoj. On je garant državnog jedinstva, pravde i pravice, simbol reda i poretka i sigurnost u zemaljskom carstvu. Zemaljsko carstvo bilo je Škola vežbanja u svim hrišćanskim vrlinama, a ove vrline bile su uslov za mesto u Carstvu Božjem, nebeskom, večnom. Knez je gospodar carstva zemaljskog po milosti Božjoj; prvi po milosti Božjoj pa onda i volji narodnoj, pa se zato morao poštovati.

Dom je domaće ognjište, porodica, svetinja braka. Domaće ognjište je veza sa precima, sa prošlošću. Svetinja braka je zakon Božji. Porodica je zakon sreće i veza sa budućnošću. Ognjište koje se ne gasi, grob koji se ne zaboravlja, kolevka koja utvrđuje nadu u budućnost.

4. Srpsko pravoslavlje, koje je bilo rezultat odnosa mitskog i istorijskog, paganskog i hrišćanskog, nije istrebilo arhaične kultne obrede. Došlo je do kompromisa stare i nove vere i do nove interpretacije mitova, legendi i istorije. U mnogim narodnim pesmama je došlo do nove mitizacije i onih ličnosti koje su deo hrišćanske istorije.

Posebnu mitizaciju doživeo je boj na Kosovu i njegovi junaci. Srpska nacionalna istorija, kao sakralna drama, drama greha, stradanja i vaskrsenja, posebno je bila podložna mitologizaciji. Pet vekova se srpsko narodno biće mitom i verom odupiralo stradanju i žalilo za izgubljenim carstvom. Stradalna sudbina narodna opevana je u narodnom vezu suzama Jefimije, dletom Rada Neimara i figurama neznanih neimara ikonografa. Pet vekova su narodne gusle, žaleći nad propašću svoje države i veličine, stvarale dela posvećena žrtvama velikih narodnih junaka. I onda kada su se gasila poslednja kandila mnogobrojnih zadužbina u narodnoj svesti opstajale su ideje herojstva, čojstva i plemenitosti. Narodna mašta je svoje heroje slavila kroz svoju poeziju, koja će imati veliki značaj u oblikovanju nacionalnog identiteta.

U srpskoj narodnoj pesmi mitologizirani su istorijski događaji i ličnosti da bi se narod vaspitavao na primerima junaštva i plemenitosti. Junaci narodnih pesama su moralno pozitivni likovi, personifikacija svetoga Save, svetosti, apostolstva i ljubavi. Cil ovog pesništva bio je da u narodnoj duši ostavi slike pravoslavnog hrišćanstva i natčovečanske podvige. Njihovim oreolom povezani su likovi Jevrosime, majke Jugovića i Kosovke devojke. Na njihovoj idelogiji, religiozno-filozofskoj misli vaspitavana su mnogobrojna pokoljenja. Njihov duh očuvao je nacionalni identitet, dao je suštinu kolektivnoj svesti i stvorio od srpske prošlosti uzvišenu simfoniju bola i religioznog oduševljenja. Veliki pravедnici, stanovnici nebeskog carstva, kako svedoči narodna pesma, pružali su otpor petovekovnoj tami nacionalnog ropstva. Narodni pesnik je opevao Kosovo mnogo više nego ijedan istorijski događaj. Kosovo je pokazalo da se srpska istorija odigravala na granici nebeskog i zemaljskog, Božjeg i ljudskog. Ovaj istorijski događaj potvrđuje nadmoćnosti moralnih vrednosti porobljenog srpskog naroda.

Mitologizacija Kosova znači staviti opšti narodni interes ispred ličnog i vraćanje crkvi uloge moralnog učitelja i duhovnog rukovoditelja. Ispunjenje Kneževog amaneta je najvažnija moralna obaveza, a ona se izvršava onda kada se celokupni društveni i državni,

kulturni i politički život prožme idejom o nadmoćnosti nebeskog carstva nad zemaljskim. To je uverenje da jedan narod u životu održava duh i moralna snaga volje.

Kosovski moralni ideal je viteštvo, kao moralno dobro. Ono znači odbranu pravde, žrtvu za istinu, zaštitu nejači, pobjedu moralno jačeg. Lik Kosovske devojke pokazuje moralni ideal milosrđa i nežnosti. Lik viteške majke Jugovića pokazuje jačinu i hrabrost jedne hrišćanske i srpske majke. Pokornost volji Božjoj je ideal kome se priklonio Lazar, ideal koji vaspitava.

Za moralnu osudu bili su izdajnici a najtežom kaznom osuđivana je izdaja. Prototip izdajnika je Juda koji je po Bibliji izdao Hrista. Pod Turcima su Srbi svoje moralne otpadnike žigosali kroz ličnost Vuka Brankovića. U kosovskim pesmama koje je sakupio Vuk Karadžić, nastalim u ustaničkim vremenima, kada je problem izdaje postao još aktuelniji, u znaku opšte mitizacije i legendarni izdajnik Vuk Branković postaje neka vrsta mitske veštice, kao metafora moralne osude. On će postati krivac za sve, predmet mržnje i moralnog prezira. Za njega i njemu slično ponašanje određena je i mitska kosovska kletva:

"Ko ne dođe na boj na Kosovo,
 Od ruke mu ništa ne rodilo,
 Ni u polju pšenica bjelica
 Ni u brdu vinova lozica" ili
 "Ko je Srbin i srpskoga roda,
 I od srpske krvi i kolena,
 A ne došo na boj na Kosovo,
 Od ruke mu ništa ne rodilo:
 Rujno vino ni pšenica bela!
 Ni imao poljskog beričeta,
 Ni u domu od srca poroda!
 Rđom kapo dok mu je kolena!"¹

Na patrijarhalne Srbe, koji su se tradicionalno bojali kletve, kosovska kletvena poruka imala je jako moralno dejstvo i socijalnu poruku.

Kosovski junaci prikazani u "Kneževoj večeri" predstavljaju personifikaciju moralnih vrлина, a sam Miloš Obilić je posebno apostrofirao kao junak iznad svih. On je heroj, polubog, mitsko biće. Sam knez Lazar, koji je po hrišćanskoj mitologiji božansko biće, svetac, izdvaja Miloša Obilića od ostalih vitezova, obraća mu se kao sebi ravnom. Za njega, Miloš je ne samo oličenje junaštva, nego i prva vera i poslednja nevera.

Srpska pravoslavna crkva je negovala kosovsku žrtvu kao osnovno kulturno obeležje Srpstva, za sve vreme robovanja pod Turcima. Kosovski grob za Srbe nije bilo samo simbol smrti, već zaloga vaskrsenja. Duh Kosova je bio ona živa moralna snaga, koja srpskom narodu nije dala da se umrtvi i pomiri sa robovanjem. To je bio duh podviga i samožrtve prenet u kulturnu nacionalnu istoriju preko verskog života.

Posredstvom kosovskog predanja i široki slojevi seljaštva su pridobijani za stvaranje nove države, snažne i moćne kao u nemanjićko doba. Kosovski mit je mobilisao u borbu za novu državu. Stvarao se vekovima, nicao je spontano u sredinama u kojima se tokom 18. Veka budila narodna svest i dolazilo do otpora Turcima. Stvaranje ovog kulta predstavlja sjedinjenje mitizacije i hrišćanstva, što je odgovaralo prirodi i nivou religiozne svesti kod Srba.

¹ Popović, Miodrag: *Vidovdan i časni krst*, Beograd: Slovo ljubve, 1976, str. 85.

Kosovska legenda je bila bliža nacionalnim idealima porobljenog srpskog naroda od svih postojećih mitova. Kosovske pesme podsticale su naše patrijarhalne ratnike i budile u njima nove Obiliće. Srpski narod se mogao osloboditi turske vlasti samo uz pomoć junaka, paganskih heroja, koji će u znaku starih bogova, umirati za nove ideale. Budeći ratničke instinkte i iskonsku mržnju, kosovski mit je na duhovnom planu pripremao narod za obračun sa Turcima. Kosovski mit je spona između ratničkih masa sa turskog prostora i vodećeg sloja u Austro-Ugarskoj Monarhiji, i od mita postajalo politička stvarnost srpskog naroda, kroz propagandu. Kosovska legenda, kao angažovano svetosavlje, postaće filozofija svakodnevnog života na svim prostorima na kojima je opstajao srpski narod pod tuđinskom vlašću.

Kosovo je uzvišeni žrtvenik srpskog naroda, epopeja mistike i slave pravoslavlja, izvor nadahnuća i čistilište savesti svih pokoljenja Srba, tehnički poraz ali moralna pobjeda kroz dobrovoljnu smrt za krst časni, sveto polje i životvorna grobnica svekolikog srpstva. Nijedan hrišćanski narod nema u svojoj istoriji ono što ima srpski narod, nema Kosovo. Prestonica istočnog hrišćanstva, Carigrad, pao je pola veka posle Kosovske bitke. U istoriji hrišćanskog naroda nije poznat slučaj, da cela jedna vojska, naoružani narod, da ode u smrt za svoju veru za stvaranje nacionalnog identiteta. Kosovo je istovremeno narodna Golgota i nacionalno vaskrsenje, duhovno i moralno iscelilište. Ono je zaustavilo moralno propadanje i raspadanje srpskog naroda, dalo narodu galeriju viteza vere, poštenja i požrtvovanja.

Srpska pravoslavna crkva je nakon propasti srpske srednjovekovne države socijalnu sudbinu vezala za srpski nacionalni identitet, i svela svoju društvenu funkciju na očuvanje tog identiteta u uslovima društvenog ropstva. U tim naporima je moguće razlikovati nekoliko faza.

1. Turska država, koja se temeljila na islamskom zakonu, odredila je svoj odnos prema Srbima i pravoslavnoj crkvi kao prema pokorenoj raji. Turska je bila islamska država u kojoj je pojam narodnog bio usko vezan sa pojmom verskog. Turci su zaposedanje novih teritorija najčešće počinjali, kao pobednici, pokoljem i porobljavanjem stanovništva, pljačkanjem i uništavanjem naselja. Posle prvih talasa osvajačkog nasilja i pobjedničkog pira, Turci su uspostavljali pravila svoga carstva. Cilj osvajača bio je da sačuva stanovništvo u dovoljnom broju da ima ko da daje harač i druge dažbine, a odnos prema hrišćanskoj veri je bio takav da je ispovedanje hrišćanske vere i obavljanje javnih obreda bilo potiskivano. Zato su manastiri sklanjani s puta u divljinu. Zakon nije dozvoljavao gradnju novih crkava, ali je odstupanja bilo. Jovan Cvijić je zapazio da su Turci najčešće rušili samo male crkve, "ali su zazirali od velikih crkava i manastira, kao Dečana, Pečke patrijaršije i Gračanice, jer su u njima izazivale strahopoštovanje."²

Odnos turske države prema hrišćanima bio je uslovljen politikom turske vlasti prema pojedinim verskim zajednicama (odobravala je njihov rad i određivala stepen njihove autonomije). Ovakav režim omogućavao je Turskoj da zgrće novac, preko crkava, od pokorenih naroda, da preko njih utiče na monaštvo i narod, da crkvene zajednice drži u zavisnosti. Stvarala se iluzija samostalnog života kod pokorenog naroda. Srpska pravoslavna crkva kao duhovni predvodnik naroda osetila je i dobre i loše posledice ovakvog odnosa turskih vlasti prema hrišćanskim zajednicama pod njenom vlašću.

U početku prisilnog prevođenja u islam, uglavnom, nije bilo.³ Određena prinuda je ipak postojala. Islam su primali oni kojima je pretio pokolj prilikom turskih osvajanja, zatim je to činilo roblje, jer musliman nije mogao biti rob. Snažan udar Osmanlija, gubljenje

² Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922, str. 412-413.

³ Đoko, Slijepčević 1991, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I, Beograd: BIGZ.

nezavisnosti i ispoljena nemoć da se stane na put osvajaču izazvali su jedno od najvećih osipanja srpskog naroda, i pristupanja ne samo veri već i državnoj turskoj ideologiji. Islami-zacija je zahvatila pripadnike svih slojeva: siromahe svih vrsta, zatim seoske knezove, ostatke plemstva i ostale.

Snažan oslonac srpskoj crkvi da se održi pod tuđinskom vlašću bio je u njenom nasleđu, odanost slavnoj istoriji iz vremena Nemanjića. Ona je bila duboko ukorenjena, tako da je Turci nisu mogli do kraja uzdrmati, a kamoli iskoreniti, iako nije bila toliko stara i toliko ugledna i moćna kao grčka crkva. Srpska crkva je štampanjem, prepisivanjem i čuvanjem knjiga, pružala otpor hegemoniji Carigradske patrijaršije i Ohridske arhiepiskopije, koje su bile prinuđene da priznaju posebnost kulturnog sadržaja i delovanja srpskog pravoslavlja. Autokefalnu srpsku crkvu osnovao je 1219. Godine sveti Sava, dobivši od carigradskog patrijarha u Nikeji autonomni položaj. On je nadahnuo hrišćansku renesansu u Srbiji, iskorenio primitivan verski život, potisnuo prodor katolicizma, a samu crkvu ustanovio tako da može poslužiti duhovnom okupljanju naroda, čvršćem oblikovanju države Nemanjića i njenom rasprostiranju na susedne srodne oblasti.

Crkva u Nemanjićkoj državi, iako ima snažan uticaj, nema izgrađen aparat preko koga bi potpuno zavladała masama. Zato ona živi starim rodovsko-plemenskim verskim životom, gde ne prevladavaju hrišćanska dogmatika i crkvena disciplina, nego patrijarhalna verovanja i običaji koji se vrše u krugu porodice, plemena, sela bez posredovanja crkve. Ovaj rodovsko-plemenski karakter vere kod Srba će se održati i biće osnovica njegovog verskog života i posle sloma Nemanjićke države. Srednjevekovno nasleđe Srpske pravoslavne crkve pokazalo se neuništivim.

2. U periodu od 1557. Do 1766. Godine, Srpska pravoslavna crkva je imala nezavisnost, pod tutorstvom Vaseljenske patrijaršije u Carigradu. To je period kada se obnavlja Pečka patrijaršija.

Položaj Srpske pravoslavne crkve se u Turskoj Carevini, u ovom periodu, popravlja i turske vlasti se njenim položajem posebno bave. Došlo je i do autonomije ove crkve. Ovakom izgrađena autonomija Srpske pravoslavne crkve obuhvatala je sva ona pitanja nacionalno-političkog, duhovnog i kulturnog života srpskog naroda u Turskoj. Obnovljeni rad Pečke patrijaršije sultanovim ukazom, upravo svedoči o posebnom statusu srpske pravoslavne crkve u Turskoj. Obnovu je omogućio sultanov vezir, Mehmed-paša Sokolović, koji je sa osamnaest godina odveden u janičare. On se obrazovao u manastiru Mileševa, koji je dugo bio najmoćniji srpski manastir i stub srpskog svetosavlja. Tu je bilo središte hercegovačke mitropolije, iz koje se pravo prelazilo na patrijaršijski presto u Peći 1557. Godine. Patrijaršija će okupljati Srbe, povezivati njihove lokalne i regionalne smouprave i ostvarivati im iluziju o nezavisnom životu. Time srpska crkva nije oslobođena tutorstva Carigradske patrijaršije u pravoslavnom svetu, ali je postala sasvim nezavisna na području svoje jurisdikcije i u obavezama prema sultanu. Imala je svoje međe, unutrašnju organizaciju, pravo na samostalno političko i kanonsko odlučivanje, na svoje istorijske tradicije i kulturno delovanje. Prvi patrijarh obnovljene pečke crkve, bio je rođak Mehmed-paše Sokolovića, Makarije.

Obnovljena baština srednjeg veka i sve ono što je na tim osnovama stvoreno imali su posebnu vrednost: duhovnu, moralnu i umetničku, koja je održala Srbe u stanju dostojanstvene samosvesti, što se nije desilo mnogo većim narodima. Obnovom patrijaršije je oživeo i kult svetog Save. Obnova srpske pismenosti, slikarstva, graditeljstva i umetničkih zanata, koja je počela obnovom Pečke patrijaršije, imala je svoju osnovu u širokom rasprosti-

ranju ktitorskih običaja. Građeni su i obnavljani crkve i manastiri, opremani svetim i bogoslužbenim knjigama.

Srpska crkva odlučivala je saborno o svim važnim poslovima i u najtežim okolnostima. Preuzimala je poslove srpske države i rešavala ih sabornim putem. Pod turskim ropstvom je srpska crkva pretvarala uski srednjovekovni sabor u široko srpsko predstavničko telo.

Posle propasti Vizantije i drugih feudalnih država na Balkanu, bedem protiv turskog prodiranja u Evropu postale su granične katoličke države: Poljska, Ugarska, Mletačka Republika i Austrija. Na Srbe u Turskoj, kao na hrišćane, ove su države gledale kao na potencijalnog saradnika u borbi protiv Otomanskog carstva. Srbi se već u 18. Veku, i geografski i kulturno dele na dve različite celine. Jednu čine građanski slojevi u Austriji, koji su prihvatili evropsku kulturu i postali sastavni deo savremenog civilizovanog sveta. Drugu čine široke graničarske mase u Austriji i Srbi u Turskoj. Prvi su bili verski obrazovani hrišćani. Uz njihovu pomoć se u Austriji vodila borba protiv sujeverja i drugih ostataka paganstva u širokim seljačkim masama. Srbi u Turskoj su bili duhom daleki evropskoj civilizaciji. Ostavljeni prilikom seoba Srba iz Turske u Austriju od svog vodećeg sveštenstva, oni su se sve više udaljavali od hrišćanstva i vraćali se veri svojih predaka. Po Vukovom "Srpskom rečniku" iz 1818. Godine, proizilazi da je duhovna slika srpskog naroda u Otomanskom carstvu bila daleko od pravog hrišćanstva. Iako su formalno poštovali crkve i manastire, njihova svest je bila u vlasti drevnih običaja. Srpsko stanovništvo živi i ponaša se po pravilima arhaične svesti. Oni veruju u veštice, vampire, vile, zmajeve, zle sile. Čuvaju stare kultove i leče se od bolesti na mitski način.

3. Srpska pravoslavna crkva u Karlovačkoj mitropoliji ima nekoliko osobenosti koje je razlikuju od crkve u Turskoj. Crkva na ovom području prva se administrativno odvojila od Pečke patrijaršije pre njenog ukidanja 1766. Godine. Crkva u Karlovačkoj mitropoliji nalazila se pod političkom upravom jedne hrišćanske države, ali nije bila pošteđena od borbe i za opstanak i slobodu ispovedanja vere. Ova borba je bila, u mnogo čemu, i složenija i teža od borbe koju je crkva morala da vodi pod turskom vlašću. Srpski pravoslavni živalj u Austro-Ugarskoj monarhiji bio je potčinjen bečkom dvoru i smatran njegovim posedom.

Na području Austro-Ugarske monarhije, u Karlovačkoj mitropoliji, došlo je do kulturnog dodira srpske crkve sa modernim duhovnim, kulturnim i političkim strujanjima, koja dugo nisu dopirala do srpske crkve u drugim oblastima. Deo našeg naroda, koji je živio pod upravom Karlovačke mitropolije, prvi se upoznao sa modernom evropskom kulturom i novim društveno-političkim stremljenjima koja su dolazila sa Zapada. On je prvi na našem nacionalnom području organizovao i unapredio školstvo. Pri nacionalnom, političkom i crkvenom osamostaljivanju Srbije, Srbi iz Karlovačke mitropolije su, pre svih, doprineli organizovanju i crkvene i crkveno-školske prosvete. Iz srpske sredine pod Karlovačkom mitropolijom ponikao je čitav niz pisaca, i svetovnih i bogoslovskih, od velikog značaja za srpsku kulturu. Iz ove sredine je proizišao i Dositej Obradović, sa idejama neregiozne prosvete i duhom posvetovnjačenja srpske kulture. Iz Dositejevih spisa i drugih spisa iz 18. Veka vidi se da je srpsko građanstvo u Austriji već u ovo doba prihvatilo zapadnoevropski model života, vrednosti i standarde.

Srpska pravoslavna crkva u Karlovačkoj mitropoliji, organizaciono i duhovno-kulturno, se oformila tokom 18. Veka. To je bio vek teških borbi srpskog naroda za versko-nacionalni opstanak. Prelazeći od turske pod hrišćansku vlast Srbi su, nosili ideal svoje otadžbine i svoje crkve i nastavili da se bore za hrišćansku stvar. Kako je državna ideja Tur-

skog Carstva imala svoju versku islamsku boju, tako je i obnova stare države kod Srba dobila svoju versku pravoslavnu boju.

Ustanak je sjedinio idejom o nezavisnoj srpskoj državi i verski obrazovane Srbe i široke seljačke mase. Zalažući se za ostvarenje ove ideje, obe strane slavile su kneza Lazara i Kosovo. Međutim, svaka od njih, u zavisnosti od prirode i nivoa svesti imala je svoje shvatanje kneza Lazara i Kosova. Mitropolit Stratimirović se zalagao za stvaranje slobodne slavenoserbske države feudalno-građanskog tipa, a vođa srbijanskih ustanika, Karađorđe Petrović, za nezavisnu srpsku kneževinu, bez paša, begova i domaće gospode. Karađorđevo Kosovo bilo je drugačije od onoga o kome se pisalo i govorilo u Sremskim Karlovcima. Njihova vera, iako se zvala hrišćanska, bila je znatno drugačija od one koju je propovedala verski obrazovana srpska inteligencija, na čelu sa prosvećenim mitropolitom Stratimirovićem.

Dositej Obradović, mitropolit Stratimirović, Lukijan Mušicki i drugi prosvetitelji hteli su da iskorene sve tragove paganstva u srpskom narodu, dok su Vuk Karadžić i Njegoš afirmisali i pagansko kulturno nasleđe, narodne pesme, običaje i jezik. Prosvetitelji sa prostora Srpske Vojvodine, deluju u evropski prosvećenju sredini u kojoj je značajan uticaj Karlovačke mitropolije i ruske pravoslavne crkve.

Srpska srednjovekovna kultura bila je ili monaška, vezana za crkvu i njene potrebe, ili rafinirana, vlastelinska, vezana za vladajuću klasu. Osmanska osvajanja uništila su vlastelinski sloj, a crkva je osiromašila, i stalno bila na udaru islama, pa je preuzela na sebe ulogu jedinog čuvara srpske duhovnosti i državnosti. Hrišćanski rituali, freske u crkvama, i ikone u kući, ostali su zaštitni znak razbaštinjenog naroda lišenog osnovnih ljudskih prava. Svedeni na rajinsko seljačko društvo, Srbi održavaju religijske moralne vrednosti kao osnovni društveno-integracioni element. Religijske moralne vrednosti ogledale su se u jednom obliku stvaralaštva, koji će početkom 19. Veka, s Voždovim ustankom i delatnostima Vuka Karadžića, proslaviti ime srpskog naroda u Evropi: to su epska i lirska narodna poezija, posebno junačke pesme pevane uz gusle, koje su istovremeno bile hronika minulih vremena i moralni kodeks naroda, pesme koje su zadivile učenu Evropu, Jakoba Grima, Puškina i Getea, a za srpski narod su bile moralni uzori. Mladi Srbi, koji su se od sredine 19. Veka školovali u inostranstvu, na najboljim tada evropskim školama (Beč, Budimpešta, Ženeva, Pariz, Minhen, Petrograd), vraćajući se u svoju zemlju, donosili su evropske običaje i nošnju, nova saznanja i nauke, estetičke doktrine i drugačije, građanske moralne vrednosti. Proces prodiranja novih naučno-materijalističkih shvatanja o prirodi, radikalno je uticao na duhovnu orijentaciju mladih. Manifestno i latentno zapadnoevropski uticaji su se odrazili na razvijanje nacionalnih vrednosti građanskog društva u vazalnoj Kneževini. Onako kako se građanska kultura borila sa ustaljenim modelom tradicionalno-patrijarhalnog života, tako su se preplitale i sukobljavale tradicionalne i građanske vrednosti, i kroz organizaciju verskog i svakodnevnog života.

Petovekovno ropstvo srpskog naroda nije uništilo suštinu nacionalnog bića. Naprotiv, suština je očuvana u narodnom vezu, usmenoj književnosti, suzama Jefimije, u dletu neimara, u figurama i ikonopisu hezihasta, u guslama i moralnom kodeksu srpskog pravoslavlja, i kada su se gasila poslednja kandila mnogobrojnih zadužbina iz doba Nemanjića, kada su obesvećivane velike svetinje, narodna duša, pretočena u kolektivnu svest, očuvala je spomenik herojstva, čojstva i plemenitosti, spomenik koji će biti položen u nacionalni karakter Srba. Borci za načela pravoslavlja, bili su i borci za Srpstvo. Sveti Sava, personifikacija apostolstva i ljubavi, usmerio je narodnu dušu ka pravoslavlju i dao je nacionalne oblike koji će doleteti mnogim iskušenjima. Likovi Jevrosime, majke Jugovića, kosovke de-

vojke, Lazara, Miloša Obilića i drugih stradalnika, će kao moralni obelisk biti trijumfalni luk od srednjovekovne do moderne Srbije. Na njihovoj ideologiji, na njihovoj religiozno-filozofko-moralnoj misli vaspitavana su pokoljenja kroz dobu za opstanak, borbu za slobodu i borbu za nacionalno uzdignuće.

UDC 63(=163.41)"/.../05":811.163.41'01

Hristivoje Pejčić
Poljoprivredni fakultet
Lešak

POLJOPRIVREDNO ISKUSTVO I TERMINOLOGIJA STARIH SRBA NA ISTOKU – DOPRINOS OPŠTOJ KULTURI

Rezime

Stari Srbi su živeli u zapadnoj Aziji i severoistočnoj Africi. Na tom prostoru su razvijali i svoje tadašnje poljoprivredno umeće, a bavili su se i trgovinom. Deo tog iskustva su preneli drugim narodima, s kojima su bili u susedstvu na tim prostorima. To se potvrđuje poljoprivrednim, kao i trgovačkim izrazima u istočnjačkim jezicima.

Ključne reči: Srbi, poljoprivreda, zemljoradnja, jezik, srbizmi, Istok

OLD SERBS AGRICULTURAL EXPERIENCE AND TERMINOLOGY AT EAST – CONTRIBUTION TO GENERAL CULTURE

Summary

Old Serbs had lived in western Asia and northeast Africa. In that region they develop agricultural skills of that time, and they were good traders also. Part of that experience they transmitted to neighboring nations of the region. That was confirmed by many agricultural and trading expressions of the oriental languages.

Keywords: Serbs, Agriculture, Language, Serbism, East

Uvod

Na pitanje studentima Visokog učilišta u Prištini: "Gde je začeta zemljoradnja?" dobijao sam obično odgovor: "U dolinama velikih rečnih civilizacija - oko Nila, Tigra i Eufrata". Na takve odgovore sam postavljao drugo pitanje na koje su ono odćutavali: "Da li su ovde, na našem današnjem prostoru, tad živeli ljudi i da li je bilo uvoznika koji ih je snabdevaao prehrambenim namirnicama iz Afrike i sa Istoka"?

Ovaj prostor je suviše mali da bi se na njemu celovitije pisalo o našem poljoprivrednom iskustvu na Istoku. Tekst koji sledi je samo doprinos pokretanju tog pitanja. Reč je o nastojanju da se ohrabri saznavanje Istine u ovoj oblasti privredne istorije.

Da bi se govorilo o našem poljoprivrednom iskustvu na Istoku, potrebno je da se najpre proverí da li su naši preci uopšte živeli na tom prostoru. Bolji poznavaoći antičke istorije imaju potvrđan odgovor.

Medi su veliko srbisko pleme koje iz Evrope otišlo u Aziju. Prema istoričaru Berozu,¹ koji je živio u trećem veku Stare ere, zapadno od reke Tigra je bila pokrajina Elam ko-

¹ Deretić, J, Serbi, narod i rasa, nova vulgata, Muzeon, Publishing International, Čikago, 1996, s. 41.

ja nije imala uvek isto prostranstvo ali se odnosila na donje Međurečje (Mesopotamiju) i Suzijanu. Ona je po ovom istoričaru bila medijska pre 2000-e godine Stare ere.

Stari Srbi su živeli i u Misiru, što znači i u dolini Nila. O tome postoji priličan broj objavljenih knjiga. Osim toga, pisac ovih redova poseduje zapisana, neobjavljena predanja koja svedoče da postoji sačuvano narodno pamćenje o srpskom življenju u Palestini, Misiru.

Srbi su imali državu Likiju u Maloj aziji. To nije bila jedina njihova država na Istoku. U Likiji su čak imali pravila za poljoprivredu i druga područja društvenog života koja su bila uklesana na kamenoj ploči². Živeći na tim prostorima naši preci su ostavili svoju kulturu čiji su tragovi ostali u istočnjačkim živim i nestalim jezicima. O tome je Slobodan Filipović objavio posebnu knjigu - *Srbizmi u istočnjačkim jezicima*³. Iz te knjige, uz moju dopunu, dati su u nastavku grupisani srbizmi u tim jezicima iz oblasti poljoprivrede i trgovine.

Zanimanja

Bečar - nadničar iz tuđine koji je bez svoje kuće i stalnog boravka.

Nalbanta - potkivač. Albanta u starosrpskom lužničkom govoru.

Sakadžija - vodonoša. Saka je posuda za vodu.

Seiz - konjušar, sluga.

Čoban - pastir. Starosrpski banu - gospodar.⁴

Čurukdzija - opančar.

Delanje i ponašanje

Abati, uabiti - trošiti.

Bataliti - odustati, prestati.

Dirindžiti - teško raditi, rintati.

Ziratiti - obrađivati zemlju. Ziratan - obradiv.

Zemljište, zgrade i druga nepokretna imovina

Avlija - dvorište, mesto stanovanja.

Ambar - žitnica, magaza, starosrpski - ambara, ambar.

Beričet - letina, napredak.

Bakča - bašta.

Bašta - gradina.

Bostan - bašta. Bostan je kod Srba bila bašta za dinje i lubenice, kod persijanaca za cveće, kod Turaka za povrće.

Bukreš - bokorište, turski bukurešt.

Gazdaluk - imetak, bogatstvo.

Domazluk - dobro, imanje, stoka, blago.

Đulistan - ružičnjak.

Zejtinlik - maslinjak. Zejtin - ulje.

² Dorđević, R, Obelisk iz Ksantosa, zakonik pravnih, običajnih i moralnih načela Srba (pre 2600 - 2800), s. 37 - 78.

³ Filipović, S, Srbizmi u istočnjačkim zemljama, Sardonija, Beograd, 2001.

⁴ Filipović upotrebljava izraz - "arhaičnosrpski".

Mal - stvar, dobro, imanje.
Meraja - bašta. Starosrpski, Meru - jedan od tri vrhova mitske planine bogova,
Mere, sa cvetnim rajskim livadama, gde je smešten raj boga Svaroga.
Miljak - poljsko dobro. Srpski, milić, milač - zemljište za izgradnju kuće ili staje.
Perda - pregrada, zastor.
Salana - zgrada u koju se dere koža, derionica.
Saraj - dvor, naročito dvor vladara.
Sinor - međa, granica.
Tabakana - mesto gde se prerađuje koža.
Čiler - klet, koliba, soba za ostavu.

Biljke i organi biljaka

Alica - crvena trešnja. Od alev- crven.
Behar - cvet.
Biber - zrnast začim.
Bundeva - vrsta povrća; starosrpski - bobica.
Varak - list, listić. Starosrpski varaka - ogtrač.
Višnja - turski višne.
Guba - kožni osip, lišaj, lepra, pečurka.
Duvan - vrsta biljke.
Dud - murva, starosrpski - duda.
Duranlija - breskva.
Đul - ruža ili bula.
Đulnar - cvet šipka.
Zumbul - ambra, vrsta cveća.
Lala - cvet lale, starosrpski - lalila.
Mislođin - bosiljak, vasleđen ili vasligen, starosrpski - vasilok. Naziv prema bogu Vasuli.
Nar - šipak.
Narandža - vrsta voća.
Pirinač - vrsta biljke, starosrpski pirindža.
Čam - bor, vrsta drveta.
Džanarika - vrsta šljive koja prva cveta i prva zri.

Životinje i organi životinja

Aždaha - aždaja, zmija.
Bešika - mehur.
Brav - ovca ili stoka uopšte. Starosrpski avi - ovca.
Budžan - bik, bivo.
Vaška - pas.
Budžunja - krava.
Gagula - vrsta vodene ptice.
Gak - vrsta vrane.
Galín - konj vranac.
Dorat - konj mrke boje.

Đogat - konj belac.
Zagar - ogar, lovački pas.
Jorga - konj kasač.
Kamila - tovarna životinja.
Leš - mrc, strv, (strvina - H.P), trupina.
Melez - mešanac. Starosrpski mela - susret, zajedništvo.
Oroz - pevac, zoronja.
Pandža, - kandža. Starosrpski pani - šaka, kopito. Na severu lužničke kotline postoji Padžarev vrtop.
Pendže - turski šapa.
Pilič - turski pile.
Raga - isluženi konj.
Samur - vrsta kune ili njene kože.
Surla - izdužena njuška.
Ćuk - sova.
Fil - slon na arapskom. Od starosrpskog pilu - slon.
Horda - krdo, rulja.
Čapra - koža.
Čilaš - konj belac.
Džigerica - jetra.
Džukela - pogrдно ime za psa ili čoveka.

Naprave

Am - konjska oprema.
Balta - sekira, u kavkaskimm govorima velika sekira, Srpski baltiti - seći. U Aleksicu je postojao nadimak Baltabija.
Budak - vrsta alatke za zemljane radove.
Vedre - posuda. U lužničkom govoru vedro je drvena posuda za mleko koja se koristi prilikom muže ovaca..
Harar - vreća od kostreti.
Gajba - kavez, krletka, sanduk za voće.
Devđir - cediljka.
Kalem -navrt, vreteno, matovilo ; starosrpski - kalama.
Kanta - sud za vodu
Kesa - vreća.
Keser - bradva, testerasta sekira.
Rešma - uzda, remen, uže.
Samar - tovarno sedlo.
Saračana - kletka koja služi kao ostava, prvobitno za konjski pribor.
Sepet - kotarica na sapima konja, opletena od pruća ili rogova.
Sindžir - lanac
Taljige - tovarna kola.
Torba - vreća, stambolija, zobnica.
Tug - konjski rep na vrhu koplja sa zlatnom jabukom kao znakom dostojanstva.
Čantra - torba.
Džak - džaklja, vreća.

Trgovina i drugo

Baždar - merilac, kontrolor mera. Starosrpski badž - učestvovati u nečemu, podeliti, razdeliti, posuda. Badža je muž supruge s kim može da se podeli nasleđe sestara.

Bazar - tržište, pijaca.

Vašar - salam, panađur.

Vašardžija - učesnik vašara.

Groš - vrsta novca.

Dara - bruto težina.

Dinar - naziv za novac u Srbiji i u više zemalja na Istoku.

Đuture - zajedno, sveukupno.

Espap - različita roba.

Zolota - stari turski novac koji je dobio ime od srpske reči - zlato.

Ispilata - turska reč izvedena od srpske reči isplata.

Kamata - interes.

Navlum - plaćena kirija

Navo - cena za najam broda.

Pazar - pijaca, mesto prodaje, panađur.

Para - novac.

Reis - zapovednik trgovačkog broda, glavar, starešina.

Tarifa - utvrđena cena nekog posla.

Terazije - vaga, merilo za merenje težine.

Tulum - mešina ili vrsta mere.

Čar - trgovina, korist.

Ćumruk - carina.

Ćumrukana - carinarnica.

Ušur - procenat.

Fajda - korist.

Harač - danak, glavarina, izdatak.

Čaršija - poslovni deo grada, prvobitno raskrsnica sa trgom, pijaca.

Ove reči, iste ili malo izmenjene, koriste se ili su se koristile u jezicima kao što su arapski, arijski, arhaičnosrpski, asirski, egipatski, jevrejski, keltski, persijski, rašanski (frigijski, ljudejski, etruski) turski, ukrajinski, haldejski i drugi. Filipović je stručno objasnio koja reč se u kom jeziku koristi, u kom obliku. Zato ovde nije došlo do upuštanja u on je početno dao stranu reč, da bi joj objasnilo srpsko poreklo, što je ovde neki put prenešeno.

Navedene reči posredno svedoče o posebnom značaju konja u životu Starih Srba. Zanimljivo je i to da je mnoštvo srpskih reči iz oblasti trgovine prihvaćeno od strane istočnjačkih naroda pa se oni nalaze u njihovim jezicima. Pripadnici "Pomorskog naroda", kako kažu pojedini antički pisci za Stare Srbe, bili su i veliki trgovci. Osnovu za razvoj trgovine je činila uspešna proizvodnja pšenice u ravninama oko pomenutih reka, s obzirom da je bila osvojena izvesna tehnika navodnjavanja još oko 2000 godina pre Hrista. Trgovalo se još u to davno vreme pšenicom, konjima i dvokolicama.

Prvi brodovi ili lađe su imali nalik na guske. Zato su razbojnici koji su napadali ove plovne nazivani gusarima. Brod je skalamerija za prenošenje stvari i prelaženje preko vodenih površina. Zato se posebna mesta nekadašnjih prelaženja nazivaju brod. Na primer, Brzi brod kod Niša, Brod kod Gornjeg Striževca (Babušnica), Caribrod (Dimitrovgrad) itd.

I nazivi mnogih jela, napitaka i drugih prerađevina u istočnjačkim jezicima imaju srpsko poreklo. Na primer, iskorišćene su naše reči: boza, gurabija, jogurt (starosrpski jogat), kavijar, kačamak, musaka, đavrk (đevrek - H.P), madžun, pastrma, pače, peksimit, pekmez, pilav, pita, rakija, salep, sarma, sutlijaš, turšija. ćulbastija, džem itd. Takođe i reči za stočnu hranu, kao na primer jarma.

Razjašnjenje naših zapostavljenih reči "ziratan" - obradiv, uzoran i "ziratiti"- obrađivati zemlju, omogućuje da, i uz pomoć njih, govorimo o našem poljoprivrednom iskustvu u Misiru. Cara Nina, sina Belovog, vojskovođu Starih Srba u prvom pohodu na Indiju, kasnijeg boga Baka, Stari Srbi iz Misira su zvali Oziros⁵.

Bog Bak je bog bik, bog zemljoradnje. On je, po Deretiću, prvi uprego bika. U Asiriji je postojalo obeležje boga Baka u vidu čoveka-bika sa krilima.

Bog Bak je bog Oziros u Misiru. Predohodno objašnjenje zapostavljenih reči "ziratan" i "ziratiti" pomaže razumevanju da je i Oziros ime boga zemljoradnje. To znači da se i u Misiru koristila ova srpska reč iz oblasti zemljoradnje. A poznato je da su Stari Srbi tokom Stare ere živeli na tom prostoru. Oni su ovde nazivani, pored ostalog, "kraljevima pastira".

I ne samo to. Pomenuto ime boga zemljoradnje je u prelićnom obliku sačuvano do današnjih dana: Oziros - Ziroje. Od imena Ziroje je ostalo prisutno prezime u Srbiji - Zirojević. Ime Ziroje može da se razume i kao važno povremeno zanimanje u poljoprivredi: neko ko zirati, ore, orač.

⁵ Deretić, Serbi, narod i ..., s. 36.

KULTURA U PROCESIMA RAZVOJA, REGIONALIZACIJE I EVROINTEGRACIJE BALKANA

**CULTURE IN THE PROCESSES OF DEVELOPMENT, REGIONALIZATION
AND EURO-INTEGRATION OF THE BALKANS**